ISSN 0320-8370

ВСЕСВІТ

10
'81

ПИСЬМЕННИКАМ, ДІЯЧАМ КУЛЬТУРИ СВІТУ

Народи світу живуть у тривозі.

Питання «бути чи не бути» сьогодні дістає страхітливу конкретність і загальнолюдську адресу: бути чи не бути людям в цьому світі, бути чи не бути людській цивілізації, цьому непоясненному чуду, може, єдиному у Всесвіті?

Невже людство марно пройшло весь свій многотрудний великий шлях від кам'яного буття до сьогоднішніх разючих досягнень розуму, найвищих звершень людського духу, пройшло, не зробивши висновку про те, що мета не виправдує засобів?

Невже люди працювали, страждали і раділи, жертвували життям в пошуках смислу існування, в пошуках справедливості, добра, правди тільки для того, щоб напередодні XXI століття віддати свою долю, своїх дітей, своє минуле і майбутнє в руки нових геростратів?

Це не риторичне питання. Сьогодні всі чесні вчені світу попереджають про катастрофічні наслідки термоядерної війни для життя на Землі. А ті, хто намагається вселити народам думку про можливість «обмеженої» ядерної війни і навіть «перемоги» в ній, брешуть, безсоромно брешуть!

Обстановка в світі, перенасиченому засобами масового знищення, загострюється. Її загострюють і нагнітають сили імперіалістичної реакції і агресії, які хотіли б зупинити соціальний розвиток людства, повернути його назад.

Активні дії миролюбних держав і народів, громадських сил і рухів, які виступають на захист миру, проти загрози нової війни, набули нині найбільш першорядного значення. І ніколи не був тут таким важливим голос письменника, діяча культури.

Немає на землі митця, який не мріяв би про те, щоб залишитись у вдячній пам'яті нащадків. Це випробування часом обов'язково включає у себе й питання: «А що ти особисто зробив сьогодні для того, щоб настало завтра?»

Крім пера, пензля, різця, крім уміння творити життя із слова, звука, каменя, у митця є ще одна серйозна зброя, яку він може й повинен використати в боротьбі проти загрози ядерного апокаліпсису,— авторитет свого імені, свого життєвого принципу, своєї громадянської позиції.

Радянські письменники звертаються до письменників і діячів культури світу з закликом: Не давайте людям закривати очі на небезпеки, що підстерігають світ! Добивайтесь припинення гонки озброєнь! Затаврувйте ганьбою тих, хто підштовхує сьогодні людство до безодні! Донесіть правду до своїх народів і урядів!

Ми, радянські письменники, підтримуємо виступ Леоніда Ілліча Брежнєва на сесії Верховної Ради СРСР, який висловив думи і сподівання радянського народу, його постійне прагнення до життя без війни, до миру і міжнародного співробітництва.

Ми впевнені, що люди доброї волі всієї землі сприймають розумом і серцем Звернення Верховної Ради СРСР до парламентів і народів світу: «Мир — загальне надбання людства, а в наш час — і найперша умова його існування. Тільки спільними зусиллями він може і повинен бути збережений і надійно забезпечений». «Жодна наявна можливість не повинна бути упущена. Час не жде!»

Радянські письменники закликають письменників, діячів культури нашої планети, незалежно від їх поглядів, зробити все можливе для врятування людства від ядерного самознищення, для утвердження миру, для торжества згоди і співробітництва між народами.

Час не жде!

VII з'їзд письменників СРСР

ВСЕСВІТ 10

634

1981 • ЖОВТЕНЬ

Літературно-мистецький та громадсько-політичний журнал

*

Орган Спілки письменників України, Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та Українського республіканського комітету захисту миру

Журнал засновано 1925 р.

ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» КИЇВ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ЕНРІ ЛУКЕ МУНЬЙОС.
Лист до голубки Пікассо.
З іспанської переклав Сергій Борщевський. 3

ФЕРНАНДУ НАМОРА.
Людина в масці. Роман.
З португальської переклав Іван Салик. 5

МУІН БСІСУ.
Поезії.
З арабської переклали Євген Микитенко та Андрій Рильський. 100

ВАСИЛ ПОПОВ.
Час для роздумів і час для дії. Роман. Продовження.
З болгарської переклав Іван Білик. 105

На закінчення номера

РОМЕН ГАРІ.
Так хочеться простодушності. Оповідання.
З французької переклала Еда Берегівська. 236

●

ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ

ІГОР ЄРМАКОВ.
«Поет революції та народу». 99

●

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

ВАЛЕРІЙ КОСТІН.
Світ Пабло Пікассо.
(До 100-річчя з дня народження.) 170

БРАССАЇ.
Розмови з Пікассо. 186

ВЛАДІМІР ПОЗНЕР.

Один день з Пікассо.

З французької переклала Ярослава Собко. 193

Висловлювання Пікассо. 188, 190, 192, 194

●

УКРАЇНІКА

ОЛЕСЬ ГОНЧАР.

Орхідеї з тропіків. 197

Факти — події — явища. 201

ЛЕОНІД БАРАБАН.

Машиніст Черевко та інші.

(До 100-річчя з дня народження Івана Кочерги.) 202

●

КИЄВУ — 1500 РОКІВ

ДМИТРО НАЛИВАЙКО.

Київська Русь у західноєвропейській літературі XI—XV століть. 205

●

ХТО Є ХТО

ДЖОЗЕФ ГОУЛДЕН.

Суперюристи. Розділи з книги.

З англійської переклала Соломія Павличко. 212

ВАЛЕНТИНА ЗЛЕНКО.

Кому служать юристи Америки. 225

●

З МІСЦЯ ПОДІЙ

ВІЛЬГЕЛЬМ ВУРДАК.

Зімбабве на шляху перетворень.

З німецької переклав Володимир Євтух. 227

●

РОЗМАЇТОСТІ

Шукати правду про людину. 233

●

СВІТ СМІЄТЬСЯ 234

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

В НАЙБЛИЖЧИХ НОМЕРАХ

„ВСЕСВІТ"

НАДРУКУЄ ДЛЯ ВАС РОМАНИ:

Г. Г. МАРКЕС (Колумбія) — ХРОНІКА ВБИВСТВА, ПРО ЯКЕ ВСІ ЗНАЛИ ЗАЗДАЛЕГІДЬ

Е. Л. ДОКТОРОУ (США) — **ГАГАРЯЧЕ ОЗЕРО**

МАРТІН ВАЛЬЗЕР (ФРН) — РОБОТА ДУШІ

МІЛОШ КРНО (ЧССР) — **ЦНОТЛИВИЙ МЕФОДІЙ**

ВОЛЬФГАНГ ЛІХТ (НДР) — ПІДСУМОК У 34, АБО ШЛЮБ КЛАВДІЇ М.

СЕСАР ЛЕАНТЕ (Куба) — **ЧОРНІ ПАРТИЗАНИ**

На 1-й стор. обкладинки: П. Пікассо. «Закохані».

На 4-й стор. обкладинки: малюнок за мотивами плаката І. Каркеланова (НРБ).

© «Всесвіт», 1981. Український переклад художніх творів, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті, нариси й ілюстрації, підготовлені спеціально для «Всесвіту».

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ЕНРІ ЛУКЕ МУНЬЙОС
(Колумбія)

ЛИСТ ДО ГОЛУБКИ ПІКАССО

Я довго дивився
на голубку миру
Пікассо,
біла голубка,
розправивши крила,
злетіла над світом,
а потім враз опустилася тихо,
щоб витерти сльозу,
яку помітила з високості.

Вона полювала блискавиці,
щоб освітити
обрій для мрійників.
Мені досі й не спадало на думку,
що ця голубка весь час в польоті
і гордий лет її означає,
що ні історія,
ні майбутнє їй не страшні,
бо на зміну ночі
світанок нині встає над світом.

Наша хода
назавжди
розвіє морок,
зруйнує страшні підземелля.
Від покоління до покоління
тяглася нитка,
на яку нанизувалися жах,
згарища, пастки.

Імена тих,
що сплітали тенета людству,
забуто.

Енрі ЛУКЕ МУНЬЙОС (нар. 1944) — відомий колумбійський поет, автор збірок «Обезглавлене сонце» (1973) та «На що здатний погляд» (1977). Бере активну участь у міжнародному русі прихильників миру.

Дехто з них живе в наші дні:
їх теж забуття чекає.
Кричать вирвані язики.
З печер,
з палаючих дзеркал
лине відгомін цього крику,
розчиняє двері
катівень.
Наша хода
буде іншою, чесною.
Вона, мов яскрава комета,
проріже пітьму...

Прагнуть запнути шибки
нові інквізитори:
їм лячно,
незрівнянна голубко,
коли ти пролітаєш,
бо твій погляд
руйнує грати,
за якими вони
ховають порох і золото,
перемішані з кров'ю.

Ти стрімко летиш,
залишаючи сонячний слід
за собою,
і знегоди земні
перетворюються
на зоряний німб для людини,
на сонце і вітер для солов'їв,
щоб ніхто зруйнувати не зміг
захисток, де тепліє життя,
щоб із землі проросла
оповита листям усмішка.

Я вдивляюсь
у твій сонячний лет,
мені приємно бачити
небесний твій обрис,
прагну зробитись
маленькою часткою твого
безмежжя,
я стаю майже невидимим,
ледь помітним,
і в пам'яттю лечу,
і пишу цю поему,
намагаюсь збагнути
білосніжність твою,
щирість твою непідкупну.

Ми пустимо в лет
зграї білих голубок,
які нас захистять
і наші оселі.
Я дарую тобі цю поему,
схожу
на окрилену казку.
Настануть світлі часи,
коли усі двері
розчиняться для краси.

У нас вистачить мужності
заховати у піхви
назавжди
наші мечі.
І руки твої, Пікассо,
ніколи
не залишать мене самотнім.
Бо кожен із нас
стане пір'їнкою
твоєї голубки,
Пабло.

З іспанської переклав
Сергій БОРЩЕВСЬКИЙ

ФЕРНАНДУ НАМОРА

ЛЮДИНА В МАСІ

РОМАН

ЧАСТИНА ПЕРША

I

— Рятуйте! Рятуйте!

Він побачив, як у дверях будинку напроти з'явилася жінка, будячи криком сонний квартал, і одразу кинулась назад у дім. Службовець гаража саме драїв хромовані деталі машини. Почувши крик, хлопець зблід і поволі випростався, глянувши на Жуана Едуарду. Але той залишився байдужий.

— Що там скоїлося, сеньйоре?

Жуан Едуарду тільки знизав плечима. В очах хлопця відбився подив, якщо не осуд. Він не знав, що його клієнт лікар і йому добре відомо: люди звикли робити зі свого горя банальну виставу, і не варто надто перейматися їхнім скиглінням та метушнею.

У дверях будинків стали з'являтися люди, ошелешено озираючись на всі боки, готові стромити свого носа в чужу біду. З гаража їх не було видно, зате було чути: голоси відлунювали тут глухо, як у підземеллі.

Перекладено за виданням: Fernando Namora. O Homem Disfarçado. Romance. 6.ª ediçao, revista. Publicações Europa—América, 1970.

Роман друкується в журнальному варіанті.

Фернанду Намора (нар. 1919 р.) — відомий португальський письменник, автор романів, оповідань, документальних творів, лауреат багатьох літературних премій. Дебютував у літературі 1938 року. «Я належу до того покоління інтелігентів, — сказав письменник в одному з недавніх інтерв'ю, — яке брало активну участь в опорі салазарівському режиму». Після революції 25 квітня 1974 року Фернанду Намора — президент Інституту португальської культури. Він не раз бував у Радянському Союзі, чимало їздив по країні і поклав свої враження в основу документальних книжок «Сонцепоклонники» та «Поновлена мандрівка».

У багатьох своїх творах письменник із співчуттям змальовує тяжку, часом трагічну долю простих трудівників — селян, шахтарів, рибалок. Протест проти соціальної несправедливості виразно звучить і в автобіографічних «Розповідях із життя лікаря» (Намора має медичну освіту, свого часу працював лікарем у провінції і Лісабоні) — вони відомі радянському читачеві з російського перекладу. Перекладались у Радянському Союзі й інші твори письменника, зокрема українською мовою — романи «Життя потайки» і «В неділю надвечір» («Всесвіт» № 8, 1975). Незабаром у московському видавництві «Прогресс» у серії «Майстри сучасної прози» виходить однотомник вибраних творів Намори.

У романі «Людина в масці» письменник, звернувшись до добре знайомого йому професійного середовища, психологічно переконливо змальовує драму талановитого лікаря, болісні моральні пошуки людини, яка в умовах буржуазного суспільства, всупереч власному бажанню, втрачає духовні контакти із сім'єю, друзями, товаришами по роботі, втрачає, зрештою, і власне обличчя, деградує як особистість. Проте автор не виносить остаточного присуду своєму героєві, і це не випадково. «На мій погляд, — каже Намора в уже цитованому інтерв'ю, — чесний інтелігент у силу своєї природи щиро вірить у людей і прагне зберегти цю віру. Я б сказав, що інтелігент, передусім письменник, — це людина надії. І надію свою він намагається передати іншим людям».

— Що там могло статися, сеньйоре? — знову запитав хлопець. Він був спантеличений і схвильований не менше за своїх сусідів, що вже збиралися на вулиці.

— Це з протилежного будинку, на розі. Кричала жінка в зеленій спідниці...

— З вигляду селянка?

— Може, й так, — погодився Жуан Едуарду.

Хлопець досі неуважно тер замшею по хромованих вузлах автомобіля. Замішання надворі зростало — це вгадувалося з окремих вигуків, безладної біганини, з усієї тривожної атмосфери чекання.

— Знаєте, коли так кричать...

— Далася вам ця жінка! Краще доводьте до ладу машину...

— Уже закінчую, сеньйоре! І все ж таки щось там скоїлося...

— Можливо, але з жінкою — не з вами.

Украй збентежений такою байдужістю, службовець насупив брови і став машинально протирати автомобільні фари. В цю мить на балконі наріжного будинку з'явилася чиясь постать; ухопившись руками за голову, та людина заволала несамовито:

— Ой лишенько! О господи!..

Тепер уже, підхоплені одним поривом, люди так і шугнули до будинку, де сталася пригода. Службовець гаража кинув замшевий клапоть і, забувши про клієнта, гайнув і собі через вулицю. Годі навіть пробувати спинити його.

«Почалося!» — роздратовано подумав Жуан Едуарду. Якщо за п'ять хвилин хлопець не вернеться, він покине тут машину й піде додо-

му пішки. Такі прогулянки йому корисні. Він гладшає. (На цю думку Жуан Едуарду забув про все інше і втупився у своє відображення на дзеркальній поверхні автомобіля.) Йому не слід було занедбувати тенісного спорту; завдяки тим вправам він скинув три кіло ваги...

За якусь хвилину перед будинком уже юрмився чималий натовп. Там і справді щось сталося. Люди метушились і, здавалося, не знали, що ж робити, як зарадити лихові.

— Треба викликати пожежників! — запропонував хтось.

Несамохіть Жуан Едуарду теж почав утрачати спокій. Почувши про пожежників, він, природно, подумав про пожежу й уявив, як на одному з поверхів закурів безневинний димок, а вже юрба, ласа на видовиська, зняла паніку. Для декого чуже нещастя це справа десята, міркував Жуан Едуарду, головне — дістати нагоду влізти в особисте життя іншої людини, за звичайних умов недоступне, покопирсатися в чужому горі. Ці галасливі доброзичливці по суті діють як зломщики, певні своєї безкарності. Вони вдираються в житло, топчуть, слідять і йдуть собі, горді виконаним обов'язком: так, замість рятувати від посухи, бурхливий дощовий потік губить посіви.

Певне, треба таки йому пройтися пішки, розім'яти ноги. Почекає ще хвилини дві, не більше.

Але він добре знав, що чекатиме довше. Річ у тім, що найкоротша піша прогулянка, найменша пауза в розмові чи в роботі вибивала його з колії, оскільки він опинявся тоді наодинці сам із собою. Вдома увечері, вирвавшись із виру гамірного повсякдення, він негайно приймав снотворне, щоб уникнути ризику безсоння. Кермо, їзда, швидкість стали для нього своєрідним наркотиком. Він уже не міг без цього обійтися.

— Зрештою, викличуть кого-небудь чи не викличуть?! — озвався хтось із натовпу, ніби звинувачуючи всіх у зловмисній бездіяльності.

Стільки галасу через якусь цівку диму! Буденне життя таке одноманітне, таке нудне, що людям недосить своїх особистих маленьких драм. Ні, їм дай крові! Йому пригадалася подібна сцена, бачена колись у Парижі. Він саме піднявся до свого номера в готелі, в брудному готелі, де простирадла й рушники здавалися просякнутими потом усіх попередніх пожильців, коли почув знадвору крик: «Горить! Горить!». І багато хто, забувши про існування ліфтів та сходів, вирішив рятуватися в найочевидніший спосіб: стрибати з вікна. При цьому вони ламали собі ноги й ребра, але раділи, що дешево відбулися. З усіх боків, ніби скоряючись не так виклику, як голосові інстинкту, вже мчали карети швидкої допомоги; з прилеглих вуличок долинав пронизливий рев їхніх сирен. Повіривши в пожежу, Жуан Едуарду спустився в хол, де портьє, колишній цирковий клоун, сховався під конторкою. І тут з'ясувалося, що паніку викликали клуби диму, який повалив з душника сусіднього ресторану. З дальших подробиць історія постала в ще кумеднішому світлі: як виявилося, ресторан найняв кондитера, щоб той приготував на ранок замовлені до завтрашнього банкету торти; отож так невчасно й задиміло. Останнє, що запам'яталося Жуанові Едуарду з усього того, був замашний ляпас, відважений у нього на очах. Уже повертаючись до свого номера, він побачив з вікна, як патлатий хлопець у ковбойці вдарив тендітну дівчину в штанях, схожу на гнучку полохливу лань. Сварка між ними почалася ще раніше на вулиці, в розпалі сум'яття, коли Жуан Едуарду спустився на перший поверх. Очевидно, один з тих, хто прибіг на пожежу, згріб дівчину в обійми, а вона не дуже пручала-

ся, дарма що поруч був її кавалер. Після краху надії на грандіозну пожежу, нервове збудження, що охопило людей, вимагало якоїсь розрядки. Ляпас допоміг тому хлопцеві опанувати себе.

Щоразу, коли Жуан Едуарду згадував про той вечір, перед очима його поставала сцена між закоханими, спричинена провалом трагікомедії, що виникла через випічку кількох тортів...

— Машину! Швидше машину!

Цей розпачливий заклик підхопив ще один голос, тепер уже на перехресті, неподалік від гаража.

— Невже не знайдеться нікого, хто б допоміг?

Жуан Едуарду здригнувся. Хоча між цим криком і попереднім минули лічені секунди, він зрозумів, як невчасно віддався своїм думкам.

Той, хто кричав, втупив у Жуана Едуарду обурений погляд — чого він, мовляв, байдуже стовбичить на порозі гаража, спершись на фару автомобіля і встромивши руки в кишені плаща? Жуан Едуарду занепокоївся. Як би його втекти звідси, але втекти непомітно, щоб ніхто й не знав, що він був тут? У його душі закипала глуха злість, викликана даремною тратою емоцій, злість проти тих, хто вимагав од нього вдавати, ніби він уболіває за те, до чого йому байдужісінько.

Тепер ясно — він піде пішки. Треба лише перечекати, поки цей істеричний крикун, чиї очі й досі свердлили його, зверне свою увагу на когось іншого. Нараз Жуан Едуарду відчув себе безпорадним, наче зацькований звір. У цієї зграї одне в голові — оточити з усіх боків і схопити його в цьому останньому притулку його самоти. Вогонь, крики, дим— то не що інше, як облава на нього. Він попався, тікати пізно. На зміну байдужості прийшов страх, той панічний страх, що поймав його після кожної невдалої спроби утриматися осторонь подій.

Нарешті повернувся службовець гаража. На нього страшно було дивитися: обличчя без кровинки, губи змертвіли. І рухався він, мов сновида.

— Що там таке сталося?

Юнак насилу розтулив губи.

— У ліфті застряв хлопчик. Він зовсім чорний.

— Він... ще живий?

— Хтозна. Все личко опухло й почорніло. Йому ліфтом розбило голову. Пробачте, що я затримався.

Спробувавши уявити собі цю моторошну картину, Жуан Едуарду відчув, як його кинуло в дрож. Він зціпив зуби. Усередині в нього все стислося. Але ж, кінець кінцем, він лікар: нещастя сталося за два кроки від нього, і хай навіть уже пізно, його обов'язок, і як лікаря, і як людини, поспішити на допомогу. Хвилина вагання може стати фатальною; зрештою, від того, переборе він чи не переборе свою тимчасову млість, залежить людське життя. Ет! Навряд щоб та дитина залишилася жива. Що йому там робити? Своїм недоречним втручанням він тільки поставив би себе на одну дошку з тими роззявами.

— Ви не підете туди, сеньйоре?

Ні, вони, як лихі шуліки, заскубуть його, заклюють на смерть. Чому ж він тоді так уперто стовбичить тут? Хто такий його клієнт, мийник машин не знав. Хоч на дощечці в кабіні був вигравіюваний напис «Доктор Жуан Едуарду», хлопцеві й на думку не могло спасти, що доктор

означає професію, а не наукове звання. Отож йому було б легко втекти звідси, ні в кого не викликаючи обурення.

— То ви не підете глянути? — перепитав хлопець.

— Я не цікавий. А дитина... ще дихає?

— Не знаю! — вигукнув службовець гаража. Відчувши, що йому випала нагода виступити в ролі репортера, він ожив. — Славне таке було хлоп'я...

— І як же воно так вийшло?

— Ніхто не бачив, як це сталося. Уже подзвонили в швидку допомогу. Чекають карети.

Мертвий? Живий? Аби ж то річ була тільки в тому, щоб перетнути вулицю і підійти до хлопчика; так ні, йому довелося б назватися лікарем, свідомо встряти у справу, яка його не стосується, змішатися з тим набродом. А ще видиво скаліченої дитини. Навіщо воно йому? Хлопчик уже мертвий, немає сумніву. Він би тільки виставив себе на сміх — нащо дарувати їм таку безплатну розвагу!

А проте підійти до хлопчика можна було б дуже просто. Навіть якби довелося просити: «Пропустіть, будь ласка, я лікар». Хай навіть із запізненням, він би зробив щось конкретне, тоді як усі інші тільки метушилися б без пуття або топталися на одному місці. Чому ж він так нічого й не зробив?

Кілька днів тому дорогою на роботу він зупинився біля молочного бару, щоб випити чашечку кави. У вікно машини постукав дідок, у чиїх руках білів папірець, що здався йому цигарковим. Жуан Едуарду поспішав і вдав, ніби не помітив прохача. Та коли вийшов з бару, то відчув докори сумління і підступив до дідка:

— Вам закурити?

Старий мовчки простягнув аркушик. Ні, то був не цигарковий папір, на ньому була записана адреса у віддаленому районі міста. А що як підкинути бідолаху аж туди? Іноді це так легко — трохи допомогти людині, а потім тішитися своєю великодушністю.

— Це ж у чорта на рогах! Як ви сюди забралися?

Дідок мовчав, крутячи в пальцях клаптик паперу і кліпаючи сумними, як у вола, очима. І тут Жуан Едуарду побачив у нього на горлі жахливу виразку із запаленими краями, ознаку раку. Він кинувся в машину і дав газ. Чому його поймає така паніка, коли він стикається з фізичним каліцтвом поза стінами лікарні?

Різко скрипнули гальма. Нарешті прибула швидка допомога. Жуан Едуарду відступив у глиб гаража, не бажаючи бачити, як нестимуть дитину.

Та ось усе скінчилося, і юрма неохоче стала розходитись, ніби шкодуючи, що не встигла як слід обсмоктати чужу біду. Жуан Едуарду зітхнув з полегкістю. Добре, що швидка не спізнилася: нарешті дитина дістане лікарську допомогу, нехай і марну.

Коли різким ривком він виїхав з гаража, то почував себе злочинцем, який тікає з місця свого злочину.

II

Служниця вже прибрала тарілку з печенею, до якої він майже не торкнувся, коли Жуан Едуарду усвідомив, що вперше дружина не умовляє його їсти. Він з боязкою цікавістю поглянув на дружину. Очі в Луїзи були втомлені й каламутні, ніби вона не спала кілька ночей

підряд. І йому здалося, ніби ці очі, колись великі й жваві, зробилися тепер маленькі й бляклі, мов пригашені байдужістю. Байдужістю? А може, покірністю долі, самозреченням або якоюсь душевною тривогою — одне слово, так просто не розбереш. Луїза стала інакша — він усвідомив це зі страхом людини, що раптом зіткнулася з чимось непередбаченим. З плином днів і років їхнє життя непомітно змінилося до невпізнанності. Несподівано він відкрив, що навколо нього пустка, що між ним і дружиною розверзлася прірва. Кожен з них вибудував для себе свій власний світ і раз у раз замикався в ньому, хоч свідомо й не прагнув усамітнюватися. «Чому так сталося?» — запитував себе Жуан Едуарду, не в змозі відірватися від пригаслих Луїзиних очей. У житті він дбав насамперед про успіх, власне, про видимість успіху. Підпорядкувавши цьому все, Жуан і Луїза непомітно для самих себе стали лукавити у розмовах, у своїх уподобаннях і почуттях. Лицемірство проникло і в їхні подружні взаємини. Раніше, правда, брешучи одне одному, вони почували себе дуже незручно — тоді їм куди легше було б з'ясовувати свої проблеми у відвертій сварці. («Треба різати правду в очі. Це куди краще, ніж говорити натяками», — сказала йому якось Сілвіна, одна з небагатьох незмінних симпатій у його житті. Сілвіна жила не так розумом, як інстинктами, і саме тому була така мудра.) Проте кожен з них побоювався другого і не йшов на загострення, сподіваючись, що, зловивши себе на брехні, вони надалі уникатимуть її. Та поки вони очікували, покладали марні надії одне на одного, розколина між ними тільки поглиблювалась. І тепер залишилася тільки німота, глуха й ворожа Луїзина німота.

Жуан Едуарду переконував себе, що не все втрачено, що рано чи пізно йому пощастить вибратися з цього темного лісу, де було так страшно блукати на самоті. Щоб послабити напруженість між ними двома, він заводив розмову про інших людей. Сміючись, розповідав про се, про те, про людські вади та курйозні випадки на роботі, маючи на меті лише одне — розворушити своїми дотепами дружину, розвіяти нудьгу та холодну байдужість, розлиті на її обличчі. Таке спілкування з Луїзою за посередництвом інших людей зрештою теж вичерпало свої можливості. Залишилася тільки мовчанка. Мовчанка, в якій загрузали всі їхні поривання.

Це була чи не головна причина, чому в його життя увійшла Сілвіна та ще кілька випадкових жінок. Він погнався за любов'ю, за міражем любові, з тугою людини, яка заблукала в пустелі. Жінки були для нього тільки ліками від нудьги. Проте кожна інтрижка закінчувалася гірким розчаруванням: вкотре він сам себе ошукував. «Що ж нас чекає попереду?» — запитала якось у нього Сілвіна. «Глухий кут». Із Сілвіною принаймні він не кривив душею. Ось чому, незважаючи на те, що їхнє кохання давно охололо, жага минула, вони зустрічалися й досі. І він побоювався, щоб про їхні взаємини не пронюхала Луїза, дарма що тепер вони підтримували з Сілвіною лише дружні, платонічні стосунки. Але ця дівчина була потрібна йому, зустрічаючись із нею, він забував про ту зневагу, з якою ставилася до нього Луїза.

— Вели служниці подавати третє!

— Ти що — поспішаєш?

Він подумки відзначив ущипливий тон, яким було вимовлено ці слова. Останнім часом Жуан Едуарду зовсім відбився від дому і, щойно переступав поріг своєї квартири, одразу ж лагодився тікати геть.

Він почував себе тут чужинцем. Атмосфера глухого невдоволення, що панувала вдома, діяла йому на нерви. Він цілі дні був на роботі, на вулиці, на людях, аби тільки забутися, уникнути самоти. Успішна лікарська практика виправдувала його вічну зайнятість. Додому він приходив, коли Луїза вже спала і не могла докучати йому своїми розпитуваннями. Правда, так було не завжди: раніше, хоч би як пізно він повернувся, дружина чекала його у віталеньці, перетвореній завдяки її турботам у затишне кубельце, де зберігалися сувеніри з їхніх спільних подорожей, різні дрібнички, яких вона іноді ласкаво торкалась рукою, ніби хотіла переконатися, що вони існують насправді. Та Жуан Едуарду навіть не помічав, що вона чекає на нього, або майже не приховував свого роздратування, і Луїза зрештою перестала засиджуватися допізна.

Відколи ж залягла в їхньому домі оця мовчанка? Відколи Луїза перестала бути сама собою? Навіть зовні вона дуже змінилася. Кілька років тому Луїза, ще квітуча жінка, намагалася подобатись чоловікам. Жуан Едуарду вважав за обов'язкове, щоб вона дбала про себе, щоб гарно вдягалася, щоб красувалася серед добірного товариства — чи то на музичних вечорах, чи то на світських раутах. Один час усі захоплювалися Луїзиною вродою, і це її тішило. Відвертий захват, з яким зустрічали її появу, вдаряв їй у голову, наче п'янке вино. Але як тільки до її краси звикли, як тільки навколо неї перестали роїтися влесливо-цинічні подруги та набридливі чоловіки, вона відчула себе, як вирядженний у пишну збрую кінь, коли, пропоротий рогами під час бою биків, він ще пробує гарцювати на арені. Тепер щоразу вона категорично відмовлялася супроводжувати Жуана Едуарду до цього марнославного бездіяльного товариства, де він мріяв стати своїм і де траплялися дуже вигідні пацієнтки. Хвороба була для них єдиною подією, що могла надати якогось змісту їхньому існуванню, і вони завжди сердилися, коли подруги не виявляли тих самих симптомів у себе і не обирали того самого лікаря. Як легко було на таких раутах спрямувати розмову на завжди животрепетну медичну тему і так докладно й вичерпно відповісти на якесь запитання, що дами одразу переконувалися — перед ними дуже добрий лікар і до того ж людина з їхнього клану, клану, куди закрито доступ усяким пролазам нижчої касти.

Атож, Жуанові Едуарду пощастило замести всі сліди своєї нужденної минувшини. Щоб добитися цього, він поміняв шкіру. Це було нелегко. Луїза пристосувалася скоріше, чи, може, їй довелося пройти коротшу дорогу. Після перших виходів у вищий світ Жуан Едуарду здивовано запитав у дружини: «Як тобі вдається триматися так невимушено, так упевнено... в їхньому товаристві?» — «Тут нема якоїсь особливої заслуги. Бачиш, кожна жінка може спокійно жити собі і з герцогинями, і з простолюдинками, тільки цей її хист дужче впадає в очі саме у випадку з герцогинями...» Але останнім часом Луїза замкнулася в шкарлупі свого невдоволення і занедбала себе. Вона часто ходила розпатлана, абияк одягнута і не могла дочекатись, коли повернуться зі школи діти, щоб зачинитися з ними у віталеньці; там вони сідали втрьох навколо картярського столика, наче змовники, які замишляють щось лихе. Поки він уперто ганявся сам не знаючи за чим, Луїза примирилася з долею і старіла на очах, приносячи в жертву своєму стражданню не тільки себе саму, а й дітей.

Жуан Едуарду неуважно крутив у руках склянку, шукаючи приво-

ду, щоб устати з-за столу, коли в його вухах озвалася сирена швидкої допомоги і різко заскрипіли гальма. Мимоволі очі його звернулися до Луїзи. То був німий поклик. Проте Луїза сиділа з відсутнім виразом, і на її обличчі відбивалася лише гіркота й розчарування. Він знову забув про нещастя з хлопчиком. Єдине, що існувало для нього тепер, це змучене обличчя дружини. Шкіра в Луїзи була землистого кольору, та й очі стали невпізнанні. А що, як вона захворіла? Проте Жуан Едуарду волів уникати таких серйозних проблем, а надто у себе вдома. Хай хоч рідний дім дасть йому ілюзію затишного притулку, де завжди можна сховатися від життєвих битв, не боячись знайти там щось непередбачене. Головне — домогтися успіху, а потім можна подумати і про все інше.

Отак помалу він і віддалявся від власної родини, єдиної ланки, що поєднувала його з минулим, бо сам він не зумів зберегти нічого від своїх колишніх звичок, уподобань та мрій.

І раптом — знову скрегіт шин об асфальт... Скалічена дитина... Його руки, застромлені в кишені плаща... Треба негайно з'ясувати, що сталося з тим хлопчиком!

— Ти навіть не покуштуєш апельсинів?

Він так і підскочив на стільці. «Дай мені спокій, Луїзо! Невже після стількох років спільного життя в тебе не знайдеться інших слів для мене?» — хотілося йому відповісти. Скільки ж то часу минуло від нашого знайомства? І де ми познайомилися? Коли?.. Що ми робили всі ці роки і що ці роки принесли нам? Що сталося з нами, Луїзо?..

Атож, це було дуже давно. Ніби в іншому житті. І дуже далеко звідси, в маленькому глухому містечку. А проте відтоді минуло всього десять років! І винен тут не час, невситимий, невблаганний, який нічого не милує. Винне його захоплення грою в життя, його звичка покладатись лише на себе і не допомагати нікому, винні компроміси, від яких він не зміг утриматися, прагнучи використати кожну нагоду для просування по службі. Усе це підірвало моральну силу його душі, зіпсувало його.

Тепер, коли крізь туман минулого ледве мріли окремі люди та події з того періоду його життя, Жуан Едуарду раптом виразно побачив білу вулицю, площу без дерев, освітлену млявим сонцем, яке ящіркою вигрівалося на дахах будинків, побачив і дону Емілію. Ось вона повертається з церкви — в руках парасолька, завжди розіпнута, від сонця або дощу, або про всяк випадок, ноги потопають у чудернацьких величезних черевиках, а з масивного панцира блузок, светрів і пальт стирчить маленька худа голівка, схожа на голову птаха, що вмостився на спину черепасі.

Коли Жуан Едуарду приїхав до містечка, чоловік дони Емілії був ще живий. Але старий п'яниця став уже інвалідом; кілька років він не підводився з постелі, а проте це не заважало йому лаяти останніми словами кожного, хто траплявся йому на очі — так поводився б папуга, бранець свого сідала. Брутальний, брудний, із витонченим садизмом загиджуючи простирадла, він не давав дружині ні хвилини спокою. Крім годин, відведених на церкву, куди вона ходила дуже акуратно, хоча іноді й розплачувалася за це простудами, весь її час поглинали господарство та догляд за чоловіком. Ось чому вона не могла втручатися в життя інших людей так, як того вимагала її діяльна вдача. Тільки-но

делікатним рухом вихованої дами вона розсувала віконні штори, щоб побачити, що діється навколо, тільки-но праля починала переказувати їй останні плітки, як гарикав зі свого сідала чоловік, і дона Емілія, запобігаючи скандалу, бігла до нього.

Дона Емілія стала однією з перших пацієнток Жуана Едуарду. Спочатку вона показала йому свої ступні, спотворені величезними мозолями. Через ті мозолі вона й носила таке недоладне взуття. А потім дійшла черга і до грипів, до лихоманок, кольок, коротко кажучи, до всіх недуг, які тільки могли вразити тамтешніх жінок. Дона Емілія й у думці не припускала, щоб хто-небудь у містечку міг захворіти тяжче або потребував більшого лікування, аніж вона. Адже дона Емілія була велика пані. Найперша місцева сеньйора, повторювала вона всім і кожному, нащадок наймогутніших сюзеренів краю. З п'яницею вона одружилася випадково. Оскільки жоден місцевий жених не зважувався подолати відстань, на якій утримували від них дону Емілію дворянські грамоти, що були в неї завжди напохваті, вона погодилася вийти за першого ж сміливця, котрий переступив поріг її дому. Ніхто до пуття не знав, ким був той сміливець — помічником нотаріуса, писарем чи просто неробою, — але то був чоловік, та ще й чоловік, який гарно співав серенади. Він з'явився саме тоді, коли дона Емілія, сирота, що жила під опікою родичів, ласих на її спадщину, готова була одружитися з ким завгодно.

Під час першого візиту служниці провели Жуана Едуарду до кімнати дони Емілії і залишилися там аж до кінця медогляду, ніби охороняли від домагань цього чужинця цноту своєї господині. Навіть згодом, коли завдяки частим відвідинам між лікарем і доною Емілією виникла деяка фамільярність і сеньйора вже менше лякалася п'яного репету чоловіка за стіною, вона все ще неохоче погоджувалася роздягатися, щоб лікар вислухав її. З нотками роздратування вона владно кричала служницям:

— Дівчата, залишайтеся в кімнаті!

Скарги на здоров'я дона Емілія вміло пересипала розпитуваннями про міські події. Лікар має багато знати, адже він мимоволі стає свідком інтимного життя людей. Намагаючись щось вивідати, сеньйора говорила медовим голосом — ознака, що в свої шістдесят років вона почувала себе чудово. Натомість вона частувала лікаря новинами. Іноді навіть підводила його до вікна і, злегка розсунувши штору, вигукувала:

— Погляньте, що витворяє ота особа! Цілісінький день тиняється коло булочної! Полює на чоловіків, як сучка. Ви знаєте, що про неї говорять, докторе?

З кімнати, де лежав алкоголік, докочувався сердитий грім:

— Якого ще там рогоносця принесло?

Дона Емілія від сорому й хвилювання тільки щільніше куталася в шаль і на манір святих мучениць схрещувала на грудях руки. Це ж треба, щоб така сеньйора, як вона, дала в своєму домі притулок отакому типові.

Під час чергового візиту дона Емілія показала Жуанові Едуарду з вікна незнайому дівчину, яка з'явилася в місті. Ця блондинка з хвостом на голові ходить по вулиці, зовсім байдужа до людського осуду. Та ще й у штанях, господи правий! Не інакше, як чужоземка, з тих країв, де вже забули саме ім'я спасителя. Остання шльондра, і та б не наважилась на таке безсоромництво!

— Дивіться, докторе, дивіться!

У своєму обуренні вона, здавалося, складала і на лікаря провину за таку образу місцевих звичаїв.

— Я її вперше бачу.

— Що ж ви тоді знаєте, сеньйоре?

Дівчина оселилася в приватному пансіоні; мешкала вона там з уже літнім чоловіком, гладким і астматичним, переведеним за конкурсом на роботу в фінансове управління. Ким вона йому доводилася — дружиною, коханкою, дочкою? Племінницею, казали вони самі, але годилося б розповісти про себе докладніше, бо їхня стриманість уже викликала нездорову цікавість у місцевих жителів.

Після сніданку дівчина, не маючи чим зайнятися, виходила з пансіону й блукала сама по околицях міста. Іноді люди помічали, як вона насвистує по-хлоп'ячому або безсоромно всміхається до зустрічних чоловіків. Одного дня вона зупинила хлопця-орача, який вертався додому верхи на шкапі, і попросила його дати внайми коня для прогулянки.

— Кінь не мій, а хазяйський.

— А хто твій хазяїн?

Їй навіть стало зухвалості піти до хазяїна і повторити своє прохання. Той, звісно, поспішив скористатися нагодою:

— Хіба такій сеньйорі личить їздити на цій шкапі? Виберіть собі коня з моєї стайні. А якщо вам потрібний провожатий, то я до ваших послуг.

Згодом бачили не раз, як вони їздили удвох верхи рівниною, порослою вересом, далеко від людських осель. Потім одного дня їхні спільні прогулянки припинилися. І коли хто допитувався у фермера, чого вони не поладнали, той лише посміхався у відповідь.

Та що ви хочете— безсоромна ледащиця, та й годі! Недарма ж секретар фінансового управління вперто відмовляється від запрошень своїх співробітників і жодного разу не прийшов посидіти на лавочці на міській площі. По вулиці він завжди дибав з похнюпленою головою і цурався пристойного товариства, воліючи сидіти між чотирма стінами пансіону. Як і його небога, він любив читати допізна. І хазяйці не раз доводилося стукати до них у двері, попереджаючи, що ця погана звичка влетить їм у гріш, як платитимуть за електрику. Це не заважало дівчині назавтра знов вирушати в свої ранкові мандри, вирядившись у штани або в інший не менш екстравагантний одяг. На довершення всього, ні дядько, ні племінниця не ходили до церкви. Такий виклик місцевій доброзвичайності вимагав суворої догани з боку котрогось із старійшин міста. Але в приймальні години секретар фінансового управління сидів, відділений від клієнта конторкою, а коли ввечері повертався додому, ніхто не зважувався його зупинити, бачачи, як чемно, але холодно киває він у відповідь на привітання зустрічних.

Ось тоді дона Емілія (вона хвалилася тим, що відвернулася від безсоромниці, коли та всміхнулася до неї) й запропонувала, щоб хтось підійшов прямо до тієї дівчини й закликав її шануватися в людському товаристві, як належить молодій панні. Їй одразу спало на думку доручити цю місію Жуанові Едуарду. Лікар іноді відвідує пансіон, рятуючи того чи іншого комівояжера, що зупиняються там, від алкогольного отруєння, то, можливо, й сам уже вхожий до нескромниці. Хіба ж вона не вішається на шию всім чоловікам? Свій вибір на лікареві, теж чу-

жинцеві в місті, дона Емілія зупинила навмисне, щоб заодно провчити і його, давши урок моралі.

Жуана Едуарду було викликано до її дому. Цього разу в дони Емілії спух палець, і вона хотіла знати, чого їй боятися — нариву чи, може, якоїсь гіршої болячки? Поки лікар обмацував їй палець, вона, ойкаючи, приказувала:

— І за що господь послав мені таку муку, за які гріхи? І це тоді, коли стільки є грішників, що заслужили найсуворішої божої кари! От хоч би оті двоє, що в пансіоні. Вам уже доводилося мати з ними справу?

— Я не розумію, кого ви маєте на увазі.

— Кого ж, як не ту дівулю.

— Луїзу? — запитав він з лукавою посмішкою.

— То ви вже знаєте, як її звати!

— Природно. Вона моя сусідка.

— Ага!

У цьому «ага» чулася радість людини, що натрапила нарешті на слід якоїсь таємниці.

— Обов'язки добропорядності,— заявила дона Емілія, ніби виголошуючи дбайливо підготовлену промову,— стоять вище за професійні обов'язки. Ви повинні сказати їм усе навпростець. Тут їм не місце. Хай не ганьблять чесних людей нашого міста.

— Я теж вважаю себе чесною людиною, але не почуваю себе зганьбленим. З пальцем у вас нічого страшного, доно Еміліє. До побачення.

Доні Емілії з подиву аж мову одібрало.

Луїза справді була дивна дівчина. Що переважало в її поведінці: умисне зухвальство чи щира безпосередність? Цілком можливо, що за її позірною легковажністю ховалася дитинна наївність. Іноді вона нагадувала дівчину-підлітка, чия задерикуватість служить для самозахисту. Після тієї ночі, коли Жуана Едуарду викликали до її хворого дядька, він став непомітно вітатися з нею крізь вікно. Дядько часто мучився від хронічної астми, особливо ночами. Від старої пліткарки Жуан Едуарду приховав цю подію, щоб уникнути її розпитувань. Під час нічного виклику, заінтригований чутками, Жуан Едуарду уважно стежив за взаєминами тих двох. Йому здалося, ніби дівчина почуває певну залежність від дядька. Відтоді вони з Луїзою не перекинулись і словом. Тільки віталися у вікно. Але пікантна розмова з доною Емілією розпалила його інтерес до дівчини. Аби не його сором'язливість, можна було б давно зустрітися. І ось тоді доля послала йому дитину, хвору на дифтерит.

Батько хворого хлопчика привіз його із села, закутаного у ковдру, і випадкові свідки з жалем чули важкий віддих, бачили змучене личко, пригаслі очі, загрозливо набряклу чорними жилами шию. Вони тільки скрушно похитували головами, передрікаючи неминучий кінець. Малого довелося залишити в пансіоні, щоб Жуан Едуарду міг цілодобово робити уколи і стежити за його станом. Тривогу батька та Жуана Едуарду поділяло ціле місто, але якби сумний прогноз підтвердився, всі сприйняли б це як винагороду за свої переживання. Жуан Едуарду давно помітив, що коли хворий одужує, більшість уболівальників за його здоров'я почувають себе ошуканими. Щастя безсюжетне, тому нудне. Це в якійсь мірі образа для тих, хто так палко співчував чужому стражданню.

Однієї ночі, коли Жуана Едуарду спішно викликали до пансіону, він застав біля узголів'я хворого Луїзу. На її обличчі не було ні драматичного жаху, ні нездорової цікавості. Тільки лагідний смуток. Настав ранок, а вона все сиділа в кімнаті. Уважно вислухала настанови, які лікар дав батькові дитини, і пообіцяла простежити за їх виконанням, а дещо робити сама. Одного разу, коли після термінового виклику в село Жуан Едуарду з'явився до маленького пацієнта дуже втомлений, Луїза сказала:

— Ви не спали цілу ніч, докторе. Якщо ви мені довіряєте, я підміню вас на кілька годин. Уколи робити я вмію. А вам треба хоч трошки відпочити.

— І ви ж не лягали...

— Пусте. Мені нема куди дівати енергії.

— Дякую. Але в мене душа неспокійна. Відісплюсь уже тоді, як піде на краще.

Луїза хотіла ще щось сказати, але стрималася, поглянувши на мовчазного й сумного батька дитини, який від учора не залишав кімнати. Він то нервово сплітав руки на колінах, то брався поправляти простирадло на шиї сина. Коли прискорений подих дитини уривався, батько, здавалося, от-от крикне: «Синочку!» — але з його тремтячих губ не зривалося навіть тихого стогону.

Другого дня надвечір дитина впала в забуття, що могло стати безпробудним. Дихав хлопчик тепер рівніше, але лікар міг добачити у цьому лихий знак. Жуан Едуарду застав Луїзу в оточенні цілого гурту жінок, які, здавалося, вгадували кожен її намір, і серед них навіть батько хворого почував себе зайвим. Бачачи, як невимушено й спритно дівчина порається коло хворого, жінки пройнялися цілковитою довірою до неї і випереджали її бажання.

Під перехресним вогнем жіночих поглядів Жуан Едуарду приклав фонендоскоп до грудей непритомної дитини. Жінки жадібно чекали від лікаря остаточного вироку. Саме тому він почекав, ще більше нахмуривши зморщене чоло, а тоді відклав фонендоскоп і попросив Луїзу зробити другий укол. У таких випадках потрібен ритуал. Ритуал і мовчанка. Щоб захищатися від людських пересудів, він навчився нагнітати навколо хворого атмосферу сумнівів чи навіть безвиході. Він умів це робити мовчки. Скупий жест зневіри промовляє і вражає куди більше, ніж будь-які слова. Побачивши, як тривожно зсовуються його брови, селянки поспішили надвір з повідомленням про безнадійний стан дитини. Якщо песимістичний прогноз не справдиться, перемогу над хворобою можна буде приписати його лікарському мистецтву. Але, правду сказати, його успіхи в лікуванні мало сприяли зближенню з людьми, серед яких він практикував. Він як був, так і залишився чужинцем. Його стосункам з хворими бракувало людської теплоти і щирості. Навіть коли хтось із них і приходив висловити лікареві свою вдячність, щось ставало між ними неподоланною стіною, і обидва стримували свої почуття, які вже здавалися недоречними.

Луїза ввела ліки, і Жуан Едуарду знов притулив до грудей хлопчика фонендоскоп. Відключившись від усього, він через гумові трубки ловив розпачливе тріпотіння чужого життя, сам брав участь у біологічній війні, так ніби його власні м'язи теж тиснули на плівки, продуваючи повітря, ніби його власна кров вливала в цей ще не сформований організм ту крихту кисню, яка проникала з повітрям крізь розпухле

горло. Інтуїтивно відчувши, що хворий подолає кризу, Жуан Едуарду звів обличчя, всіяне краплинами поту, і був вражений, зустрівши благальний і співчутливий погляд дівчини. Губи й очі її блищали вогким тривожним блиском, тоді як на обличчях інших жінок відбивалася тільки жадібна, невситима цікавість. Одна Луїза здогадалася про появу надії і, здогадавшись, усміхнулася. Цієї дивовижної усмішки Жуан Едуарду не зміг би забути ніколи.

Дитина залишалася в місті ще кілька днів, але, як тільки небезпека минула, батько, щоб уникнути видатків на пансіон, забрав її до родича. Луїза, й далі відвідуючи хворого, дорогою іноді зустрічалася з Жуаном Едуарду. Ідучи вулицею поруч із дівчиною, він мовчав і дивився в землю. Хоча досі Жуан відчайдушно боровся з впливом середовища, тепер він боявся повстати проти умовностей, відкрито заявити про свої погляди й уподобання. Він боявся викликати до себе ворожість у місті; він завжди потерпав, коли хтось пробував підірвати його авторитет, розпускаючи про нього всякі плітки. На його шляху, всіяному злиднями, постійними розчаруваннями, кривдами з боку сильніших, це маленьке містечко трапилося як рятівний острівець. Батьки, коштом героїчних зусиль, вивчили його на лікаря, і він на їхньому гіркому прикладі переконався, що декому в житті доводиться тільки мучитися. Тому Жуан Едуарду розпачливо боронив уже завойоване, з тремтінням у душі намагаючись угадати наміри своїх недоброзичливців. Працював він з гарячковою нервовістю. Як і в студентські роки, коли вчився до знемоги, ніби хотів замучити себе. Щоб підтримувати в собі цей запал, він лякав себе завтрашнім днем: якщо він утратить посаду в цьому містечку, йому доведеться шукати щастя десь-інде, отож треба добре підкуватися. Іноді той чи той селянин казав йому:

— Даремно ви забралися в таку діру, як наша, докторе.

— Не смійте так говорити!

Його відповідь лунала як крик душі, як благання — такі натяки здавалися йому замахом на його не дуже міцне становище.

В ті періоди, коли добрі гонорари і пошана з боку пацієнтів змушували його повірити в себе, він одразу ж брався шукати приводів для нової самокритики, немов боявся стати жертвою безпідставного оптимізму. І знов обкладався книжками.

Життя дало йому зрілість дуже рано. У дев'ятнадцять років він був уже викінченим скептиком. Але не прожита нормально молодість давала знати про себе тепер, штовхаючи його на всякі легковажні витівки: він брав участь у розвагах містечкової молоді або, під час самотніх прогулянок, подовгу розмовляв з деревами й хмарами.

Луїза сміялась і кепкувала з його дивацтв. Але насмішки в її устах звучали добродушно. Хоч би що він робив, Луїза підтримувала його з чарівною щирістю. Її очі, обличчя то хмурилися дитинною досадою, то сяяли невтримною радістю. Ці різкі зміни в її настрої бентежили, пантеличили і зрештою зачарували Жуана Едуарду. Він добре знав, що поява на людях у товаристві цієї дівчини може зашкодити його доброму імені, але вперше не надавав уваги своїм побоюванням.

Дона Емілія, як можна було передбачити, перша звернула увагу на його дивацтво. Одного дня вона викликала його до свого дому перевірити, чи не помилився він у дозуванні ліків.

— Звідки ви це взяли, сеньйоро?

— Віднедавна ви поводитеся, як хлопчик, докторе. Хіба знаєш, де

ваші думки, коли ви лікуєте хворого.— І закінчила суворо: — Ви легковажите життям інших людей.

Жуан Едуарду нічого не відповів. Слова старої, що відбивали настрій середовища, від якого він цілком залежав, викликали в нього напад мізантропії. Кілька днів Жуан Едуарду цурався людей і вважав своє життя занапащеним. А коли криза минулася, кинувся шукати розради в Луїзиному товаристві.

Відтоді він почав помічати, що й інші пацієнти почали ставитися до нього інакше. На консультацію жінки приходили лише в супроводі якоїсь родички; а після одного випадку в аптеці, коли він запросив хвору до лабораторії, щоб краще оглянути її бліді повіки, ціле місто заговорило про його порочні нахили.

Усе це змусило Жуана Едуарду ще більше замкнутися в собі, а така поведінка, здавалося, підтверджувала його нечисте сумління. Віднині він уникав інтимних медоглядів і не ставив запитань, які можна було витлумачити неправильно. При його появі на вулиці люди шепотілися, цікаво позирали на нього з підворіть, а діти, очевидно, пам'ятаючи наказ батьків, тікали.

До Луїзи поступово дійшло, щó відбувається.

— Я знаю, ці люди не терплять мене. І я боюся вам зашкодити.

— Зашкодити мені? — перепитав він меланхолійно і неуважно.

— Атож, я боюся, що через мене ви втратите тут довіру.

Вони стояли на схилі, порослому сосняком, у цій невеличкій зеленій оазі, що опиралась наступу рільництва. Гарячий, мов подих пожежі, вітер розвіяв волосся дівчини, відкинув його на чорні, як терен, очі.

— Шкоду вже заподіяно,— озвався він, уникаючи її погляду. В його голосі пробилася легка досада.

— Тоді треба припинити наші прогулянки.

Високе Луїзине чоло зморщилося. Зморшки їй зовсім не личили — вона одразу втрачала всю свою красу і старіла на очах. Рот без усмішки ставав завеликим, а обличчя — сумним.

— Щодо мене, то я збираюся прогулюватися з вами й далі.

У голосі Жуана Едуарду бриніла злість. От тільки хто його розізлив: жителі містечка чи вона, спокусниця?

Луїза обернулась і глянула йому в очі.

— Ні, така впертість ні до чого.

— Ви подобаєтесь мені, Луїзо, і це головне,— заперечив Жуан Едуарду, змінившись із лиця. Він схопив її за плечі, владно пригорнув до себе і поцілував.

Усе його життя було сумішшю обачності, легкодухості і ось таких зухвалих поривів.

Луїза поступилася перед цим натиском, навіть не пробуючи боронитись. Та коли він знову глянув на неї, то побачив, що обличчя в неї раптом споважніло.

— Що ви про мене знаєте? Я чужа тут, чужа для всіх, у тому числі й для вас. Якби ви знали... Не слід було заходити так далеко. Ви завдаєте мені болю.

— Скажіть мені, в чому річ, скажіть! — вигукнув він, вражений її сумом і боячись почути якусь страшну таємницю.

— Я ніяк не сподівалася, що все так обернеться. Інакше я була б відвертіша з вами.

Жуан Едуарду згадав, щó говорили в містечку про Луїзу та секре-

таря фінансового управління, і вперше злякався, як би ці плітки не підтвердилися.

— Але в чому річ, Луїзо?

— Я розлучена. І батьки ніколи не могли простити мені, що я захотіла стати вільною. Вони вважали мене мало не за перелюбницю. Тільки брат мій, ви його знаєте, підтримав мене.

— І це все, що може стати між нами?

— Все. Але й цього більш ніж досить.

Він схопив її за руки з почуттям полегкості і хвилювання. В цю мить у кущах позаду зашелестіло. Хтось за ними стежив.

Через два місяці вони одружилися. І Жуан Едуарду одразу переконався, що його подруга — жінка рішуча, здатна виступити проти людських передсудів. До того ж вона робила все, щоб передати і йому свій відчайдушний оптимізм.

Коли це було? І що в них лишилося спільного з тими вигаданими персонажами, які він воскресив у своїй уяві з попелу забуття?

Як могло статися, що не тільки Луїза, а й діти звикли обходитися без нього? Він геть розгубився, зробивши це відкриття, але починати життя заново було вже пізно. Занадто пізно. Зрештою, хіба його кар'єра не окупала всіх жертв, не винагороджувала за кривди, які вони терпіли разом? І не лише вони, а й батьки їхні, діди і прадіди, одне слово, всі, кому судилися вікові злидні й рабство. Треба тільки, щоб це зрозуміла Луїза. Він зробить усе можливе й неможливе, щоб порозумітися з нею, але не зараз, а згодом, коли трапиться якась тиха гавань серед бурхливого життєвого моря, коли можна буде зрештою випливти на тихі води... Аби тільки Луїза пішла йому назустріч! Аби усвідомила, що його теж мучить непереборне бажання відпочити й передихнути, що в нього таке відчуття, ніби його дзьобають з усіх боків, і він, прикриваючи руками поранену голову, тікає від чорних шулік, жадібних до його крові. Проте Луїза, звичайно, була далека від його мук. Або не бажала їх помічати. Хто з них двох розпочав це змагання в підозрі і недовірі? Коли вони втяглися в нього? І навіщо?

Згадалися роки, прожиті в тому містечку, коли час тягся так повільно, що, здавалося, можна спинити його течію...

— Як було б добре, якби ти взяв відпустку, Жуане!.. Нам вона потрібна обом. Та й дітям не завадило б відпочити.

Відпустка? Звідки долинає цей голос? Слова застряють у його вухах, б'ються в барабанні перетинки, ніби хтось стукає у зачинені двері...

А проте він вдячно всміхається до дружини. Луїза — мабуть, здивована — теж відповідає усмішкою. На мить йому здалося, що зараз було б дуже легко подолати прірву, що їх розділяє.

«Ось що означає проста усмішка»,— схвильовано подумав Жуан Едуарду, почуваючи, як до горла гарячим клубком підступила ніжність. Він перевів очі з Луїзи на Карлітуша, ніби єднаючи їх під одним знаком примирення, і запитав:

— Ще не прийшла Терезінья?

Терезінья поверталася додому, як правило, пізніше. Уроки в першій зміні іноді тривали до другої години. Жуан запитав про це навмисне, щоб згадати дочку саме в ту мить, коли йому ніби пощастило

створити вдома атмосферу задушевності, здавалося б, утрачену безповоротно.

— Хіба ти досі не помітив, що малої за столом нема?

Іронію дружини можна було зрозуміти, але в ту хвилину вона здалася Жуанові жорстокою і несправедливою. «Це несправедливо, це дико, Луїзо!» — розпачливо вигукнула його душа, але вголос він відповів байдуже і примирливо:

— Пробач, я не так висловився. Ти ж знаєш, у мене весь час якийсь клопіт, і я буваю неуважний.

— Тебе Жаймі турбує?

Ага, ще й Жаймі, от морока! Зовсім вилетіло з голови, а його друг, мабуть, уже злиться, мало не лається, що зранку його не відвідав лікар. І хоч Жуан Едуарду мав у голові зовсім інше, він сказав:

— Жаймі теж.

— Він уже двічі дзвонив.

— Сам?

— Його мати, зрозуміло. Вранці у нього знов була кровотеча.

Жуан Едуарду, хоч і відчував на собі майже іронічний погляд Луїзи, роздратовано поморщився. Але хіба він винен, що Жаймі довів себе до такого стану та ще й вимагає, щоб з ним панькались, як з дитиною? Цілу добу, і вдень, і вночі, дзеленчить у нього телефон, і щоразу, для більшого ефекту, Жуанові Едуарду повідомляють, що Жаймі при смерті. Ну й нехай конає, сто чортів його батькові! Зрештою, він лікар, а не опудало, приставлене до узголів'я хворого відлякувати смерть.

— Ти до нього збираєшся?

Жуан Едуарду, позирнувши на годинник, відповів:

— Я не маю часу, мене чекають у лікарні.

І, вважаючи таку відповідь достатнім виправданням своєї поквапливості, він підхопився, поплескав Карлітуша по щоці і рушив до дверей.

На порозі він обернувся. Зустрівши його погляд, син похнюпився, неначе батько був чужинцем, чиє панібратство тільки завдавало йому прикрощів. Горло в Жуана Едуарду стислося. Все це нерви, гра уяви. Нервова система у нього зовсім розладнана; звичайна дитяча примха — а він уже думає казна-що.

—Бувай здоровий, Карлітуше,— сказав він з притиском.

Малюк глянув на матір, ніби запитував, чи треба йому відповісти батькові.

III

Ні, його турбував не Жаймі. Тим паче не випадок із хлопчиком, що застряг у ліфті, коли він відчув ту хвилинну слабість,— мабуть, нерви у нього зовсім розшарпані. Що ж до Жаймі, то той хворів уже два роки, і вимагати, щоб Жуан Едуарду переживав трагедію свого приятеля так само гостро, як у перші дні,— це занадто. З часом, непомітно для себе, він почав ставитися до недуги Жаймі як до звичайнісінького клінічного випадку. Тільки й того, що безнадійного. Таке ставлення здавалося йому цілком нормальним. Просто так влаштована людина. Його сумління залишалося чисте. Ніхто не зробив для Жаймі більше, ніж зробив він. Насамперед — допомагає грішми сім'ї, і зажурені ро-

дичі Жаймі приймають цю допомогу з якоюсь навіть непристойною готовністю.

Ні, причина його неспокою була інша, і проти неї всі турботи, що випали йому цього дня, здавалися нікчемними і дрібними.

Жуан Едуарду вже відчинив дверці машини, але передумав їхати. Він піде до лікарні пішки, щоб спокійно обміркувати те, від чого ось уже годину відмахувався і чого йому все одно не уникнути. Пора знайти якесь рішення, якусь тверду лінію поведінки, щоб повернути собі втрачену довіру. А таким роздумам швидка їзда не сприяє...

З порогу тютюнової крамнички Жуанові Едуарду вклонився продавець.

— Ну, як ваш бронхіт? — поцікавився лікар.

— Уже краще, докторе. Це ваша заслуга.

— Обережно з сигаретами.

— Тепер я тільки торгую ними!

— Оце правильно...

Він подумав, що було б непогано заскочити по дорозі до трьох-чотирьох пацієнтів, поцікавитися їхнім станом, сказати кожному кілька люб'язних слів, необхідних для підтримання його реноме лікаря, простого й людяного. Але він волів прогулятися на свіжому повітрі. Ішов, поглядаючи вгору, на зелені віти дерев, і вдихаючи на повні груди запах листя. Дерево, кущ, навіть загнані, як дикі звірі у клітку, за грати міського парку, освіжають атмосферу, і в їхньому затінку людям легко й приємно дихати. А від цього й на серці робиться легко.

Луїза виглядає погано, їй потрібне свіже повітря. Так само й дітям. Не завадило б у вихідні виїжджати на село. Ось хоча б наступної неділі... Іноді Жуан Едуарду запитував себе, чому він не хоче обмежити коло своїх обов'язків. Адже він вічно перевантажений... Тим більше, що його давній аргумент про необхідність підтримувати певний життєвий рівень, до якого він сам привчив родину, втратив усяку підставу. Тепер він заробляв так багато, що перестав і думати про гроші. Навіть почав дивуватися, як він міг колись надавати їм такої ваги, хоча сам спізнав на своїй шкурі всю непевність становища бідняків. Спершу перед лицем цієї найбільшої драми всі інші драми видавалися йому нікчемними; інакше кажучи, всі вони якоюсь мірою походили саме від неї. Але тепер його цілком поглинула інша боротьба: вічна, але завжди нова боротьба із середовищем і водночас із самим собою, боротьба людини, що, переслідуючи якусь туманну мету, продирається крізь хащі напролом, хоча давно збилася з дороги. Колись його зусилля окупались грошима, які давали негайну винагороду за впертість. Гроші звільняли від страху за завтрашній день. Але коли відпала потреба гнатися за грішми, вони зрештою перестали його цікавити. Причина його жадібності тепер пояснювалася іншим. За нову роботу, за нових пацієнтів він хапався, бо йому було легше підтримувати, ніж згорнути цю бурхливу діяльність. Він відчував себе під неослабним наглядом. Він був рабом успіху. Адже ті, хто спершу з такою великодушністю і розумінням підтримував його, не могли тепер дивитися на нього без скреготу зубовного. Вони тільки чекали, щоб він спіткнувся. А спотикатися переможці не мають права.

Ось чому нерви в нього зовсім розхитані. Жаймі йому, звичайно, шкода. І він постійно хвилюється за його здоров'я, дарма що той уже давно набрид своїми скаргами та афішуванням своєї недуги. Але за-

раз Жуана Едуарду куди більше цікавила одна банальна справа, дрібна й непомітна, мов гадючка під ногами, яку легко розчавити п'ятою, але яка, вертка й отруйна, може смертельно вжалити. Таємна, глуха боротьба із забороненими ударами нижче пояса — ось що найбільше дошкуляло йому в його середовищі. Треба зважувати кожен крок, і враження таке, ніби бредеш по болоту.

Так от, у справі, яка його тепер непокоїла, такій самій дрібній, як сотні інших, йому треба негайно виробити план поведінки, поки недоброзичливі колеги не роздзвонили про це по всіх усюдах. Жуан Едуарду завжди при найменшій загрозі його репутації втрачав голову. Він панічно боявся послизнутися на банановій шкурці, боявся спіткнутися на рівному місці. А справа була ось у чому. В одного другорядного кіноактора захворіла дочка, і дільничний лікар, цілковитий невіглас, одним розчерком пера, не мудруючи лукаво, накатав грізний діагноз: гострий апендицит. А проте ці невігласи, для яких уся патологія зводилася до чотирьох-п'яти поширених хвороб, іноді влучали в точку. Кіноактор привів дочку до клініки і попросив консультації в Жуана Едуарду, відомого своєю симпатією до людей театру й кіно. Вони були в його очах наївними й примітивними комедіантами, але він мусив зважати на них, кого публіка оточувала таємничим ореолом. Дружнє спілкування з ними допомагало зміцнювати його суспільне становище.

При огляді дівчини він виявив у неї звичайнісінький ентерит, ускладнений спадковою схильністю робити з мухи слона. Пригадується, свій дотеп він повторив колегам:

— Хочете знати мій діагноз?.. Батько в неї актор.— І, зробивши значущу паузу, він виголосив: — Спадкова схильність робити з мухи слона або з ентерита апендицит.

Жарт облетів усю лікарню, а тим часом дівчина лежала на ліжку, мов тоненьке деревце, повалене бурею. Через кілька днів Жуан Едуарду пошкодував про свій дотеп, коли почув, що його досі повторюють, але вже з метою висміяти його як хвалька, чию славлену компетентність характеризувала така тирада: «Якщо поставлений мною діагноз виявиться помилковим, то винна в цьому хвороба, а не лікар».

Ніби бажаючи показати своє дружнє ставлення до актора, Жуан Едуарду, перше ніж виписати дівчину, протримав її днів два-три в палаті; але при виписці батько став просити, щоб дочку залишили до повного одужання. Знаючи, що актор не має грошей на оплату лікування, та навіть якби й мав, то йому й на думку не спало б платити, Жуан Едуарду не збирався марнувати свій час. Такі прохачі йому давно набридли. Отож, шоб відмовити цьому настирливому комедіантові, він висунув такий незаперечний аргумент:

— Пробачте, друже, але ви обрали дуже невдалий час. У мене зараз такий наплив хворих, що я світу божого не бачу. Шкодую, але вам доведеться пошукати для своєї дочки іншого лікаря. Їй трохи нездужається, але для повної поправки досить кілька днів полежати. Я б залюбки залишив її тут, але ж самі бачите...

— Я заплачу вам, докторе.

Таке бовкнути міг тільки справжній хам. Жуан Едуарду почервонів, ніби йому дали ляпаса.

— Справа не в грошах.

І повернувся до нахаби-актора спиною.

Інцидент був вичерпаний і забутий. Проте другого дня надвечір дівчину знов доставили в клініку в супроводі дільничного лікаря, який вимагав негайної операції. І щойно було згадано ім'я доктора Жуана Едуарду, як черговий хірург виявив цілковиту готовність підтримати змову. Чому саме, Жуан Едуарду знав. Річ у тім, що це був Медейруш. Коли той пройшов конкурс на місце хірурга, то різким тоном людини, ладної обвинуватити весь світ за свої прикрощі, сказав йому:

— Знаєте, Жуане Едуарду, тільки сьогодні я по-справжньому вступаю в життя. Мені дуже треба заробити грошей, але я не хочу задля цього вдаватися до звичних інтриг. Я прокляв би сам себе, якби став підмазувати колег-терапевтів, щоб вони посилали до мене своїх пацієнтів. Ви не такий, як усі. Тому я й прошу вас не забувати про мене на той випадок, коли вам буде потрібен різник.

Жуан Едуарду, звісно, пообіцяв йому підтримку, але він не міг забути, чим він зобов'язаний професорові Куньї Феррейрі. Професор був надто обачний, що уплутуватися в якісь явні комбінації, але він навчився діяти іншими методами. Замість ділитися гонорарами за операцію з Жуаном Едуарду — той, зрештою, і не взяв би грошей, — він регулярно посилав до нього дуже вигідних пацієнтів: наляканих старінням розпусників-банкірів або літніх дам, яким часто ставало погано якраз у ті години, коли візит лікаря оплачується потрійною ціною. Загалом кажучи, кожен хворий, що проходив через операційну професора Куньї Феррейри, давав Жуанові Едуарду кілька тисяч ескудо прибутку. А Медейруш ніколи не зміг би віддячити йому так щедро.

Невдовзі після тієї розмови їхні взаємини з Медейрушем охололи. Той підозріливо дивився на нього, ніби хотів остаточно переконатися в слушності свого розчарування. Хай він іде к бісовій матері!

Апендицит, гострий апендицит! — ця чутка миттю розійшлася по всій лікарні. Зі свого боку батько хворої казав кожному, хто мав вуха — а вуха мали всі, — що він завдячує порятунок дочки лікареві, для якого розміри гонорару — не головне.

Коли стараннями одного колеги, чий ніс був дуже чутливий до всякого душку, поголоска дійшла до Жуана Едуарду, він відчув себе зламаним. Як уже не раз, його охопило знайоме відчуття непоправного лиха. Так почуває себе людина, яка потрапила в катастрофу і має лічені хвилини на те, щоб спробувати врятуватися. Лише через кілька днів він оговтався і піддав діагноз сумніву. Апендицит? Ну, це ще як сказати... Що довше він міркував над цим випадком, то зміцнювалася його підозра: хірург навмисне підтвердив цей діагноз, щоб помститися. Собаки вони, а не люди! Кожен ладен перегризти горло іншому, аби захопити краще місце під сонцем. А проте Жуан Едуарду не міг з метою самозахисту пустити чутку, ніби Медейруш зважився на операцію, тільки щоб нашкодити йому, бо це поставило б під удар його репутацію прямодушної і щирої людини, яка нікому не дасть у своїй присутності обмовляти колегу. До того ж було відомо, що Жуан Едуарду, на відміну від багатьох лікарів, завжди охоче простягає руку допомоги початківцеві. Ця слава, яку він намагався усіляко підтримувати — і тонкими натяками, і промовистою мовчанкою, — давала йому значні переваги в цьому царстві чвар, підлабузництва та шаленої заздрості. А тут апендицит! Якась жалюгідна бананова шкурка!

У задумі Жуан Едуарду ступив ногою на розхитану плиту тротуару і поточився.

— Гей, друже, не падати!

Цей панібратський жарт обурив його, але він за звичкою стримався і люб'язно посміхнувся жартівникові. Така тактика завжди давала чудові плоди. Перехожий весело докинув:

— Отці міста хочуть, щоб ми порозбивали собі носи.

Одному з колег, що з удаваним співчуттям повідомив йому прикру звістку, Жуан Едуарду відповів тоді просто: «Чим більше я практикую, тим дужче остерігаюсь апендициту. Під які тільки хвороби він не маскується!» Клятущі бананові шкурки! А втім, чого він не любив, то це простих недуг. Хворий його цікавив лише в тій мірі, в якій міг дати йому матеріал для глибоких розумувань. З неприхованою втіхою він називав враженим колегам один діагноз за одним лише для того, щоб відкинути кожен з логічною неспростовністю. Ніхто не смів йому заперечити — така була сила його залізної логіки. Продемонструвавши свою блискучу ерудицію, він звичайно закінчував розмову крилатою фразою:

— Складність людської патології постійно нагадує, які обмежені наші можливості. Ніколи не слід забувати про це.

Він умів повестися так, ніби вибачається перед колегами за те, що перевершує їх знаннями, інтуїцією, а головне — розумом. На нарадах він давав дискусії розгорітися до білого жару, щоб потім піднести свій примирливий, але завжди авторитетний голос. Здавалося, він прагне тільки одного: нагадати колегам про необхідність шанувати одне одного. Але сам він чудово усвідомлював, що його красномовність викликає в інших гірке почуття власної нижчості.

З роками він усе далі відходив від хворого, упиваючись блиском своєї ерудиції. У клінічному процесі пацієнт став для нього незручним, зайвим придатком. Жуанові Едуарду хотілося заткнути тому рота, знешкодити його, щоб скарги і стогін не заважали йому розвивати свої оригінальні методи діагностики. Проте ця внутрішня метаморфоза не могла не викликати в ньому жахливого почуття вини. Він не раз згадував роки, прожиті в провінції, коли наука з її плутаними стежками іноді здавалася йому наругою над людським стражданням.

Коли він обходив лікарню з метою обережного зондування думок про випадок з дівчиною, Медейруш зустрів його холодно і зразу сказав:

— Сподіваюся, що я прооперував її не надто пізно. Як вам відомо, ми втратили аж три дні. Хочете її бачити?

— Пізніше.

Йому треба побути самому, щоб обміркувати цей грубий натяк: «Як вам відомо, ми втратили аж три дні». Це, мабуть, означало: «Якщо вона помре — то з вашої вини».

Медейруш у своїй майже дитячій прямоті дійшов до зухвалості. Власне кажучи, це був невдаха. У лікарні він сварився з усіма, своїм завзяттям і люттю іноді нагадуючи жандарма, приставленого охороняти мораль. Здавалося, він сперечався тільки з любові до суперечок. Ходили чутки про його аскетизм, про те, що його вірність якимось незрозумілим принципам прирекла сім'ю на бідування. У кожному разі, жоден колега не ризикував направити до нього хворого, знаючи, що назавтра може почути гостру шпильку на свою адресу. Історія з апен-

дицитом дістала б зовсім інший поворот, якби того вечора чергував хірург спокійніший і терпиміший у ставленні до співробітників. Хоч би як галасував дільничний лікар, жоден інший хірург не взявся б оперувати дівчину, не узгодивши цього з ним, Жуаном Едуарду, зрештою, відповідальним за цю хвору. Але ж Медейруш не рахувався ні з чим. Припустімо, у дівчини справді був апендицит, проте стверджувати це напевне не міг жоден неупереджений фахівець. Медейруш привів хвору до операційної тільки тому, що це змусив його зробити умовляннями і погрозами той бовдур дільничний лікар. Жуан Едуарду не раз добродушно згадував ті часи, коли він мало не ридав разом з хворими та їхніми родичами, частуючи їх замість ліків своїм марним співчуттям і виписуючи той рецепт, який у нього просили. Зрештою, це поведінка, за якою лікар приховує свою некомпетентність. Але так може поводитися лише зелений новачок або знахар, той, хто не має нічого спільного з медициною. Ні, Медейруш таки невиправний. Незважаючи на свій аскетичний вигляд, він такий самий негідник, як і всі інші, він по вуха загруз у цьому болоті.

Зрештою, причину таких вихваток Медейруша Жуан Едуарду добре розумів. Усі почувають себе принциповими в той проміжок часу, коли диплом уже здобуто, а хворі ще не йдуть до тебе на прийом потоком. Коли втрачати немає чого, бути зухвалим легко. Власне кажучи, на людей Медейруш насипається тому, що він невдаха. Досить буде професорові Куньї Феррейрі кинути йому кістку, як він кинеться її гризти та ще й лизатиме руку своєму благодійникові.

Біля клініки Жуан Едуарду сповільнив ходу. Він почував себе пригніченим. До всього іншого домішувалася згадка про скалічену дитину. Дізнатися б, що сталося з тим хлопцем. А втім, навіщо це? Він передчував, що в лікарні його чекають нові прикрощі. (А що, як поголос дійде до директорів Банку двох Індій, де він тепер головний лікар і де з часом міг стати членом адміністративної ради?) Але ж напевне знайдеться спосіб зняти з себе ганьбу. Звісно, знайдеться. Головне — ввійти зараз у клініку з високо піднесеною головою. А проте, коли швейцар привітався з ним і тримав кашкета в руці, чекаючи, поки він перейде вестибюль, у нього було таке враження, ніби він свідомо йде у наставлену пастку.

IV

Теперішнє становище Жуана Едуарду звільняло його від обов'язкового чергування по швидкій допомозі. А проте він залюбки додержувався давнього розпорядку, оскільки цілодобове чергування давало багату практику. Такий досвід можна було здобути тільки тут. Він лише обирав собі кращі бригади, такі, як бригада Медейруша, де панував дух товариськості. Але останнім часом, втрачаючи з кожним днем спокій і душевну рівновагу, він почав заглядати до швидкої допомоги лише на годину, а потім ішов, ніби розчарований у своїй надії знайти тут щось цікаве.

Цього дня, дивлячись собі під ноги, він швидко перейшов приймальню, де службовці читали в газетах спортивні новини, зовсім байдужі до відвідувачів, які терпляче чекали, коли хтось виявить до них увагу. Пробираючись між рядами хворих, Жуан Едуарду штовхнув двері, що вели в коридор, і опинився в гущині життя клініки. Поряд чийсь голос, більше втомлений, ніж роздратований, повторив удруге:

— Хочете — назвіться, а не хочете — ідіть собі. Я не можу втрачати час.

Дівчина, до якої було звернене це попередження, здивована докладним, як поліцейський допит, розпитуванням сестри, на вимогу назвати своє прізвище, вік та адресу відповіла, що прийшла в лікарню витягти з ноги цвях...

Такі сцени розігрувалися щодня. Більшість хворих не могла зрозуміти, чому, замість допомогти їм, їх тут починали допитувати, ніби мстилися за клопіт, завданий приходом хворих. Іноді непорозуміння доходило до анекдоту. Один землевласник, у себе в провінції неабияка персона, якось приїхав до столиці погуляти в шикарних барах і опинився п'яний та ще й з розбитою головою в швидкій допомозі. Прочумавшись і усвідомивши, чим це для нього пахне, він при оформленні назвався одним вигаданим ім'ям, а потім, у палаті, іншим. Побоюючись, щоб завтрашні газети, ласі на сенсації, не розповіли про його дебош з усіма пікантними подробицями, він у операційній вигадав ще й третю легенду. Така надмірна обережність кінець кінцем і викрила його. Для сміху лікарі стали лякати його поліцією і неминучим після її втручання скандалом. Багатій упав навколішки: він же не злочинець, не лиходій! Він чесний батько родини. Скандал занапастить його: дружина вимагатиме розлучення, а політичні суперники підло скористаються його ганьбою...

Жуан Едуарду без видимої причини на якусь мить затримався в приймальні. Він питав себе, хто з колег трапиться йому перший. Усю криту галерею праворуч по коридору між строгими колонами, останніми архітектурними деталями, що залишилися від колишнього монастиря, займали ноші. На тих ношах, майже сповиті в простирадла, лежали хворі, чекаючи, коли їх перенесуть у палати. Один старий надривався від кашлю, бризкаючи з рота чорною кров'ю. Біля нього стояло двоє молодих селян у напруженій, майже погрозливій позі. Здавалося, вони хотіли захистити старого від смерті або від поганого ставлення. Поруч лежав інший дід, з перебинтованою головою. Його обличчя відбивало муку і водночас глибоку покору. Він уже втратив усі сили. Скидалося на те, що він чекав тут своєї черги з учорашнього дня і чекатиме її до останнього свого подиху. Трохи далі стояла якась жінка у подертій на спині піжамній куртці. Малий хлопець тягнув її за руку і благав:

— Ходімо звідси, мамо! Я не можу тут більше!

Нарешті Жуан Едуарду побачив першого колегу. Той переконував якогось чоловіка, що нема ніякої змоги госпіталізувати доставленого ним хворого.

— Повірте мені, ваш друг не настільки хворий, щоб класти його до лікарні.

— Але ж він не ходить, докторе! Як у такому стані везти його додому?

— А що я можу зробити? — І лікар, вважаючи питання вичерпаним, обернувся до наступного пацієнта.

Той, що привіз хворого, сумирний, але впертий, залишився стояти на місці, мнучи в руках кашкета.

— Даремно чекаєте, я вам уже все сказав. Заберіть, будь ласка, свого хворого!

— Але ж, докторе, куди людині з хворим іти, як не до лікарні?

— А ви, я бачу, жартівник! — відрубав лікар. Але поки він оглядав якомусь п'яничці щелепу, почуті слова здалися йому образливими, і він сказав: — Усякому терпінню є межа. Скільки можна набридати! Санітаре, покличте чергового, щоб він вирядив цього типа!

Тільки тепер його гнівний погляд упав на Жуана Едуарду.

— Ну й люди, га? — узяв його в свідки колега.

Мабуть, у гніві про все забув, подумав Жуан Едуарду. Тому й заговорив до нього так, немов нічого не було.

Чергового кликати вдруге не довелося. Почувши сердитий голос лікаря, він зрозумів, що необхідне його втручання, і прибіг схопити порушника порядку.

— Цей? Як тебе звати?

За кілька секунд порядок було відновлено, хоча інцидент прикро вразив і хворих, і тих, хто їх супроводжував. Жуан Едуарду, побоюючись, що колега тепер згадає про його похибку і підтвердить його побоювання, швиденько подався геть.

З дверей кабінету виглянув хірург. Помітивши Жуана Едуарду, він приязно гукнув:

— То ви сьогодні з нами?..

У цьому зовні шанобливому привітанні Жуанові Едуарду вчулася прихована насмішка, але він відповів спокійно:

— Я завжди радий прийти до друзів...

І привітно кивнув головою іншим колегам, марно намагаючись розпізнати на чиємусь обличчі іронію або зловтіху. Та не помітив нічого. Усі вони лицеміри, усі боягузи!

«Щоб ти знав, любий, усі чоловіки страхополохи. Тільки що — підгинають хвіст. Мало хто з них наважиться дати ляпаса жінці. Куди поділася чоловіча сила, чоловіча гордість?»

Це сказала йому якось Сілвіна. Він тоді відповів їй цілком серйозно: «Атож, малодушність стала необхідною умовою людського життя. Тільки так можна забезпечити собі шматок хліба».

Медейруш, той хоч і неприємна людина, але не боягуз. Завжди каже те, що думає. Він не плазує задля кар'єри, задля грошей. Тільки з поведінки Медейруша Жуан міг би зараз довідатися, як стоїть справа, чи великої моральної шкоди йому завдано. Але запитати, чи Медейруш тут, означало виказати свою тривогу.

Жуан Едуарду прийшов до швидкої допомоги вже після «зміни варти». Нова бригада лікарів мала нести службу протягом наступних двадцяти чотирьох годин. Попередня зміна вказала, які хворі з різних причин залишилися в палатах або для стаціонарного обстеження, або для короткого курсу лікування. Після цього церемоніалу друга зміна приступила до роботи. Під час передачі влади нерідко впадало в око погано приховане суперництво між лікарями. Ознайомлюючись з тим чи тим діагнозом, хірург іронічно посміхався в обличчя колезі або навіть кидав: «Побачимо, побачимо...»

Нова бригада зробила обхід хворих, відбираючи тих, хто потребував негайної операції. Усіх інших хірург передав колегам: так набоб дозволяє забрати зі свого столу страви, які йому не смакують.

Під час обходу хворі підводилися з лавок, і гомін розмов ненадовго вщухав.

— У мене нічого немає! — приказувала жіночка з темним обличчям, усіяним пігментними плямами.

Ця селянка при появі лікарів завмерла зі страху. Її доставили сюди силоміць, і тепер їй здавалося, ніби вона опинилась у в'язниці.

— У мене нічого немає...— боязко відповідала вона на кожне запитання лікарки або сестри. Але голос її звучав дедалі невпевненіше.

— Годі, ця пісня нам знайома,— відрубала сестра.

Жінка насунула хустку на лоба, ніби прикриваючи обличчя, і, нишком глянувши на лікарів, що входили до кабінету, сказала:

— Я їхала трамваєм, і мені стало погано. Але тепер у мене все гаразд.— І раптом з грудей її вихопився зойк: — Ой, мій синочку!

Сестра повела її до кушетки: «Лягайте! Лягайте!» Жінка зробила останню спробу уникнути неприємної процедури.

— Будь ласка, не затримуйте мене! З моєю головою це буває. Але воно минається. Я їхала трамваєм і...

— Це з вами вже траплялося не раз? — запитав Жуан Едуарду авторитетним голосом. Багаторічна сільська практика навчила його знаходити спільну мову з простими людьми, долати їхню інстинктивну недовіру.

Селянка звела на нього здивований погляд.

— Ви за мене не турбуйтеся, сеньйоре. У мене щось було з головою, але тепер уже все гаразд.— І помітивши, що він, на відміну від інших, слухав її цілком поважно, провадила, ніби прохаючи в нього захисту: — Головне — щоб не помер мій син. Він єдина опора нашого дому. Чоловік у мене каліка, а тепер ще й таке із сином... Я мати чотирьох дітей...

Хтось із лікарів урвав потік її нарікань:

— Сідайте тут і роздягніться! Ми вислухаємо вас.

— Не клопочіться мною, докторе.

Лікар почав розстібати їй кофту. Селянка не пручалася, тільки шукала довкола жіночі обличчя, когось, хто зрозумів би її сором.

— Я не встигла перемінити білизни. Я й гадки не мала...

— Пусте. А зараз помовчіть. Скиньте кофту і дихайте глибше.

Хірург, який з добродушною іронією спостерігав цю сцену, обмінявся з Жуаном Едуарду усмішкою і потяг його за руку до іншої групи, де молода жінка намагалась утримати на кушетці свою дочку. Дитина гірко плакала, усе її тільце здригалося від ридань.

— У неї сильні болі,— пояснювала мати.— Не плач, моє золотко!

Лікарка обмацувала роздутий живіт дівчинки, але марно: її пальці натикалися на тверді, мов дошка, м'язи, напнуті від конвульсивного плачу.

— Боюся, чи не менінгіт у неї, докторе,— мовила мати. Але видно було, що вона не хоче вірити в свої слова.

Підійшов хірург і обстукав пальцями запалі груди дитини.

— Яка вона зараз худенька! — поскаржилася мати.— А народилася з нормальною вагою.— Потім спитала з надією в голосі: — Діти, вражені менінгітом, не плачуть, правда, лікарю?

Хірург продовжував обхід. Селянці зрештою довелося пройти огляд, і тепер сестра умовляла її випити ліки.

— Я зовсім здорова,— повторювала та.— Я хочу тільки одного — піти звідси. Мені треба побачити свого синочка, бо він написав мені, що занедужав.

— Та пийте ж. Це справа однієї секунди. Заткніть носа і ковтайте.

Жінка зрештою погодилася зробити ще одну спробу, але, піднісши склянку до рота, тільки приснула мікстурою на сусідів.

— Ви все виплюнули! Більше я вас не проситиму! — заявила сестра.— Ось я скажу лікареві записати вам у картку, що лікуватися ви відмовились.

Привели п'яного з раною на голові. Згустки крові запеклися в густих бровах.

— Ну й розцяцькували вас! — вигукнув санітар.— Дивіться, тільки не впадіть! — І підхопив його під руки.

У цей час нагодився один з лікарів.

— У чому річ? — недбало запитав він.

— Та ось цей приятель удає з себе похилу вежу!

— То почепіть йому на шию ватерпас.

І задоволений своїм дотепом, лікар добродушно глянув на хворих, а ті засміялися.

Нарешті лікарі зайшли до палати, де були найтяжчі хворі. За простінком, що розділяв палату, лежала худа жінка з восковим обличчям, на якому жили тільки чорні очі, схожі на дві жарини. Вона скаржилася на біль у боці. Помітивши, яка вона бліда, лікарка вигукнула:

— Це що у вас, від утрати крові?

— Ні, сеньйоро. Просто я довго не виходила на свіже повітря. У мене восьмиденне немовля, і лікар звелів мені полежати якийсь час у лікарні. Підлікуватися.

Лікарка замислилась. Вона ніби щось пригадувала.

— Ви її пам'ятаєте? — запитала вона в колеги. Жуан Едуарду теж звернув увагу на цю хвору. Обличчя жінки, незважаючи на її молодість, свідчило про тяжку недугу. Він відчув, як його пересмикнуло від огиди: то була його звична реакція на людське страждання.

— Пам'ятаєте цю хвору? В неї було виявлено пухлину, і ми радили їй лягти в лікарню. Але відтоді не бачили її.

— Пухлину? — перепитав хірург, наморщивши лоба.

Почувши цей діагноз, сестра, яка допомагала хворій роздягтися, аж рухи свої сповільнила.

Жуан Едуарду виступив наперед і попросив дозволу оглянути хвору. Інші лікарі звільнили йому місце. В присутності досвідченішого колеги огляд з монотонного й нецікавого діла перетворився в їхніх очах на священнодійство, ніби дві слухові трубки фонендоскопа могли повідати Жуанові Едуарду таємниці, недоступні для інших. З того, як одразу запала тиша, Жуан Едуарду не без утіхи переконався, що його авторитет лишився непохитним.

Пацієнтка стогнала і смикалась.

— Ой, груди! Так ніби хто штрикає ножем.

— Спокійно, спокійно.— Лікарка лагідно притримала її руки. — Сеньйоро, ви заважаєте огляду.

Жуан Едуарду повільно згортав гумові трубки фонендоскопа. Не відповівши на запитання одного з колег, він мовчки глянув на хірурга і цього вистачило, щоб обидва порозумілися.

— Треба зробити гінекологічний огляд,— сказав він.

Лікарка наділа рукавички.

— Не мучте мене! — благала хвора.— Я більше не витримаю...

Закінчивши огляд, лікарка звернулася до жінки:

— Ви не заперечуєте, як ми вас покладемо в лікарню?

— Якщо, по-вашому, це необхідно...

З поведінки лікарів хвора збагнула, що їй загрожує якась серйозна небезпека, і тому капітулювала беззастережно, аби тільки їй допомогли.

— То що — ви госпіталізуєте її? — запитав хірург не без іронії.

— А ви вважаєте...

— Не вважаємо, а знаємо. Але класти її з метастазами? Та ще в такому стані? У нас же не притулок.

— З метастазами?

— А ви не збагнули, що Жуан Едуарду при вислухуванні виявив їх?

Жуан Едуарду ледь кивнув головою на знак згоди. Епізод, попри всю його банальність, вийшов на славу. Принаймні тут його авторитет лишився на висоті. Поки прибиральниця чистила забризкані кров'ю плити намотаною на кінець швабри ганчіркою, Жуан Едуарду відчув, як у нього відроджується його енергія. Він знову був готовий боротися, готовий кинути виклик вовкові в самому його кублі. Жуан Едуарду квапливо рушив сходами, що вели до палат лікарні. Десь там йому неодмінно трапиться Медейруш або хтось інший з його жовчних колег. Проте, піднявшись на кілька сходинок, він завагався. Помітивши хворого, що дивився на нього, запитав його несміливо:

— До речі, у швидку не привозили дитини, що застряла в ліфті?

— Я цього сказати не можу. Але якщо ви цікавитесь, я...

— Ні, ні, це я так запитав. Дякую.

— Вам дзвонили, докторе.

— Звідки?

— З кількох місць. Із дому, від хворого на ім'я Жаймі, а також із консультації професора Куньї Феррейри.

— Гаразд.

Але цього разу розмова, така банальна в його клопітному житті, знов викликала в нього гарячкове збудження. Останнім часом навіть такі дрібниці, як стосик листів на столі, зайвий хворий на прийомі, чийсь несподіваний візит, часто вибивали його з колії. Перспектива чогось непередбаченого щоразу лякала його, свідчачи про душевне сум'яття.

— Ви кажете, з консультації професора Куньї Феррейри? Ви впевнені? — перепитав він по хвилі роздумів.

— Атож, і дзвонив сам професор.

— А що він хотів?

— Тільки запитував вас.

Навіщо в біса знадобився він старому лисові? Як завжди, несподіваний телефонний дзвінок асоціювався в нього з якимись прикрощами.

— З'єднайте мене з професором,— видушив він із себе. Він уже страждав від цієї неприємності ще до того, як з'ясував, у чім вона полягає.

— Професора нема в кабінеті. Він уже виїхав до лікарні.

Жуан Едуарду полегшено зітхнув. Певне, йдеться про якийсь клінічний випадок. Про інші телефонні дзвінки він одразу ж забув. Турботи, пов'язані з його особистим життям, хоч які вони неприємні, треба поки що відкинути. Зрештою, вирішувати їх доведеться йому самому. Чужих людей вони не торкаються. Інша річ — службові справи, вони

не терплять зволікання. Вони вимагають постійної і пильної уваги до себе, бо ж вороги його не дрімають.

Уже невимушено, майже весело, він запитав у санітара:

— Ну, що тут новенького?

— Нічого особливого. Ми не думали, що ви прийдете сьогодні вдень, докторе...

— Я випадково. Так-таки нічого нового? — провадив він удавано безтурботним голосом, але насправді сподіваючись що-небудь вивідати в балакучого санітара.

— У нашому відділенні нічого.

— Чому ви сказали «у нашому відділенні»? — Відповідь здалася Жуанові Едуарду двозначною, він відчув це негайно, мов укол голки.— Хіба в інших палатах сталося щось незвичайне?

— Наскільки мені відомо, ні.

— Гаразд,— сухо кинув він, уже каючись у своїй балакучості.— Поглянемо, що там робиться у нас.

Жуан Едуарду зайшов до жіночої палати. Треба дати професорові Куньї Феррейрі час на дорогу до клініки. А що, як цей хитрюга професор,— а він з Медейрушем у контрах,— хоче попередити його про каверзу, пов'язану з апендицитом, розраховуючи здобути якісь особисті вигоди за послугу? Якщо так, то йому слід зібрати всі свої козирі перед сутичкою з грізними колегами.

А тим часом він обійде хворих у своєму відділенні. Це його хворі. Його відділення. Неприступна твердиня, куди не проникне жодна чутка.

Двотижневе немовля діставало плазму через тім'ячкову вену. Його зморщене, як пергамент, личко скидалося на старечу маску. Єдиною ознакою життя було те, що воно пищало, мов поранена пташка. Жінка на сусідньому ліжку, обурена тим, що новонародженому загнали в голівку голку, приказувала:

— Бідне янголятко! Воно тільки плаче. Краще б не мучили його!

Жуан Едуарду заспокійливо усміхнувся.

— Плач у немовлят означає життя, а не страждання.

На обличчі в жінки з'явився розчулений вираз: здавалося, вона з радісним подивом обмірковує слова Жуана Едуарду. Потім вона обернулася до своїх подруг і завдяки якомусь таємничому коду зуміла передати оптимістичну думку лікаря всій палаті.

Жуан Едуарду знав тисячі інших способів утішати хворих. Його колеги часто забували, що за безіменним пацієнтом, який потрапив на лікарняну койку з провінції, стоїть містечко, село, де розповіді хворого після повернення додому знаходили найнесподіваніший резонанс. І ще довго після виписки з його відділення селянина, про якого вже всі забули, під дверима Жуана Едуарду з'являвся кошик із садовиною або птицею, а то й — і це було куди важливіше — новий пацієнт з палкими рекомендаціями свого земляка, що не забув, як чуйно доглядали його в лікарні.

Крім того, Жуан Едуарду встановив за правило, щоб хворі, виписані з його відділення, верталися додому з листом до їхнього дільничного лікаря, в якому викладалося історію хвороби. Іноді це призводило до цілої зливи запитань і відповідей, але провінційний ескулап, звиклий до зневажливого ставлення міста, завжди умів віддячити за вияв лену до нього увагу. Саме на цьому фундаменті грунтувалося процвітання консультації Жуана Едуарду.

Одначе за таку практичність йому дорого доводилося платити: зневагою до самого себе. Жуан Едуарду розпачливо намагався переконати себе: «У мене немає умислу! Немає задньої думки!» — але й сам уже не знав, де закінчується щирість і де починається розрахунок.

Розпитавши ще кількох пацієнток про їхнє самопочуття, Жуан Едуарду перейшов до чоловічої палати.

Він зупинився біля хворого, якому сестра саме робила укол. Той спробував підвестися.

— Лежіть спокійно, сеньйоре Абілью,— сказав Жуан Едуарду, утримуючи його обома руками. Імена хворих він намагався запам'ятати з першого ж дня. Це був найкращий спосіб увійти в довіру до цих селян, яких життя навчило боязкої стриманості.— Як ви себе почуваєте?

— Я вже здохляка, доктор!

— Ну от, тепер він здохляка!..— обурився санітар.

— А воду мені можна пити? — Очі під набряклими повіками пильно стежили за реакцією лікаря.

— Воду? — перепитав Жуан Едуарду.— Можна, але помалу.

Кашлянувши, хворий розчаровано заплющив очі. Йому вже набридли обіцянки, набридли підбадьорливі слова. Його невідступно мучило тепер одне — спрага. Він віддав би ті лічені дні життя, які йому залишилися, за втіху напитися досхочу. Всі його бажання звелися зрештою до цього одного — пити. У нього нестерпно пекло всередині, тіло його було висушеною пустелею і марило про всесвітній потоп. Напитися — а там можна й померти.

Жуан Едуарду перевірив останні аналізи. Але думки його витали далеко. Він почав нервуватися. Його дратувала присутність санітара, чиєї уваги не минув його збуджений стан. Він уже збирався визвіритись на санітара, коли позаду пролунав різкий голос:

— Нарешті я вас застав! Я вже шукав вас зі свічкою по всьому місту! — І професор Кунья Феррейра, з простягнутою перед себе величезною рукою, підійшов до Жуана.

Професор був високий і кремезний. Його сплющений з боків череп майже облисів, але голова не втратила величного вигляду. Він раз у раз потирав руки, наче готувався сказати якийсь комплімент або виголосити імпровізовану промову, а йдучи, нахилявся вперед, ніби в постійному уклоні.

Але цьому його виразові награної чемності суперечили важкі й набряклі повіки. Вони свідчили про безсоння, недовіру і втому.

— Атож, голубе, знайти вас не легше, ніж голку в копиці сіна. Хіба я сподівався застати вас о цій порі в лікарні? — І, як завжди різко змінивши тон, він провадив: — Мені треба поговорити з вами в одній невеличкій справі. Вийдімо на хвилинку.— І міцно взяв Жуана Едуарду під руку.

Професор Кунья Феррейра неабияк пишався своїми просто-таки юнацькими м'язами. Хоча йому довелося дечим пожертвувати задля кар'єри відомого хірурга, любов до спорту в нього залишилася. Зрештою, він скоро переконався, що таке захоплення приносить деякі вигоди. Оскільки він ніколи не давав нагоди журналістам згадати його ім'я в зв'язку з науковими досягненнями або закордонними подорожами, де турист міг сфотографуватися на тлі якоїсь знаменитої клініки, він частував їх видовиськом професора хірургії, що демонструє кубок, виграний у змаганнях зі стрільби, в парусній регаті або в інших, менш аристократичних видах спорту.

Безперечно, він хоче говорити про історію з апендицитом, подумав Жуан Едуарду. Такий вступ завжди веде до якоїсь несподіваної кінцівки. Стискаючи ще дужче руку колеги, професор випалив:

— Може, повечеряємо сьогодні разом?

— Не знаю... Дайте подумати...

— Звичайно, з вашою дружиною. Невеличкий бенкет у дружньому колі. Ми, подружжя Медейрушів...

Жуан Едуарду глянув на нього, чи то здивований, чи то прикро вражений. Але професор усміхався тією самою своєю штучною непроникною усмішкою.

Мабуть, таки сталася якась халепа, і Кунья Феррейра, приховуючи свої справжні наміри, хоче виступити в ролі посередника. «Ми, подружжя Медейрушів...» На саму згадку цього імені Жуана Едуарду ніби вістрям ланцета полоснули по живому тілу. А цей лицедій усе добре знає! У його голосі бриніла втіха, очі масно блищали.

— Не знаю, чи я зможу, професоре.

— Ну, зважуйтесь. Зробіть мені таку ласку, голубе. Я запрошу також одного типа з провінційної аристократії, який, на мою думку, потребує негайної операції. Але він чомусь перелякався і, як завжди в таких випадках, захотів вислухати думку іншого фахівця. І, на жаль, попав на Медейруша. Ви ж бо знаєте Медейруша. Він уперся, як мул, і затято переконує мого пацієнта, що можна обійтися без послуг скальпеля. Той, звичайно, завагався. Ось я й подумав, що думка такого досвідченого лікаря, як ви, може вирішити справу. Я запросив до себе хворого, запросив Медейруша, але нікому з них не сказав, з ким вони в мене зустрінуться... Гадаю, буде цілком природним, як ми з простого професійного інтересу заговоримо про хворобу одного з гостей... Ви згодні? Я не приховую, друже, що поведінка Медейруша поставила мене в скрутне становище.— Професор на хвилю замовк, потім усміхнувся ще ширше.— Так от, голубе, розвіємося трохи. Не часто випадає нам нагода погомоніти один з одним!

Жуана Едуарду охопили суперечливі почуття. Розібратися в них він навіть не пробував. Зрозумів лише одне: поки що його авторитет лишається досить високим для того, щоб його попросили розв'язати затіяну університетським професором суперечку. І навіть якщо мета запрошення була інша, він радів, що дістане нагоду осадити Медейруша й відбити в нього пацієнта.

— Гаразд... Я постараюся прийти.

— Ви справжній товариш, колего! Вітайте свою дружину. То ми чекаємо на вас. Тільки дивіться,— мовив він тоном жартівливого докору,— не розбещуйте своїх хворих, навідуючи їх у позаслужбові години!

І професор швидко подався геть, наче кобра, яка шукає закутка, де можна спокійно перетравити щойно проглинуту здобич.

Після раптового наскоку професора в повітрі ніби залишився дух якоїсь погрози. Як він, Жуан Едуарду, міг зрадіти цьому запрошенню? Раптом він відчув несподівану симпатію до Медейруша, одного з небагатьох лікарів, яких годі підкупити. Тепер йому не вірилося, що кілька хвилин тому він, засліплений своїм страхом, міг подумати, ніби той здатен на якісь темні махінації в цій історії з апендицитом. Чи здогадувався Медейруш, що чекає його цього вечора в домі Куньї Феррейри? Жуан Едуарду уже уявив сигару в нервових руках колеги, його чисті й прозорі очі, сповнені бентежної простодушності.

Ця згадка пробудила в ньому несподіваний напад приязні. Треба негайно побачити Медейруша, потиснути йому руку, сказати щось або просто подивитися йому в очі — поглядом красномовнішим і виразнішим за всі слова, здатним повалити стіну недовіри, очистити душу від негідних сумнівів. Віднині Медейруш не буде самотній у своїй боротьбі проти користолюбців. Але чи прийме той його дружбу, якщо він прийде до нього з нечистими руками?

— Доктор Медейруш тут? — запитав він у санітара.

— Щойно пройшов у палату.

Жуан Едуарду опинився у відділенні свого колеги, навіть не помітивши, як він сюди потрапив. У скронях у нього гупало. Побачивши його, Медейруш звів свою кучеряву голову і сказав:

— Ідіть-но сюди. Подивіться на нашу приятельку,— і показав на оперовану дівчину. В його радісному, якомусь майже дитячому голосі годі було помітити хоч нотку нещирості.— Вона в чудовій формі. Ви будете задоволені. Ми чекали вас.

Жуан Едуарду підійшов до ліжка. Хвора, розметавши на подушці свої важкі чорні коси, всміхалася до нього несміливою і простодушною усмішкою.

— Справді, вигляд у тебе чудовий.

Слова застрягали йому в горлі. Він подивився на Медейруша, сподіваючись почути від нього якусь зловтішну шпильку, але обличчя того, як і в дівчини, цвіло невинною дитячою усмішкою. В цю мить Медейруш ще жив перемогою, яку здобув над хворобою. Ніщо не могло зіпсувати йому цієї радості. І він хотів поділитися нею з усіма тими, хто міг його зрозуміти. Медицина завжди була для Медейруша покликанням, але він жив нею як людина, а не як апостол: хвилювався, нервував, впадав у розпач, а іноді навіть лютував. Невже він забув обставини, за яких розвивалася хвороба дівчини? А може, його примирлива поведінка — це тільки витончений засіб принизити колегу?

— Атож, вигляд у тебе чудовий...— повторив Жуан Едуарду.

Але це були не ті слова, які йому хотілося сказати. Він хотів сказати зовсім інше. Несміливим рухом він торкнувся плеча Медейруша, потім — хвилястого волосся дівчини, наче бажав перевірити, чи не почувають вони до нього ворожості, чи підуть назустріч його бажанню порозумітися з ними.

Він добре пам'ятав свої перші і єдині відвідини дому Медейруша. Вони залишили в ньому суперечливі враження, в яких він ще й досі не міг до кінця розібратися. Жуан Едуарду привіз тоді до лікарні хвору, що потребувала негайної операції. То була дебела жінка, колишня куховарка посольства, яку Жуан Едуарду час від часу лікував від ревматизму, що не піддавався знахарським відварам. У подяку за його турботу вона щоразу готувала йому монументальний пиріг. Зненацька у жінки відкрилася кровотеча, і деякі симптоми, що супроводжували її, вказували на виразку шлунка. Оскільки пироги й ревматизм дуже здружили їх, Жуан Едуарду справді хвилювався, коли привіз ту жінку до лікарні для негайної операції. Він одразу знайшов Кунью Феррейру.

— Не сердьтеся на мене, професоре, але я привіз до лікарні жінку з кровотечею із виразки шлунка. Я особисто опікуюся нею і був би вам дуже вдячний, якби ви негайно прооперували її.

Професор кілька разів провів рукою по нахмурених бровах.

— От чорт, я саме вже збирався йти...

— Пробачте, але випадок дуже серйозний.

— Гаразд, покажіть мені вашу жінку.

Хірург нахилився над кушеткою. Поводився він люб'язно, але із запитань, квапливо поставлених хворій, і передусім з його байдужого погляду, видно було, що він проклинає її за згаяний час.

— Голубе мій, дозвольте не погодитися з вашим діагнозом.— І, відвівши Жуана Едуарду вбік, він пояснив:— Тут мені нема чого робити. Рак ободової кишки. Пізно. Всяке втручання марне.

Такої відвертої бездушності Жуан Едуарду не чекав. Стримуючи роздратування, він заперечив:

— Але ж я знаю цю хвору, професоре! Я знаю, як розвивалася хвороба. Запевняю вас — у неї виразка!

— Голубе мій, не плекайте ілюзій. Мені самому добре відомо, як може збити лікаря особиста зацікавленість у хворому. На жаль, хірургія тут безсила.

Переконувати його було марно. Він просто не хотів чесного й об'єктивного обговорення.

— То бодай розріжте їй живіт, професоре. Так ми найточніше дізнаємось, як воно є.

Професор уже не міг стримати свого роздратування. Він почав скидати халат.

— Пусті балачки, мій друже. Ми тільки прискоримо розростання пухлини. До того ж, вибачте, я дуже поспішаю.

З досади Жуан Едуарду штурхнув ногою в письмовий стіл. Він був обурений. Це обурення, якого він давно не зазнавав, водночас тішило і лякало його.

— То вам здається нормальним, що я повезу хвору вмирати додому?

— Це ж ваша пацієнтка, друже. Робіть як вам заманеться.

Після від'їзду професора Жуан Едуарду зважив усі наслідки, які міг викликати цей інцидент, але в ту хвилину ризик лише розпалив його. Кілька днів він уникав зустрічей з професором. Потім їм довелося зіткнутись біля автостоянки, кожен з них сидів за кермом, і Кунья Феррейра вдав, ніби не помічає його. Жуан Едуарду, стурбований, чи не затаїв професор на нього зла, умисне поставив свою машину біля його машини, змусивши звернути на себе увагу. Хірург люб'язно з ним привітався, і Жуан Едуарду зітхнув з полегкістю. Його побоювання були смішні: зрештою, Кунья Феррейра зацікавлений не менше за нього у підтриманні з ним добрих стосунків.

Жуан Едуарду відвіз свою хвору в стаціонар і звернувся до першого-ліпшого хірурга, чиє ім'я спало йому на думку. То був Медейруш. Медейруш заслуговував цілковитої довіри. Він ніколи не запитував, чи спроможна пацієнтка заплатити, і ніякі особисті міркування не ставали йому на заваді, коли треба було виконати свій лікарський обов'язок.

Мешкав Медейруш на крутій горбатій вуличці у кварталі, де в непримиренній ворожнечі стикалися між собою старе і нове місто. Старі будинки були приречені на злам, і ніхто вже не турбувався тим, щоб тримати їх у чистоті й порядку. Дім Медейрушів теж незабаром мав бути знесений, його безпеці вже загрожувала велика модерна споруда, віддана під ділові контори, що виросла зовсім поряд. Через те квартира була дешева, і Медейруш оселив свою родину в цій норі, не відповідній

до його суспільного становища. Зайшовши в під'їзд, Жуан Едуарду побачив брудні, аж чорні стіни, вкриті непристойними написами.

Він подзвонив у перші двері. Відповіли йому не зразу, хоч у квартирі чувся сміх і тупотіння ніг. Той, хто дивився у вічко дверей, очевидно, вагався або навіть злякався; так чи так, а минуло кілька хвилин, перше ніж двері відчинилися. На порозі стояла білява і, наскільки можна було роздивитися, гарна жінка. З кумедною нервозністю вона намагалася водночас оправити фартушок, відгорнути закасані рукави і, по змозі, причепурити волосся в папільйотках.

— Вам кого?

— Я хочу поговорити з доктором Медейрушем.

— Його немає вдома... Він ще не повернувся.

Очевидно, тут не звикли, щоб голову родини розшукували клієнти.

— З вашого дозволу, я почекаю на нього.

Вимушеним жестом запросивши його ввійти, жінка відступила до віталеньки, водночас нишком розгладжуючи ногою складку старого потертого килима або прибираючи з дороги ту чи ту річ.

— Проходьте, будь ласка, сюди. Діти все порозкидали...

— Ви дружина Медейруша?

Вона нібито завагалася, потім кивнула.

— А я колега вашого чоловіка, Жуан Едуарду Фрейрі.

— Ой, чому ж він не попередив мене? — І вона витерла руки об фартух. Та незабаром заспокоїлася, заусміхалась.— Заходьте, заходьте, я саме годую своїх розбишак.

До кімнати влетіла золотоволоса дівчинка із замурзаними щічками. Побачивши незнайомця, вона мов скам'яніла. Водночас гамір у квартирі затих.

— Витри носа, дитино!

— У мене нема хусточки...— І мала затулила личко фартушком.

Пригорнувши її до себе, мати переконано сказала:

— Мій чоловік буде радий побачити вас тут. Він не раз про вас говорив.

Жуанові Едуарду здалося, ніби в її голосі прозвучали якісь дуже знайомі нотки. На пам'ять йому спливли чутки про дружину Медейруша: казали, ніби вона є вірною подругою цьому дикунові, який обдарував її купою дітей і великими випробуваннями; розповідали, з яким непохитним спокоєм сприймає вона його вибрики, з якою байдужістю ставиться до благ, що їх могло б дати суспільне становище чоловіка. Вона мов не помічала, що інші лікарі мають служниць, дорогі автомашини і віддають своїх дітей навчатися в іноземні коледжі. Найближчі друзі навіть знали, що вона є співавтором наукових статей, написаних сумлінно, аргументовано, жваво, які Медейруш публікував у журналі, і навіть важко було сказати, кому вони більше належать: їй чи йому. Коли Медейруш у полоні нічних кошмарів, навіяних лікарнею, бив кулаками в подушку, вона сідала на край ліжка, будила цю сорокалітню дитину і змушувала розповісти про свої прикрощі, щоб він міг спокійно заснути.

Якби хто запитав її, чи не нарікає вона на злидні, в яких їй доводиться жити через непримиренну вдачу свого чоловіка, вона, певне, здивувалася б. Жити інтересами чоловіка — оце й усе, що їй було треба. Навіть сімейні проблеми, якщо вони їх мали, тільки гартували її дух. Головне для неї було вберегти чоловіка, їхні спільні вірування й ідеали

від тих, хто не облишив надії ввійти до них у довіру й підкупити їх. «Щастя здобувають у щоденній боротьбі»,— казала вона. І вона вміла боротися і доводити своє право на оптимізм.

Жуанові Едуарду коштувало чималих зусиль відмовитися від вечері. Трохи згодом, саме коли повернувся Медейруш, діти прийшли привітатися з гостем. Вони були чистенькі і явно пишалися своєю зразковою поведінкою, яка, проте, тривала не довго. Побачивши батька, вони забігали, заметушились, раді, що позбулися ніяковості, яка сковувала їх перед гостем. Але вся ця веремія нітрохи не збентежила батьків. Господиня дому трималася спокійно і лагідно, проте в її манерах не було байдужості. Жуан Едуарду мимоволі порівняв невимушену атмосферу цього дому з важкою мовчанкою своєї оселі, де всі мовби ходили навшпиньки біля постелі смертельно хворого.

— Що ж, ходімо, колего,— мовив Медейруш, як тільки звільнився від своїх дітей.— Оскільки сьогодні ви не можете залишитися на вечерю, то доведеться вам прийти колись іще, щоб покуштувати пиріг — предмет гордості моєї дружини.

Жуан Едуарду пішов від Медейрушів із легким серцем. Але водночас і з болем у душі. Він обіцяв найближчим часом прийти знову, цього разу з Луїзою. Він відчував, що такі відвідини були б дуже корисні для них обох. Але часу, як завжди, бракувало. І постійне зволікання зрештою закінчилося тим, що він поховав цю думку під купою нагальніших справ.

Дорогою до лікарні він ляпнув одну дурницю, про яку одразу ж пошкодував.

— Мушу вас попередити, Медейруше, що хвора не зможе заплатити. Але вона віддячить вам пирогом на різдво.

— Це попередження зовсім зайве. Бачу, ви мене ще погано знаєте. А щодо пирога, то скажете цій добрій жінці, щоб вона зробила великий: у мене, як ви бачили, багато ротів...

Після операції — діагноз Жуана Едуарду таки підтвердився — Медейруш, глянувши на годинник, мовив:

— Я хотів би дещо вам показати... Ви маєте вільну годину?

— Сьогодні якраз маю.

— Чудово. До речі, ви не пошкодуєте за часом.

На них чекав старий, таємничий «форд», за кермом якого сидів чоловік, одягнений у ліврею. Стосунки між водієм і Медейрушем були, проте, позбавлені якихось церемоній.

— З чого почнемо сьогодні, докторе?

Медейруш дав якусь назву, що нічого не говорила Жуану Едуарду. «Форд» мчав нескінченними вуличками, що утворювали заплутаний лабіринт. Нарешті подолано останній пагорб, і очам відкрилося строкате видовище цілого кварталу халуп. Шофер поставив машину в затінок і відкрив радіатор, де булькала перегріта вода.

— Приїхали.

Медейруш здавався задоволеним справленим ефектом. Одначе ні брудна вуличка, що починалася кількома цегляними східцями, ні низка бараків, стулених із усякої всячини і вкритих здебільшого бляхою, не становили для Жуана Едуарду нічого нового. Все це тільки нагадало йому його життя в провінції. За кількасот метрів від центру міста, чистого й легковажного міста, зберігалося в усій незайманості його минуле. Що це — кошмар чи якесь знамення?

Стара жінка, закутана в шаль, пройшла вулицею, ведучи за руку дитину, яка вовкувато позирала на прибульців. На порозі однієї з халуп прала білизну дівчина.

— Це трохи далі по вулиці,— повідомила стара, показуючи, що їй добре відомо, чого шукають тут чужинці.

Чужинці, авжеж. За східцями починалося своєрідне гетто. Людський світ, що не мав з ними нічого спільного. Світ мандрівних торговців, робітників, волоцюг, злодіїв, повій. Увесь цей люд жив просто неба. У свої нори він залазив лише спати. Жуан Едуарду спробував порівняти ці похмурі, злиденні оселі зі знайомою йому обстановкою сільських мазанок, де жили разом люди й худоба. Але картина, що відкрилася його очам, була куди страшніша. Горло в нього стислося. Подих перехопило.

Ось перед цією халупою виставлений на поживу мухам кошик із рибою свідчив, чим займаються її мешканці. А от і найвищий тут будинок з облупленими стінами — аптека. Трохи далі виведений червоними літерами на дверях напис — пошта. Пошта! Чим вона була в цьому світі, що виріс, як пухлина на здоровому тілі? Іронією?

Онука хворого провела їх до ветхої розкладачки. Під брудною ковдрою важко дихав і натужно кашляв старий — очевидно, з бронхітом.

— На що скаржитесь?

Жуан Едуарду був вражений, як спокійно розмовляє і природно поводиться тут колега. Йому здалося обурливим, що Медейруш не зціпив зубів, як він.

Старий нарікав на безсоння, на задишку. До розмови втрутилася онука, і він слухняно замовк, утупивши тьмяний погляд у дівчину, що давала пояснення.

Поки його колега виписував рецепт, Жуан Едуарду запитав несподівано:

— Ви платите за оренду будинку?

Не зрозумівши запитання, старий і дівчина звернулися по допомогу до Медейруша. Медейруш розтлумачив:

— Скільки ви платите за квартиру?

Старий потягнув на себе ковдру:

— Чимало. Хоч я тут уже давно. А от вони,— і він обвів рукою вулиці, небо, весь світ,— вони платять набагато більше.

Уже надворі Жуан Едуарду, чия голова йшла обертом, поставив ще одне запитання:

— Що ж ви можете їм приписати?

— Як бачите, це лікування чисто формальне. Так що наші рецепти включають тільки загальнодоступні медикаменти...— І він осікся.

— А від чийого імені ви їх лікуєте?

Жуанові Едуарду пригадалось, як одного дня котрась із його колег з таємничим виглядом завела розмову про групу лікарів, що з власної ініціативи відвідували найубогіші квартали, і закликала його приєднатись до них. Він відбувся туманною обіцянкою. Ці присяжні повірені людської солідарності дратували його. То були здебільшого всякі сноби або лицеміри, вони стукали в двері і вимагали грошей на якісь незрозумілі цілі. До того ж таке апостольство здавалося йому образливим для людських трагедій, які породжували його.

— Мені платять за це,— коротко відповів Медейруш.— Але скоро

я покину це діло, хоч гроші мені й потрібні. Людина має дбати передусім про свою гідність.

— А як же вони? — і Жуан Едуарду коротким жестом обвів рукою завалені сміттям вулиці, бараки, майже однакових у своїй безликості людей, що дивилися на них з погрозливою недовірою.

— Вони нічого не втратять. А втім, я й далі відвідуватиму їх, але мені вже не треба буде брехати.

— Брехати?

Медейруш глянув на нього, як ображений хлопчик.

— У вас є щось непевне, Жуане Едуарду. Я думав про це іноді. Проте як фахівець ви на висоті. Так от, як би ви назвали той випадок, коли ви посилаєте одного з цих людей у лікарню, скажімо, сердечника, і, позбавивши його набряків, виписуєте потім додому, рекомендуючи дієту і відпочинок. Дієту, чуєте? Хіба це не насмішка? А туберкульозник, якому ми приписуємо коагулянт... Ну от, ви штовхаєте мене на демагогію, легку й дешеву, хай вам біс!

Жуан Едуарду повернувся до «форда», а Медейруш пішов навідати ще двох хворих. Водій хукав на руки і час від часу грів їх на радіаторі. Помітивши, який блідий Жуан Едуарду, він запитав з лукавою посмішкою:

— Хіба ви цього досі не бачили, докторе?

— Ні, такого я не міг собі уявити.

— А є ж і гірші місця...

Повернувся Медейруш, і їхній старий «форд» поїхав недавно прокладеним бульваром. За кілька метрів від асфальтової стрічки стояла занехаяна каплиця з вибитими вікнами й дірявим дахом, у якій мешкало кілька десятків людей. Під сонцем, просто на траві, сушилося лахміття, яке рано-вранці підібрали на смітниках. Купи металевого брухту: старі ванни, автомобільні крила, груби — усе це іржавіло, чекаючи нагоди ще прислужитися комусь. Посеред усього цього ліниво тинялись люди. То були здебільшого жінки, вони зводили на прибульців позбавлені всякого виразу очі і знову верталися до своїх незрозумілих занять.

Хвора чекала їх на порозі в оточенні цілого натовпу. Як пояснив водій, жінка, яку вони приїхали навідати, користується особливою пошаною. Свого часу вона всиновила кілька десятків безпритульних хлопчаків, які тепер повиростали у цих сухорлявих чоловіків, що складали її вірний почет.

— Ну, як тут справи, дочко? — запитав Медейруш у дівчинки, яка відганяла собаку. Але той, заходячись від люті і висолопивши червоного язика, відступав лише на мить, щоб перевести дух і з подвоєним завзяттям знов кинутись на чужаків.

— Вона дуже слаба. Ось диплом.— Дівчинка мала на увазі документ, що давав право на безплатну лікарську допомогу.— Сеньйора Жуакіна нічого не їсть,— додала вона.

Хвора, дебела і брезкла, мов Будда, підтвердила, жалібно застогнавши:

— Мені все з душі верне, докторе. І страшенні болі в крижах. Просто нестерпні.

Один чоловік з її почту мовив скрипучим голосом:

— Вона не може поворухнутися.

— Часто уже й тут болить.— І сеньйора Жуакіна погладила свої набряклі коліна.

Медейруш довго оглядав хвору. З його боку це була поступка присутній публіці. Нарешті він пишномовно спитав Жуана Едуарду:

— Вам не здається, що ми можемо полегшити страждання сеньйори Жуакіни?

Ефект його слів був негайний: чоловіки заусміхалися, а один, безцеремонно розштовхавши товаришів, зник для того, щоб за хвилину повернутися з повними пригорщами ласощів, виготовлених із меду та горіхів. Очевидно, цей чоловік торгує ними на вулиці, подумав Жуан Едуарду. Дітлахи сумними й заздрісними очима стежили за його руками; ось ці руки ніби завагалися, а тоді рвучко простяглися до двох чужинців:

— Це вам гостинець від сеньйори Жуакіни.

Медейруш різким і нетерплячим жестом показав, що треба брати. Авжеж, він візьме. Йому не раз доводилося брати такі гостинці, піднесені в різній формі, і вони завжди зворушували його.

Останні візити перемішалися в пам'яті Жуана Едуарду, один страшніший за інший. В котрийсь будинок довелося довго стукати, доки їм відчинили двоє дітлахів. У мансарді вони застали стару жінку і хворе подружжя з двійнятами. Благенька ширма розділяла дві родини. Ще одна стара з серцевою недостатністю, але більше заклопотана тим, як би її не вижили з тієї нори. Одна знайома поклала її в лікарню, а тим часом переписала квартиру на своє ім'я. «Тепер вона хоче спекатися мене. Спустила мене зі сходів. Зламала мені пальця». І ще діти, багато дітей. Передчасно постарілі діти й дорослі. Чоловік, з'їдений хворобою, від чийого пергаментно-воскового тіла уже йшов запах розкладу...

— Я бачив сотні живих мерців,— сказав на сходах Медейруш,— але завжди відчував перед смертю страх і пошану.

— Те саме відчуваємо ми всі, хоч наше ремесло привчило нас до видовища смерті.

— І з вами це буває? — запитав Медейруш з лукавством у голосі. Але, перше ніж Жуан Едуарду встиг відповісти, його співрозмовник змінив тон.— У хвилину глибокого потрясіння людина часто здатна зробити вибір, і потім їй уже нелегко відступити. Але добре, що ми наперед знаємо, скільки можна обрати шляхів...

Дорогою назад Жуан Едуарду спробував розібратися в своїх безладних враженнях. У міру того як віддалявся від цього похмурого світу, він починав відчувати все більшу полегкість, подібну до тієї, яку дає дотик свіжої сорочки після брудної. Але його душу терзало невиразне почуття вини, змішане з гарячковим прагненням діяти. Його пальці намацали в кишені ласощі, піднесені йому мандрівним торговцем. Але цей порив солідарності вже підточувала впевненість, що його ентузіазму вистачить ненадовго. «У вас є щось непевне»,— сказав йому Медейруш. Саме так. Зауваження, зрештою, незлостиве. Але воно лишилося недоказане, не сформульоване до кінця. Чому Медейруш узяв його з собою? З простої цікавості побачити, як він реагуватиме на таку жорстоку дійсність? Чи, може, він цілив глибше, поставивши за мету змусити його зробити якийсь вибір?

Намагаючись перекричати чахкання і громові вихлопи старого «форда», раптом озвався Медейруш:

— Дивіться, Жуане Едуарду...— Йому самому завжди було приємно, коли інші зверталися до нього на ім'я.— Дивіться...— І показав на

величний пам'ятник, що підносився вдалині.— Ми живемо в добу пропаганди. Ми витрачаємо на неї мільярди. Але якби ми використали їх на будівництво квартир для бідних, якби ми дали людям житло і великими плакатами сповістили, хто про це подбав, ото було б куди краща пропаганда! Але нам бракує сміливості і уяви.

Медейруш не любив гучних слів, а ця тирада виказала його з головою. Розсердившись на самого себе, він гукнув шоферові:

— Ця лайба довезе нас коли-небудь додому?

Проте Жуанові Едуарду не хотілося змарнувати таку чудову нагоду для зближення.

— Признайтеся щиро, я вам, певне, здаюся людиною, яка пішла не тією дорогою,— мовив він.

Медейруш потупився. Він був, по суті, досить несміливий.

— Не тією дорогою? Спершу треба, щоб ви зайняли якусь позицію. А мені здається, ви ніколи на це не зважитесь.— Він гірко посміхнувся і повів далі:— Всі чесні люди обирають собі дорогу в юності. А потім їм лишається тільки чесно її триматися. Інакше вони приречені гнити.

Гнити. Саме гнити. Жуан Едуарду враз замовк.

На прощання Медейруш несподівано запитав:

— Як вам сподобалася моя сімейка?

Жуан Едуарду відповів переконано:

— Вона чарівна!

Проте Медейруш навряд чи здогадався, що таїв у собі цей вигук.

Тепер, коли він переконався в лояльній поведінці Медейруша і задовільному стані здоров'я оперованої, можна було з легким серцем братися й за інші клопітні справи цього дня. Починати доведеться з Жаймі. Треба буде також з'ясувати, що сталося з хлопчиком, який застряг у ліфті. А ще подзвонити додому і попередити Луїзу про запрошення. Можливо, це зручна нагода до примирення. Чи захоче Луїза піти назустріч? Як вона жила всі ці дні, довгі одноманітні дні? Певне, чекала якоїсь розв'язки, розмови по щирості? Що крилося за її мовчанкою? Іноді його охоплювало невтримне бажання схопити дружину за плечі, щоб вирвати в неї признання. Може, за її ущипливою німогою ховалася тільки розчарованість? А може, вразлива й запальна, вона жадібно чекала чогось усією своєю гарячою плоттю. Якоїсь інтрижки, безумної пригоди. Він знав, що таке може статися. І не тому, що сумнівався в її порядності,— просто вона була живою істотою. Луїза теж відчувала потребу втекти від самоти, від цієї страшної самоізоляції. Атож, рано чи пізно це має статися. Ось чому фамільярне поводження Луїзи з друзями дому насторожувало його. В кожному її слові, в кожному погляді йому вбачалася перша ознака цієї потайки очікуваної події. Впертість, з якою Луїза весь час заговорювала, наприклад, про Жаймі, будила в ньому цілий рій підозр. Жаймі в жалюгідному фізичному стані, але Жуан Едуарду знав, як іноді приваблює жінок те, що викликає жах або співчуття. А втім, найбільше його турбували інтимні почуття Луїзи, цей різновид невірності, яка проявляється не у вчинках, а тільки в хвилюванні, і яка переживається бурхливіше за якусь банальну інтрижку.

Напроти їхнього будинку живе той лагідний і прилипливий араб, який навідується до них підозріло часто, хоча ніхто його не запрошує. Він меле дурниці, вигадує дотепи, і Жуан Едуарду помічав, що Луїза в його присутності намагається кокетувати, як колись.

Звичайно, сама Луїза ніколи й гадки не мала, що він стежить за нею, що він ревнує її. А втім, Жуан Едуарду не міг про це навіть натякнути їй. А чом би не відкрити Луїзі душу, не признатися в своїх терзаннях, не попросити в неї підтримки? Можливо, тоді вони віднайшли б віру в себе і в своє подружнє життя, яке були ладні занапастити? От і сьогодні ввечері вони могли б вийти удвох без мети, як двоє закоханих, що починають нове життя. Він спробував би відмовитись від запрошення Куньї Феррейри, пославшись на несподіваний виклик до хворого.

— Зв'яжіть мене з домом, будь ласка...

Сказавши ці слова, він підпер руками голову і, здавалося, поринув у задуму. Санітар подумав, що лікар уже забув про своє прохання.

V

Їдучи до Жаймі, він знову й знову згадував, як квапливо прощався з ним професор Кунья Феррейра — ніби поспішав на терміновий виклик або квапився залагодити якусь хитромудру справу, де треба було великої спритності.

Чи довго ще Кунья Феррейра зуміє підтримувати свою дуту славу, що в останні роки ошукувала тільки простаків? Звичайно, він усе ще залишається вправним хірургом, майстром своєї справи. Просто його надмірна професійна активність та світський спосіб життя перешкоджають йому стежити за розвитком операційної техніки. Знаючи, що дехто його розкусив і багато хто обійшов, він повів тепер війну тихою сапою проти всіх, хто підриває його авторитет. Він змінював асистентів при першій же загрозі своїй репутації з їхнього боку, поступово зібравши навколо себе цілий почет нездар, в чиїх очах він являв собою взірець віртуозності та знань, почерпнутих у важкодоступних закордонних журналах і одразу ж забутих.

Безперечно, професор зумів би створити групу вірних своїх прихильників, якби сріблолюбство не робило його таким скнарою. Бо майже всі його асистенти, марно прочекавши деякий час, зрештою розчаровувалися в його медоточивій люб'язності і відмовлялися доглядати оперованих та асистувати в операціях, щоб у винагороду одержувати лише добрі слова, похвалу або туманні обіцянки. Щоразу, коли професор Кунья Феррейра просив чиєїсь допомоги, майже завжди виявлялося, що пацієнт неспроможний платити.

— Сьогодні ми працюємо за спасибі, юначе. Такі тепер часи настали!

Після операції він плескав асистента по плечу і розписував йому заманливу перспективу:

— Днями до нас потрапить один товстосум, він компенсує цю роботу. Я про вас не забуду.

Розповідали, як одного разу, не можучи приховати, що операція була платною, професор простяг асистентові купюру в п'ятсот ескудо.

— Ось ваша частка, юначе. Більше вирвати не пощастило.

Асистент, ледве стримуючи обурення, відповів:

— З вашого дозволу, професоре, я передам ці гроші няням. Гадаю, їх не вразить скромність цієї суми.

У свої п'ятдесят з чимось років професор Кунья Феррейра був ще дуже гарним чоловіком, якого жінки називали «чарівним мужчиною». Одружився він з аристократкою, багатою, але дуже скупою. Вона одра-

зу ж дала йому зрозуміти, що коли він хоче жити на широку ногу, то має навчитися «збивати гріш», бо вона не дозволить йому тринькати свій дорогоцінний посаг. Ця повчальна деталь його особистого життя, якої він не вважав за потрібне приховувати, іноді ставала йому в пригоді: вона вибачала в очах колег його безмежну скнарість і дріб'язковість.

Багато суперечок викликали його професійні й інтелектуальні здібності. Відзначали принаймні його чудову пам'ять і рідкісну в хірургії інтуїцію. Усі свої знання він набув замолоду, пройшовши солідну практику в німецьких наукових колах. І тим запасом жив ще й сьогодні. Спеціалізуючись із грудної хірургії, він пишався своїми успішними операціями й міг зробити їх кілька підряд, зберігаючи при цьому більшу фізичну свіжість, ніж його молоді колеги. Він завершував таке випробування на міцність тією самою невимушеною усмішкою, яку демонстрував фоторепортерам після своїх спортивних перемог. Отож його, не без іронії, дехто величав «хірургічним чемпіоном».

А втім, далеко не все, що ставало предметом розмов у клініці, можна було ставити на карб тільки йому. Річ у тім, що він часто розплачувався за своє становище в суспільстві. Він просто не міг, наприклад, відмовити дружині міністра або якомусь високому урядовцеві взяти під своє крильце невлаштованого лікаря, здебільшого дурня і неука. Під час рекомендації особливо наголошувалося на аристократичному походженні протеже — і ні слова про його ділові якості, оскільки таке могло цікавити хіба що плебеїв. Саме так на голову професорові звалилася, між іншим, одна молода лікарка, розмальована, наче клоунеса, тісно засупонена в корсет, який не дуже тримав її жирові складки. Не в змозі дати їй іншу посаду — всі попередні спроби влаштувати її провалилися — професор призначив її анестезіологом. Ця робота, гадав він, досить проста, і він уникне невдоволення вищого світу, який не потерпів би відмови. Через деякий час та лікарка подзвонила професорові додому і повідомила, що призначену завтра на операцію хвору довелося перевести в інше відділення, бо в неї виявився серцевий розлад, при якому протипоказаний загальний наркоз.

— А що сталося?

— У хворої прискорений пульс і утруднене дихання. Я дуже стурбована.

— В такому разі відкладемо операцію.

Але тут професор згадав, що саме цей випадок захворювання вимагав негайного хірургічного втручання; до того ж, якщо операція закінчиться успішно, вона дасть йому тему для чергового повідомлення в хірургічному товаристві. Отож він вирішив з'ясувати справу сам. У палаті, на свій превеликий подив, він переконався, що самопочуття хворої не змінилося.

— Ідаліно, призначте операцію на завтра, на десяту ранку.

Лікарка, почувши з уст патрона таку рішучу заяву, що свідчила про її професійну неспроможність, визнала за найкраще розплакатись. Та професор, не звертаючи уваги на її сльози, покинув палату.

Медейруш, свідок усього, що сталося, іронічно кинув:

— Поплачте досхочу, колего Ідаліно... Це дасть мені приємну нагоду втішати вас.

Наступного дня професор почав операцію на півгодини пізніше від призначеного часу. Лікарка не приховувала свого невдоволення. Бача-

чи, що нікого, крім неї, таке спізнення не турбує, вона зухвало звернулася до професора:

— Бажано, щоб операція не затяглася. Рівно опівдні я повинна йти.

Професор скоріш меланхолійно, ніж здивовано, глянув на неї. І тихо, але твердо проказав:

— Я звільняю вас з роботи. Можете йти коли вам заманеться.

Але, на подив усього персоналу, лікарка залишилася в лікарні. Цей вияв професорового боягузтва і злостиві шпильки Медейруша створили між двома хірургами напруження, здатне призвести до вибуху.

Жуан Едуарду чекав призначеної на вечір зустрічі з тривогою і хвилюванням. У міру того як минав час, він усе більше картав себе за те, що так бездумно прийняв запрошення. Кунья Феррейра сподівається, що він слухняно погодиться грати одну з двох ролей у цій комедії. Невже він, Жуан Едуарду, здається професорові таким нікчемою, що той, не вагаючись, запропонував йому стати спільником?..

У міру того як він наближався до дому Жаймі, друга своєї юності, його нервове напруження почало спадати. Щоразу, коли вони з Жаймі зустрічалися, теперішнього часу для них мовби не існувало. Вони згадували свою молодість, і ця мандрівка в минуле очищала їх.

Проте ці зустрічі стали для них нелегкими, відколи хвороба зробила душу Жаймі суцільною раною, готовою ятритися від найлегшого доторку. Жаймі в Жуановому житті забирав місця більше, ніж звичайно відводиться другові. Вони були поєднані спогадами, студентським життям у Коїмбрі, випробуваннями і надіями, спільними звичками і смаками. Але останнім часом Жаймі викривив їхні взаємини, давши зрозуміти, ніби Жуан Едуарду перестав виконувати якийсь таємний, відомий тільки їм двом обов'язок щодо нього. Не тільки здоров'я Жуана Едуарду ображало цього безнадійно хворого сухотника, який відчайдушно боровся за кожен зайвий день життя; його ображала успішна кар'єра, слава, навіть діти Жуана Едуарду, все те, що для його друга означало майбутнє. На його думку, все це було вкрадено у нього, оскільки на початку їхньої дружби честолюбніший, сильніший і зухваліший з них двох був саме Жаймі. Ось чому він намагався дошкулити Жуанові Едуарду, принизити його, ставлячи перед ним якісь вимоги, ніби він мав на це незаперечне право. Жуан Едуарду, чию вірність не могли не похитнути сцени, які влаштовував йому друг і які годі було виправдати тільки недугою, сам дивувався, чому він так довго терпить тиранство Жаймі. Може, в ім'я давньої дружби, створити рівноцінну якій неможливо з нинішніми випадковими приятелями? Чи з бажання зберегти частку самого себе, ту душевну чистоту, завдяки якій він міг так зблизитися з другом?

Жаймі знав його манеру дзвонити. Власне, вони домовилися між собою: два короткі дзвінки, пауза, потім один довгий. Це була забаганка Жаймі чи, вірніше, його наказ. Ритуальний дзвінок був сигналом до початку певного церемоніалу. Поки Жуан Едуарду підіймався сходами, Жаймі встигав перетворити верхню кімнату, в якій він лежав, у місце, де розігрується людська трагедія. Він ще дужче бгав одяг, перекидав стільці, підкладав під свою неймовірно худющу голову з відстовбурченими вухами дві подушки і, склавши руки на грудях, заплющував очі, ніби наготувавшись до скорої смерті. На підлозі біля ліжка лежали закривавлені хустинки і купа білизни, просякнутої потом. І скрізь валялися

таблетки та пляшечки. Вся ця сцена була німим обвинуваченням Жуана Едуарду в недбальстві, в егоїзмі, а може, навіть у непрямій участі в нещасті.

Розрахунок завжди досягав своєї мети. Жуан Едуарду, хоч і готувався заздалегідь до такого, щоразу відчував болісний щем у серці.

— А, нарешті це ти, Жуане!

Однак цього разу в його вигуку не бриніло ні докору, ні роздратування, ні гіркоти. Жуан Едуарду одразу збагнув, що Жаймі не ламає комедії. Він сидів, зігнувшись у три погибелі, і докладав нелюдських зусиль, щоб утягти в діряві легені хоч трохи повітря. З кутиків його рота стікала кривава піна. Кров червоніла скрізь: на сорочці, на простирадлах, на дні тазу, і навіть на товстих пальцях Ріти, дружини Жаймі, яка стояла з сонними очима і, здавалося, чекала зойку або просто кінця. За нею виднілося двоє старих, наляканих, мов діти, яких уперше привели до церкви.

Жуан Едуарду не підійшов до ліжка. Він уже не міг приховувати млості, яку викликала в ньому хвороба приятеля. Але до відрази домішувалося й почуття щемливого жалю: так ніби водночас із розкладанням плоті його друга щось гнило і в ньому самому...

— Я не міг прийти раніше. Зрозумій мене.

— Я розумію, — на диво покірно відказав Жаймі. — Що мене найбільше лякає, то це кровохаркання. Дай мені якісь ліки, з тих, що досі я не приймав. Я хочу спинити його, Жуане!

Жуан Едуарду аж пересмикнувся. Надто добре він знав, який жах проймає сухотників, коли вони бачать, як зі згустками крові витікає їхнє життя. І він не міг простити Жаймі, який завжди зберігав силу духу, що той теж піддався цій паніці.

Щоб у розмові про справи врятуватися від патетики смертельно хворого приятеля, він звернувся до його дружини:

— Ви сьогодні давали йому кровоспиняючі засоби?

— Авжеж...— І, уникаючи чоловікового погляду, додала: — Кілька разів... Він сам просив.

Жуан Едуарду одразу збагнув, що криється за цими словами. Жаймі змусив Ріту дати йому збільшену дозу наркотичних і кровоспиняючих засобів.

— Воно то так, Жуане. Але ж тобі добре відомо, що мені допомагають тільки внутрівенні ліки. А тебе, як на те, немає, щоб зробити мені укол.

Проте всі знали, що насправді Жаймі чекав приходу свого приятеля тому, що його присутність була йому підпорою проти смерті. Смерть чигає на мить, коли людина зовсім беззахисна. Смерть прийде тоді, коли відчує, що він, Жаймі, уже не має сили захищатись. А кашель, кровотеча, піт найдужче дошкуляли йому тоді, коли поруч не було лікаря.

— Ну що ж, зараз впорснемо тобі дві ампули. Цієї дози тобі вистачить до ранку.

— Ти не зумієш знов заскочити надвечір?

— Спробую. — Він хотів був додати: «У мене запрошення в гості», — але хворий одразу б подумав, що розваги дорожчі йому за життя товариша. Краще дати йому туманну обіцянку, залишити крихту надії, яка допоможе Жаймі зносити муки.

— Ну, то як воно там?

Це запитання стало звичним в устах Жаймі. Задавав він його, коли відчував полегкість. У ньому тоді прокидалася цікавість до того, що діється навколо, а також до справ Жуана Едуарду. Знаючи підкладку кожного слова Жаймі, Жуан Едуарду щоразу розчулювався.

— Нічого нового, все крутимося.

Іноді він вигадував власні неприємності, щоб його друг не почував себе самотнім у своєму нещасті, щоб міг утішитися чужим лихом замість ятрити без кінця душу своїм. З блискучих очей Жаймі було тоді видно, як він радий поговорити, відпочити від довгих годин чекання і страху. Весь його колишній палкий темперамент виливався потоком гарячої лави. Він мучив дружину, аж поки її тупа, автоматична лагідність, з якою вона доглядала його, відбивала в нього всяку охоту знущатися з неї.

Уже давно вони мешкали в передмісті, у будинку лікаря, який вийшов на пенсію. Там було два будинки. Один, оточений сосновим гаєм, займав сам власник; менший флігель біля річки давно б зруйнувався, якби в ньому ніхто не жив. Переїхати туди Жаймі порадив Жуан Едуарду, переконавши його в перевагах життя на свіжому повітрі. Йому хотілося на якийсь час позбутися приятеля. Цю ідею Жаймі прийняв з ентузіазмом, як завжди, коли йому пропонували якісь нові ліки. Усяка зміна в процесі лікування будила в ньому надію.

Жуан Едуарду чудово розумів, що він тішить друга новими ілюзіями лише задля власного спокою. Сусідство лікаря, який, звичайно, не відмовив би хворому в своїх послугах, було ще одним аргументом. І справді, на кілька днів Жуан Едуарду здобув спокій. Але через тиждень власник садиби прийшов до нього і сказав, що він не може далі терпіти хворого. Жаймі не давав йому спати жодної ночі, не кажучи вже про день.

— Це не туберкульозник, це тиран!

Жуан Едуарду співчував йому так щиро, так переконливо говорив про моральну шкоду, якої завдало б хворому його раптове повернення, що колега зрештою погодився зачекати.

Потім одного ранку прийшла до нього дружина Жаймі. Вона тільки белькотіла щось безладно, не виходячи зі своєї рабської покори. Її зіткане з постійних драм життя не залишало їй місця ні для обурення, ні для радості. Луїза, характеризуючи якось дружину Жаймі, заявила, що не знає жінки, яка краще підходила б до ролі мучениці. Тоді Жуан Едуарду заперечив, що їй просто нічим не дошкулиш, хіба лише дріб'язковими житейськими прикрощами, як-от підгорілою кашею або розірваною об цвях сукнею. Зате біду свого чоловіка Ріта переживала цілком буденно, не даючи про це й знаку. Вона ніби не помічала його жорстокості.

Цього разу Ріта нарікала, що Жаймі за кілька днів розтринькує невеличку суму, яку їм так неохоче надсилає щомісяця її зубожіла родина. Ось із такою прикрістю та її наслідками вона ніяк не могла примиритися.

— Не знаю, що робити. У нього просто панські замашки. Якби ви знали, що він виписує поштою в кредит...

«До чого тут я?! — хотілося сказати Жуанові Едуарду, щоб покінчити раз і назавжди з цією анекдотичною ситуацією.— Чого це мене мають цікавити матеріальні труднощі вашого чоловіка або когось іншого? За яким правом ви псуєте мені життя і кров?»

Одначе Ріта не помітила його роздратування, яке він ховав під люб'язною усмішкою. Вона нарікала також, що Жаймі зробився страшен-

ним скнарою: мовляв, у садку біля дому росте маслина, то він змушує її їсти оливки, а їхню вартість утримує з грошей, які вона дістає на щомісячні витрати.

— Чому він так робить, Ріто?

— Він усе вважає, ніби в мене багато грошей. Він переконаний, що я збираю і ховаю гроші.

— Він же хворий, Ріто. Усе це через хворобу.

Було ясно, що Ріта прийшла просити грошей. Отже, не один Жаймі вважав нормальним, щоб Жуан Едуарду покривав витрати його родини зі своєї кишені. Тринькаючи гроші, Жаймі знав, що друг не залишить його в біді, і в такий спосіб ніби лестив йому. Ще до своєї хвороби Жаймі з сердитим сарказмом на кожному кроці порівнював прибутки їх обох — так, ніби добробут Жуана Едуарду, що дедалі зростав, становив обурливу несправедливість. Іноді без попередження він зникав з міста, забираючи з собою всю сім'ю, і потім надсилав йому рахунки з готелів— мовляв, йому захотілось пораювати за прикладом буржуазії. «Я чинив так, бо надіявся на тебе. Отже, ти за це відповідальний. Викладай гроші».

— Він тільки й думає, як повернутися до міста, — говорила Ріта. — Цілий день торочить, що ви забули його. Навіть увечері, як почує шарудіння коліс машини, посилає мене подивитись, чи то не ви.

Цей Жаймі завжди був такий моторний! Всі його витівки — наслідок його непосидющості. В останні дні свого життя найбільше він потребує дружби. І не просто дружби, а дружби палкої, бентежної, некорисливої. Та Жуан Едуарду міг відплатити йому тільки вимушеною великодушністю. Адже для двох людей, які колись ділили між собою всі радощі, розчарування й печалі, прикидатися було б негідною комедією, до того ж шитою білими нитками. Обидва усвідомлювали, що від їхнього давнього побратимства лишився тільки попіл. Проте Жаймі не здавався: хай і ненадовго, він хотів у щось вірити, хотів вірити в Жуана Едуарду. Ось чому він був непримиренний до його вад, які, псуючи його друга, ніби обкрадали і його самого.

А втім, незважаючи на його дратівливість, посилену хворобою, Жаймі в деякі хвилини ставав єдиною розрадою для Жуана Едуарду. Чи тому, що він не мав іншої підпори в житті, чи тому, що й для нього Жаймі був символом тих днів, які йому хотілося б знов пережити. Саме в своєму товаришеві, попри всю його агресивність, Жуан Едуарду намагався віднайти самого себе. Нападки Жаймі, гострі, але часто слушні, допомагали йому краще зрозуміти себе.

Але з кожним днем ставало все важче зносити вихватки, якими частував його хворий приятель. Жуан Едуарду не раз замислювався, чому до нього так горнуться люди, вражені якимось нещастям. Не було таких хворих з низів суспільства, які при першій же зустрічі не скаржилися б йому на свою нещасливу, безпросвітну долю. Те саме чув він і від тих, хто, так би мовити, не мав права почувати себе нещасним, володіючи всім необхідним. Вони зупиняли його на вулиці, на порозі клініки і з багатослівною, завжди докучливою ретельністю перераховували йому свої прикрощі. Жуан Едуарду вже готувався почути якесь прохання, але завжди з полегкістю і водночас із розчаруванням усвідомлював, що в їхніх сповідях нема й крихти розрахунку. Просто вони шукали його співчуття.

Навіть найближчі його товариші часто ставали жертвами якоїсь несправедливості. Раніше йому подобалося вибирати друзів серед бунтів-

ників, бідняків, знедолених, тих, хто, не маючи ніяких привілеїв, залишалися чесними і великодушними. Але в міру того як життя вводило його в нові кола, де правила співіснування вимагали суворого контролю над почуттями, давні зв'язки почали здаватися йому обтяжливими. Тепер він часто уникав тих, хто прагнув зустрітися з ним, викликаючи їхнє незадоволення, бо не мав часу запросити їх у ресторан. Але він завжди болісно переживав їхню глуху ненависть чи зневагу. Одного дня, коли, на превелику силу здихавшись свого колишнього однокурсника, він стежив, як той мовчки віддаляється, повільною і розгубленою ходою, серце його стислося: він відчув, що остаточно поринув у самоту.

Одна подія надовго закарбувалась у його пам'яті. Він згадував її дуже часто: не для того, щоб виправдатись перед самим собою, а для витонченого самокатування.

Магальяніш був його однокурсником. Той дурносміх вступив у життя вже зі спутаними руками й ногами — дружина, діти, борги, — але цей тягар не міг підірвати його невиправданого оптимізму. А проте зрештою до Жуана Едуарду дійшла чутка, що він запив. Та ось одного дня в лікарні хтось сів напроти Жуана Едуарду на кушетку і на традиційне запитання, яке він поставив, не підводячи голови: «На що скаржитеся?» —йому відповів дуже знайомий голос:

— Не впізнаєш давніх друзів?

Це був Магальяніш. Біля нього стояла дівчинка, яку він привіз на консультацію. Він супроводжував її в столицю — можливо, в надії, що його товариш спростує страшну підозру на пухлину ока.

Вони провели разом цілий день. За вечерею Жуан Едуарду вражено помітив, що їхній веселий і жартівливий настрій передався й Луїзі. Наприкінці вечері щоки її палали, як у минулі дні. Коли, довго проблукавши втрьох по місту, вони пізно вночі повернулися додому, Луїза з незвичною ніжністю обняла чоловіка.

— Мені так приємно бачити тебе в товаристві давніх друзів. Ти стаєш зовсім іншою людиною. Ви здаєтеся такими смішними!

Жуан Едуарду сказав, що вона перебільшує його радість, викликану зустріччю з Магальянішем, проте Луїза йому не повірила.

— Чому ти сперечаєшся, Жуане? Я ж бачу, чим є для тебе такі зустрічі. Зрештою, ти сам їх прагнеш.

Магальяніш залишився ще на кілька днів у місті, і Жуанові Едуарду було неважко помітити, як опустився його приятель. Він став типовим сільським лікарем. До того ж Магальяніша губило спиртне. Про це свідчили його каламутний погляд і утруднена мова.

— Скажи-но мені, поклавши руку на серце... Ти приїхав у столицю, щоб трохи розважитися?

Магальяніш збентежено опустив очі.

— Та ні. Я дуже вболіваю за цю дівчинку. Я думаю про неї постійно.

Перед поверненням додому він таки наважився і несміливо мовив:

— В ці дні у мене майнула думка: може б, ти підшукав мені тут якусь роботу? В селі мені живеться сутужно, я ледве зводжу кінці з кінцями.

Сповідь Магальяніша завдала Жуанові Едуарду дивного болю, і він з непідробним запалом взявся допомогти своєму колишньому однокурсникові. Луїза підтримувала його в цих зусиллях. Але сподіватися,

що якийсь невідомий сільський ескулап може конкурувати із столичними колегами, було наївно. Луїза, бачачи чоловікову скруту, давала йому всякі поради і зі свого боку розпитувала знайомих.

Отримавши від Магальяніша чергового листа, Жуан Едуарду обурився:

— Він думає, що в Лісабоні посади на дорозі валяються. А дійсність зовсім не така, як уявляє собі провінціал. За його уявленнями, досить мати у місті кума, щоб влаштуватися на роботу. Але, навіть якби це йому і вдалося, хіба Магальяніш проживе на дві тисячі ескудо місячної платні?

— Але ж і ти був у такому становищі, Жуане.

— Знаю, і з нашого боку це було чистісіньким безумством! Я вибився в люди тільки завдяки щасливому збігові обставин.

— Ти несправедливий до самого себе... А потім, хіба Магальяніш не має права на такий самий ризик? Допоможи йому, Жуане, допоможи своєму другові.

Луїзина поведінка збивала його з пантелику. Звичайно, справа була не в бідоласі Магальянішеві. Жуан Едуарду мав підозру, що причини тут куди глибші, але волів не замислюватися над цим.

Магальяніш, звісно, й далі писав лист за листом, сподіваючись на приємні новини. Той бовдур гадав, що досить Жуанові Едуарду простягти руку, і все зробиться само собою. Після кожного такого листа Луїза змушувала чоловіка знову дзвонити, знову оббивати пороги, знову вислуховувати люб'язні обіцянки осіб, які не мали найменшої охоти витрачати час на влаштування провінціала, що так нерозумно завдав мороки своєму другові.

— Багато людей хотіли б мені прислужитися. Але ж Магальяніш не має ніяких таких заслуг, щоб хтось віддав перевагу саме йому. Ну що ж, напишу йому, хай перебирається, і платитиму йому зі своєї кишені. Робитиме що-небудь у моїй консультації.

— Гадаю, твоєму другові не потрібна милостиня.

Тим часом Магальяніш прислав йому кошик, напакований ковбасами і фруктами — класичний провінційний презент. Одначе Жуан Едуарду був зворушений таким простодушним виявом уваги. І незабаром по тому Луїза, що вже була перестала нагадувати йому про цю справу, раптом повідомила:

— Одна подруга сказала мені по телефону, що помер лікар «Банку двох Індій». Це чудова нагода.

— Добра мені нагода, коли директорів банку уже облягає половина міста! Ти ніби не знаєш, скільки людей добиваються того, що ти називаєш «нагодою».

— Якби всі думали так, як ти, ніхто б і пальцем не кивнув...

І Жуан Едуарду таки пішов до одного з директорів банку, з яким був знайомий. У конторі він його не застав, але встиг помітити, як той у спортивному автомобілі зникає за рогом вулиці. І зумів таки наздогнати директора, коли той уже ступив на сходи управління «Південної Компанії прядильного виробництва».

Фінансист прийняв його з шанобливістю, яка виходила за рамки звичайної люб'язності.

— Навіщо вам було приїздити аж сюди?.. Подзвонили б мені по телефону, і ми зустрілися б десь у затишному місці. Випили б по чарці і...

— Бачте, я приїхав до вас із проханням...

— Вам слід не просити, а наказувати, докторе!

— Глядіть не пошкодуйте про свої слова! А що, як я сприйму їх буквально?

Фінансист вимушено посміхнувся. Тоді поклав свої худі руки на коліна і зчепив пальці. Вираз його обличчя став холодним.

— Останнім часом ви кудись пропали, докторе!

— Що ви хочете, лікар не належить сам собі.

— Знаю, знаю. Всіх нас затягують своїми зубцями шестерні. А приводні паси тягнемо не ми, а життя, яке ми самі собі створили... — І з удаваною недбалістю запитав: — Ну, то чим ми завдячуємо честь вашого візиту, любий докторе?

— Я дізнався про смерть одного мого колеги, лікаря «Банку двох Індій».

— Ох, не нагадуйте мені про це! — І фінансист підніс руку до свого блідого чола. — Нам треба негайно зібратися на нараду, перш ніж політичні верховоди накинуть нам свого протеже. Вічна історія! Завжди одне й те саме. Для нас, дирекції, такі випадки — просто лихо, бо, зрештою, всі ми маємо знайомих. Невже ви самі зацікавлені в цьому, докторе?

— Особисто — ні. Тому я й наважився звернутися до вас. У мене є друг у провінції. Хотілося б допомогти йому.

Банкір провів рукою по скроні. Світло знадвору здавалося йому надто яскравим, і він пішов закрити штори. Але, можливо, він просто хотів вигадати час.

— На жаль, мушу вам сказати, що ваш друг сподівається марно. Адже його ім'я нікому не відоме, правда? То які в нас підстави віддати йому перевагу перед іншими претендентами? Ситуація, як ви самі розумієте, досить дражлива.

— А хіба вже зголосилися інші претенденти?

— Звичайно. І давно. Смерть вашого колеги, на жаль, очікувалась уже два роки. Щоправда, верховоди ще не зверталися до нас. Щоб уникнути якогось тиску, дирекція має намір зібратися сьогодні й обговорити це питання... Тоді легше буде сказати, що вже пізно...

— Все ясно, не стану більше вас турбувати.

Директор здавався трохи розчарованим, що Жуан Едуарду так зразу відступив. Проводжаючи гостя до дверей, він раптом затримав його на порозі.

— Якщо ви не проти, докторе, ми продовжимо нашу розмову. Може, вип'єте щось, скажімо, кави? — Він потяг його в свій кабінет, пошепки віддавши якесь розпорядження кур'єрові. — Бачите, докторе, ми теж повинні дбати про честь мундира. Навіть під тиском обставин ми б не хотіли прийняти першого-ліпшого лікаря.

Жуан Едуарду спершу подумав, що банкір просто хоче якось пом'якшити свою відмову.

— Можете не пояснювати. Я добре вас розумію.

Фінансист, невдоволений тим, що його перебили, втупив у співрозмовника довгий проникливий погляд.

— Почувши ваше прохання, я був подумав, що на це місце претендуєте ви особисто. Це мене здивувало. Адже вас не може влаштувати перша-ліпша робота. Але зважаючи на те, що лікар при нашому банку працює лише кілька годин на тиждень, я подумав... Знаєте, що мені хочеться вам сказати? — Банкір з усмішкою взяв Жуана Едуарду під ру-

ку. — Для нас було б дуже великою честю залучити до себе вас, ось так стоїть справа! Ага, от і каву принесли!..

— Я мав на увазі...

— Мова не про те, докторе, — заперечив банкір трохи досадливо. — Вашому другові несила змагатися з такими сильними претендентами, як у нас, тут справжній конкурс. Зате ви, сеньйоре, зовсім інша річ, одне ваше ім'я чого варте! І хто знає, може, згодом, ви стали б у нас своєю людиною, і коли звільниться місце в адміністративній раді...

— Це виключено. Місце потрібне не для мене, а для мого багатодітного друга, що терпить скруту. Це було б однаково що зрадити його!..

— Зрадити його! Сказано надто сильно, докторе! Зрештою, усі ми сімейні люди. А банк не філантропічна установа. Одне слово, ми розраховуємо на вас. За підтримку дирекції я ручуся.

— Пробачте, але я мушу відмовитись.

— Я розумію вашу делікатність, але ми зробимо все дуже обережно. Про ваше призначення стане відомо лише згодом, тоді, коли ви вважатимете це зручним. І, зрештою, ваш друг не має ніяких шансів влаштуватись на цю посаду.

Поки Жуан Едуарду замислено допивав каву, фінансист чекав, склавши руки на грудях, переконаний, що здобич від нього не втече Потім заговорив знову:

— Все-таки людина дивовижна істота. В душі вона плекає честолюбні мрії, але признатися в цьому чомусь соромиться. І через те вдає, ніби в людях її захоплюють ті риси вдачі, з яких нема ніякої користі: лагідність, доброта... А тим часом, любий докторе, пошану ми здобуваємо тільки діловитістю, практичною хваткою...

Річка за вікном була мов намальована сірою аквареллю — розпливчаста, примарна. Повітря сколихнув рев сирени корабля, і Жуан Едуарду аж підскочив на канапі. Він потер очі, ніби хотів переконатися, що він справді в кабінеті директора банку. Могутнього «Банку двох Індій»! Йому дуже не хотілося залазити в новий хомут, брати на себе додаткові обов'язки, але він не міг утриматися перед такою спокусою. Адже це буде ще один крок нагору, ще одна гарантія того, що ніколи не повернуться непевні часи, коли він думав тільки про те, як би вижити. Його батьки навіть не здогадувалися, як скрутно йому живеться. Коли, попри всі нестатки, він посилав їм трохи грошей, вони наївно і не без гордості думали, що він добрий син і завжди сам дасть собі раду. Одержавши диплом, він не вагаючись поїхав працювати в найглухіший закутень, куди більше ніхто не погодився їхати. Він сподівався, що й там завоює собі місце під сонцем...

Як змінилися його життєві перспективи! «...І коли звільниться місце в адміністративній раді...» Було б легковажно пропускати таку нагоду!

Ще будучи сільським лікарем, він зумів набратися сміливості і зробити рішучий стрибок. А почалося все з невинного випадку — зустрічі на вулиці з колишнім викладачем. Після привітань пішли приємні спогади, і розмова закінчилася несподіваним запрошенням працювати асистентом на медичному факультеті. «Мені завжди здавалося, що з вас вийдуть люди. Чи не пора вам зайнятися справжнім ділом, Жуане Едуарду?..» Одначе тільки божевільний міг би одразу вхопитися за ті кілька випадкових і легковажних слів (а Жуан Едуарду давно навчився не довіряти таким скороспішним обіцянкам). І тут допомогла йому своєю рішучістю Луїза. «Хіба щодня ми не починаємо життя заново, Жуане? А доля

може й не всміхнутися удруге. Іноді в мене таке враження, ніби ти добровільно ліг у домовину і чекаєш, щоб тебе засипали землею!» Ну що ж, хай буде по-твоєму! Але тепер дорога до відступу відрізана. Або пан, або пропав. Чітко усвідомивши це, він уже скоро засвоїв правила гри і керувався ними точно і вміло. Але тримався дуже скромно. Жоден колега не бачив у ньому небезпечного конкурента. І його успіхи, його обережне, ні для кого не образливе сходження нагору визнали всі. Його заслуги були такі очевидні, що йому можна було тільки заздрити, але віддавати належне. А потім його знесла течія. І вдарив грім над головою. Його вчинки знов і знов поставали в якомусь викривленому світлі, а він був безсилий розвіяти це невигідне враження. Течія виявилася сильнішою за нього. Одного дня він не зможе опиратися їй ні сам, ні з допомогою Луїзи, яка колись робила все для того, щоб він зумів знайти самого себе. Та вже недалеко той день, коли від їхніх спільних зусиль залишиться тільки відлуння приглушених голосів.

— Ну то як, докторе, можу я сподіватися?

Як змінилася його позиція в житті! Тепер банкір просить його про ласку.

Через тиждень до Лісабона приїхав Магальяніш — лише для того, щоб вислухати лаконічне повідомлення, що влаштувати його в столиці не пощастило. Жуан Едуарду порадив приятелеві звернутися до ще одного їхнього однокурсника, організатора дитячих лікарень у провінційних центрах, проте Магальяніш замкнувся в сердитій мовчанці.

Невдовзі Жуана Едуарду призначили головним лікарем «Банку двох Індій». Тільки тоді Луїза здогадалася, що сталося насправді.

Хоч ця посада, як він добре знав, не дісталася йому коштом Магальяніша, він і досі почував себе винним. Уся суть, зрештою, була в тому, що посада багато важила для нього самого. Вічне прагнення успіху зіпсувало його до самих кісток. Він був людина пропаща. І пустопорожня, мов картонна лялька.

А згодом хвороба віддалила Жуана й від Жаймі, останнього його вірного друга. Він сидів на табуретці біля його ліжка і, вводячи хворому ліки, стримував подих — зі страху надихатися зараженим повітрям. Піджак на ньому був глухо застебнутий на всі гудзики, щоб уникнути найменшого контакту. Він стискав губи, коли Жаймі говорив — говорив, кашляючи і плюючись, — і раз у раз відходив протерти руки спиртом, нездатний приховати свою млість і огиду.

То була огида, викликана страхом заразитися. Але ж він, зрештою, лікар. Звідки ж тоді в нього ця млість? Він насилу змушував себе торкатися до цієї руїни. Укол робив грубо, квапливо, хоча ризикував розсердити хворого.

— Легше, Жуане. Я весь горю. Не поспішай же, легше!

— Гаразд. Ти поводишся, як баба.

«Ти поводишся, як баба». Жаймі не міг не помітити, як поспішає його приятель дезинфікувати руки, як щоразу шукає якесь виправдання, щоб піти одразу після уколу; але Жаймі потребував друга, дарма що йому лишалося розраховувати тільки на його ласку.

— Вибач, що я так часто тебе турбую. Якби я міг платити іншому лікареві, тобі не довелося б весь час навідуватись до мене. Ти ж знаєш мою скруту. Навіть на харчі вистачає не завжди. Пробач, але це надовго не затягнеться. Скоро все закінчиться...

Плакав, мов старий дід. Влаштовував негідну мелодраму з явним наміром зіпсувати приятелеві настрій, зробити його відповідальним за свою хворобу. Ну що ти йому відповіси на це?

— Годі тобі стогнати!

— От-от! Дуже легко сказати: годі тобі стогнати! Хотів би я побачити когось із вас, ситих, здорових, на моєму місці...

— Навіщо ти дозволяєш собі такі вибрики, Жаймі? Що ти хочеш почути у відповідь? Щоб я порадив тобі мордувати себе цілий день марним галасом і лайкою?

— Тобі шкідливо багато говорити, — втрутилася дружина, не чекаючи, поки її чоловік спалахне вдруге.

Жаймі, знесилений, заплющив очі. Скориставшись паузою, Жуан Едуарду протер спиртом руки. Тоді відійшов до вікна. Але навіть тут він боявся зітхнути на повні груди.

Жаймі вже скидався на мерця. Коли він заплющував очі, здавалося, що його очні орбіти порожні. Одного дня Жуан Едуарду, прийшовши несподівано, застав друга без вставних зубів; він був вражений, побачивши, який у того спотворений рот, як жахливо позападали щоки.

Жаймі, помітивши, яке враження він справив, прикрив рот хусточкою. Але тут-таки зробив ще одну нетактовність: сподіваючись скористатися хвилюванням приятеля, він уперше заговорив про своїх старих батьків.

— Коли я помру, не забувай моїх старих. Без твоєї допомоги вони стануть жебраками. Жебраками, пам'ятай! А я не хочу помирати з думкою, що мої батьки підуть просити милостиню. Звільни мене від цього кошмару.

Про дружину він не згадував. Надто пізно вона ввійшла в його життя, майже одночасно з хворобою.

Відтоді думка про цих двох старих асоціювалася в Жуана Едуарду із враженням, яке справило на нього спотворене обличчя друга. І він уже не міг почувати до них навіть крихти співчуття чи жалю. Зустрічаючи в передпокої матір Жаймі, він опускав очі. Слухати її чи дивитись на неї було йому над силу.

Сьогодні Жаймі дихав спокійніше і глибше, але очі в нього були весь час заплющені. Жуан Едуарду вирішив зачекати, поки друг дасть йому нагоду піти. Він намагався думати про якісь сторонні справи, ніби був присутній на прощанні з тілом зовсім невідомої йому людини. Піти, не подбавши про те, щоб у кімнаті знову запанував спокій, йому не вистачало сміливості. Відчуваючи ту саму потребу примирення, Жаймі, як завжди, зробив перший крок.

— З мене вивертає майже все, що я їм.

Жуан Едуарду зітхнув з полегкістю. Ця тема дозволяла йому знову віднайти твердий грунт під ногами.

— А ти їж менше, але частіше.

— Може, ти дав би мені якісь ліки від цього?

— Гаразд. Принесу завтра.

Обидва відчули за цими банальними, позбавленими всякого змісту фразами якесь затаєне і глухе відлуння. Ріта заходилася поратись у кімнаті, наводячи сякий-такий лад. Щоб порушити ніякову мовчанку, яка запанувала знов, Жаймі різко сказав:

— Ну чого ж ти сидиш — іди! Тебе чекають справи. — І зненацька, роздимаючи ніздрі, світячи очима, він гукнув: — Чого я найдужче бою-

ся, то це клятого кровохаркання! Якби не воно, я не турбував би тебе так часто. Не залишай мене самого в такі хвилини, Жуане! Приходь негайно, як я тебе покличу. Благаю тебе ім'ям твоїх дітей!

Щоб підтримувати їхню майже згаслу дружбу, доводилося вдаватись до таких сильних аргументів.

Давно, ще в тому віці, коли прихильність виникає стихійно і коли вона не спотворена ніякими розрахунками, Жуанові Едуарду здавалося дивним, що вони так здружилися з Жаймі. Адже вони начебто не мали між собою нічого спільного. Тим часом як Жуан Едуарду шукав товариства серед претендентів на звання «інтелектуала», які друкували свої вірші на обгортковому папері і збуджували себе кавою в підвалах літературних клубів, Жаймі глушив вино по шинках університетського містечка і вертався додому п'яний як чіп: від нього тхнуло спиртним за кілька кроків.

«Інтелектуали» критикували Жуана Едуарду за його надмірну прихильність до реалізму; його прямолінійна логіка простолюдина не вловлювала всіх тонкощів їхніх розумових викладок. Жаймі, зі свого боку, лаяв його за товаришування з тими млявими й балакучими типами, нездатними захистити себе кулаками чи перехилити чарку-другу, білоручками, які ховали свою нікчемність за нічим не виправданою пихою.

Тоді, як і тепер, Жуан Едуарду не наважився зробити відвертий вибір. Але все-таки він відчував більший потяг до «інтелектуалів», настроєних оновити мистецтво і весь світ. Ті люди зневажали гроші, гніт, буржуазні цінності: у своїх поезійках вони оспівували народ і братерство, хоч, як це не парадоксально, більшість із них були вихідці з найзаможнішої буржуазії, і жоден не знав ні народу, ні його потреб. Зате в Жуана Едуарду народ був у крові, він з дитинства жив у гущі народу, і цього відчуття спорідненості з народом він не міг би позбутися, навіть якби хотів. Народ був його корінням, його грунтом, і він завжди відчував всіма фібрами душі його злигодні. Його селянська душа визнавала єднання з народом лише кревне, навіяне серцем, а не розумом.

Жаймі не завдавав собі клопоту такими розумуваннями, але досить було товаришам Жуана Едуарду кинути на нього зневажливий погляд, як на нижчу істоту, — і він уже демонстрував силу своїх натренованих біцепсів, і ті пам'ятні усім студентські бійки не раз закінчувалися карцером. До самого ранку він гуляв по шинках, співав під вікнами серенади й дуже пишався своєю славою безшабашного пияка. Деякі слабосилі приятелі Жуана Едуарду, з тих, хто намагався здобути собі популярність, надягаючи довгі фланелеві піджаки крикливих барв або вирушаючи вночі на зустріч з уявними революціонерами і стріляючи по дорозі холостими набоями, щоб розповідати потім, як він з ризиком для життя переносив боєприпаси,— ці приятелі становили для Жаймі небажаних суперників у боротьбі за дружбу з Жуаном Едуарду, і досить було тому виявити найменшу увагу до котрогось із них, як Жаймі спалахував страшною ревністю.

Тепер Жуан Едуарду відійшов від усіх, в тім числі й від Жаймі. Професійні інтереси поступово роз'єднали його з інтелектуалами. Випадково зустрівшись на вулиці, вони тільки ніяково кліпали очима, як люди, опоганені якимись тяжкими гріхами. Вони тепер не довіряли одне одному. Суворе життя розбило їхні мрії, і вони намагалися знайти в інших ознаки ще глибшої втоми й ще огиднішого фальшу, ніж у них

самих. Зрештою майже всі вони перейняли буржуазний спосіб життя, його методи й цілі, в душі, певне, оплакуючи свою легкодухість і зраду.

Жаймі пішов зовсім іншою дорогою. Він змінив сім професій, з непостійністю людини, яка нізащо не дасть закабалити себе. Здатність сміятись і плакати він зберіг у всій її первісній свіжості.

Спершу він спробував свої сили в комерції, але ненадовго. Незабаром кудись зник, а коли знову з'явився, то вже був помічником капітана на судні, що перевозило недозволений товар, і саме тоді Жуанові довелося свідчити в суді про його чесність. Але авантюри і ризик спокушали Жаймі й після того. Він і далі займався контрабандою і завжди повертався з таких експедицій засмаглий, життєрадісний, з кишенями, набитими грішми. Ті гроші пекли йому руки, йому не терпілося їх розтринькати. Якось, заявившись у дім Жуана Едуарду, він виклав усе, що мав у кишенях, на секретер і мовив хрипким голосом:

— Залиш це собі, мені їх не треба.

У ті часи він ходив у тільнику з короткими рукавами і в матроській безкозирці, пишаючись цим убранням, як хлопчик.

— Невже треба було вчитися, щоб вести таке життя? — запитав його якось Жуан Едуарду.

— Вчитися? До чого тут «вчитися»? Ходімо краще вип'ємо.— І, замислено потерши носа, додав: — Знаєш, хто ти такий? Селюк, що тримається за кусень хліба.

З морем він розпрощався після того, як їхнє судно затонуло після великої пожежі на рейді одного південноамериканського порту. Він був серед небагатьох, кому пощастило врятуватися: лише мужність і самовладання, як він запевняв, допомогли йому уникнути смерті. Місцевий люд вітав його як героя, і він лишався там, доки натішився сповна своєю славою.

— Не було такого дня, щоб мені не освідчувалися в коханні, — розповідав він, сміючись сам і змушуючи сміятися до сліз своїх слухачів.— Коли ваш слуга покірний вибрався з моря, такий собі синьоокий білявий вікінг, усі смаглявки аж облизувалися, дивлячись на мене. Кожна з них запевняла, що її батьки дуже багаті. Вони обгодували мене званими обідами.

— А діти?.. Ти не лишив там нащадків?

— Не довелося. Вони оточили мене санітарним кордоном ревнощів.

Зрештою, лишившись без грошей, він вирішив здобути спеціальність радіотехніка. Обдарований неабиякими технічними здібностями, він мріяв потрапити до авіації. Але його забракували на комісії. Зрештою його найняла на службу велика фірма радіоелектричної апаратури, де, на подив усім, він виявив стільки завзяття й кмітливості, що дирекція поставила його очолювати свою провінційну філію. Жаймі постатечнів. Діловий і веселий, він легко сходився з людьми і завів багато друзів. Тихе містечко поступово остудило його гарячу кров, і він став подумувати про одруження. Якось він подзвонив Жуанові Едуарду з проханням бути свідком на шлюбній церемонії. Ще напередодні обидва вони добряче хильнули.

Уже тоді Жаймі помітно схуд. При першому кровохарканні лікарі виявили інфекцію в легенях. Тим часом один з директорів фірми запропонував йому ввійти компаньйоном у діло. Ця пропозиція, здавалося, повернула Жаймі до часів його бурхливої молодості. Не тямлячись із радості і хвилювання, він з'явився до Жуана Едуарду і став умовляти його відкрити консультацію в тому самому місті. Навіть пообіцяв підтримати

його матеріально. Гроші муляли йому кишені. Щоб вони могли затриматись у нього, він потребував спільника чи компаньйона.

Проте скоро виявилося, що справа з тією спілкою нечиста; Жаймі довелося відповідати разом з іншими за таку нечувану заборгованість, що навіть позивати його до суду було б безглуздям. Поки газети смакували подробиці тієї фінансової махінації, гроші його розтанули. Друзі, які ще кілька місяців тому, коли він був причетний до скандалу з мільйонами, чіплялися до нього з жартами: «Чи не позичив би ти мені мільйончика?» — почали цуратись його.

Саме тоді характер Жаймі круто змінився. Його імпульсивність стала агресивною. Жуан Едуарду, живучи в столиці, поступово втратив його з очей. Жаймі вряди-годи писав йому кілька слів то з одного міста, то з іншого — можливо, він став комівояжером? — але, як правило, рідко згадував про своє здоров'я. В нього завелася звичка просити грошей. Першого разу він ще визнав за потрібне якось виправдати своє прохання: «Мені треба послати Ріті», — і Жуан Едуарду подумав, що, мабуть, його дружина й батьки живуть у якогось родича.

Одного чудового дня Жаймі несподівано з'явився в Лісабоні. Переступивши поріг квартири Жуана Едуарду і побачивши меблі й дорогі килими, він посміхнувся з виразом їдкої іронії. Хоч як намагалися Луїза та Жуан Едуарду повернути його до веселої невимушеності давніх часів, він поводився церемонно й саркастично. Здавалося, що ця вишукана світська обстановка ображає його почуття.

Кілька днів Жаймі провів у їхньому домі. Жуан Едуарду був вражений його худорбою. Обличчя невпізнанно змінилося: вилиці загострились, очі запали, і по всій шкірі розлилася блідість, підкреслюючи гострий блиск голубих очей. Раз у раз груди його стрясав сухий кашель. Жуан Едуарду хотів був оглянути приятеля, але той навіть не відповідав на розпитування про його здоров'я. Стурбований, Жуан Едуарду порадив Луїзі забрати дітей від небезпечного сусідства.

Незабаром Жаймі переїхав з родиною жити до Лісабона, і Жуанові Едуарду з перших днів стало ясно, що бідолаха навіть не уявляє собі, які труднощі й випробування чекають його попереду.

VI

Коли Жуан Едуарду і Луїза прийшли до професора Куньї Феррейри, багатій-провінціал сидів уже там. То був кремезний чоловік, трохи нижчий від господаря дому. Багроволиций, очі запухлі — обличчя сплюха або пияка. Скоріше — пияка, бо його руки звично, навіть любовно пестили круглий келих, піднесений йому хірургом. Одягнутий він був бездоганно. Жуана Едуарду це здивувало так само, як здивувала його раніше строга чорна сукня Луїзи. Не раз, коли вони збиралися на якусь вечірку, його вражало, з якою граційною недбалістю вдягається й ходить по кімнаті Луїза. То була немовби зовсім інша жінка. Така дивовижна метаморфоза бентежила й непокоїла його — вона була наче доказ подружньої невірності.

Запрошення Куньї Феррейри Луїза сприйняла спокійно, і ця байдужість сердила Жуана Едуарду. Щоразу, коли він кликав її на якусь вечірку, де збиралися потрібні йому люди, вона скорялась без зайвого слова. Здавалося, вона примирилася з необхідністю показуватись у світському товаристві, хоча, коли вони верталися додому, з її втомленого обличчя ставало ясно, чого їй це коштувало...

Товстосум, гордо задерши голову, з незалежним виглядом розгулював по вітальні. Професор не відставав від нього ні на крок, раз у раз намагаючись укинути в розмову якийсь дотеп.

— Не забувайте, голубе, що ви в домі лікаря. Вашого особистого лікаря, візьміть це до уваги!.. Хоч ви мій гість, проте в силу схибнутої, як у всіх лікарів, психіки, я повинен попросити вас менше вживати міцних напоїв...

Багатій вислухав його без найменшої живої іскри в очах, і професор збагнув, що дав маху. Оскільки відступати було вже пізно, йому не залишалося нічого іншого, як спробувати загладити свій промах якоюсь люб'язністю. Проте нічого не спадало на думку, а його чарівна усмішка розбилася об непроникне обличчя гостя.

Луїза, що була в протилежному кутку вітальні разом з хірурговою дружиною, вдавала, ніби її зацікавила якась дрібничка, а Жуан Едуарду, прагнучи заповнити прикру паузу, запитав:

— А чого ж не видно Медейруша?

Професор, насупивши брови, позирнув на ручний годинник. Тепер він був сама серйозність. Важко було повірити, що це поважне обличчя могло коли-небудь усміхатися.

— Медейруш, очевидно, йде пішки. Цей чоловік завжди змушує чекати себе...

І з перебільшеною жестикуляцією почав розповідати гостям анекдот. Саме в міміці й полягав його талант оповідача. Анекдот був лише вступом до його улюбленої теми — риболовлі і полювання, — на яку сеньйор Алвару Трігейруш — так звали гостя,— здається, одразу клюнув.

Тепер, коли дами були поруч, його увагу привернула Луїза. Луїза йому сподобалася. Через те, вважаючи, що настала мить звернути увагу товариства на свою особу, він жестом урвав потік професорового красномовства і заговорив сам. Він заговорив про вино і про вовну — тема була дещо незвична для цього товариства, зате давала йому змогу, як промисловцеві в цій галузі, затьмарити медичні світила.

Дами виявили деякий інтерес до тонкощів виробництва вовни, і професор, радий, що гість знайшов вдячну аудиторію, відвів Жуана Едуарду вбік. Навмання узявши якусь книжку, він мовчки став показувати йому гравюри, а потім нараз сказав:

— Маю надію, що ви у формі, голубе?

— А чому б мені не бути у формі?

— От і чудово. Радий це чути. Ви мали такий заклопотаний вигляд. Мені хочеться бачити вас таким, як колись, оптимістом, веселуном...

Жуан Едуарду скривив невдоволену гримасу, і господар, стурбований, тут же змінив тактику, щоб домогтися свого іншим шляхом:

— Життя тепер пішло таке, що душу вимотує. Ми крутимось, як білки в колесі, ми не маємо права на перепочинок, бо якщо зупинимося, нас одразу наздоженуть і випередять інші. Живемо, як у пеклі, як у джунглях. Тож не дивно, що навіть найменша зміна настрою позначається на становищі кожного учасника цих диявольських перегонів. Ви згодні зі мною? — Він замовк, щоб побачити, яке враження справили його слова на колегу, і, залишившись задоволеним, повів далі: — Один мій земляк любив казати, що самотня людина важить не більше, ніж комаха. Цим він хотів сказати — по-моєму, звісно, — що окрема особа приречена

на поразку. — Він утупив очі в співрозмовника і, побачивши, що повіки в того опустилися на знак згоди, закінчив: — Так ось, щоб ви знали, голубе: ви завжди можете розраховувати на мене. Коли мені зустрічається доброзичливий колега,— а це рідкість у нашу шалену добу,— я розкриваю йому обійми і прихиляюся до нього всією душею.

Професор з його примітивно-хитрою промовою скидався зараз на вчителя, зацікавленого в тому, щоб його учень не забув основ шкільної програми і освіжив їх у пам'яті перед іспитом: у даному разі — перед докучливою, але неминучою появою Медейруша. Легка гіркота, що бриніла в його словах, надавала їм трепетної схвильованості, такої бажаної для того, щоб справити найкраще враження. Професор не сумнівався в успіху проведеного маневру, хоча ясно дав зрозуміти про своє побоювання, як би Жуан Едуарду в останню мить не вийшов із призначеної йому ролі. Тим-то він зайвий раз намагався нагадати колезі, що в його становищі не обійтися без підтримки,— а це, звичайно, не робиться задарма. Авторитет Жуана Едуарду був потрібен йому не тільки для того, щоб принизити свого небезпечного суперника Медейруша в очах пацієнта, чия думка стане відомою в колі заможних людей, де той постійно обертається.

Лікарська етика, яка довго відкидала подібні комбінації, зрештою відступила. Щоправда, не без опору, не без драматичних конфліктів. Але давні моральні принципи поступились перед натиском часу. І молоді лікарі вже навіть не приховували своєї готовності йти на будь-які угоди, необхідні для успіху.

Жуан Едуарду назавжди запам'ятав той день, коли відіславши кількох своїх сільських пацієнтів до рентгенолога й хірурга, він уперше одержав загадковий поштовий переказ на досить вагому суму. З наївності він подумав, що сталася помилка, і одразу повернув гроші назад. «У такому разі запрошуємо вас пообідати з нами», — відповіли колеги. В столичному ресторані, де вони зібралися, йому, мов якомусь бовдуру-селюкові, довго втовкмачували те, що він мав би зрозуміти з півслова.

— Та ви ж у вашому селі, колего, працюєте, як негр, а які вам платять гонорари? Зате в столиці за поверховий медичний огляд нам дають уп'ятеро більше, ніж своєму місцевому лікареві. То хіба вам не здається цілком нормальним прийняти від нас частку грошей, яка належить вам по праву? Ми тільки намагаємося в міру своїх сил і можливостей трохи виправити таку кричущу несправедливість.

— Невже всі ваші столичні колеги роблять так само? — упирався Жуан Едуарду, схвильований і вражений, кліпаючи очима, як дитина.

— Ну, не всі, звичайно. Лише ті, хто, як і ми, співчуває вам за вашу самовіддану діяльність. Ось чому вам, сільським лікарям, варто б встановити дружні зв'язки...

— І тісне співробітництво... — докинув рентгенолог, наливаючи Жуанові Едуарду в чарку.

— ...зі своїми столичними колегами, що бажають вам допомогти.

Жуан Едуарду довго міркував над цією спокусливою пропозицією. В ній ніби не крилося нічого образливого для нього. Адже процент, який йому пропонували, перевищував усі прибутки, що давала йому важка й невдячна багатоденна праця. І все ж таки ці гроші пекли б йому руки, зовсім не в'яжучись з його ідеалами, з його людською гідністю. І він навідріз відмовився від такого «співробітництва».

Повернувшись до села, він перейнявся ще більшою любов'ю до цього маленького світу, такого безпорадного перед підступами великого міста. Він збагнув нарешті дуже важливу для себе істину: не що інше як інстинкт самозахисту змушує цей світ замикатися в шкаралупі недовіри та дріб'язковості, і саме тому з такою осторогою ставляться до нього селяни...

Жуанові Едуарду захотілося, щоб Медейруш прийшов якомога скоріше і щоб ця комедія нарешті скінчилася. Кунья Феррейра погано розрахував свій удар. Якщо ставка на його, Жуана Едуарду, слабкість слушна, то Медейруша він явно недооцінив. І Жуан Едуарду з нервовою, але приємною нетерплячкою став чекати тієї миті, коли прийде Медейруш і зірве з них обох маски. І Луїза буде свідком його ганьби...

— Мій любий сеньйоре Трігейруш, оскільки з нами цього вечора така знаменитість, як доктор Жуан Едуарду, то, може, покажемо йому ваші рентгенівські знімки? Я прихопив їх із собою, в портфелі... Та не кривіться так, Жуане Едуарду! Ви ж добре знаєте, що я вам не лещу, ви й справді всіма визнаний авторитет. Може, зробите нам таку ласку?

Рентгенівські знімки? Жуан Едуарду здригнувся. Професор звернувся до нього зненацька, і він не одразу збагнув, чого той хоче.

— Авжеж, прошу.

Професорові кортіло скоріше перевірити, наскільки вдався його маневр. Тільки цим можна було пояснити його просто дитяче нетерпіння. Винороб повільно підійшов до них.

— Виходить, зараз мені винесуть вирок... Показуйте, докторе, показуйте...

В його голосі звучала добродушна іронія, не позбавлена, одначе, тривоги.

— Вирок не те слово, голубе... Щоб винести вирок за всією формою, нам бракує прокурора. Але він незабаром буде, бо я запросив до нашого товариства й доктора Медейруша, — сказав господар таким тоном, що Жуан Едуарду мимоволі замислився.

Жуан Едуарду звичним рухом узяв рентгенограми і підніс їх до світла найближчої лампи. Професор майже з тривогою намагався вгадати з виразу обличчя колеги його думку. В своїй професії Жуан Едуарду завжди почував себе впевнено, і з його стриманих, але сповнених гідності жестів було видно, що коли він дійде якогось висновку, то заперечувати йому дарма.

Багатій, намагаючись заспокоїтися, пускав густі клубки тютюнового диму. Тим часом підійшла Луїза в супроводі професорової дружини. Її хода виказувала байдужість і втому. Жуан Едуарду спритно затиснув знімки між пальцями і, примруживши очі, став придивлятись до якоїсь деталі. Потім втупився в червоне обличчя пацієнта. Його погляд, хоч і доброзичливий, був поглядом безжального дослідника, чия фахова неупередженість межувала з жорстокістю. Це був інший Жуан Едуарду, і навіть Луїза, підходячи, подивилася на нього іншими очима. Як лікар він завжди поставав перед нею чоловіком у повному розумінні цього слова.

— Ну, що скажете, голубе? — спитав професор з усмішкою, схожою на болісну гримасу.

— Зачекаємо, поки з'явиться прокурор.

Кунья Феррейра, почувши з чужих уст свій же таки дотеп і вловив-

ши в тоні колеги іронію, спробував приховати своє збентеження за новим жартом.

— Ви чесний суддя, голубе. Але ще один аперитив ви, гадаю, дозволите сеньйорові Трігейрушу і за відсутності прокурора...

Та на його жарт ніхто не відгукнувся. Товстосум зберігав мовчанку. Жуан Едуарду й Луїза перезирнулися між собою. Коли чоловік лагідно підштовхнув її до стільця, вона відчула, що пальці в нього вогкі і тремтять. Цей жест схвилював її. То був їхній давній спосіб шукати підтримки одне в одного у присутності чужих людей. Обоє вперше за дуже довгий час відчули однакове бажання опинитися на самоті, в обіймах одне одного, об'єднані не словами, а лише спільними спогадами.

Поява Медейруша з дружиною була галасливою і водночас несміливою. Дверний дзвінок задзеленчав дуже гучно, та, коли служниця відчинила гостям і Медейруш раптово опинився в обстановці світської церемонії, він знітився, незграбним рухом пригладив чуприну й посміхнувся дурною посмішкою. Він одразу помітив, що гості елегантно вбрані, тоді як сам він прийшов у спортивній куртці і в сірих фланелевих штанях. Його могли визнати за недотепу. Та оскільки від недотепи до ексцентрика лише один крок, він вирішив використати цей другий шанс.

Медейруш не дбав про свій зовнішній вигляд насамперед із хлоп'ячого бажання шокувати міщанство — і це якнайкраще відповідало його вдачі. Гарного крою костюм був для нього все одно що гамівна сорочка. А проте він зовсім не прагнув, щоб хтось думав, ніби він якийсь селюк, необізнаний з правилами доброго тону. Тим-то він сам перейшов у наступ, даючи зрозуміти присутнім, що він не схвалює їхньої надмірної церемонності.

— Пробачте, що я з'явився в такому вигляді. Я думав, що просто заскочу на годинку погомоніти з друзями.

Господиня дому всміхнулася аж ніяк не вибачливою усмішкою.

— Та нічого... — кинув її чоловік, чиї вуха вже палали від недоречних слів колеги. Щоразу, за будь-яких обставин, тільки-но Медейруш розтуляв рот, як доктор Кунья Феррейра відчував спазм у горлі. У нього розвинулася невиліковна ідіосинкразія до цієї людини. Він не стерпів би товариства Медейруша надто довго, навіть якби це загрожувало серйозними наслідками. Саме побоювання таких наслідків і втримувало його від розриву, оскільки з Медейруша, людини розумної і непогамовної, вийшов би небезпечний ворог. Власне, він уже був ворогом, хоч і підлеглим йому. Кунья Феррейра ненавидів його всією душею, і ця ненависть чекала тільки нагоди, щоб вибухнути. Одначе він волів терпляче плести навколо нього мережу інтриг, аж доки той злякається і припинить брикатися. Помітивши, як новий гість насупив брови, побачивши багатого винороба, професор додав:

— Сподіваюся, ви добре знаєте і сеньйора Трігейруша, чи не так?..

Вечеря не обіцяла нічого приємного. Це передчували всі. Даремно то той, то той перекидав хистку кладку, щоб налагодити спілкування. Професор Кунья Феррейра перебрав кілька тем для розмови. Жуан Едуарду порівнював його з піаністом, що марно шукає правильну ноту. Глянувши на брезкле обличчя Трігейруша, що затято мовчав, він мало не гукнув: «Та вдарте по басах!» Згадавши наостанці про випадок із породіллею, яка, після того як у кількох лікарнях відмовились узяти її, сконала просто в машині, професор порушив проблему медичної допомоги, так охоче обговорювану тепер у газетах, — скоріше з бажання обсмоктати сенсацію, ніж зарадити справі. Але навіть ця скандальна по-

дія не змогла втягти товстосума в розмову. Та ось, схопивши майже з жонглерською спритністю келих вина, він запитав урочистим тоном:

— Скажіть-но, професоре, якого року це вино?

— Воно вам смакує? — ожив господар.

— Ще б пак, воно чудове! — Відчувши себе в центрі уваги, товстосум на мить приплющив очі, а тоді додав: — Можете повірити моєму слову.

І вже до самого кінця вечері Трігейруш не переставав розводитися про вина.

— Добре вино впізнаєш одразу. Всякі підробки, як ото і з жінками, можуть нас ошукати лише своїм яскравим зовнішнім виглядом. Але досить відкоркувати пляшку — і обман стає явним, — закінчив він безапеляційно.

Професор заусміхався. Він раз у раз обертався до колег, немов запрошуючи їх розділити його радість з приводу того, що гість виявився таким приємним співрозмовником. Господиня дому, здавалося, насилу терпіла це нудне товариство. Витягши свою пташину шию, вона сперла підборіддя на кощаву веснянкувату руку, виражаючи цією позою чи то втому, чи то зневагу.

Жуан Едуарду сидів неуважний і ось уже півгодини добирав для кожного з гостей місце в зоологічній класифікації. Він любив порівнювати людей з тваринами, які запам'яталися йому ще зі шкільного атласу. Господиня була йому особливо несимпатичною, і він підшукував їй образливе порівняння. Наприкінці вечері, коли вона підвелася з-за столу, він гукнув самому собі: «Ага, знайшов, вона звичайнісінька чапля!»

Каву подали у вітальні. Раптом Жуан Едуарду, ніби з якоїсь переміни в повітрі, відчув, що професор нарешті збирається дати клич до бою. Очевидно, він просто вмирав від нетерплячки здійснити намічений план. Його рухи зробилися гарячковими, і ця нервовість передалася й Жуанові Едуарду. Руки його зволожилися. Він спізнав муки вбивці, що чигає на свою жертву і раптом бачить її за два кроки від себе, не маючи часу на роздуми, жаль, вагання. Тому він спробував хоч трохи відтягти фатальну мить і, звертаючись до Медейруша, запитав здавленим голосом, чи той завершив свою працю про ракові захворювання легень.

— На вашому місці я спробував би опублікувати бодай коротке резюме своїх досліджень. Ви ніби навмисне робите все для того, щоб хтось інший потім міг привласнити ваші заслуги.

— Ну то й що?

Медейруш уже наготувався розпочати довгу дискусію, коли втрутився професор, побоюючись, щоб цей баламут не захопив ініціативи.

— У нас за все треба боротися. Той, хто стоятиме на місці, чекаючи, поки йому в рот упаде ласий шматок, зрештою помре з голоду. Все в житті завойовується: ім'я, успіх, становище...

— Справедливі слова,— повчально зауважив Трігейруш.

Хірург, підлещений похвалою, просторікував далі:

— Бачте, голубе, ми живемо в країні, де врожаю не вистачає для всіх ротів. Доводиться усувати конкурента! Того, хто ловить гави, одразу ж затоптують. Якось один португалець, що живе в Парижі, сказав мені: «Ми, португальці, пожираємо один одного — з цього й живемо». А трохи згодом я на власній шкурі переконався, що той зразковий патріот вельми успішно цькує своїх земляків у Парижі...

Спочатку Жуан Едуарду подумав, що промова професора була ос-

таннім попередженням на його адресу. Одначе Кунья Феррейра, людина від природи красномовна, сам захопився своїми словами і говорив далі з палкою переконаністю:

— Сьогоднішнє життя породжує нові проблеми в людських стосунках... — Тепер голос його звучав спокійно; здавалося, він забув, що хотів спрямувати розмову ближче до діла, і вдався до філософських розумувань. — Що лишається людині, коли вона помічає, що ціною своєї віри, ентузіазму вона тільки нажила собі ворогів? Лишається самотність, у якій із кожним днем усе грубшає панцир недовіри до інших людей. Це справжній жах. І хіба для будь-кого з нас, для тих, хто бореться, існує якийсь вибір? Ні, бо нездари не схильні прощати. Вони намагаються звернути на себе увагу, розтоптуючи тих, хто їх затінює. Це страшно. Всі твої труди, задуми, надії ідуть прахом через підривну діяльність усякої наволочі.

Остання фраза пролунала справжнім апофеозом. Жуан Едуарду знав, що професор, сердитий на себе за свою нестриманість, зараз круто змінить курс.

— А ви гадаєте, — озвався він, — що обдарована людина неодмінно має перейматися підступами нездар? Ви ж добре знаєте, що коли отрута не вбиває блискавично, то вона швидко втрачає силу. Зрештою, найголовніше для людини — це творити. Все інше — дим! — Цією тирадою Жуан Едуарду не давав професорові змоги ухилитись від теми, яку той так необачно порушив. А може, він, не признаючись сам собі, сподівався, що співрозмовники, особливо Медейруш, визнають слушність істин, яких він так палко дошукувався в пітьмі? — Зрештою, хоч це й не завжди очевидно, усе зроблене людиною є наслідком людської солідарності. Просто грубість і ворожнеча впадають нам у очі більше, ніж почуття приязні і взаємоповаги.

Жуан Едуарду, обвівши поглядом присутніх, зустрівся з блискучими очима Луїзи, що намагалась підбадьорити його, проте нервові пальці професора Куньї Феррейри вже заволоділи його рукою.

— Усе це так, голубе, але людина залишається людиною; вона не може спокійно дивитись, як у неї жбурляють камінням. І ви недооцінюєте силу цього осуду. З досвіду ми знаємо, що один невдаха ніколи не посміє виступити проти борця. Але заздрісники не виступають поодинці. Вони групуються в зграї і підтримують один одного. Тим часом як сильна особистість простує вперед, покладаючись тільки на себе, нездари групуються. Ви чули коли-небудь про мабеко? Це африканські дикі собаки, дуже полохливі, вони тікають від першого окрику. Так от, збившись у зграю, ці пси атакують і перемагають левів. Вам ясно? — Витиснувши на обличчі блазенську посмішку, він раптом змінив тон: — Зрештою все це може завести нас далеко. Надто далеко. Нашим дамам, мабуть, уже обридла ця дешева філософія... — Оскільки у відповідь ніхто не всміхнувся, то професор, трохи збентежений, закінчив: — А втім, я говорив не конкретно, а взагалі. Щоб ви знали, Жуане Едуарду, нема таких людей, які могли б простити успіх своєму ближньому! Чужий успіх завжди викликає в людини скрегіт зубовний... Він муляє нам, діймає нас до живого, змушує дошукуватись вад у того, з ким ми ще напередодні прилюдно обіймалися...

Успіх! Успіх!.. Скільки разів чув він ці або подібні слова, вимовлені чужими устами? Успіх! Усі його мрії, поривання, житейські ра-

дощі були занапащені цим диявольським насланням. Щоб домогтися успіху, людина продає свою душу.

Професор, рвучко обернувшись до Медейруша, що ледве стримував у собі бурхливий потік заперечень, сказав з притиском:

— Ось чому я стверджую: у джунглях, де ми живемо, наївно чекати на винагороду. Щастя треба зривати самому, як зривають з дерева плід, поки є така змога... А зірвавши, захищати його від зазіхань інших, зрозуміло?

— Ще б пак не зрозуміло! — озвався Медейруш. — Але ж може статися так, що ми почнемо трусити дерево передчасно, ну, скажімо, з недосвідченості, необачності, жадібності... Почнемо трусити дерево передчасно, і плоди виявляться зеленими... І ми тільки підхопимо пронос...

Йому хотілося сказати куди більше. Хотілося за одним разом викрити недоладність професорових розумувань і наївність Жуана Едуарду, але він був такий обурений, що слова застрягли в горлі.

Господиня простягнула свої кощаві руки до букета квітів. Цим підкресленим жестом вона давала зрозуміти, що їй нецікаві ті вчені розмови.

— Ми все говоримо про успіх, розчарування, про особисті справи! — раптом озвалася своїм лагідним голосом дружина Медейруша.— Ми все говоримо про самих себе! Але куди важче просто любити людей, не боячись їхньої ненависті і не вимагаючи їхньої вдячності.

Запала ніякова пауза, і професор став шукати привід, щоб вернутися до початку розмови. Він починав уже потроху злитися на всіх присутніх. Винороб сидів із приплющеними повіками — чи то дрімав, чи то нудився. Професор пильно глянув на рентгенівські знімки, залишені на столі, і ніби випадково згадав про їхнє існування.

— Ого, не вистачало, щоб я забув їх у себе вдома... Це знімки нашого пацієнта, любий Медейруше. Ви їх уже бачили?

— Ви ж знаєте, що бачив.

— Ваша правда, даруйте мені. Щойно з ними ознайомився і наш друг Жуан Едуарду. По-моєму, його думка підтверджує мою. Чи не так, любий Жуане Едуарду?

Повіки винороба сіпнулися й важко опустились. У щілині, скоріше вгадуваній, ніж побаченій, блимнув котячий вогник очей, що уважно стежили за найменшим порухом м'язів на обличчях лікарів.

Жуан Едуарду ногою розгладжував складку на килимі. Він був блідий. Поки Медейруш напружено, майже стривожено, чекав його відповіді, Жуан Едуарду міркував, як висловитись, щоб і себе не принизити, і не зовсім розчарувати господаря.

— Важко стверджувати напевне, що хірургічне втручання конче потрібне. Але в таких випадках до нього вдаються часто.

— Не станете ж ви переконувати мене, що тут зібрався консиліум. Я гадаю, моя хвороба навряд чи заслуговує, щоб ви, любі доктори, принесли їй у жертву такий приємний вечір...

«О, цього п'яницю так просто не обдуриш! Для Куньї Феррейри він буде твердим горішком», — задоволено подумав Жуан Едуарду, ніби це могло виправдати його власне боягузтво.

— Ви маєте рацію, сеньйоре,— втрутився Медейруш, чия випнута верхня губа посіпувалася. — Ми обрали не дуже зручний момент.

А проте мені хотілося б, щоб мій колега Жуан Едуарду висловився певніше. Не люблю розшифровувати туманні фрази.

— Але інші не поділяють вашого нетерпіння, сеньйоре Медейруш, — втрутилася господиня. Високо піднята голова на довгій, ніби розтягнутій шиї робила її схожою на страуса, якому байдужісінько до цікавих відвідувачів зоопарку.

Дружина Медейруша непомітно опинилась поруч свого чоловіка. Очевидно, своєю присутністю вона хотіла підтримати його або запобігти спалахові його гніву. Так чи так, Медейруш тільки буркнув щось нерозбірливе. Він не наважився кинути виклик жінці, чиїм гостем був.

Жуан Едуарду відчув, як горло йому болісно стислося. Важке повітря у вітальні зробилося ніби розріджене. Він займе тверду позицію, стане самим собою; він зробить крок назустріч незалежності. Йому навіть не треба було дивитися на Луїзу, він і так знав, як нетерпляче жде вона, що буде далі. Цього разу він не може розчарувати її.

— Хочете, щоб я висловився певніше, Медейруше? Ну що ж, гаразд...

Проте Медейруш, уже не в змозі стримуватись, різко урвав його:

— Облишмо краще цю розмову. Не варт починати консиліум у домі, де люди зібралися на звану вечерю і де один запрошений, а саме я, почуває себе непроханим гостем. Поговоримо про цю справу в сприятливішій обстановці.

Запала ніякова тиша. Здавалося, кожен чекав тільки, щоб хтось дипломатично почав прощатися. Професор, уже не маючи сили перебудуватися на інший лад, знов усміхнувся; ще ніколи його люб'язність не була такою карикатурною.

Зненацька Луїза заговорила про кіно, поглядом заохочуючи й чоловіка сказати що-небудь. Але на її заклик люб'язно відгукнувся лише винороб, почавши розповідати про зйомки фільму, на яких він був присутній.

— До речі, сеньйоро...

Ішлося, звісно, про документальний фільм, присвячений виноробству.

Коли, переборовши своє роздратування, Медейруш зміг говорити спокійно, він попрощався. Жуан Едуарду майже одразу наслідував його приклад. У передпокої професор трохи відвів його вбік і докірливо мовив:

— Ваше втручання, голубе, тільки все зіпсувало. Я вас не розумію.

Жуан Едуарду відчув, як щоки його зашарілись. Йому хотілося надавати професорові ляпасів. Хай там що, а більше він ніколи йому не підігруватиме...

Надворі він закурив. Медейруш стояв на розі — певне, чекав автобуса. Жуан Едуарду кинувся до нього так стрімко, що Луїза відстала. Простягши колезі пачку сигарет, він запитав:

— Закурите?

— Можна.

— Слухайте, Медейруше, — голос його звучав хрипко і схвильовано, — пригадуєте, як одного дня ви сказали мені, що ми маємо познайомитися трохи ближче? Ми згаяли багато часу...

— Можливо. Особливо це стосується вас.

І, взявши дружину під руку, Медейруш швидко перейшов на другий бік вулиці.

ЧАСТИНА ДРУГА

1

— Через цю пов'язку на лобі мені нічого не видно. Ніби я одноока... А втім, чого я не бачила? Своїх шкарбанів? Це через них я впала, коли сідала на корабель. Під дощем і так усе слизьке: палуба, бруківка, тротуар. А тут ще ці шкарбани... Кат його знає, нащо накрутили мені на голову цю ганчірку!..

Коли стара завела свої балачки, звертаючись до всіх і ні до кого, її сусідка по лаві невдоволено зиркнула на неї і відсіла далі. Проте стара, дригаючи своїми тонкими ногами. не звернула на це уваги. Головне для неї було поговорити. Говорити до ладу й не до ладу, нехай навіть жоден з тих, хто разом з нею чекав цілі години виклику сестри, не став би слухати її. Цей монолог розважав її саму. Для неї це був єдиний спосіб спілкуватися зі світом, що нібито відмовлявся визнавати її існування.

— Хотіла б я знати, чи ще встигну на корабель. Так можна й останній рейс пропустити... Котра воно година? Ох, нема гіршої муки, аніж отак чекати! — З-під пов'язки по щоці старої стікала цівка крові,

вона раз у раз змахувала її пальцем, сердито трусячи головою. — Оце вскочила я в халепу. Викличуть мене коли-небудь чи не викличуть? Гей ви там, білохалатники! Що мені — помирати тут, чи як?

— Зачекайте трохи, жінко, зараз вами займуться.

— Зачекайте трохи, зачекайте трохи! Іншої пісні вони й не знають!..

Повз лаву поспішав санітар, і стара спробувала схопити його за руку.

— Ви вже мене голили сьогодні, а я й досі тут стовбичу. Все на одному місці. Чуєте, ви? Не знаю, як вас величають! — Вона хотіла нагадати, що санітар підголював їй брову перед тим, як перев'язати. — От морока! Помазали б йодом та й відпустили! А це хто такий? Волосся накручене, як у жінки.

Молодик, якого везли на каталці, почувши слова старої, раптом одним пружним стрибком зіскочив на підлогу і сказав з марнославною усмішкою:

— Могло бути куди гірше.

— Гляньте, штани ззаду подерті, — сказала стара.

— Що з вами сталося? — запитав якийсь чоловік.

— Я шпарив мотоциклом — сто двадцять на годину!

І відчувши себе центром уваги нужденної юрби пацієнтів, хлопець з перманентом на голові попростував по коридору гордою ходою олімпійського чемпіона. Роздерті штани анітрохи не зменшували його величі.

Побачивши, як на лаву сіла молода дівчина, стара по-змовницькому всміхнулась до неї і сказала:

— Бачу, ви годуєте дитину.

— Хто годує дитину? — різко запитала жінка, яка раніше вже обурювалася надмірною балакучістю своєї сусідки.

— А он та. Хіба не бачите, як вона сіла?

Дівчина стукнула підбором черевика об підлогу, знервована тим, що раптом опинилася в центрі уваги.

Лікарняний служник звернув увагу на хворого, чиє обличчя скривилося від болю.

— Що з вами? Болить?

Пацієнт мав на собі якусь убогу формену одіж: очевидно, він був підмітальником вулиць, і служник дивився на того бідолаху як на істоту, що стоїть у суспільній ієрархії незрівнянно нижче за нього.

— У мене болить отут. Під плечем.

Певно, вуличний підмітальник сплутав служника з лікарем.

— Покажіть.

— Ось тут.

— Гаразд. Зараз вас оглянуть.

І, поблажливо плеснувши хворого по плечу, служник ретирувався, поки якийсь лікар не викрив його як самозванця.

Підбадьорений підмітальник знов опустився на лаву; після такої обіцянки чекати стало куди легше. Навіть біль начебто зменшився.

Трохи згодом до гурту хворих, де чекав своєї черги підмітальник, підійшов один з практикантів.

— Гей ви, з кого ви смієтеся — з мене чи з себе?

Підмітальник озирнувся на всі боки.

— Я до вас звертаюся, — сказав лікар.

— У мене болить плече, сеньйоре докторе.

— Гм, щось не схоже... А давно болить? — І, не чекаючи відповіді, повів його на огляд.

Випадок захворювання сухотами. Легені являли собою суцільні каверни. Роздратований і водночас сповнений жалю до цього бідолахи, чий рот кривила дурнувата посмішка, лікар утупився в бланк, який треба було заповнити. Хворий поставив його в скрутне становище. Як йому повестися з ним? «Кашляєте, у вас кровохаркання?» Ставлячи ці запитання, він просто хотів вигадати час.

— Гаразд, почекайте тут.

Нехай вирішує хірург. Звісно, він буде невдоволений, бо жоден начальник бригади не любить, щоб його ставили перед безвихідними ситуаціями. Але ж треба комусь узяти на себе відповідальність.

Почувши, що його кличуть, хірург неквапно підійшов.

— Ну що, хлопче, ти приберіг мені на десерт?

— Тебеце. Дуже важка форма.

— І через це ти кличеш мене?

Молодий лікар потер носа.

— Але...

— Ет, знаю я ваші «але»... — І хірург трохи розставив ноги, прибравши позу, в якій любив виступати перед новачками. — Ти думаєш, відділення тебеце в лікарні — це морг? По-твоєму, ми повинні набивати його мерцями? — Обхопивши рукою плечі свого юного колеги, він сказав йому майже тепло: — Запам'ятай, поки не пізно, що є одна штука, куди важливіша за медицину: це статистика, хлопче, страшний винахід політиканів. Спробуй направити твого сухотника до будь-якої лікарні — його не візьмуть, бо цей злидень зіпсував би їм статистику. Спробуй пошли його в санаторій — його не приймуть, голубе, через ту ж таки кляту статистику. Твій пацієнт — зайвий тягар у цьому світі статистиків.

Молодий лікар замислено й нервово відкривав і закривав свою авторучку. Бланк і досі лишався незаповнений.

— Може, це й жорстоко — говорити про подібні речі такому хлопцеві, як ти, але простодушність має кінчатися з юністю, разом з прихованими вадами. — Хірург знову сів за стіл, взявши на себе обов'язок написати на бланку кілька нерозбірливих фраз. — Ця клята вечеря досі давить мені на шлунок. Треба скропити її доброю порцією спиртного або прогнати кухаря. До речі, ти можеш покликати сюди нашого фотографа?

Коли практикант пішов, хірург недбало поплескав по плечу підмітальника.

— Ти одружений? Грошей на лікування в тебе, звісно, немає!

Хворий, який набрав у груди повітря, чекаючи на нове вислухування, кивнув головою. Так, він одружений, у нього кілька дітей. Він пояснить усе це згодом, коли лікар закінчить огляд. Лікарі сердяться, якщо їх хтось затримує. Вони завжди поспішають... Він уже спізнав це на собі.

— Отже, в тебе діти... Вас важко навчити розуму. — Хірург підвівся; навколо рота й очей набігли зморшки. Він відчув, як його тіло немовби сковує якесь заціпеніння. — Можеш одягатися, друже. Я написав тут адресу своєї консультації. Прийдеш туди.

— Але я, сеньйоре докторе...

Широкий рот хворого розтягся в дурнуватій посмішці.

— Не будь йолопом, ніхто не стане правити з тебе гроші.

Він навмисне відіслав практиканта, щоб той не став свідком його сентиментальності. Яка змора скувала все його тіло! Сісти б оце посидіти в зручному кріслі у себе в кабінеті, поки знов не прийшли набридати йому всякими складними випадками! Та ось і той оператор-рентгенолог, якого він зневажливо охрестив фотографом, підстрибує на ходу, наче маріонетка. Треба здихатися його якнайшвидше.

— Хоч я багато й не вимагаю, але хотів би, щоб на знімку було видно принаймні хребці... Подивіться-но, який негатив ви мені підсунули. Що це — грудна клітка чи бельведер в Алфамі?

Оператор, який був про себе високої думки, відчув себе несправедливо скривдженим. Пригладжуючи густе волосся, він відповів:

— А ось вам інші знімки, докторе, де кулі видно дуже добре. Рентгенографію довелося робити так, щоб кулі проступали чіткіше, ніж кістки. Саме кулі цікавлять нас, — додав він роздратовано.

Хірург не чекав такої відсічі; проте він не хотів, щоб останнє слово лишилось за тим нахабою.

— А от я волію бачити кістки...— І лукаво кинув молодому колезі, який похмуро стояв позад рентгенолога: — Я уже все влаштував з вашим хворим... з тим романтичним випадком тебеце.

Молодий лікар, нічого не сказавши, вийшов у коридор...

— Ой, мені вже спати захотілось! — позіхнула та сама стара.— Стільки висидіти! Якби я була чоловіком, у мене вже б виросла борода. Погляньте, ще один з'явився. Цього я, здається, знаю. Його звуть Жуан Едуарду, і він вічно кривиться, коли пояснюєш йому, де болить. Та він бодай не кричить на хворих. А всі інші просто горлають. А потім — викладай грошики. А де я їх візьму, можете ви мені сказати? Погляньте, — і стара схопила дівчину за руку, — он того звати Жуан Едуарду, і всі ці шмаркачі ладні йому черевики лизати. Онде він іде. Я з десяти літ лікуюся в цих пройдисвітів, а вони досі не впізнають мене. Навіть не вітаються, бачите?

Стара не помилилася. До лікарні справді прийшов Жуан Едуарду. Після невдалої спроби порозумітися з Луїзою, він цього вечора просто втік із дому, шукаючи хоч якогось живого контакту з людьми. Затята мовчанка Луїзи, коли вони повернулись додому, свідчила, що вона не простила йому інциденту в Куньї Феррейри. Щоразу, коли Луїза вибиралась у світ, вона потім надовго замикалася в собі, щоб неквапливо обміркувати набуті враження. Розчарування і гіркота давно застигли на її обличчі, як маска. Тільки очі світилися. Все, що лишилося від її надій, ніжності та невдоволення, зосередилось у її очах.

— Ти ще кудись збираєшся? — запитала його Луїза, побачивши, що він не скидає плаща.

Від цього безбарвного голосу, в якому він уперто дошукувався іронії, тиша в домі ставала ще гнітючіша. Але куди страшнішим уявлялося все те, що їм треба було сказати одне одному, те, що їх розділяло, нервувало, мучило.

— Атож, мені треба навідати двох хворих у дуже важкому стані.

— Це далеко?

— Один з них живе дуже далеко. Ти лягай без мене.

— А Жаймі? Ти ще й у нього затримаєшся?

Він збагнув, що Луїза давно заготувала цю шпильку і чекала тільки слушної нагоди, щоб уколоти його. Але це тільки посилило його рішучість утекти з цього непривітного дому.

Піти поблукати вулицями? Відкочуючи комір плаща, Жуан Едуарду роззирнувся навколо, думаючи, куди податись. Може, ще раз заскочити в лікарню? А чом би й не до Жаймі? Але в атмосфері швидкої допомоги йому буде легше забутися. До того ж цей коридор, набитий бідолахами, що прийшли туди поділитися своїм болем з лікарем, давав йому спокусливу нагоду побути з людьми — справжніми, живими, щирими. Не раз, ставлячи запитання хворому, він відхилявся від професійної теми і, здавалося, прагнув відкрити в незнайомій людині якусь похвальну чи недостойну рису, притаманну і йому самому. Але страждання далеко не завжди зривають з людини маску. В її душі залишається якийсь куточок, куди чужим вхід заборонено. Часом якісь незначні обставини, а іноді просто страх не дозволяють людям показуватись такими, як вони є. Жуан Едуарду зрештою дійшов висновку, що цьому заважає білий халат. Халат чемов розділяє два світи. Для безіменних людців, що страждають і мучаться, він є представником світу привілейованих і до того ж професіоналом, який живе з чужого страждання.

Ось чому в деякі вечори він виходив з лікарні і просто рушав вулицею, де можна було злитися з натовпом. Ці прогулянки без певної мети часто приводили його в найнесподіваніші місця й іноді тривали до світання. Ранок майже завжди заставав його на лавці якогось скверу. Коли він лягав біля Луїзи, яка вдавала, ніби спить, його знов охоплювало гостре відчуття вини. Його нічні мандри уявлялись тоді йому втечею від Луїзи. Від своєї родини. Уявлялися подружньою зрадою.

Отже, він прийшов до лікарні, але оскільки це був тільки привід до втечі з дому, не поспішав запрягатися в щоденну лямку. Він сів за стіл, напівсонний. Гомін розмов, стогін долинали до нього приглушено. Жовтаве світло надавало кімнаті якогось примарного вигляду.

— Що ви пили? — запитував колега-лікар в одного з п'яниць, які щовечора з'являлися сюди грати комедію.

— Кров Христову. І я зовсім не соромлюся. Він сам пив і нам велів. Отож пиймо!

У цьому театрі жахів п'янички виступали зі смішними сценками. Лікарі охоче дозволяли їм поварнякати. «Люди люблять посміятися». Те саме часто казав собі і Жуан Едуарду: «Люди люблять посміятися, люди люблять посміятися. Сміх такий загальнодоступний, такий ефективний наркотик». У його отупілому мозку ця фраза лунала знов і знов. Людям набридло плакати і стогнати. Набридло терпіти біль. Вони хочуть звільнитися від цього. Сміятися. Коли б п'яниця заявився на вечерю до Куньї Феррейри, гості відчули б себе звільненими від своїх комплексів, страху, своєї нікчемності. Полегкість відчули б усі. Навіть Луїза. Що ж таке сталося з Луїзою в ту годину? Що відчувала вона, розчарувавшись у своїй надії побачити, як він відмежується від тих лицемірів? Він мало не зробив цього рішучого кроку. Якась дрібниця втримала його. Але чи справді то була дрібниця?

— Троє їх накинулися на мене і стали бити ногами. А я, звісно, звик давати здачі, коли мене б'ють... Ой-ой, хазяїне, обережніше!

Перед перев'язкою санітар так жорстоко голив бритвою волосся на нозі пораненого, що той не витримав і закричав не своїм голосом.

— У вас цього волосся вистачить на всю родину, чоловіче!

— Свята правда. Крім одного мого брата, усі ми такі вродилися. «Чого вам треба? — питаюся в тих молодців.— Ви що, хочете обікрасти голодранця?» А вони ще завзятіше лупцюють мене. Хіба це годиться?

— Ви були під мухою...

— Хто вам таке сказав? Я вийшов з дому як скельце. Може, ви бачили, як я пив?

— Але ж по вас видно...

Під час цієї розмови Жуан Едуарду весело сміявся. Але потім слова почали віддалятися, і його тіло охопила приємна змора. Правда, іноді до горла йому підступала гостра нудота на згадку про розмову за вечерею. Побитий усе не вгамовувався. Санітар і ще якийсь чоловік, що тільки-но підійшов, усіляко його під'юджували. Люди люблять посміятися. За звичкою чи з бажання внести і свою частку в цю розвагу, Жуан Едуарду помацав у хворого пульс.

— Мацайте, друже, мацайте, — підбадьорив його потерпілий. — Зробіть таку ласку, докторе. Це єдине, що дісталося мені від батька: міцна рука. Я багато працював у своєму житті і багато думав...

— Ясно. Скільки вам років?

Він спитав це з наміром підбити пацієнта на подальше базікання. Це був заклик посміятися. А беззубий рот Жаймі — хіба не робив його схожим на клоуна?

— Мені сорок дев'ять років, але можна дати всі п'ятдесят три, хай йому сто чортів! Я служив муніципальним пожежником. Невже не вірите?

— Тут, у Лісабоні?

— Авжеж, сеньйори. На бульварі Дефенсоріш-ді-Шавіш. Там я щодня починав свій робочий день о сьомій ранку.

— Якого року? — В цій своїй доскіпливості Жуан Едуарду знаходив якусь незнану досі втіху.

— Якого року?.. Стривайте, коли ж це було... Жуакін Родрігіш, звісно, уже забув, який то був рік. Але ви нічого такого не думайте, докторе, я чоловік порядний! — І потерпілий заходився гарячково шукати посвідчення особи в своїх бездонних брудних кишенях. — Ось воно. Дивіться — я це чи не я? Ех, якою я став руїною! А тут хлопець хоч куди!...

— А коли дійде моя черга? — спитала молода жінка з дитиною на руках, яка весь час стояла. Очі в неї були з поволокою, і вдягнута вона була так крикливо, що здавалася деяким жінкам повією. Вони вже давно скоса позирали на неї.

Жуан Едуарду знаком запросив жінку ввійти і почув, як хтось кинув: «Така погань усюди пролізе». Її обличчя здалося йому знайомим.

— Це ваш син?

Вона з лагідною усмішкою кивнула і ніжно відгорнула пасмо волоссячка на лобі дитини.

— В нього екзема. Я вже приносила його сюди.

— Того разу ви показували його мені?

— Тут було багато лікарів, серед них і ви.

— Ага, то ось чому мені здається, що я вас уже бачив...

Жінка, раптом спохмурнівши, потупила очі і знову почала пестити сина. Зненацька вона притисла його до грудей, тривожно озираючись на всі боки, ніби охоплена панікою. Потім пробурмотіла:

— Йому погіршало.

— Авжеж. Хвороба дуже задавнена. Тепер я пригадую, що я таки його оглядав.

Жуан Едуарду розкутав дитину. Дерматоз укривав груди, живіт і плечі малого, який несамовито чухався. Жуан Едуарду став заповню-

вати бланк. У його пам'яті зринули невиразні спогади. Ця жінка, дитина, дерматоз. З ними тоді сталося щось незвичайне! Що йому нагадала поведінка цієї жінки, її втомлене професійне кокетство?

— Дитину слід покласти до лікарні. Ви можете залишитися з нею в палаті?

— Ні, це неможливо.

— Але в такому віці ми просто не маємо права приймати дітей без матері.

— Я знаю це, але я не можу.

Жуан Едуарду окинув поглядом жінку. Тільки тепер йому пригадалися деякі подробиці попередньої консультації. Молода жінка з'явилася до лікарні з проханням покласти її дитину. Голодне маля кричало день і ніч. Сусіди в домі, де вона жила, не хотіли більше цього терпіти і домоглись її виселення; вона опинилась на вулиці і тому прийшла до лікарні. Якби поклали дитину, довелося б покласти й матір. Але стан здоров'я дитини цього ще не вимагав, і жінка вдалася до останнього розпачливого засобу: виходячи з лікарні, вона симулювала напад хвороби і зомліла в швейцарській. Пізніше їй довелося признатись у своїх хитрощах.

— А чому ви не можете? — запитав Жуан Едуарду.

— У мене в домі хворі, треба їх доглядати.

Голос її звучав невпевнено і вороже. Жуан Едуарду подумав, що ця жінка, збувши дитину до лікарні, залишить фальшиву адресу, а сама безслідно зникне. Дивно тільки було, що вона ніжно гладила свого сина і дивилася на нього з якимось розпачем у очах.

— Навіщо вся ця брехня?

Жінка злякано поглянула на нього і раптом розридалася. Жуан Едуарду провів її за ширму і посадив на стілець.

Вона сховала обличчя в хусточку, кусаючи її зубами.

— Я не хотіла, докторе, клянуся вам, я не хотіла!

— Тут не місце для комедії. Можете йти собі хоч зараз.

Молода жінка повільно звелася на ноги, очі її вже просохли.

— Я зустріла одного сеньйора... Він хоче жити зі мною, але без малого. Для мене це єдина надія якось змінити своє паскудне життя.

— То вже ваша особиста справа.

Інші хворі запідозрили щось нечисте в цій таємній розмові з лікарем. І коли жінка покинула кабінет, кожен з них, поглянувши на неї, тільки переконався, що підозра його підтвердилась.

— Вертихвістка! — буркнула стара.— Ви тільки гляньте на цих дівуль! Так і крутять задом. Стривайте, ось поліція влаштує на вас облаву... Знаємо ми вас. Таких лікарі одразу влаштують! А ми сидимо тут і дожидаємо...

І вона заплющила очі, прихилившись головою до стіни. Всім було ясно, що вона скоро засне.

— Ви досі тут?

Жуан Едуарду обернувся. Перед ним стояв хірург, начальник бригади. Справді, його присутність було важко пояснити.

— Та я супроводжував знайомого, з яким стався нещасливий випадок. На щастя, він відбувся легким переляком.

Брехня, ставши його другою натурою, звучала в нього цілком природно.

— От завтра вранці сюди цікаво буде навідатись...

Жуан Едуарду запитливо звів брови.

— Якщо вірити моєму мізинцеві, слід чекати справжньої битви між Медейрушем та Куньєю Феррейрою. Сьогодні вранці ми були присутні на прелюдії: професор має звичай проводити генеральні репетиції напередодні великих вистав. Ви не були тут уранці?

— Ні, — байдужно відповів Жуан Едуарду.

Проте, почувши слова хірурга, він був трохи здивований, що Медейруш погодився прийти на звану вечерю після сутички з професором. Невже Медейруш такий наївний чи, може, він просто хотів побавитись видовищем їхньої ницості? З одного боку, йому хотілося бачити в Медейруші людину чесну, рицаря без страху і догани, а з другого — було б приємно виявити, що той теж має якісь людські слабості, бо це зайвий раз свідчило б, що життя змушує кожного з нас суперечити самому собі.

— Ви провели вечір у їхньому товаристві, так?

— А хто вам сказав?

— Мізинець мій усе знає... Він ніколи не помиляється.

— То що ж таке сталося між ними вранці?

— Нічого особливого, власне... Бо ж Кунья Феррейра мастак залагоджувати такі справи: коли його колега почав поводитись, як півень, він його одразу вгамував, запросивши на вечерю. Цей спритник уміє повертати будь-які події собі на користь. А дурний Медейруш, мабуть, повірив, що Кунья Феррейра серйозно зацікавлений у замиренні. А може, в нього теж свій план... Зрештою, ви ж спостерігали за ними обома ввечері, то, певне, знаєте краще за мене...

— Там нічого особливого не сталося. Мені й на думку не могло спасти, що вони вранці посварилися.

— Не знаю, чи це можна назвати сваркою. Кунья Феррейра, затаївши в душі злість,— певне, дійнятий до живого якоюсь нетактовністю Медейруша,— вирішив уранці обійти палати. І ясно, що у відділенні Медейруша він знайшов не одну причину для критики: наприклад, дорікнув, що той безпідставно продовжує строки госпіталізації, не поспішаючи виписувати хворих.

— І що на це Медейруш?

— Медейруш? Чого вас так цікавить поведінка Медейруша? Він що, вам чимось допік? Медейруш, природно, звернув увагу професора на брак матеріалу, несправність апаратури, на безладдя в операційній з вини самого Куньї Феррейри, який може надумати оперувати в час, виділений для Медейруша. А ще, здається, згадав історію з гнійним плевритом. Кунья Феррейра легкими своїми перстами написав два дні тому в історію хвороби, що все йде чудово. А Медейруш, виявивши під час рентгеноскопії кілька літрів рідини в плеврі, накатав на тій самій сторінці кілька теплих слів на адресу професора. Нашому Медейрушеві завжди бракувало дипломатичності!

З якою нездоровою втіхою говорив його співрозмовник про ці неприємності! Як умів він зводити дуже серйозні інциденти до мальовничої простоти анекдоту! Жуан Едуарду жахнувся, виявивши, що слухає це майже з радістю. Адже він зовсім не для того прийшов до лікарні.

Один з новачків несподівано втрутився в їхню розмову:

— Пробачте, докторе, але тут чекає прийому якийсь адвокат. Він попав у дорожню пригоду.

— Адвокат! Чого ж ви досі мовчали? Незручно змушувати його чекати.

Жуан Едуарду встав. Його й тепер не підвела властива йому ввічливість.

— Мені лишається тільки піти. Бажаю вам доброї ночі.

— Щасливчик! Підете собі спокійно на боковеньку, тоді як мені доведеться пороти животи... А знаєте, на тому тижні я дістав із черева ілюзіоніста на п'ятдесят ескудо монет! Відтоді, признаюсь вам, у мене негаразд із травленням...

— Генеральські еполети не даються задарма...

— Де там генеральські! Ми заслуговуємо щонайбільше сержантських. І, позіхаючи, хірург солодко потягнувся й мовив: — Ну що ж, візьмемося до адвоката!

II

Його машина стояла на подвір'ї лікарні під деревами. Коли він туди підійшов, налетів порив вітру. На мить Жуан Едуарду спинився, дихаючи на повні груди, остуджуючи свою гарячу голову. Тоді сів у машину. Куди податися, він сам ще не знав. Як і в інші вечори, він не вигадав нічого кращого, як кружляти вулицями, від чого хаос і тривога в душі тільки зростали.

Зрештою він виїхав на велику площу, зупинився біля тротуару і, не виходячи з машини, якийсь час спостерігав за вуличним рухом. У центрі площі зеленів тьмяним смарагдом бронзовий Нептун з тритонами. Вітер збивав струмені фонтана, оббризкував людей, що юрмилися біля вітрин і сиділи на терасах кафе. Площу переходила жінка — так швидко, ніби квапилася досягти фінішу; рухи стегон підкреслювали її енергійну ходу. Вона була молода і струнка. Але Жуан Едуарду знав, що ця жінка, так само як і він, блукає безцільно. Незабаром вона пройшла назад з тією самою поквапливістю і з нетерплячим виглядом людини, яка йде на побачення. Звідусіль на площу з'їжджалися таксі й зупинялися біля театру. Тут була їхня стоянка. Юрба на тротуарах густішала. Жуан Едуарду відчув непереборну потребу заговорити з кимось. Нарешті він вийшов з машини і рушив до тютюнового кіоска; чоловіки, що стовбичили біля кіоска, подивилися на нього, як на іноземця.

Тим часом він знову подумав про ту жінку. Він уже згубив її з очей. Куди ж це вона поділася? А втім, хіба йому не однаково? Що у нього спільного з цими людьми, що рухаються на площі-сцені, наче бездушні маріонетки?.. І несподівано він утратив інтерес до всього, що оточувало його: до світла, до перехожих, до машин, до трепету життя, який вчувався у повітрі. Його вже ніщо не цікавило. Так само далекими й туманними здались йому розмова з хірургом, години, проведені в Куньї Ферейри та в лікарні. Медейруш, Луїза, хлопчик, який застряг у ліфті, — хто вони такі для нього? Він переступив межу, і тепер він в іншому світі....

Жуан Едуарду рушив тротуаром і звернув на бульвар, де, очевидно, зникла незнайомка. У нього було таке відчуття, ніби він поміняв шкіру, і це відчуття збуджувало його.

Крізь темну масу дерев він розрізнив білу статую, що височіла над сонними кущами. З-під її ніг бив струмінь води, і було чути плюскіт. Вода ніколи не спить. Жуан Едуарду згадав, як іноді підставляв обличчя

дощовим струменям. Чим був для нього той дощ? Давав він йому відчуття могутності чи, навпаки, безпорадності? Зблизька статуя втратила свій молочний відблиск, це був тільки камінь. Очі, ніби втомившись від споглядання світу, сховалися в глибину орбіт.

Жуан Едуарду сів на першу лаву. Навколо не було ні людей, ні машин, і це посилило його відчуття самоти. Він згадав Сілвіну і відчув похмуру втіху, подумавши, що наприкінці сумбурної ночі зможе знайти бодай цей єдиний притулок. Сілвіна ніколи не дивувалася з його несподіваних візитів. У цьому була одна з її переваг: сприймати людей та їхні примхи без тіні подиву чи невдоволення. Ще й сьогодні Сілвіна була для нього не прочитаною до кінця книжкою. Мабуть, він ніколи й не дочитає її. Можливо, саме тому вона досі приваблювала його. Вона ніколи не розповідала всієї правди про себе. «Той, хто звіряється,— сказала вона якось Жуанові Едуарду, слухаючи його розповіді про своє життя,— намагається передусім збагнути самого себе, звільнитися від тягаря облуди».

Народилася Сілвіна в передмісті. Її батько довго був під п'ятою в дружини. Іноді він розгублено дивився на свої могутні ручиська, ніби не знаючи, навіщо вони йому. Приятелі висміювали його за вайлуватість і безпорадність. І раптом одного дня він купив рушницю і став палити з неї навмання, наганяючи на всіх жах. Він хотів, щоб його боялися, і здобув у цьому такі успіхи, що став баламутом і загальним пострахом. Так він потрапив за грати, покинувши дружину й дочку напризволяще. Сілвіна була вже дівчиною на виданні. Убоге життя розвинуло в ній інстинкт самоохорони, сприяло її ранній зрілості. Якось під час виступу мандрівних акторів один глядач схопився з місця і став освистувати співачку. «Люди добрі, та це ж обман! Сілвіна на її місці заспівала б куди краще і не вимагала б грошей за це!»

Сілвіну виштовхали на сцену, і вона виконала фадо, який часто співала в години суму і який сусіди завжди слухали зі слізьми на очах. Отак вона уперше ступила на дорогу, що уявлялася їй дорогою свободи. Бурхливі оплески того вечора потім повторювалися часто в її новому житті, і щоразу вона мала враження, ніби її гвалтують. Мандруючи від сцени до сцени за своїм імпресаріо, який ділив прибутки з її батьками, вона невдовзі завела першого коханця. Батьки, очевидно, заздалегідь приготувалися до того, що рано чи пізно це станеться, бо не дорікнули їй ні словом. Вони повстали лише тоді, коли коханець захотів забрати її до себе. «Хіба так робиться? — обурився батько.— Ти що, збираєшся зробити нас жебраками?» — «Чому жебраками, тату? У вас є свій дім». — «Ти добре знаєш, що я маю на увазі!» Мати й собі заголосила: «А ми ж так дбали про тебе!» Дбали! Відчувши себе в небезпеці, мати й батько уперше об'єднались. Об'єднались, наче пацюки, яких викурюють із нори.

Далі Сілвіна про себе не розповідала. Жуан Едуарду так ніколи й не довідався, ні що сталося з її батьками, ні скільки часу тривав її перший зв'язок. Проте він угадував деякі інші подробиці з життя Сілвіни, що пояснювали її примхливу, але по-своєму ніжну й співчутливу вдачу.

На саму думку про те, що тільки Сілвіна могла дати йому сьогодні притулок, Жуан Едуарду обурився. Зрештою, ця історія скінчиться для них обох тієї самої миті, як вони вирішать розійтися. Це стане тільки ще однією маленькою подією з ряду інших незначних подій. Він підвівся, щоб повернутися до машини, коли помітив, як до лави підійшов

чоловік середніх літ. Він сів з другого кінця лави, спершу старанно витерши хусточкою те місце. Його тіло, здавалося, шукало остаточної, вічної пози. Нарешті чоловік з'єднався з лавою, укорінився на бульварі, як дерево. Здавалося, він пустить пагони, виросте і тут-таки й спорохніє.

Жуан Едуарду заздрив людям — а їх був легіон,— здатним піти з дому й гуляти собі на втіху, без будь-якої мети; він заздрив усім тим, хто, сівши на лаву, умів злитися з навколишнім краєвидом, з речами, з часом. Він же, навіть прогулюючись і відпочиваючи, витрачав нервову енергію, завжди чогось чекав, хоча добре знав, що чекає марно.

Жуан Едуарду кашлянув, запрошуючи сусіда до розмови; потім дістав сигарети і вдав, ніби шукає в кишенях сірників. Незнайомець обернувся в його бік. Стало видно його сірі холодні очі на освітленому вуличними ліхтарями блідому обличчі.

— У вас знайдеться вогник? — Сусід подав йому коробку сірників.— Може, й ви закурите?

— Та не відмовлюся.

Незнайомець покрутив сигарету в пальцях, глянув на її марку. Тепер настала його черга придивитись до свого сусіда по лавці. Сигарета такої марки не могла не викликати підозри. Багатії не мають звичаю сидіти просто неба, там, де за місця не треба платити.

Його недовірливий погляд змусив Жуана Едуарду оглянути себе з ніг до голови. І він з подивом переконався, що одяг, руки, сигарети справді відрізняють його від сусіда, зовнішній вигляд якого свідчить про приналежність до середовища якогось Куньї Феррейри, де він був лише кілька годин тому. В нього виникло враження, ніби він став жертвою розиграшу, ніби якийсь жартівник прибрав його подобу і перешкоджає йому втекти від самого себе.

— Стало холоднувато,— озвався Жуан Едуарду.

— Трошки. Але це якраз добре.

Розмова не клеїлася. Незнайомець заходився діставати з портфеля якісь папери, старанно розкладаючи їх; непотрібні він рвав і кидав по клаптику геть, чекаючи, поки їх підхопить вітер. З останнім клаптиком розвіялась і надія Жуана Едуарду на розмову. В ніби розрідженому повітрі зависла тиша, тільки чути було, як важко дихає сусід по лаві. Жуанові Едуарду хотілося сказати незнайомцеві, що люди завжди можуть знайти спільну мову, навіть не вдаючись до слів, що стривожена душа прагне відчути чиюсь увагу. Але що це дасть? Незнайомець зібрався йти. Більш вони ніколи не зустрінуться. Люди приходять і йдуть геть — і який сенс їх затримувати? І чи мав цей незнайомець якусь тугу на серці, щоб прагнути поділитися нею з кимось?

Нарешті Жуан Едуарду підвівся й пішов до машини. Рух на площі пожвавішав. Це був останній наплив людей перед тим, як ніч остаточно вступить у свої права.

Він обрав вулицю, що вела до гральних закладів. Заходити туди він не збирався, але в цих кварталах вешталися люди тієї породи, яка вабила його і хвилювала. Чому так часто чоловік відчуває потяг до найтемнішого в людському житті? Вивіски барів утворювали хистку заграву; вони гасли і спалахували знов — підступні, лукаві, спокусливі. Подекуди виднілися групи матросів, а попід самими стінами непевною ходою плутали якісь чоловіки. Іноді до нього долітав поодинокий крик, але його зразу поглинала тривожна тиша.

Ось промчала машина і трохи далі загальмувала. З віконця визирнула голова. Жуан Едуарду і собі спинився. Він знав, у чому річ: на

полювання вийшли «нічні мисливці». Скоро він помітив і дівчину. Вона йшла із зосередженим виглядом, не звертаючи уваги на тих, хто стежив за нею, сумочка ритмічно била її по ногах. Коли вона порівнялася з машиною, водій покликав її. Мабуть, вона зараз відгукнеться. Та ні, пройшла мимо. Вітер, віючи від річки, куйовдив їй волосся, але вона пригладжувала його вільною рукою. Сумочка вже не коливалася в ритмі її ходи: дівчина почепила її через плече.

Край тротуару загальмувала ще одна машина, якраз біля дівчини. Чоловік кілька разів повторив свою пропозицію, весь час набавляючи ціну. Але перехожа прискорила ходу: вона не здавалася. Дверцята грюкнули. Мотор завив, і машина помчала геть; скоро вона загубиться у вуличному потоці. Дівчина спокійно і незалежно ішла собі далі.

Подібні сцени повторювалися протягом усієї ночі, з тією різницею, що звичайно мисливець і здобич доходили згоди. Вони небагато сподівались одне від одного; хіба що крихту ілюзії. Чи, може, прагнули, ілюзії — це теж занадто? Однієї ночі сталась і з ним пригода... Усе може статися протягом такої нескінченної ночі, коли ненависть і бажання незмірно виростають у своїх розмірах.

Однієї ночі сталася з ним пригода... Це було кілька років тому — чи кілька днів? Іноді час не піддається виміру.

Того дня до автобусної зупинки, де Жуан Едуарду проводжав товариша, підійшла незнайомка. Товариш попрощався й сів у автобус, а дівчина, помітивши, що Жуан Едуарду лишився сам і начебто зацікавився нею, повільно пройшлася туди-сюди вулицею, а потім прихилилася до стовпа на зупинці. Вона була в простенькому костюмі й без панчіх. Її недбало зачесане волосся спадало на один бік. Час від часу вона якось дивно позирала на Жуана Едуарду. То не був погляд-заклик. У ньому світилася глибока байдужість до всього на світі. Зрештою вона підійшла до фонтанчика і жадібно припала ротом до цівки води, ніби не пила кілька днів. Пила вона неймовірно довго. Нараз її вирвало. Жуан Едуарду поспішив на допомогу.

— Ви хворі? Я можу чимось вам допомогти?

Дівчина відповіла не зразу.

— Мені вже краще.

Жуан Едуарду хотів її підтримати, але вона відштовхнула його.

— Я не потребую вашої допомоги.

Це було в суботу, перший храмовий день. Скрізь панувало святкове піднесення. Вечір був теплий, п'янкий. Молода жінка все ще пильно, без усякої сором'язливості, дивилась на нього.

— Бачу, ви мені не довіряєте, але вам нема чого боятися мене.

— А що ж тоді ви тут робите?

Жуан Едуарду всміхнувся. Так прямо поставлене запитання ніби зовсім роззброїло його.

— Нічого. Ви думаєте, я чекаю тут вас або котрусь іншу?

— Всі чоловіки однакові. Всі свині.

— Хочете, я доведу вам протилежне? — Дівчина мовчала, і він повів далі: — Я вас не знаю і, безперечно, більш ніколи не побачу. Але якщо у вас якісь прикрощі, можете відкритись мені. Якщо йдеться про гроші, я вам допоможу в міру своїх можливостей і нічого за це не вимагатиму. Якщо ваші труднощі іншого характеру, ви можете звіритися мені, і я проведу вас додому. В кожному разі я вам не набридатиму.

При його останніх словах в погляді молодої жінки блиснув страх і якийсь дикий гнів.

— Додому — ні.

Жуан Едуарду відчув себе ще більше заінтригованим. Він сказав, намагаючись надати своєму голосу переконливості:

— Добре іноді зустріти когось, кому можна звіритися. Якщо вам від цього полегшає, я ладен вислухати вас і... все забути. Хочете?

Кілька сльозинок скотилося по щоках молодої жінки. Жуан Едуарду обережно взяв її під руку і повів по бульвару. Заклавши руки в кишені свого жакета, вона йшла поряд, похнюплена, замислена, і Жуанові Едуарду передалося її хвилювання. Раптом вона звільнилася від його руки і хрипко кинула:

— Ви або дуже щира людина, або викінчений цинік. Признайтеся, що ви граєте комедію.

— Можете ображати мене скільки хочете. Чоловіки звичайно дуже вразливі до таких уколів, але в мене ця хвороба зайшла не дуже далеко....

Дівчина довго мовчала, а тоді раптом по-дружньому подала йому руку і мовила:

— Я одружена.— Потім показала йому посвідчення службовки якоїсь страхувальної компанії.— Бачите, я вам не якась вулична дівка.

— Я був у цьому переконаний, як тільки побачив вас.

— Лицемір! Усі ви лицеміри! Звідки ви це могли знати?

І нараз вона кинулась навтіки. Жуан Едуарду не встиг зупинити її. Вона вже вибігла на середину бульвару, петляючи між машинами.

— Стійте! Стривайте!

Кинувшись навздогін, Жуан Едуарду опинився в самій гущі вуличного руху. Йому було здалося, ніби дівчина сіла в одну з машин,— та ні, вона знов з'являлася трохи далі, осяяна фарами: мов загнана мисливцями звірючка.

Шофери сердито позирали на Жуана Едуарду, приймаючи його за винуватця сцени. Ну навіщо він зв'язався з цією шалапутною? Так можна вклепатися в хтозна-яку халепу!

— Ходімо! Заспокойтесь! — І він сердито потяг дівчину до тротуару.

Вона покірно дала себе повести. Уже біля машини Жуана Едуарду сказала півголосом:

— Мені треба подзвонити.

— Навіщо дзвонити? Я відвезу вас додому.

— Я не хочу вертатися додому, я вже вам сказала. Там мені нема чого робити. Сьогодні вранці я пішла з дому і більше туди не повернуся. Я хочу подзвонити своєму хрещеному батькові.

Жуан Едуарду після короткого вагання погодився. Вона попросила його зайти з нею в телефонну кабіну і відштовхнула простягнуту їй монету. На другому кінці проводу ніхто не відповідав. Чи не був містифікацією цей дзвінок, так само як і її розповідь про втечу з дому? І що йому робити з цією жінкою, яка, зрештою, тільки завдасть йому клопоту? Відвезти в готель і залишити там до завтра? Це рішення здалось йому найрозумнішим.

— Вам треба відпочити. Завтра вам усе здасться інакшим.

— Відпочити? Але де?

— Я можу відвезти вас у готель і залишити там... А завтра чи післязавтра... якщо ви схочете побачити мене ще...

Вона на мить замислилася.

— Це правда, що ви мені сказали? Ви нічого не хочете від мене?

Жуан Едуарду поблажливо всміхнувся. Він відчув у собі вмиротворення, якого давно не знав. Невиразну і п'янку ніжність.

— Звичайно, правда.

Молода жінка міцно стиснула йому руку.

— Я не знаю, що й думати. Люди такі непостійні. Не знаю чому, але мені перехотілося вмирати.

— Хотіти вмерти — для цього нема ніякого виправдання.

— Що ви можете знати про це?

Споважнівши, він запевнив її:

— Я знаю.

Він зупинив машину біля першого-ліпшого готелю. Чоловік за конторкою — хазяїн чи портьє — зустрів їх у самій сорочці дуже непривітно. Біля нього, поклавши морду на лапи, лежав зеленавий ангорський кіт, схожий своєю нерухомістю на сфінкса.

— Номер на двох?

— Ні, тільки для сеньйори.

В'язка ключів забряжчала в руках здивованого портьє. Він рушив коридором, гадаючи, що гості йдуть за ним. Але жінка не рушила з місця. Вона почекала, поки портьє відійде, і сказала:

— Я не хочу, щоб усе так закінчилося. Я завжди шанувала того негідника, але він цього не заслуговує.— На згадку про свого чоловіка її голос зазвучав твердо.— Він не заслуговує. Цієї ночі я хочу залишитися з вами. Ви були добрий зі мною.

Жуан Едуарду не встиг відповісти. Портьє уже вернувся назад, сердитий і невдоволений.

— Номер у кінці коридору.

Кіт потерся об його ноги, ніби умовляючи хазяїна скоріше позбутися непроханих гостей і сісти знову.

— Цей сеньйор також залишається,— згорда кинула жінка.

— Чому ж ви не сказали мені зразу?

Він провів їх до іншої кімнати, що виходила на подвір'я. Все тут дихало важким, сласним духом: меблі, білизна і кретонові штори в квіточки, колись яскраві, а тепер вицвілі. Здавалося, якась парочка довгі години віддавалася тут плотським утіхам і тільки щойно вибралася, звільнивши місце новим випадковим гостям.

Жінка сіла на стілець.

— Як вас звати?

— Жуан. Жуан Едуарду.

— Я ніколи не забуду вашого імені.— І додала лукаво: — Я маю добру пам'ять... А мене звати Клара.

— Тепер ми почуватимемо себе не такими чужими одне одному... Я піду куплю щось поїсти. Чого б ви хотіли?

— Пиріжків, багато пиріжків. Я дуже зголодніла! — Вона підвелася, щоб скинути жакет. Потім оглянулася навколо, ніби шукаючи,

де б тут докласти рук, показати себе хазяйкою. Але все було на своїх місцях — ні додати, ні відняти. Ця похмура кімната відзначалася зразковим порядком.

— Я не чекав, що цей готель виявиться таким убогим,— вибачливо мовив Жуан Едуарду.

— Пусте! Яке це має значення?

Жуан Едуарду спустився сходами. У холі його зупинив портьє.

— Так ви лишаєтеся, чи ні?

— Я ще не вирішив. Але я вернуся.

І тицьнув йому банкноту. Портьє узяв гроші з єхидною посмішкою: чоловік не знає, чи лишатися йому з жінкою, яка силоміць затягує його в номер готелю!

У кондитерській Жуан Едуарду завагався, чи дзвонити йому додому, вибачившись терміновим викликом до хворого. А може, взагалі не вертатися до готелю? Дзвонити він не став, переконаний, що довго не затримається. Але повернутися треба, адже Клара вірила, що він повернеться, і не слід її розчаровувати...

Клара жадібно ум'яла перші два пиріжки. Очевидно, відколи пішла з дому, вона не мала й ріски в роті. Але так само зненацька вона перестала їсти і сиділа нерухомо, ніби чекаючи чужих розпоряджень. В її бездонні очі, здавалося, можна було пірнути й не досягти дна. Її покірливість схвилювала Жуана Едуарду. Сласний дух кімнати проникав у його ніздрі, прилипав до шкіри. Він побачив умивальник, і йому захотілось доторкнутися до чогось чистого, свіжого. Відкрутив кран і, скинувши піджак та попустивши краватку, сполоснув водою обличчя. Глянувши мимохідь у дзеркало, він помітив повіки, набряклі дужче, ніж будь-коли, і сиве волосся на скронях. Час людського життя збігає швидко, залишаючи свої позначки.

— Тепер я тебе покину.

— О ні, я потребую ласки. Мені треба, щоб зі мною хтось був.

— Гаразд, я залишуся ще трохи, на одну тільки мить.

— Тебе хтось чекає?

— Не в цьому річ,— жорстко відповів він.

Йому завжди було неприємно згадувати в подібних обставинах Луїзу, дітей, усе те, що він міг зрадити, але чого ніколи не став би профанувати з чужими людьми. У цю мить у нього раптом з'явилося відчуття, ніби Луїза стоїть позаду: йому виразно вчувся її голос, її подих.

— Я йду,— мовив він, зблiднувши.

Клара простягла до нього руки, але раптом звела долоні докупи. Її пальці нервово сплелися. Іноді люди здатні на все, подумав Жуан Едуарду, але для цього треба, щоб розпач довів їх до стану цілковитої байдужості. Хто знає, чи не вдасться йому вилікувати цю жінку, звільнивши її від шалених думок. Клара дивилася на нього, збентежена, марно силкуючись усміхнутися. Жуан Едуарду знав, що вона здогадується про його вагання. Він не може покинути цю жінку саму з її хаосом у душі, але не може й....

— Ти ніколи не зраджував своєї дружини?

— Багато разів,— відповів він глухо.— Але чоловіки починають із легковажних пригод....

— Негідники, свині — усі ви такі!

— ...А кінчають тим,— і то швидше, ніж думають,— що стають вірними одній лише жінці.

Що відчувала вона в цій порожній кімнаті, поки він ходив до кондитерської? Страшний спохій пустки? Але ж вона була певна, що він повернеться, що залишиться з нею. Цієї ночі для неї важило одне: дожити до завтрашнього дня.

Світло ліхтаря з вулиці відкидало на червону ковдру світляну пляму, викликаючи в уяві Жуана Едуарду хірургічний компрес, просякнутий кров'ю. Ще й тепер, після стількох років лікарської практики, Жуан Едуарду не міг спокійно бути присутнім на операції. Скальпель, прокладаючи тонку борозенку на білій шкірі, різав також по його нервах. Його плоть повставала в марному й безглуздому протесті проти цього насильства. На саму думку про насильство він здригнувся. Ні, він покине цю жінку в готелі.

— Зараз я піду.

Тоді Клара обвила руками його шию.

— Я тебе не пущу. Ні, я тебе не пущу. Я хочу уявити, що ти мій чоловік... чоловік, якого в мене не було.— Вона розцілувала його з розпачливою жагою.— Дай мені повірити цієї ночі в неможливе. Я така нещасна.

Він поклав руку їй на уста. Її перса притислися до його грудей, живучи своїм дивним життям серед цієї химерної ночі. Вони були пружні й гарячі...

Прощаючись на світанку, Клара благала про нову зустріч. Це могло стати початком страшної і спокусливої пригоди, яка здатна була оновити, перевернути життя Жуана Едуарду.

Проте він більше не побачив її.

Більше він ніколи її не побачив. Люди приходять і відразу зникають — що лишається після них? Що може утримати їх одне біля одного? Хіба він завжди не боявся надто прихилитися до когось? Та ніч, проведена з Кларою в готельному номері,— тепер тільки далека сторінка минулого. Сьогоднішня реальність — це машина, що поїхала шукати легкої здобичі, жінка, яка відкинула домагання переслідувача. І йому раптом захотілось податися за незнайомкою, якій дав спокій розчарований мисливець. Цікаво, як би вона повелася, коли б він підійшов до неї інакше. Не робив би їй пропозицій, не пропонував би гроші, а просто сказав би їй щось приємне, щось таке, з чого б вона зрозуміла, що він не вважає її продажною жінкою, як інші чоловіки.

Непомітно він стежив за нею з машини, здалеку. Незнайомка раптом звернула у вуличку під віадук. Це була зручна нагода. Він почекає на неї з другого кінця віадука. Та коли жінка проходила під ліхтарем, він роздивився, що обличчя в неї сіре й змарніле. Темні кола під очима, відтінені косметикою, робили її схожою на клоуна, що готується вийти на арену. Він завагався, і, перше ніж наважився вийти з машини, жінка швидко зникла в освітленому під'їзді. То був якийсь бар. Тількино вона відчинила двері, як надвір вирвався безладний гамір, вихопилися дим і нудьга, наче прорвало чиряк.

Він туди, звичайно, не піде. В гротескному обличчі тієї жінки не було ніякої надії: вона могла б зрозуміти хіба що своїх подруг або чоловіків, яких знайде в барі.

Сидячи за кермом, він курив сигарету за сигаретою, сам не помічаючи цього. І так само несвідомо опинився біля свого кварталу, гаража і будинку, де сталося нещастя в ліфті.

Ось він, той будинок. Що сказала б та жінка, якби він признався, що не допоміг її дитині, хоча й міг це зробити? Які слова зневаги й обурення кинула б вона йому в обличчя? Він виліз з машини. У темряві ночі будинок здавався темнішим і більшим. Жуан Едуарду усвідомив, що тисне на дверний дзвінок. Звук відлунював у пальцях, бринів у скронях. Скільки хвилин минуло, перше ніж хтось нагорі відповів на його дзвінок?

— Хто там?

— Я хочу поговорити з двірничкою.

Слова подолали стіну й ніч і, коли досягли вікна, з якого висунулася чиясь голова, вже не належали йому. Саме зручна мить відступити. Це було б дуже просто.

— В таку годину? А хто ви такий?

— Я маю дещо переказати.

— Хвилинку.

Вікно зачинилося. За дверима зашурхотіли кроки. Повернувши ключ у замку, жінка визирнула надвір; вона була налякана.

— Чого вам треба?

В його душі розверзлася пустка. Що він може відповісти? Треба, щоб жінка знала правду, але яку правду? Хай би там що сталося з її дитиною, але чи зміг би він зробити щось неможливе, поправити непоправне?

— Я лікар з клініки.

Двері відразу відчинилися: у темряві блищали тільки очі — обличчя не було видно.

— Що сталося?

Жуан Едуарду знічено дивився на жінку. Вона — обвинувач, який має покарати його за легкодухість. Але що він їй скаже?

— Чи маєте ви новини про сина?

Від несподіванки вона на мить розгубилася.

— Я вас зовсім не знаю.

— Так, не знаєте, але я...

— Дайте мені спокій.

Двері грюкнули, і кроки затихли всередині дому. Жуан Едуарду сів на порозі. Знову він залишився сам, і його все більше охоплювало відчуття глибокої безпорадності. Жінка прийняла його за схибленого або за негідника. Всі завжди сприймають його не таким, який він насправді.

Сили його вичерпувалися. Він дихав часто і важко. Ну чого він, власне, не йде додому? Нічого несподіваного не станеться. Єдине, що йому лишається, це Сілвіна. І ніч. Чорна ніч, можливо, єдина подруга в його самоті. Що вона може йому дати? Дерева, асфальт — гладенький і блискучий, мов дзеркало, — і подих пустки, і відчуття бездонної глибини. А проте Жуан Едуарду знав, що й асфальт, і будинки, і дерева можуть відгукнутися на поклик душі. Насамперед дерева...

Дерева супроводжують його ціле життя, стоять обабіч доріг його пам'яті — величні, дикі, покручені, мов гаддя, священні колони його самоти. Голі дерева, каміння, кілометри сірої землі, і холодний ранок,

що пробуджується за хвилястими пагорбами — яка примха завела його аж сюди? І яка примха так гостро, з такою незбагненною тугою оживляє в його пам'яті той тривожний світанок, коли краєвид тільки одним-єдиним деревом прикрив свою наготу?..

Тривожний світанок, давно в минулому...

Поїзд їхав крізь довгу сільську ніч, і важко було сказати, що він долає — простір чи час — і яке місце його призначення — якась станція чи світанок. Жуан Едуарду дивився у вікно, намагаючись розвіяти сон, але бачив тільки нескінченну й сумну голу рівнину, над якою нависло похмуре небо. Пасажирів у вагоні дедалі меншало, і в купе нарешті залишився тільки сивий чоловік з відсутнім виглядом. Кінець кінцем він задрімав.

Станції пішли тепер ще рідше. Серед затопленої блідим місячним сяйвом рівнини іноді блимав червоний вогник і виростали хисткі обриси станційної будівлі. Лунали голоси, пробігали по перону якісь тіні, і поїзд, свиснувши, знову рушав у невідому далеч.

То була перша подорож Жуана Едуарду до майбутнього, яке він мав вибудувати власними руками. Кілька днів тому він нарешті отримав сприятливу відповідь від одної сільської благодійницької організації, що шукала лікаря. Це було десь на краю світу, далеко від тих місць, з якими він пов'язував усі свої амбіції і мрії, але це означало для нього початок нового життя, можливість узяти свою долю у власні руки. Хоча радість відкриття нових країв після кількох годин їзди значно пригасла, він і далі схвильовано чекав зустрічей з людьми, які будуть зовсім інакші, ніж ті, кого він знав досі. І він неодмінно зійдеться з тими людьми, набуде серед них корисного і суворого досвіду. Для нього це буде нагода енергійно й міцно закорінитись у справжньому житті.

Тепер, у поїзді, він щоразу, коли коридором проходив якийсь селянин, уявляв собі, що той може стати одним з його майбутніх пацієнтів або його добрим приятелем; і ловив себе на тому, що приязно всміхається йому, ніби переконуючи не йти шукати місця десь далі. З якою радістю він поговорив би з котримсь із тих незнайомих людей про себе і про них самих!

Найзручніше було б завести розмову зі своїм сивим сусідом по купе. Добрий одяг, тонкі руки, а передусім владний, розумний погляд свідчили, що він належить до тієї самої суспільної верстви, що й Жуан Едуарду; і жив він явно десь поблизу — це було видно з тієї байдужості, з якою він іноді позирав у вікно. Проте нагода заговорити не траплялася, а щоб створити її самому — для цього Жуан Едуарду був надто несміливий. Та ось незнайомця привітав кондуктор:

— Ви здалеку, докторе?

Сивий чоловік стомлено протер очі, подав йому квиток і лише тоді відповів:

— Був у місті.

Кондуктор покрутив у руках квиток, а тоді провадив:

— У місті... Поїздом сьогодні вертається звідти мало людей, мабуть, ярмарок не дуже вдався. Через ящур телят ніхто не купує. Ви виходите в Сарнадаші, докторе?

— Авжеж. Якщо я засну, не забудьте мене збудити. Досить мені заплющити очі, як я можу заїхати хтозна-куди.

— Не забуду. — І кондуктор весело засміявся.

— Албуфейра перед Сарнадашем чи після? — знайшов Жуан Едуарду привід, щоб утрутитися в розмову.

Але йому відповів кондуктор:

— Наступна станція після нього, — і вийшов з купе.

Сивий чоловік окинув Жуана Едуарду байдужим поглядом. Чимось він нагадував адвоката. Мабуть, провадив у місті якусь судову справу. Портфель, що лежав біля нього, був набитий паперами. Схрестивши тонкі, пещені пальці рук на розстебнутому жилеті, він, здавалося, дрімав. На повіках у нього тремтіли тонкі фіолетові жилки. Ці повіки скидалися на жіночі. Жуан Едуарду раптом відчув, що теж засинає. М'язи його заніміли. Він позирнув на годинник: ще дві години! Дві години! Скоро почне розвиднятися. Після безсонної ночі він не буде придатний ні до чого: а цілком можливо, що багато хворих уже чекають його приїзду, його допомоги. Як його зустрінуть? Він уже знав, що в тому селі ніколи не було лікаря; його приїзд стане подією, проникненням у той закутень цивілізації. Він усміхнувся на думку, що його, напевне, чекатиме традиційна делегація найвпливовіших людей села, які встануть рано-вранці, щоб привітати лікаря, який буде окрасою громади і другом кожному, хто потрапить у біду. Прийдуть священик, староста, директор школи, найбагатші землевласники, усі святково вбрані й урочисті, а з ними духовий оркестрик; і може, навіть принесуть прапор якогось місцевого товариства, прикрашений стрічками. Світ селян — наївний і прямодушний світ! Жуан Едуарду наперед зворушувався цією чарівною демонстрацією провінційної радості. Він стане їхнім лікарем, втіленням їхніх мрій. Можливо, це вигнання, але він добровільно обрав його. Цей приземлений світ дасть йому змогу пустити власне коріння. Головне — прийняти якесь рішення і залишатися вірним йому. А він прийняв таке рішення, гордо думав Жуан Едуарду.

Як хотілось йому поділитися з кимось своїм хвилюванням! Але цей чоловік із заплющеними очима куняв собі, кислий і байдужий до всього на світі. Жуан Едуарду провів рукою по вагонній лаві, в яку в'ївся міцний дух людського житла, знову задивився на брудні шибки і майже болісно відчув потребу з кимось поговорити. Йому кортіло розбудити сивоголового сусіда по купе, вернути його до життя... Якби він теж міг заснути... Але як заснути, коли всередині у нього все вирувало?

На зупинці зайшов якийсь селянин, чорний, як ніч. Він прилаштувався в коридорі, сівши там на клунок грубих ковдр і ряден. Селянин не наважився сісти біля панів, хоча Жуан Едуарду показував йому на вільне місце в купе.

Нарешті, задзвенівши буферами та заскреготівши гальмами, поїзд зупинився. Це його станція. Лише тепер він помітив, що відтінений мертвотно-блідим світанком нерухомий краєвид здається ще нерухомішим. З вікна він побачив кількох селян, а за станцією якусь підводу. Начальник станції не встиг навіть застебнути комірець. Він був такий збуджений і метушливий, ніби прибуття поїзда захопило його зненацька.

Де ж ті, хто прийшов його зустрічати? Він не бачив жодного гурту людей, схожого на ту фольклорну депутацію, яка мала урочисто привітати свого лікаря. Поїзд, очевидно, прибув раніше розкладу. Поки він витягав валізи у коридор, прокинувся його попутник. Вигляд він мав розгублений.

— Де ми? — Він визирнув у вікно. — Куди це до біса я заїхав?

— Ми в Албуфейрі, — пояснив йому Жуан Едуарду.

Сусід по купе, переконавшись у правдивості його слів, безтямно кинувся до вагонних дверей.

— Цього тільки бракувало! Той бовдур кондуктор не попередив мене!

— Хіба ви хотіли вийти раніше?

— Авжеж. І найгірше, що я не зможу звідси виїхати аж до полудня. А мене ж там чекає купа людей...

Він кинув на Жуана Едуарду сердитий погляд. Але тут же пом'якшав, помітивши, з яким співчуттям той дивиться на нього.

— Судячи з ваших слів, ви... лікар?

— Про це краще можна судити не з моїх слів, а з того диплома, який я одержав уже бозна-коли.

— Лікар... тутешній?

— Із Сарнадаша. Чи не занадто ви допитливі?..

— Бо я, знаєте... теж лікар. Збираюся тут працювати.

— Он як! — Чи то здивований, чи то потішений, незнайомець потер собі носа. — Що ж, у такому разі бажаю успіхів!

Обидва вийшли на перон. Тим часом від підводи до них підійшов чоловік з батогом у руках. Він привітав сивоголового і, дивлячись у землю, звернувся до Жуана Едуарду:

— Це ви, сеньйоре... наш лікар? Я приїхав по вас.

«Наш лікар»! Жуан Едуарду квапливо попрощався з колегою і рушив за селянином. Його цікавило тепер лише одне: якнайшвидше дістатися до мети своєї подорожі.

Біла дорога ліниво в'юнилася серед полів, притрушених інеєм. Цілі кілометри — лише дикий поріст, що вкривав хребет землі. Узгір'я, підносячись у вранішньому світлі, замикало обрій з усіх боків, наче в'язничні стіни.

Селянин скоса приглядався до свого пасажира. Видимо невдоволений оглядом, він став поганяти мула, скоріше на знак протесту, ніж з нетерплячки. Складені позаду валізи свідчили про те, що на возі сидить чужинець, людина нізвідки. Перед цим чужинцем, чиєї справжньої вартості ніхто не міг знати, селянин мусив поводитись обережно. На всі спроби Жуана Едуарду втягти його в розмову він тільки неохоче щось буркав, а якщо й відповідав, то коротко й ухильно.

— Ще далеко?

— Не дуже...

— Скільки людей у селі?

Селянин скривився, ніби міркуючи, чи нема за цим запитанням якоїсь каверзи.

— Тисяча душ, може, набереться. Я ніколи не рахував.

— А дім, куди ми їдемо, належить...

— Сеньйорові Мартіншу.

— А хворих у ваших краях багато?

— Як і скрізь. Але наші люди якось дають собі раду.

Жуан Едуарду не став більше розпитувати. Дорога саме огинала пагорб. По той бік пагорба простягалася гола рівнина, і посеред тієї рівнини він побачив самотнє дерево. Дупластий, покручений стовбур, здавалося, вже цілі віки боровся за життя; свої останні сили він роз-

пачливо зосередив у єдиній зеленій гілці, що поглинала всі соки, висмоктувані з землі старим вузлуватим корінням. Така живучість, виявлена в цих пустельних пісках, збудила в Жуанові Едуарду суперечливі почуття: дерево здалось йому символом самотності, занедбаності й водночас нездоланної віри в життя, в кращу долю. Те дерево надовго стало йому товаришем, а надто в години розпачу, коли він не знаходив ніякого відгуку у відповідь на своє палке прагнення віддати всього себе людям.

До села вони прибули ще досить рано. Дорога перейшла у вулицю, яка вивела їх до майдану перед церквою, хати там стояли рідко й були всі темні. Решта села згромадилася на горбі, ніби люди перед нічною небезпекою шукали затишнішого місця і все ще не були певні, чи справді настав новий день, який віджене погрозу. Але зір Жуана Едуарду настроївся прикрашати все, що він бачив; ось чому село в порівнянні з приморськими виселками, які потопають в ожинниках та соснових борах, здалося йому більшим, ніж насправді. Селянин привіз його прямо до будинку сеньйора Мартінша, де він мав жити. То був величезний домисько, який будувався поступово, бо вікна, двері і навіть дах свідчили про різні смаки і вподобання. Жуан Едуарду чекав, що зараз його зустріне сам сеньйор Мартінш, почувши скрипіння воза. Але селянин сам відчинив найбільші двері і повів Жуана Едуарду через винний склад, де вони розполохали щурів. Зі складу потрапили на внутрішній дворик, теж заставлений бочками й чанами. Піднімаючись сходами, що вели на довгу засклену веранду, Жуан Едуарду вперше помітив у домі живу душу. То була цікава служниця, яка не могла дочекатися гостя і так пильно порівнювала його з власним омріяним образом, що залишила привітання селянина без відповіді.

— Сюди, докторе.

Жуан Едуарду не міг утриматися, щоб не зауважити:

— Сеньйор Мартінш має добрячу винарню. А дорогою сюди мені не здалося, що ваш край виноградний...

— Він торгує вином, — пояснив візник. — Купує в одному місці, продає в іншому...

З його тону відчувалося, що він вважає це запитання нескромним і навіть недоречним.

Усередині дім був темний. Хоча віталенька, куди його ввела дівчина, мала вікно на вулицю, неймовірне нагромадження меблів і низька стеля поглинали кволе ранкове світло. Тут панувала нездорова півсутінь, де, мабуть, важко було дихати о будь-якій годині дня і ночі.

Господар усе не йшов, і Жуан Едуарду зрештою перестав цим турбуватися. Йому страшенно захотілося спати — давалася взнаки втома після безсонної ночі. Напевне, господар поїхав разом з іншими зустрічати наступний поїзд. Але ж ні, сеньйор Мартінш знає, яким поїздом він мав прибути, бо послав візника; але, мабуть, йому не сказали, що він уже тут... Інакше він би поспішив привітатися.

Та минуло чимало часу, перш ніж сеньйор Мартінш завдав собі клопоту з'явитися. То був кремезний чолов'яга з гарними карими очима, що втуплювалися в людей пильним поглядом. Він не виявив ніякого збентеження.

— Пробачте за спізнення, докторе. Я мусив залаштувати деякі справи. Знаєте, коли на плечах таке господарство... Е, та ви ще зовсім молодий!

Жуан Едуарду не вловив, що крилося в його вигуку — подив чи осуд. Але видно було, що господар анітрохи не бентежився тим, що змусив чекати себе добрих півгодини.

— Я проведу вас до вашого житла, докторе. Вам треба виспатися.

— Признатись, я не проти...

Ідучи верандою, Жуан Едуарду непомітно оглянув єдину кімнату, більш-менш схожу на кухню. Хоч як йому хотілося спати, а проте чашка кави й грінки йому б не завадили. Та про таку дрібницю ніхто не потурбувався.

Коли сеньйор Мартінш залишив його в будиночку, відведеному до його послуг, Жуан Едуарду, перше ніж лягти, вийшов у дворик, який сеньйор Мартінш показував йому з вікна спальні. То був клаптик землі, відділений від сусіда сіткою. За тією сіткою росло дерево і була грядка червоних квітів. Жуан Едуарду в цьому сумному місці, куди його закинули, мов слугу або якусь річ, відчув палке бажання, щоб те дерево й квіти були ознакою присутності людей, таких самих щирих і довірливих, як він сам. Він не хотів признатися перед самим собою, що його спостигло розчарування, що на перших кроках нового життя його зустріли люди холодні й підозріливі, не хотів змиритися з тим, що йому доведеться вдовольнятися власним товариством.

Коли він повернувся до кімнати, йому здалося, що між гіллям дерева визирає чиєсь обличчя. І — він не міг помилитися! — те обличчя було жіноче.

Про своє життя в тому селі він міг би згадувати довго. Наприклад, про оту жінку, яка чатувала на нього за деревом і завжди прикидалася, ніби не знає про його сусідство, лише тому, що її батько боровся з сеньйором Мартіншем за владу в селі. Про свого першого хворого: п'яничку, який через дві години після його приїзду під поблажливим і допитливим наглядом сеньйора Мартінша показав йому свою грижу, яку вважав невиліковною пухлиною. (Сеньйор Мартінш протягом першого тижня супроводжував лікаря всюди під час візитів, немов імпресаріо, який ще не певен, чи влаштований ним атракціон чогось вартий.) Він міг би згадати, як його використовували, мов простого пішака в жорстокій грі провінційної ненависті й пихи.

Одного дня, вражений долею сільських дітей з роздутими животами, він несміливо запропонував план організації скромного дитячого диспансеру і несподівано для себе дістав схвалення тих, хто міг перетворити цей план у життя. Його повідомили, що незабаром у село приїдуть впливові провінційні діячі, які роздзвонять по всіх усюдах про цю чудову ініціативу. Всю другу половину дня він схвильовано чекав у своїй амбулаторії. На ньому був його найкращий білий халат, дбайливо випрасуваний старою служницею. Нарешті почувся гуркіт моторів. Це вони! Отже, діти таки матимуть свій диспансер! Але за кілька метрів від його приймальні машини зупинилися: їх перехопила делегація місцевих багатіїв, противників сеньйора Мартінша. (Цей диспансер був би для них образою, адже тільки вони наділені привілеєм висувати пропозиції, спрямовані на поліпшення народного блага...) І валка машин повернула назад і поїхала до міста, залишивши позад себе хвіст куряви.

Він міг би згадати про епізоди, які свідчили про явне шпигування за кожним його кроком і навіть за його думками; про плітки, інтриги, обман. Про те, як зганяли батьків дітей (що так і лишились без дис-

пансеру) до вантажних машин, щоб вони їхали в місто аплодувати великим політикам, які пожертвували ними в ім'я корисливих інтересів.

Але з усього цього найдужче запала йому в пам'ять саме подорож залізницею, і як він їхав удосвіта на возі, і самотнє, але таке стійке дерево, і як його зустрів сеньйор Мартінш.

Як це було давно! Минуле відступило кудись далеко-далеко, а він, що пережив його, здався собі вигаданим героєм. Він знову повернувся до конкретної реальності — до цієї довгої застиглої вулиці, по якій їхав, — і ще гостріше відчув свою самоту. Ніч була готова поглинути його, розчинити в темряві. Але перше ніж здатися, йому треба довести до кінця свої пошуки, пошуки без певної мети. А втім, чи так уже необхідна людині певна мета?

«Ти крутишся по кімнаті, звідки є багато виходів. А проте залишаєшся в ній, мов замурований, бо тобі не вистачає духу обрати котрісь одні двері. Тобі ліпше у в'язниці, і це сильніше за тебе».

Сілвіна говорила завжди те що думала, без недомовок.

Він мав би збагнути з самого початку, що Сілвіна йому потрібна. Чим же вона вабила його? Вона жінка досить суперечлива, але обдарована від природи гострою проникливістю, умінням оцінювати людей з першого погляду. А проникливих людей Жуан Едуарду боявся. Сілвіна екстравагантна, мінлива, істерична, а він найкраще почував себе в товаристві спокійних людей. Незважаючи на таку різницю в характерах, їхній зв'язок тривав. Може, тому, що Сілвіна була перша жінка, яка не будила в Жуанові Едуарду передчуття близького розчарування.

Познайомився він з нею за тих часів, коли бував у майстернях художників і скульпторів, де йому траплялося зустрічати також акторів. Завдяки їм він поступово став своєю людиною у світі куліс, населеному строкатою фауною, яка тимчасово зачарувала його своєю фольклорною примітивністю,— актрисами, гультяями та розпусниками. Їхня розбещеність ніколи не шокувала його: аморальність тих людей грунтувалася на своєрідній філософії, і годі було міряти їх звичайною міркою.

Сілвіна була жінка дуже гарна і знала собі ціну. Довкола неї увивався цілий рій ревнивців та донжуанів. Вони пропонували їй гроші, а іноді й любов, а вона, незважаючи на свій імпульсивний темперамент, хитро користалася з усіх дарів, принесених до її трону. Навіть з любові. Це допомагало їй підтримувати свою віру в життя.

Її життя було несамовитою каруселлю. Як і Жуан Едуарду, її, певне, охоплювала паніка — завжди, коли їй випадала спокійна година, — бо вона не знала, що з нею робити. Жуан Едуарду, спостерігаючи, як вона марнує себе, завжди підхоплена вихором інтриг, утіх, амбіцій, чекав, що от-от настане день, коли, розчарована і смертельно втомлена, Сілвіна визнає свою поразку. Він так і не дочекався його. Вона витримала все. І далі демонструвала ту саму сліпучу маску — не тільки на сцені, а й перед юрбою своїх поклонників.

Жуан Едуарду був досить обачний, щоб не змішуватися з її постійним почтом. Тут, як і в усьому, він не хотів бути одним з багатьох і тому ніколи не показував, що домагається ласки або прихильності цієї жінки. Одного дня, коли трупа мала виступати в Коїмбрі, одна актриса попросила Жуана Едуарду підвезти її машиною. Перед виставою Сілвіна зайшла у гримувальню до тієї актриси і попросила, щоб вона до-

помогла їй оперізатися матадорською фáхою[1]. Жуан Едуарду, звичайно, запропонував свої послуги.

— Ви знайомі? — запитала подруга в Жуана Едуарду.

— Знайомі, — трохи різко відповіла Сілвіна. — Але в мене таке враження, що цей сеньйор мене неполюбляє.

— А я думав те саме про вас...

Вона мало не розсердилася, але тут же засміялась:

— От-от, світ на цьому й стоїть...

— На чому?

— Хіба я знаю... На помилках, непорозуміннях... Ну, намотайте ж мені мерщій!

Жуан Едуарду поблажливо усміхнувся. Сілвіна помітила його усмішку і спалахнула:

— Та ви глузуєте з мене!..

Згодом він не раз відчував бажання постукати в двері, коли проходив коридором повз її гримувальню. Проте він усе не міг наважитися на це, чи то з лінощів, чи тому, що його потяг до Сілвіни ніколи не був такий сильний, щоб порушити всі умовності.

Тільки іноді він бачив її на виході з театру в колі пильних сторожів, і через голови тієї зграї вони по-змовницькому всміхалися одне одному. Якось вона з'явилася в кафе у супроводі відомого промисловця, чиє обличчя було таке спотворене, що ледве помітно було рот і ніс, але він умів винагороджувати терплячість своїх коханок казковою щедрістю. Жуан Едуарду знав того чоловіка, бо кілька разів навідував його в клініці, де той лежав після дорожньої пригоди, яка й стала причиною його страшного каліцтва. Промисловець звертався мало не до всіх хірургів і домігся лише того, що його обличчя стало не таке огидне, а просто страшне. Зрештою він облишив лікування і тепер ненавидів лікарів лютою ненавистю. Маючи в руках таку зброю, як гроші, каліка-промисловець користувався нею з витонченою злобою. Він обирав собі подруг серед найгарніших куртизанок, підкоряв їх своєю безумною щедрістю і демонстрував їх скрізь, щоб довести іншим, що все купується. У такий спосіб він глумився над красою, такою немилосердною до нього самого.

Сілвіна, потай від свого супутника, по-змовницькому підморгнула Жуанові Едуарду. Але той удав, ніби нічого не бачить. Він не сподівався, що Сілвіна в своїй жадібності може зайти так далеко, і це прикро вразило його. Він зловив себе на тому, що роздивляється це страшне обличчя, на яке Сілвіна дивилася з безсоромною невимушеністю. Замість носа й рота якісь ями; він уявив собі Сілвіну в обіймах того монстра!.. Відтоді він став почувати до неї якусь відразу, ніби її тіло заразилося від каліки чимось нечистим.

Для розбещеної загальною увагою жінки байдужість Жуана Едуарду була образою. Ось чому одного вечора, зустрівшися з ним ніби випадково, Сілвіна запросила його до своєї гримувальні.

— Вип'єте зі мною віскі? — Він показав пальцем на годинник, ніби мав якусь невідкладну справу, але Сілвіна не дала йому розкрити рота. — Інакше я справді подумаю, що я вам неприємна.

— Мені треба йти до лікарні, запевняю вас. Але щоб ви викинули з голови ці дурниці, я залишуся на кілька хвилин і вип'ю з вами.

---

[1] Частина костюма матадора —довга смуга матерії, що обмотується навколо талії.

Сілвіна здавалася сердитою і нервовою. Подаючи йому чарку, вона кинула:

— А зараз скажіть мені щиро. Як жінка я вам не подобаюся, правда?

Жуан Едуарду не знайшов, що відповісти. Запитання захопило його зненацька.

— А з чого це видно?

— Бо ви перший, хто товчеться тут і начебто не хоче затягти мене до ліжка.

— А вам це що, не подобається?

Сілвіна сіла, крутячи чарку у своїх тонких, нервових пальцях. Така собі вередлива дівчинка, на яку раптом перестали звертати увагу.

— Такій жінці, як я, це може й не подобатися. Хіба ви не знаєте, що моє ремесло — це торгувати зі сцени... своєю красою...

— Довкола вас завжди стільки людей, що я волію триматися осторонь. Я не люблю штовханини... — Він зухвало й пильно глянув на неї, а тоді сказав: — Проте це не заважає мені високо цінувати вас як жінку.

— Я ж прошу вас бути щирим!

— Навіть якщо ця щирість буде... як би вам сказати?

— Навіть якщо вона буде принизлива для моєї жіночої гідності...

— Як по правді, Сілвіно, то я дійшов висновку, що вас цікавлять тільки коштовності, гроші, багаті поклонники і реклама в газетах. Ваша врода, оскільки вона стала предметом спекуляції, вже не вражає мене. А коли жінка, хоч яка вона принадна, не запаморочить мені голови з першого погляду, то вже не запаморочить її ніколи. Отож мені лишається одне з двох: бути для вас або другом, або нічим.

— Ідіть геть! Ідіть геть!

Але не встиг Жуан Едуарду переступити поріг, як Сілвіна вхопила його за плечі. Ридаючи, вона істерично вигукнула:

— Тоді будьте мені другом! Якби ви знали, як мені потрібен друг!

І справді, вони здружилися. Сілвіна, може, була єдиною людиною, якій він міг цілком довіритись. Іноді вони проводили по кілька годин у одній кімнаті, не питаючи одне одного ні про що, не розмовляючи, не відчуваючи навіть потреби озватися. Їм було просто добре вдвох — от і все.

В Есторілі Жуан Едуарду наймав кімнатку, де закінчувалися його випадкові романи і де він ховався у години, коли співжиття з людьми, навіть із сім'єю, ставало нестерпне. Там, на узмор'ї, він тішився всіма відтінками самоти, і це допомагало йому примирятися з життям. Але йому не щастило досягти такого душевного спокою, якщо він приїздив туди не сам. Ось чому, привозячи туди жінку, він у якусь хвилину раптом починав ненавидіти її, звинувачуючи в блюзнірстві, якому сам не вмів перешкодити. Тоді йому хотілося брутально вигнати її геть.

Сілвіна була єдиною, хто не викликáв у нього таких почуттів. Коли він бачив, як вона сидить, припавши чолом до холодної шибки і дивиться перед собою зеленими очима, глибокими і загадковими, як океан, що ним вона милувалася, він почував себе майже закоханим. Як він потребував любові! Як потребував ніжності! І він цілував її волосся, обличчя, руки, цілував, аж поки йому починало здаватися, що любов справді пробуджується.

— Скількох жінок ти привозив сюди?

Сілвіна не мала ілюзій і відверто казала йому про це.

— Кілька. Але жодна з них не була схожа на тебе...

— Це що — комплімент?

Розмова на цьому уривалася. Сілвіна, замислена, клала голову йому на коліна.

Під час другого приїзду в цей притулок Сілвіна пішла до моря і змочила ноги в піні прибою. Її очі світилися майже болісною радістю, коли вона спитала:

— Ти хочеш мене? — як жінка, призвичаєна платити за будь-яку послугу своїм тілом.

— Не знаю, Сілвіно. І не хочу знати — так воно, мабуть, краще.

Спершу вона розсердилася.

— Я починаю думати, що ти... Ти чудна людина!.. Ти дратуєш мене!.. Всі переконані, що ми коханці, а мені не подобається здаватися не тією, ким я є.

Жуан Едуарду, знервований від такого повороту розмови, спробував шпигнути її й собі:

— Для жінки, яка вважає себе невідпорною, це, безперечно, аргумент серйозний; але в мене замало грошей для тебе. Якби я був товстосумом, як той твій Квазімодо, що водив тебе по кабаре...

Сілвіна кинулась у дім і стала гарячково одягатися.

— Так ось ти чого! — вигукнула вона. — Щоб ти знав, я не взяла від нього й мідяка...

Коли верталися до міста, він різко зупинив машину і запитав з викликом:

— То чого ж ти з ним ходила?

— З ким?

— З ним!

— Ти все ще думаєш про нього... Я ходила з ним тому, що він потребував цього... Хотіла довести йому, що його потворність, по суті, не має такої вже ваги. Він почував себе самотнім...

То, може, й з ним Сілвіна ходить, щоб він не почував себе самотнім?..

Але зрештою вони таки стали коханцями.

III

Жуан Едуарду вже не сподівався застати Сілвіну в театрі. Було надто пізно, хоч друга вистава іноді й закінчувалася далеко за північ. Хіба що вона затрималася з друзями. Сілвіна любила вечеряти просто в гримувальні.

Швейцар лише щось буркнув на привітання Жуана Едуарду. Театр був безлюдний. «Чого я, власне, тут шукаю?» В коридорі він завагався, потім набрався рішучості й пішов далі. Двері в гримувальню Сілвіни були прочинені. Він постукав і тихо зайшов.

— Тут знайдеться місце для нічного бродяги?

— Заходьте.

Голос лунав сердито.

— Я невчасно?

— Та ні, Жуане. Заходь і причини двері.

Голос був не сердитий, просто в ньому відчувалася незмірна втома.

— Що сталося?

— Нічого. Чому ти запитуєш?

Сілвіна заходилася безцільно висовувати і засовувати шухляди. Це був привід, щоб не повертати до нього обличчя.

— Все ясно.— І Жуан Едуарду поклав руки їй на плечі. Звісно, Сілвіна засмутилася через якусь дрібницю. Він мало не засміявся.

Але Сілвіна вивільнилася.

— Що тобі ясно?

Ні, таки справді щось її стурбувало. Хоча, щиро сказати, Сілвінині печалі ніхто ніколи не сприймав надто серйозно. Вона мала виняткову здатність усе драматизувати. Досить було не подати її імені на афіші великими літерами, як вона вважала себе нещасною і скривдженою.

— Б'юсь об заклад — ти посварилася з кимось із твоїх приятелів.

Вона обурено підскочила, тоді подивилася так, ніби бачила його вперше. Міцно стуливши пересохлі губи і роздимаючи ніздрі, вона знов стала порпатися в шухлядах.

— Мені як людині сторонній ти ж можеш сказати. То що ж у тебе сталося?

— Людині сторонній! Ти такий самий негідник, як і всі інші!

— Але ж, люба моя, я маю право назвати себе «сторонньою людиною». Інакше як я міг би бути тобі за послужливого повірника? Ну, то що ж сталося? Хто з твоїх сердечних приятелів зробив тобі ручкою?

Сілвіну, здавалося, огорнула знемога.

— Забери мене звідси, Жуане. Забери мене куди-небудь.

— Чорт, я бачу, тобі справді щось допекло... Якщо ти таке кажеш...

— Життя це така мерзота, Жуане! Я ненавиджу його!

— Багато людей так думають, Сілвіно. Але в цьому, на жаль, нема нічого оригінального.

— Не смійся з мене! Сьогодні не смійся. Не треба!

— Та хіба я сміюся з тебе?

У щирому прагненні підтримати її, він підійшов ближче, і Сілвіна з плачем кинулася йому в обійми.

— Одягайся швидко. Ми поїдемо чогось випити.

Вулиця була безлюдна. Жуан Едуарду відчинив Сілвіні дверцята машини. Довго мовчати вона не змогла. Вхопивши його за руку, схвильовано заговорила:

— Я стільки жертвувала заради своєї доньки, а сьогодні раптом дізналася, що вона соромиться мене. Я із шкури пнулася, щоб зробити з неї сеньйору, справжню сеньйору, а вона тепер не хоче знати мене. По-твоєму, це справедливо? Може, я найгірша із жінок, але моя материнська совість чиста!

Вона не підвищувала голосу. Слова її звучали, як тихий монотонний плач. А потім потекли й сльози, змиваючи косметику і малюючи химерні борозни на її блідому обличчі. Жуан Едуарду відчув на душі тягар, йому аж подих перехопило.

Перед ним була незнайомка. Скільки часу провели вони разом, а лишилися чужі одне одному.

— В тебе є дочка, Сілвіно?

— Була. А тепер я не знаю, чи є вона в мене. Вона соромиться мене.

Вона повторювала цю фразу, як божевільна. Або як зіпсована платівка.

Йому хотілося полегшити страждання Сілвіни своєю гіркою сповіддю. Машина безгучно летіла по асфальту, понад річкою, посрібленою місячним сяйвом.

Отже, Сілвіна мала дочку, таємний мотив для того, щоб жити або померти, мрію, яка підтримувала її, але зрештою прибила, — і ця несподіванка схвилювала Жуана Едуарду. Не тому, що ця фривольна і корислива жінка раптом показала свою вразливість, свою слабкість (а водночас і геройство), — а тому, що її страждання давало йому нагоду перейнятися людським співчуттям.

Сілвіна приховувала існування своєї дочки тільки тому, що хотіла вберегти її від бруду, неминучого в її ремеслі. Банальна історія. Мати продавала своє тіло в третьорозрядних театриках, в альковах багатих розпусників для того, щоб забезпечити своїй дочці майбутнє за всіма мірками буржуазної добропристойності. Вона віддала її в один з найкращих коледжів столичного передмістя і, приїжджаючи провідувати її, позичала пальто в театральної гардеробниці, щоб показуватись у скромній простоті бідної жінки. На канікули вони завжди їхали в одне гірське село в Бейрі. Сілвіна ховалася від людей, боячись, щоб хтось не впізнав у ній куртизанку з лісабонського театрального світу.

Вона розповіла йому геть усе. Гостро й болісно усвідомлюючи, що її слава — це бруд. Ганебне тавро. Вона все міряла міркою буржуазної моралі, яку порушувала задля того, щоб наблизитись до її еталону. Це справді була дуже звичайна історія.

Під час останніх відвідин донька відмовилася зустрітися з нею. Коли директриса нарешті силоміць привела її до приймальні, вона сказала з рішучістю підлітка, який раптом досяг зрілості: «Залиште нас самих, будь ласка». Сілвіну охопило лихе передчуття. Обидві залишилися стояти, і дочка холодним голосом поставила цілу низку запитань, марно намагаючись приховати за стриманою поведінкою своє горе й нервозність.

— Що ж ти за жінка?

Це запитання вразило Сілвіну в самісіньке серце: так запитувати може лише хтось чужий або ворог. Вислухавши матір, що відповідала їй мовчанкою або ухильними словами, з образою в голосі, дівчина затулила обличчя руками і, перше ніж піти з кімнати, вигукнула:

— Більше бачити тебе не бажаю! Ніколи! Ніколи! Інші діти мене цураються: вони кажуть, що моя мати погана жінка.

Сілвіна відмовилась їхати до схованки Жуана Едуарду, і він згадав про одне кабаре, де співали фадо. Він знав, що зустріне там деяких своїх добрих клієнтів, людей з вищого світу, які захопили місця, що належали покидькам, надали їм більш-менш пристойного вигляду, водночас зберігши в кабаре атмосферу збудливої вульгарності. Від сьогодні вони тільки й говоритимуть що про його зухвалість показуватися прилюдно з коханкою. Всі ці люди вели розпусне життя, але не припускали, щоб їхні слуги — а лікар був один з них — осмілювалися наслідувати їх.

Цього разу Жуан Едуарду свідомо зупинив свій вибір на тому кабаре. Це буде для нього своєрідне випробування.

Вони зайшли саме тоді, коли світло згасло і замість нього загорілися забарвлені в темні кольори світильники, що створювали тривожну півсутінь. Здавалося, тут збиралися катувати когось або проводити чародійний обряд. Коли Жуан Едуарду дійшов до єдиного вільного столика, співачка, одягнена жрицею, вже зайняла своє місце серед музикантів. Пролунали оплески. Співачка стримано вклонялася з тим сумним виразом, якого прибрала ще за лаштунками. Тоді публіка зрозу-

міла, що треба зберігати тишу. Відкинуте назад обличчя потонуло в тіні, злилося з густою гривою волосся, і лише довге й трагічне горло виднілося в мінливому світлі ламп. Співачка почала з хрипкої скарги, що перейшла в тужливе завивання. І глядачі, втупившись у горло, звідки вихоплювався цей розпачливий стогін, прибрали врочистого і сумного вигляду.

Офіціант наважився прошмигнути між столиками, щоб прийняти замовлення в Жуана Едуарду та його супутниці.

— По-моєму, ми помилилися, обравши для пиятики цей урочистий храм, — шепнув Жуан Едуарду Сілвіні.

— Це твоя вина, — відповіла вона з лагідною усмішкою.

Та в цьому храмі навіть шепіт вважався єрессю, і багато глядачів зацитькали.

— Принесіть нам коньяку. І віскі, — сказав Жуан Едуарду і, обертаючись до Сілвіни, додав: — Ну, а тепер вище голову.

Співачка поверталася то в один бік зали, то в другий у такому правильному ритмі, ніби керувалася годинниковим механізмом або метрономом, і порівну розподіляла свій плач усім присутнім. Повертаючись, вона притискала рукою чорну шаль до затягнутого в корсет живота. Вона була монументальна і велична; можливо, тому трагедія в її устах здавалася дешевим прологом до п'яної оргії.

Кінець, як завжди, ознаменувався довгим вереском і ще акробатичнішими рухами шиї. Гримнули бурхливі, майже істеричні оплески і спалахнуло світло. Глядачі негайно потяглися до своїх склянок, ніби прагнули скоріше позбутися недавньої туги.

Жуан Едуарду пив віскі і потроху заспокоювався. У цій штучній атмосфері історія Сілвіни здавалася йому ще неправдоподібнішою. Не вартою того, щоб хвилюватися через неї. Це була історія, яку співачка фадо могла б з успіхом включити в свій репертуар.

Він покрутив склянку в руках і вкотре вже перехилив її. Сілвіна барабанила пальцями по столу. Здавалося, вона зовсім забула про свої прикрощі. Її спокій міг бути удаваним, але здавався йому безсоромним.

— Чує душа моя, що зараз співатиме Арналду Віньяш,— сказала вона. Оце й усе, що її цікавило: тільки Віньяш зі своїми хуліганськими манерами, відомий тим, що плював на підлогу й бив жінок. — Ти любиш його слухати?

— Мені однаково... Я все думаю про твою історію...

— Яку історію?

— З твоєю дочкою. Боюся, що ти мене одурила.

Вона вражено глянула на нього.

— Мабуть, ти це вигадала, щоб розжалобити мене. А мені прикро думати, що ти могла сказати мені неправду.

Це подіяло. Подіяло на обох. Він одразу відчув, що нерви його заспокоюються. Так трапляється з тими хворими, яким роблять кровопускання: побачивши, як у них витікає кров, вони одразу втихомирюються.

— Ти не вмієш пити.

— Я добре знаю, що кажу. Я тільки не розумію, чого ти домагаєшся своїм скиглінням.

Сілвіна була розгублена. Більше розгублена, ніж ображена.

— На такі запитання я тобі не відповідатиму.

Але він усе чекав, що Сілвіна скаже йому щось образливе або влаштує одну з тих сцен, які стрясали весь театр, коли вона спалахувала. Але вона знов залишила його самого, не зрозумівши, чого йому від неї треба.

— Випий ще, Сілвіно. І поговори зі мною, поговори, хай тобі чорт! Скажи бодай що-небудь, нехай навіть брехню, тільки не мовчи!

— Ти п'яний. Я зараз піду.

— Я не пущу тебе.

— На нас дивляться.

Десь усередині в ньому спрацював сигнал тривоги. Хоч як були затуманені його чуття й мозок, слова Сілвіни пробудили в ньому цілу низку захисних рефлексів. Атож, навколо люди, а вони тільки й чекають нагоди, щоб заподіяти йому якусь шкоду. Досі йому щастило ховати від людських очей усі свої слабості: амурні пригоди, театр, злачні місця, відвідувані людьми незнайомими або всякими типами, яким було байдуже до його поведінки. Але тепер він з'явився в людному кабаре з відомою куртизанкою. Всі чоловіки в залі хотіли б бути на його місці, але вони не могли пробачити йому такого зухвальства. Вони роздзвонять про все можливе навіть раніше, ніж жінки, з якими вони сюди прийшли. Невже саме цього він домагається? Покінчити з боягузтвом, нерішучістю, обрати нарешті свою дорогу й іти нею з гордо піднесеною головою? Настав час зайняти якусь позицію, і то так, як казав Медейруш, щоб уже не можна було відступити.

Він роззирнувся навколо. Він не міг сказати, що якесь обличчя йому знайоме, — просто бачив усе в такому тумані, що нікого не впізнавав. Але це не завадить іншим упізнати його. Він не здатен, звісно, пам'ятати кожного, хто колись приходив до нього на консультацію або з ким він познайомився в світському товаристві; зате люди, які полюбляють утручатися в чуже життя, ставляться до випадкових зустрічей дуже серйозно і не забувають нічого.

Зненацька його пойняла несамовита радість: сьогоднішня ніч стане початком повного краху роздвоєної особистості. Одна людина в ньому повинна вмерти, щоб завтра воскресла до нового життя інша людина. Але перше ніж він відродиться, потрібна якась рішуча дія, яка завершила б його падіння. Але скільки вже разів у минулому збирався він утнути щось подібне?

Навколишні розмови зливалися в невиразний гомін. До Жуана Едуарду долітали тільки окремі уривки, які не могли прилучити його до загальної атмосфери. На відміну від свого супутника, Сілвіна знала в обличчя кількох присутніх. Вона часто тут вечеряла, і обстановка була для неї добре знайома. Якийсь ще дуже молодий хлопець, спершись на бар, невідривно дивився на неї і робив красномовні гримаси. Рот у нього був жіночний, але вираз обличчя погордливий. Сілвіні подобалися такі обличчя. Вона закурила нову сигарету, і їй знову спали на пам'ять ущипливі слова, які сказав їй Жуан Едуарду: «Я все думаю про твою історію... Боюся, що ти мене одурила!» У мозку її хтось із садистською втіхою повторював: «Боюся, що ти мене одурила». Чого він домагається, отак мучачи її?

Хлопець із жіночним ротом підійшов ближче, щоб Сілвіна краще побачила його. Його рот уже не подобався їй: тепер він викликав у неї огиду. Нова співачка прихилилася до стіни: вона мала вигляд людини, яку вивели на ешафот. Вогні сконали в кривавій агонії.

Сілвіна приплющила очі, ніби вбирала в себе плач гітар. Як вона вміла відчувати фадо! Без цієї чорної шалі і цього освітлення співачка, певне, здавалася б простою вуличною дівчиною; але тут, зі своїм обличчям, що було позначене виразом гіркої погорди, вона була пророчиця трагедій, віщунка долі. Сілвіну охопило відчуття глибокої безпорадності. Ця туга так брала її за душу, що їй хотілося мати поруч близьку людину.

— Ти сердишся на мене, Жуане? Скоріше я мала б сердитися... — Голос у Сілвіни досі був тихий і ніби сонний. — Я просто не розумію тебе.

Жуан Едуарду щось буркнув. Він зовсім забув про її існування. Думки його мішалися, і він сидів якийсь отупілий. Він забагато випив. Оскільки це не допомагає йому прояснити думки, він піде іншим шляхом... Його помисли звернулися до Жаймі, Луїзи, лікарні, Куньї Феррейри, але навіть ці, такі реальні образи розпливались у його уяві.

Звідси він піде прямо до Жаймі. Зрештою нічого не втрачено ні для нього, ні для Жаймі. Жаймі ще може одужати. Туберкульоз не така уже й безнадійна хвороба. Він вселить у приятеля тверду віру в одужання, в майбутнє. Головне — переконати його, що він, Жуан Едуарду, лишається його другом, що йому можна вірити. А після Жаймі він візьметься й до інших справ. Насамперед скаже виноторговцеві, або Куньї Феррейрі, або Медейрушу те, чого він не сказав або не зміг сказати сьогодні ввечері. Від цих думок Жуан Едуарду відчув полегкість на душі, йому аж дихати стало легше. Він вибереться з болота назустріч чистому повітрю. Медейруш стане його найкращим другом.

А щодо Луїзи... Звичайно, щось має статися, він певний цього. Починати, звісно, треба з нього самого. А чи знайдеться у тому його оновленому світі місце для Сілвіни? Безперечно. Адже вона нещасна і потребує людського тепла, якого їй не може дати весь цей набрід. А тепер він хоче, щоб вона випила з ним.

— Випий ще чарку. Це гарантована терапія.

— Ніколи не знаєш, коли ти говориш серйозно.

Цього вечора Сілвіна була сама не своя. Краще б вона роздимала горло, як ота співачка.

Зайшли нові клієнти: висока негарна жінка в супроводі двох чоловіків, які обабіч неї нагадували два надрубані свічники розкішного канделябра. Очі дами, чорні й жадібні, перескакували з групи на групу. Примітивши якусь здобич, вона щоразу нетерпляче чекала відповіді на своє привітання і, здавалося, боялась не дочекатися. Її нервовість проявлялася в тому, як вона раз у раз поправляла капелюшок на голові, неймовірно ексцентричний, схожий на обернуту козирком назад каскетку, які носили колись велосипедисти.

— Це опудало знає всіх, ти помітила? Точніше, вона змушує інших упізнавати її.

— А хто вона така?

— Жінка, яка так завзято лізла вгору по так званій соціальній драбині, що аж захекалася.

— Але хто вона?

— Спитай краще, хто її чоловік.

— Що ж він робить?

— Сам він не робить нічого. Це інші зробили його директором банку. Висока політика фінансових кіл.

— Я ніколи не чула, щоб ти отак говорив...

Жуан Едуарду пропустив повз вуха її зауваження, хоча воно допекло його до живого.

— Сьогодні ти якийсь дивний, Жуане, — знов озвалася Сілвіна.

— Не щодня мені випадає пити. І не завжди я буваю таким милим, яким ти знаєш мене. Мене навчили прикидатися, як цього хирлявого банкіра.

— А що вона за жінка, ота дружина банкіра? — швидко запитала Сілвіна.

— Вона така, як її бачиш. Усе своє життя вона мріяла наслідувати людей з вищого світу. Вона не мала іншого бажання. І таки домоглася свого. Хоч їй і довелося багато чого стерпіти. Але той, хто знає, чого він хоче, може витримати й не таке. — Зненацька він запитав: — Про дочку ти вже не думаєш?

— Чому ти запитуєш?

— Та так.

— Я хочу лишитися сама, хочу додому.

— Я тебе не тримаю. А сам я хочу повернутися додому п'яний і ще не впився. Мені навіть здається, що голова у мене ясніша, ніж до приходу в цей вертеп.

Він схопив свою склянку і стиснув її в руці, ніби хотів роздушити. Перед його затуманеним зором далеко, дуже далеко, знов постала Луїза. Вона чекала його на порозі їхнього дому. Може, вони разом підуть до Жаймі. Вона весь час говорить про нього. «Луїзо, я нарешті налигався. Мені треба було зробити це давно. Ти не ображайся на Сілвіну: вона жінка славна, і без неї я не напився б. Мені треба було трохи підбадьоритися. Я хочу поговорити з тобою, Луїзо! Я хочу поговорити з усіма. Але для цього мені треба було підбадьоритися. Я напився, щоб скинути свою шкуру. Нам з тобою треба багато чого залагодити. Авжеж, приведи дітей. Їм теж я маю дещо сказати. Ми зараз усі поговоримо й не будемо боятися слів. Допоможи мені, Луїзо!»

Луїза вже зовсім поруч: стоїть у нього за спиною. Досить простягти руку, щоб торкнутися її. Йому згадалось, як одного вечора він був тут з нею та кількома друзями, і саме тоді він сказав комусь із них щось улесливе, і в нього було таке враження, ніби Луїза подивилася на нього з глибоким осудом. Він швидко обернувся, бо в нього виникло відчуття, що вона й зараз так само на нього дивиться. І справді, дружина дивилась на нього з таким виразом, ніби несподівано побачила його в такому моторошному світлі, що вжахнулася...

Він грюкнув кулаком об стіл.

— Ти залишайся зі мною, Сілвіно! Хочеш ти чи не хочеш, а треба, щоб ти залишилась до кінця. Я ще не набрався. Я знаю, я ще не набрався. Але я хочу знати напевне, чи є в тебе дочка.

— Я ж тобі вже сказала. І не муч мене більше цим.

— Ти мені ніколи не брехала?

— Може, іноді... Така жінка, як я, ніколи не знає, коли вона каже правду. Але тобі, здається, я брехала мало.

— Зате я завжди тобі брехав.

— Ні, Жуане, ти ніколи мені не брехав. Я знаю. Жінки це відчувають.

— Помиляєшся. Я брешу всім і кожному. Я брудний тип, і ти це знаєш, ти мені вже про це казала. Але ти й не уявляєш собі, скільки в мені того бруду.

— Ти говориш так, щоб відштовхнути мене. Але я тобі не заважаю. Я хочу лише бути твоїм другом. Я знаю, ти добрий.

— А що означає бути добрим? Кому хочеш вір, Сілвіно, якщо це тебе тішить, але не мені. Знайди собі іншу ілюзію.

— Ти привіз мене сюди для того, щоб мучити? І саме сьогодні!..

— Мучити тебе? Хіба ти знаєш, що таке мука? Чи, може, ти збираєшся все життя повторювати цю пісеньку про твою доньку, щоб люди жаліли тебе? Але не забувай, що людина може захиститися від чого завгодно, тільки не від співчуття.

— Я завжди ненавиділа п'яниць, Жуане. Відтепер я ненавидітиму й тебе.

Жуан Едуарду кинув на неї стурбований, майже зляканий погляд. Він сам повалив останню підпору, що допомагала йому триматися на ногах.

«Я завжди ненавиділа п'яниць». Це був крик, що йшов із самих глибин її єства. Зляканий жорстокий вираз, що раптом спотворив риси Жуана Едуарду, нагадав Сілвіні батька. Її батька, жалюгідного п'яничку. Та ні, не такого вже й жалюгідного. Він був скоріше людиною, яка потребувала розуміння. І вона теж потребує, щоб її розуміли, їй хочеться, щоб Жуан Едуарду говорив, щоб він весь час говорив, нехай би навіть ображав її, нехай би виставляв себе не таким, яким він є (а може, й справді вона не знає його?). Їй потрібна хоч якась опора в житті. Вона втупила погляд у Жуана Едуарду. Її вразило, коли вона усвідомила, хоч і підозрювала це раніше, як мало важить вона в житті цього чоловіка, то ніби такого доступного, майже по-дитячому безпосереднього, то замкнутого й загадкового. Скільки таких самих незначних жінок пройшли через його життя? Його життя багате на жінок саме тому, що жодна з них не зуміла його заповнити. Хай там що, а їй потрібен зараз чийсь людський голос.

— Я тебе образила, Жуане. Я вже не знаю, що кажу.

— Це тому, що ми обоє починаємо п'яніти.

— Я зовсім не розумію твоєї сьогоднішньої поведінки. Можливо, ти страждаєш так само, як і я, можливо, носиш у собі багато такого, чим не хочеш ділитися зі мною, але хто страждає, той живе, Жуане. Тобі не здається, що той, хто страждає, заслуговує на життя? — Вона раптом відштовхнула його і сказала, закотивши очі: — А ти образив мене навмисне, щоб я перестала плакати! Я боюся тебе, Жуане. Ти мене лякаєш, але я люблю тебе. — І вона покірно додала: — Авжеж, тепер я справді люблю тебе.

— Ти любиш мене?.. Відколи? — Він дивився на неї скептично і глузливо.

— Мені подобається боятись тебе. Ти нагадуєш мені батька. Колись я бачила фільм, у якому жінка — лікарка, здається, — твердила, ніби ми закохуємося в ту людину, чиє волосся, або ніс, або голос нагадують нам когось із нашого дитинства... скажімо, батька чи матір... Хіба це не дивно? Я дуже шкодую, що не пішла з тобою до твоєї схованки. Якби я була зараз там, я могла б уявити себе зовсім іншою, однією з тих... розумієш?

— Кожна з тих інших тільки більше мене калічила.

— Замовкни! Ти ніколи не давав їм нічого свого! Нічого! Може, це не твоя вина, але... Я хотіла тобі сказати... щó я, власне, хотіла тобі сказати? Ага. Якби я пішла з тобою — а мені треба було б піти, Жуане! — ти став би для мене кимось чужим, ніби ти мене привів туди силоміць. Ти був би для мене людиною, здатною на все, навіть скинути мене з кручі. А відчуття, що мені загрожує небезпека, що будь-якої хвилини може настати кінець, — оце якраз те, чого я найдужче потребую сьогодні...

Він недовірливо зміряв її очима. Потім поринув у глибоку задуму. Ці слова сказав він, а не Сілвіна. Ні, таки Сілвіна. А він же цілий вечір чекав, щоб хто-небудь це висловив. «Людиною, здатною на все, навіть скинути мене з кручі». Здатною на все! Сілвіна таки зрозуміла його, збагнула, до чого він так болісно прагне! Йому хотілося обняти Сілвіну й поцілувати, навіть перед усіма цими снобами, співачками, екзотичними капелюшками.

— Ну, гадаю, що пора йти.

— Ти не доп'єш віскі?

Він лагідно усміхнувся.

— Це вже не потрібно.

До світання, мабуть, ще далеко. Але він не хотів дивитися на годинник. Він почекає, поки народиться день біля дерева, до якого він прихилився (чи давно?), він почекає дня, як чекають урочистої і неминучої події, про яку наперед знають, звідки й коли вона надійде. Але над пожолобленим силуетом дому уже зажевріло слабке світло. А може, то й не світанок, а щось зовсім інше. Воно настане тихо й невідчутно, і воно очистить його... Допоможе йому визначити своє місце в житті...

Іноді проїжджало таксі або проходив якийсь опівнічник чи любитель рано вставати. Вони проминали його, ніби не мали нічого спільного ні з містом, ні з вітром, ні з деревами; здавалося, вони заблукали. І зрештою його огорнула тиша. Але ця тиша була повна сподівань і надій.

Отже, зараз народиться день, і про його народження сповістить йому вранішній вітрець; і він, Жуан Едуарду, привітає новий світанок із досі незнаним, радісним почуттям.

Відчиняючи двері додому, він побачив, що хтось відхиляє штору вікна. Луїза вийшла його зустрічати. Йому треба стільки сказати їй! Але, побачивши вираз її обличчя, він онімів. Він не зміг збагнути, що означає той вираз, навіть тоді, коли вона здавленим голосом повідомила:

— Жаймі помер.

З португальської переклав
Іван САЛИК

Заставки Тамари Єлістратенко

«ПОЕТ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАРОДУ»

Цю людину позбавили вітчизни ще замолоду — смерч війни одірвав тоді сімнадцятирічного хлопця від рідної землі, розлучив його з коханою.

Та вже перші полум'яні рядки віршів, що повторили гасло борців проти фашизму в Іспанії — «Вони не пройдуть!», — розлетілися 1948 року нелегальними листівками по всій Палестині.

А першу збірку його студентських поезій «Битва» робітники каїрської друкарні чудом врятували під час великої пожежі в січні 1952 року. Збірка стала одним із провісників єгипетської революції.

Ставши вчителем, молодий поет з подвоєною енергією включився в боротьбу за свободу. Та найкращу пору життя — дев'ять років молодості! — його змусили провести в мороці в'язниць та пеклі розташованих у пустелі концтаборів. Сигарета тут цінувалася на вагу золота, а цей палестинець відмовився від тютюну й мікроскопічними літерами писав вірші на цигарковому папері, зробивши собі чорнило з вуглинок спалених сірників.

У 1968 році він уперше приїхав до Радянського Союзу — на святкування в Ташкенті десятирічного ювілею афро-азіатського письменницького руху. Земляк двохсот жінок, стариків і дітей, розстріляних у селі Дейр-Ясін 1948 року, цей палестинець повіз із собою з Ленінграда на Близький Схід крик, що крає серце, про російську дівчинку Таню Савичеву — одну з незліченних жертв фашистського варварства.

Перша збірка його поезій російською мовою, де був і вірш «Таня», вийшла 1970 року в «Бібліотеці «Огонька» тиражем сто тисяч примірників.

1975 року в Бейруті, де він жив разом із дружиною-соратницею, сином та двома доньками, вибухнула спровокована ворогами громадянська війна. Один із таборів палестинських біженців — Тель-Заатар — тримався в оточенні до останнього бійця. Закінчувались патрони, виснажувались батареї радіопередавача. Останньою радіограмою з Тель-Заатара, що пролунала 1976 року на Арабському Сході, була ця: «Партизани і бійці Тель-Заатара називають Муїна Бсісу Поетом Революції та Народу. Дайте нам ще раз почути його голос і його вірші». Потім зв'язок урвався.

Голос поета полум'яно лунає з трибун письменницьких з'їздів і поетичних форумів. Цей голос — глибокий, низький, гортанний, уривчастий — ось уже тридцять третій рік читає натхненні вірші, не дозволяючи собі зірватися з високих тем на фальшиву ноту. Він непримиренний до ворогів, але у беззбройного не вистрілить ніколи. А в нього самого стріляють без кінця...

Його ім'я Муїн Тауфік Бсісу. Палестинець. Народився у місті Газа 10 жовтня 1930 року. Син селянина. 1948 р. закінчив середню школу. Емігрувавши до Єгипту, закінчив Каїрський університет. Потім учителював в Іраку. 1965 р. переїхав до Бейрута й став працювати в Організації визволення Палестини (ОВП). 1968 р. включився в діяльність Асоціації письменників Азії та Африки. У 1977 р. на Туніському з'їзді Спілки палестинських письменників і журналістів був обраний членом її правління. 1978 р. його призначено радником з питань культури канцелярії Ясіра Арафата в ОВП. 1979 р. на Ангольській конференції афро-азіатських письменників його обрали заступником головного редактора журналу «Лотос». Автор одинадцяти поетичних збірок, шести п'єс, двох збірок публіцистики. Лауреат літературної премії «Лотос». Переклади його творів неодноразово видавалися в СРСР, друкувалися англійською, французькою, німецькою мовами.

Відданий ідеї інтернаціональної солідарності, Муїн Бсісу — частий гість СРСР, вірний друг народів нашої країни.

Ігор ЄРМАКОВ

Москва

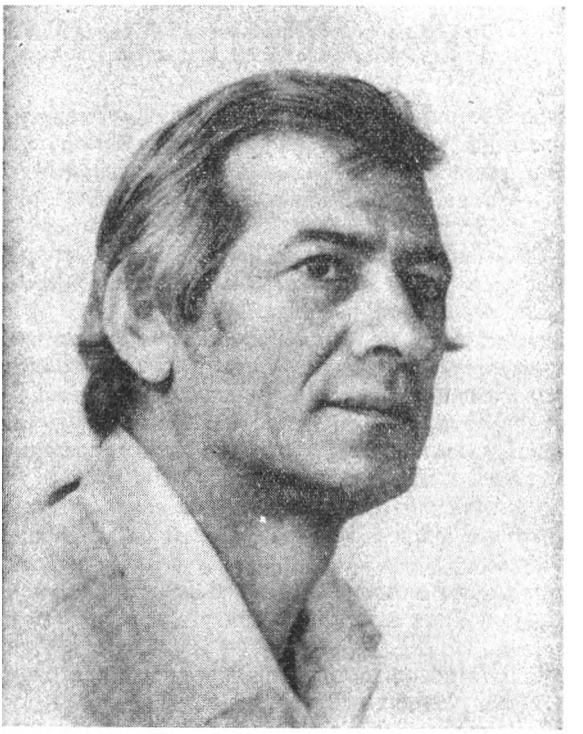

Муїн Бісу

БИТВА

Як стулить вітер-суховій мої уста у чистім полі,
як склепить вранішня зоря мені повіки в супокої,
я певен: друзі не дадуть лежати марно нашій зброї,
підхоплять, кров свою проллють, та вистоять в двобої, —
життя на волю промінять — немає краще долі!

Враз скривджений Канал [1] вогненно спалахнув —
і гнів народу, наче грім, повітря розітнув.
Бий в барабан, товаришу, щоб всяк тебе почув,
і розбуди вулкан, щоб землю сколихнув.
Прокиньтеся, раби! Вік рабства вже минув!

І ти в цей день, призначений життям,
забудь про себе, не молись богам,
хай демон смерті сниться ворогам —
в пекельному бою зійтись судилось нам,
щоб вічно нашим майоріти прапорам!

---

[1] Мається на увазі ізраїльська агресія в зоні Суецького каналу в 1948—1949 рр.

ПАЛЕСТИНА У СЕРЦІ МОЇМ

О, мої змучені у битвах руки...
Хай стане сили вам порвати ланцюги
і зрізати серпом останній
стиглий колос,
о, мої змучені у битвах руки...
Свинцеві хмари сарани,
як пси нацьковані,
на Палестину налетіли, —
швидку газель погнали в степ,
ще теплу здобич поділили...

Забрав у мене ворог шаблю,
лук і стріли,
в пісок затоптано ту квітку чарівну,
що виросла із крові бунтівної,
та корінь квітки вічний, бо проріс
із топорища древньої сокири,
закопаної предками у землю
Палестини.
Її вже відкопали, нагострили
і заходились ворогів рубать.

КОЛЮЧОМУ ДРОТОВІ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

Гей, вітре, підхопи мої слова,
щоб жалом не торкнула їх змія.
Гей, вітре, ти здіймись, мов сокіл,
змети з лиця землі той попіл,
в який перетворилися пісні
поета-в'язня...

Зловісне море розлилось між нами,
Вітчизно-мати! Човен мій
до берегів твоїх жаданих,
мов стерном,
любов твоя всевладно направляє.
Перлиною рожевою, як сон,
в очах моїх той берег милий сяє.

Я йду до тебе, рідна сторона,
вогнем священним шаблі-
блискавиці
драконів хижих віджену,
не дам терзати тіло Палестини.
Я бачу уві снах безвинну землю
чисту,
народжену цілунком землетрусу.
Хоч піснею до мене озовися,
повій весняним запахом мускуса.
Вернися білим парусом надії —
тайфунам смерті не здолати мрії...
А як проб'є безжальний меч
знеможене у муках серце,
скажу собі: тримайсь, юначе,
дивись у вічі смерті!

З НІЧНОГО ЩОДЕННИКА

Цієї жахливої темної ночі
малюю твій голос, кохана моя.
А хвиля недремна у морі шепоче —
різьблить на граніті лілеї ім'я.
В безсонні, в чеканні, жаданого
дива,
того, що проб'ється крізь панцирі
хмар,
малюю твій голос, моя
незрадлива,
бо я у полоні палких твоїх чар.
Та раптом в холодній оселі
повіяв легкий вітерець —
і враз непривітній пустелі
приходить кінець...

ПАЛЕСТИНСЬКИЙ ПАСПОРТ

У старого індика-туриста,
У заморського контрабандиста,
в капелюсі стирчить пір'їна.
Безтурботно по світу мандрує,
у віконце експреса дивиться:
— А це що воно за країна
за шлагбаумом смугастим
видніється?

Зла сторожа нової митниці
на мій паспорт багнетами
шкіриться:
— Ти чого це із черги випнувся,
поспішати куди палестинцеві?
Вороний твій давно вже
пристрелений,
коршаками у полі розкльований.

Хіба ваші джерела не висохли
і вода не дорожча від золота?
А вітри від дерев поховалися —
може, горам
паролі нашіптують?
— Так, усе, що любив я, —
розкрадено,
хижим звірам, шулікам згодовано.
І кружляють фантоми-яструби
над таборами нескоренимиі

Нова митниця розтривожена,
поліцейський вовком дивиться —
представник Палестини
сплюндрованої
паспорт свій піднімає високо!

БІЛЕ ЧОРНИЛО

Скільки написано пісень і віршів чорнилом чорним!
Скільки написано чорнилом чорним, червоним
афіш, декларацій, газет!
Чорнило чорне, червоне, зелене, синє витрачається тоннами,
вічно грає в палаці султана чорнильний квартет.
Наливають писакам чорнило те безкоштовно,
сам цензор султана ділить чорнильний букет.

Мені випало щастя писати чорнилом білим,
тобі, Батьківщино, читать сліпучо-білі листи.
Скільки паперу кров'ю, сльозами полили ми,
їх не видрукує навіть сучасний офсет...

Це мені, Вітчизно, суджено, це роковано,
в словнику, у газеті й на лобі карбовано —
чобіт цензора ставить печатку вміло:
кричати від болю — чорнилом чорним,
а співати пісні — тільки білим.

СВІТЛОФОР

Світло червоне — стій!
Світло зелене — мчи!
Світло червоне — світло зелене,
світло червоне — світло зелене.
Стій, зупинись!
Щосили мчи!
Світло червоне... світло червоне...
Коли ж бо дадуть зелене?!
Ти завагітніла — в автомашині,
і народила — в автомашині,
виріс синок, полюбив, справив
шлюб —
в автомашині,
дітей наплодив — в автомашині,
арештували,
попав у в'язницю —
в тюремну автомашину.

Коли загриміла війна —
смерть до нього прийшла.
Одразу й труна підкотила:
ось тобі вічна перина —
сучасна автомашина.
Застигла на перехресті—
готова до старту бестія.
Світло червоне —стій!
Світло зелене — мчи!
Світло червоне... світло зелене...
світло червоне... світло зелене.

З арабської переклав
Євген МИКИТЕНКО

ПОЕМА НА СТІНІ

Не знаю: де, в якій країні,
коли — вночі, а чи при світлі днини
уперше скоїлась біда — поета вбили.
Убивці ті прийшли колись і знов
приходили потому, приходять нині...
Свій слід кривавий вчора тут лишили,
сьогодні там десь цокіт їх підків,
а завтра їх силенна чорна сила
пролле поета безневинну кров...

Поглянь, чи то — лице? То лише очі...
П'ять вершників ввели поета в браму —
поему гніву вибив він на стінах ночі
про всіх від Першого до Двадцять Першого Луї.
«Зітри негайно власними руками
зі стін трикляті ці рядки свої!»

І розпочав той шкрябати,
літер намисто в порох розтирати,
аж в очі бризки мідними рядками...
з п'ятим рядком стерлася права його рука,
а ліва — з порохом десятого рядка.

Обличчя та язик залишились в поета...
«Тепер, чого не змив, — слід язиком злизати!»
І пісня — до останнього куплета!..
Обличчя зосталось
та блиск очей упертий...

«Тепер останній свій рядок зітри обличчям!»
Лице поета стало повертатись,
поволі танути, дрібнитися, марніти,
як листя, жовто в'янути, хилитись...
Упав поет. Невже? Так, мертвий.
І лиш відлунням по стіні
гучноголосе, всемогутнє «ні!».
«Ні!» — всім від Першого до Двадцять Першого Луї,
«ні!» — камері, «ні!» — цензору, султану — «ні!».

Як сьогодення нам збагнути,
коли ви погляди ховаєте свої?
Чому цураєтесь в свічада зазирнути?
А руки, руки ваші де?
Чому браслети, персні та каблучки
тікають геть із пальців ваших рук?
Чому лякаються долоней ваших
звичайні горобці, щоб зернятко дзьобнути?
А правда в тім, що поки по землі
рікою ллється кров поетів,
безрукі ми і наші погляди безсилі.

З арабської переклав
Андрій РИЛЬСЬКИЙ

ВАСИЛ ПОПОВ

ЧАС ДЛЯ РОЗДУМІВ І ЧАС ДЛЯ ДІЇ

Роман

14.

Люди входили й виходили, Іларіон брав і видавав номерки, знімаючи й вішаючи пальта. Хтось при цьому тицяв йому в жменю мідяка, а рука й досі не могла до того звикнути. Іларіон ніяковів, кидаючи монету в кишеню, і так день у день, тиждень за тижнем.

Іларіон увійшов між ряди пальт. Серед сімох офіцерських шинелей блиснули дві підполковницькі зірки. Іларіон поправив поли шинелі й любовно провів пальцями по рукавах, потім пішов далі поміж рядами, уявляючи себе серед кукурудзи, але кукурудза швидко скінчилась. Іларіон отямився й посмутнів. Тепер це вже були не кукурудзяні стебла й не пальта, а довгі ряди людей, які тримали руки в кишенях і мовчки дивилися на нього. Шинелі теж стали сімома офіцерами й стояли біля дверей. Один з них придивився до старого в темно-синій лівреї з галунами й вигукнув:

Продовження. Початок див. «Всесвіт» № 9.

— Бай Іларіоне, та невже це ти?!

— Та н-наче... — Іларіон теж його впізнав: — Стефане!

— Чого це ти тут?

— Хіба не бачиш... — пробелькотів Іларіон. — Вішаю й видаю пальта.

Офіцери роздяглись, поклавши на бар'єр кашкети та шинелі, молодші поправляли на собі мундири й пригладжували чуби. Роздягся й підполковник. Іларіон спершу повісив його кашкет і шинель, рука з номерком зрадливо тремтіла.

— Не вірю своїм очам, — сказав підполковник. — Стільки літ не бачились, і тепер...

— Та мені й самому не віриться, — бурмотів Іларіон, вішаючи шинелі. Роздавши решті офіцерів їхні номерки, він сперся ліктями на дерев'яний бар'єр і докинув: — Ото таке, Стефане, хоч сядь та плач... — По довгій мовчанці він раптом набрався духу і розповів про свою хату — більше нічого не казав: про синів не прохопився й словом. Стефан теж не згадував про синів, лише слухав та похитував головою.

Із залу вийшов майор.

— Товаришу підполковник, ми вже зайняли стіл і чекаємо на вас.

— Іду, Боєв,— сказав той.— Бай Іларіоне, я тільки на хвилинку — і знову прийду.— Він розчинив двостулкові двері й зник у залі.

Іларіон ще раз глянув на Стефанову шинель. Хотілось розповісти їй про всі свої пригоди. Якось він бачив Стефана в селі — той приїздив навідати свого діда, теж Стефана. Вже в уніформі, а ще зовсім молодий. А тепер ми обидва в уніформі, подумав Іларіон, і в цей момент його покликали. За бар'єром стояли дві жінки й чоловік, зелене пальто чоловіка було легеньке, а в жінок важкі: одне бордове, друге блідо-рожеве. Іларіон устиг покласти й номерки на бар'єр, доки вони крутилися біля люстра. Дебела була в жовтому важкому намисті та чобітках, а сукня на худій висіла як на вішалці. Чоловік підтяг вузол краватки й повів жінок, витираючи долонею долоню, неначе вони були мокрі або масні. Чого вони підтягають оті вузли та потирають руки, думав Іларіон. Від міцних парфумів його аж нудило, особливо від пахощів бордового пальта. Іларіон знову підійшов до офіцерських шинелей, що висіли рядком. Тут нічим не тхнуло, хіба що міцним чоловіком та міцним сукном. А ще міцним холодом. Тоді Іларіон підступив до зеленого пальта. Тхнуло дешевим одеколоном, Іларіон поморщився й відійшов. Добре, що хоч Спас нічого про це не знає, подумав Іларіон, та незабаром йому знову стало кепсько: а що як одного разу рипнуть двері й на порозі виросте Спас? Умре зо сміху. Отже ж і форму собі купив, скаже Спас і просвердлить його своїми залізними очицями. Та я її не купував, мені видали, скаже Іларіон, тут так належить...

Він зітхнув, тоді вийшов з-за бар'єра й прочинив зовнішні двері, бо парфуми добивали його. Скільки разів Іларіон заплющував очі в надії, що коли розплющить їх, гардероб разом з рестораном зникне, й він опиниться в чистому степу, під великими холодними зорями.

Гардероб не зникав. Так само висіли пальта. Іларіон підійшов до Стефанової шинелі й намацав зірки, зовсім світлі, майже нові, отже звання той дістав зовсім недавно. Ось які люди виходять з нашого села, подумав Іларіон і озирнувся на двері. До нього підходив Стефан з двома чарками коньяку.

— Давай цокнемося на здоров'я!

Вони цокнулися й надпили, на денцях чарок біліло по грудочці цукру.

— Ти, Стефчо, йди... — Іларіон бентежився. — Тебе там ждуть, а я теж на службі...

Стефан допив.

— Мені й досі не віриться, бай Іларіоне... Світ став тісний...

— Іди, йди, Стефчо, — благав Іларіон. — А про світ правду кажеш.

Надійшли відвідувачі й розділили їх. Стефан пішов до товариства, Іларіон же брав пальта й видавав номерки, намагаючись не дихати носом. Ледь пригублену чарку він сховав під бар'єр. Світ потіснішав, Стефчо, сказав він у бік дверей, але що маємо робити? Іларіон роззирнувся й дістав коньяк, рідина обпекла йому піднебіння.

Зал приглушено гомонів, тим часом семеро офіцерів підвелись і виструнчилися круг столу, на якому стояло вісім приборів і вісім келихів коньяку. Офіцери підняли келихи, тільки восьмого ніхто не підняв, бо крісло за ним стояло порожнє. Якийсь час вони дивилися туди, на дві чисті тарілки й неторкнуту серветку, на виделку та ніж, потім перезирнулись і мовчки випили. Гомін у залі не вщухав, а тут раптом почав поволі спадати, голови оберталися в бік сімох воїнів повітряних сил, очі спинялися на порожньому восьмому кріслі. Зал прокинувся тільки тоді, коли ті семеро знову посідали, але тепер гомін уже кружляв навколо них, навколо порожнього крісла й неторкнутого келиха. Ніхто в залі не знав, хто мав сидіти в тому кріслі, кому був призначений той келих коньяку.

Офіцери глянули на підполковника, він спохмурнів.

— Рік тому не стало капітана Йонкова. Я тоді теж був з ним, — сказав підполковник. Він раптом глянув на двостулкові двері й згадав про гардероб, і це викликало інші асоціації.— Одного разу мій дід мене підшпигнув: знаю, де ти приземлишся. Питаю — де ж? У місті. Так і сказав.

Офіцери посміхнулись, а підполковник довів думку до кінця:

— Але капітан Йонков не приземлився. — Підполковник замовк, глянув на товариство й додав: — Оце й уся моя доповідь.

Згодом уже майор Боєв запитав його через стіл:

— Що то за дідусь у гардеробній?

— З нашого села, — відповів підполковник. — Порозлітались мої односельці на всі вітри. Отож я й згадав свого діда, майоре. На десять хат залишилось одне старе, он бай Іларіон і той утік до міста... — Підполковник утупився в стіл. — Щоб подавати підпилим людям пальта.

Залом плавали чорні кельнери з тацями на руках, підполковник думав про діда, й це думання дуже нагадувало лист, якого він давно збиравсь написати дідові... Оце зійшлися ми за столом, щоб пом'янути доброго друга й воїна, а в гардеробі стоїть бай Іларіон. Теж вирішив приземлитися в місті, як ти казав, ходить у лівреї й подає людям пальта, відбираючи номерки. А ти й досі тримаєшся за свої три декари городу. Кажеш, не три? Ну хай буде три декари й два ари. Якби ти знав, скільки я про тебе думаю, думаю й на землі, згадую й у небі, хоч там належить думати тільки про політ. Лечу над хмарами, а сам бачу тебе отам, у долині біля мосту, де твій город. Ти також іноді бачиш наші машини, блискавично швидкі, мабуть, теж згадуєш про мене, мовляв, де хотів, там і приземлився, де мріяв, там і сів. Але я знаю, ти так

думаєш тільки через те, що тобі сумно самому. Такий закон життя, молоді розходяться своїми дорогами, одних дороги ведуть по землі, інших — небом, цього вимагає час, тож не треба журитися. Наша служба така, що як приземлився, мусиш думати про новий зліт, але не всі й приземляються, не приземлився ж капітан, якого ми оце поминаємо. А він теж був із села, та став льотчиком, чи не найкращим і наймужнішим серед нас...

Поки підполковник дописував свого листа й ставив на ньому дату, Іларіон сидів серед чужих пальт, вряди-годи тягнучись до чарочки, а грудочка цукру вже дотавала в нього на язику. Коньяк стукнув йому в скроні, дух парфумів тепер не так дошкуляв. Іларіон підвівся й сперсь ліктями на дошку бар'єра. Що б то не було, а мусив шануватися.

— Скажу Стефанові про чайові та про те, для чого я їх збираю,— уголос пообіцяв Іларіон.— Ото тільки що соромно...

Він соромився й ніяковів, коли йому тицяли в руку монети. Перші дні сахався й не брав, але відвідувачі залишали гроші на бар'єрі. Він не міг навіть дивитися на ті дрібняки, та коли відвідувачі забирали пальта й виходили, злодійкувато згрібав їх у жменю й мерщій ховав, щоб не бачило начальство. А потім потроху звик. Найнеприємніше було, коли до ресторану вже не пускали. Опівночі Іларіон ставав при виході й замикав двері за кожним припізнілим пияком. Кожен тицяв йому в жменю монету, неначе Іларіон був жебрак. Ці монети наче обпікали долоню, але він зціплював зуби й тільки сопів. Іларіон уже зважився й мусив терпіти. Іншого виходу не було. Він кидав ті гроші в бляшанку й ховав її в кухонній шафці, де в Калуда лежали щітки та крем для взуття.

Серед ночі, перемагаючи біль у натомлених ногах, Іларіон діставав бляшанку й починав лічити. Крім чайових, він складав сюди й гроші, заощаджені від платні, бо проїдав зовсім небагато. Він вирішив собі так: хай би довелось навіть голодувати — не витрачу даремно жодного мідячка, а свого таки доможуся. Іларіон рахував і рахував, але грошей було мало, майже самі дрібняки, що хрипко деренчали в бляшанці, та ще кілька папірців.

— Ось побачиш, — нахвалявся він. — Ось побачиш...

Але це було щось більше від нахвалянь — це була надія. Вона приходила до нього і в снах, ясна й гарно вибілена, з чотирма кімнатами та чотирнадцятьма деревами в садку. Іларіон брав заступ і починав копати, земля була чорна та клейка, але він стільки разів перекопував цю землю, що знав кожну її латочку й кожну чверть.

Над ранок очі йому підпухали й він довго вмивався, щоб побачити вікно й плиту, свої міські червоні черевики, а також місто за вікном, гуркітливе і нескінченне, як важкий ранковий сон.

Одного вечора Іларіон постукав до Калуда. З кімнати ніхто не відповів, тоді Іларіон зважився прочинити двері й жахнувся: суцільний дим... Він ледве розгледів Калудову голову під абажуром, друкарську машинку та папір. На столі лежало кілька списаних аркушів, а ще більше валялося під столом, зіжмаканих і непотрібних. І книжки, скрізь книжки — на етажерках і полицях, на ліжку й під столом, на журнальному столику й по всій хаті; Іларіон зроду не бачив стільки книжок. І чого він не поприбирає в хаті, або хай би кивнув мені, бо що ж воно робиться, думав Іларіон, культурна людина й тільки пише та пише, а в хаті не прибере. Калуд утупився в нього осовілими очима.

— Ти, хлопче, бодай вікно відчини,— порадив Іларіон хмарі сивого диму.

— Чортик утече, — заперечив Калуд і відкинув голову.

— Який чортик? — здивувавсь Іларіон.

— Отой, що я його ніяк не можу схопити,— сказав Калуд.

— Дідька ти схопиш,— кивнув Іларіон,— бач, чим дихаєш... Він не зважувався сісти й стояв коло дверей.

— Нічим я не дихаю.

— Як то «нічим»? — Іларіонові знову здалося, ніби то Спас.

Очі Калуда так само нічого не виражали. Він сидів, накинувши на плечі старий піджак, а в переповненій попільниці дотлівала сигарета, й дим з неї тягся під абажур. Чашка з-під кави теж була повна недокурків. Калуд писав і друкував, а поряд з машинкою лежали ножиці й стояла пляшка клею. Ріже й ліпить, як той швець, а нащо ото його стільки писати, подумав Іларіон. Спить, пише й десь ходить, а тоді знову вертається й п'є, а коли він їсть і що робить? Іларіонові стало жаль цього дивака. Нарешті він зважився сісти на краєчок ліжка й мовив:

— Ти, Калуде, вибачай... Я не став би тебе сіпати за поли, але ж начебто разом живемо, а по три-чотири дні не бачимося.

— Ну, що ж!

Іларіон повів далі:

— Ти ж Іванчів друг, а я Іванча добре знаю, то мого брата синок... — Іларіон помовчав, схиливши довгий ніс, а потім докинув: — А я той... ну все хочу тебе спитати, з яких ти країв.

— Я нізвідки, — сказав Калуд.

— Як то «нізвідки»? — заблимав очима Іларіон.

Калуд знову запалив сигарету.

— Просто так.

— А той, як його... Ну, батька-матір маєш?

— Ні.

— Анікогісінько?.. — похнюпився старий.

— Анікогісінько. — Калуд натиснув пальцем клавіш, і машинка тихо клацнула. — Я круглий сирота. Виріс у дитячому будинку.

— Круглий сирота, — зітхнув Іларіон і покивав носом.

Калуд іще раз натиснув клавіш, цього разу машинка застережно дзенькнула.

— Сам-один.— Калуд глибоко затягся, видихнув дим і запитав: — Ну, як хата?

— Яка хата? — насторожився Іларіон.

— Твоя хата.

— Моя?..— Іларіон подумав, що Калуд його підстеріг, коли він брязкав бляшанкою. — Моя?.. — Іларіон уже хотів був розповісти все по-щирості, але злякався й непевно пробелькотів: — Довго балакати...

...Оркестр у залі грав старовинний віденський вальс. Директор, заклавши руки за спину, підійшов до гардероба, але нічого не сказав, лише крутнувсь на підборах і попрямував до залу. Іларіон здригнувся й глянув йому вслід. З двостулкових дверей потягло гомоном і музикою, тютюновим димом та пахощами дорогих страв. Пальта тихо висіли на вішалках. Колись і ми танцювали вальс. Іларіон човгнув по підлозі: ногу треба викручувати ось так, мене Фокер навчив якось на вечірці. І Спас танцював, то був майстер вальсувати, краще за нього ніхто не вмів, прийде в чоботях та як розкрутить — раз-два-три, раз-два-три...

Іларіон зітхнув і прочинив двері до залу, шукаючи «своїх», нарешті вгледів Стефана й повернувся на місце.

— Нехай летить,— сказав колись про свого внука старий Стефан.— Увесь наш рід споконвіку дибав по землі, тепер бодай один полетить у небо. Він у мене орел!

— Але ж то діло небезпечне, — зауважив тоді Іларіон, стоячи біля плоту з жовтого кукурудзиння.

— Авжеж! — відгукнувся дід Стефан.— То ж тобі реактив, а не візок з гноєм. Щось там іззаду як загримить — і реактив вистрілюється в небо. Я ж сам, Іларіоне, старий артилерист...

— А я на айроплан забоявся б сісти, — визнав Іларіон. — Воно мені як дерево без кореня...

— І тобі, й мені,— згодився дід Стефан.— Ми вже одлітали своє. Хай молоді літають. Якщо й далі піде так, то й до зірок дотягнуться. А то ж як.

— Дотягнуться,— покивав Іларіон.— А мій більшенький служить старшим економістом.

— А що ж, — одказав дід Стефан. — Хай буде й економіст. Він добре влаштувався, за нього не журись. Ти за нас пожурися.

— А хіба що?

Дід Стефан так нічого й не відповів тоді Іларіонові, а тепер Іларіон сам собі відповів: хай би він мене побачив отутечки, як я куняю та нюхаю диколон, стережу чужі пальта й простягаю руку, мов той жебрак. Як я стрів його внука, та так і не зміг з ним побалакати до пуття.

І справді. Офіцери забрали шинельки та й пішли собі, Стефан лише пообіцяв зайти якось у неділю погомоніти, щоб ніхто за поли не хапав. Іларіон стримався, але розмоклий голос таки виказав його, коли довелося зачиняти за Стефаном двері. Потім відвідувачі позабирали й решту пальт, прибиральниці поперекидали крісла на столи й заходилися підмітати. Пішов додому й Іларіон.

Вулиці вже спорожніли. На стовбурі молодого дерева виснув чоловічок у білому плащі, ноги його не тримали, й він безтямно совав руками по корі.

— Чи ти не хворий? — запитав Іларіон.

— Я просто п'яний, — відказав той.

— Нащо ж ти так набрався? — докорив йому Іларіон.

— Я п'яний, — торочив чоловік, дряпаючись на дерево.

Іларіон залишив його там. Ні він мене не знає, ні я його, бо тут місто, море людей, і ніхто нікого не знає, ходиш як німий серед німих. Он схопився за дерево й висне, певно, небагатий чоловік, бо в такому біленькому плащику сьогодні незатишно. Висне на дерево та одно товче: я п'яний, я п'яний. То нащо ж ти пив? Я б теж міг напитись та обнімати дерево, ну й що було б? Хіба то діло?

Дуже обережно перетнувши тихий бульвар, Іларіон пішов тим боком, хоч міг би спокійнісінько йти цим. І перехожі тут були такі самі й нічим не відрізнялись од відвідувачів ресторану. Він згадав про ряди пальт, зморщив ніс і звернув у свою вулицю, бо далі вже був сквер. Онде й хата, кивнув пальцем Іларіон, неначе хтось і справді йшов поряд з ним і він йому показував, де живе. Іларіонові дуже хотілося б, щоб це був сьогоднішній офіцер, онук старого Стефана.

Іларіон піднявся сходами на свій поверх і дістав ключ. У квартирі панувала мертва тиша. Він обережно відчинив двері до холу й намацав у темряві вимикач, тоді повагався й сів у крісло. На журналь-

ному столику стояла переповнена попільниця, в келихах позалишався якийсь рожевий напій чи вино, звідкись потягло парфумами, й Іларіон сам себе покартав, що приніс до хати ресторанний сморід. В очі мовби хто натрусив піску, Іларіон відкинувся на спинку й випростав ноги. Його змагав сон, якийсь час він опирався, тоді забув про це й побачив онуків, усі були в мундирах і мали на погонах зірки. Іларіон вигукнув: летіть, хлопці, летіть! А потім попадали вішалки з пальтами й притиснули Іларіона. Він якось виборсався з-під цих, але з неба теж почали падати пальта, Іларіон одмахувався від них, щоб побачити своїх онуків, та пальтам не було кінця...

15.

Я не знаю, який зміст можна вкласти в головний убір. Він теж навряд чи знає, та йому й на думку не спаде, що цей капелюшок я обрала саме задля нього. Напевно, ні. Жінки, можливо, саме через те так часто дивляться в дзеркало, що хочуть побачити в ньому свій ідеал. Оце єдино можливий. Високий світло-сірий капелюх, криси ледь помітні, швидше схожі на рубець.

— Вам дуже пасує, — сказала продавщиця й зняла світлу волосинку з її манто.

— Справді? — відгукнулась Марія.

— Авжеж! — підтвердила дівчина.

— Давай, давай, — заохочувала Христина.

Масажистка не шкодувала сил. Змастивши шкіру пацієнтки товстим шаром спіненого крему, вона втирала його долонями й пучками водночас, а невидимі в піні пальці мовби проникали не тільки під шкіру, а й у причаєний підступний жир, у турботи й клопоти, в прикрощі минулого дня, в погану пам'ять і непотрібні враження, в усі найнеприємніші випадки життя.

— Ви така гарна!

Христина була в масці й не могла бачити її обличчя, тому стримано відповіла:

— І досі?..

— Так.

— Ви сьогодні дотепна, Силановська.

— Я правду кажу, — відгукнулась невидима для Христини масажистка.— Я вас знаю краще, ніж чоловіки. Щось є у вашому тілі...

— В кожному тілі щось є,— посміхнулася під маскою Христина.

— Я не мала на увазі нутрощів, — одказала та. Вона здобула вищу філологічну освіту й працювала масажисткою.

Пальці побігли вздовж стегон униз, із хірургічною точністю визначаючи ті сегменти м'язів, де мав звичку ховатися найпідступніший жирок, який потім випинався ледь помітними пухлинками, спотворюючи досі ідеальну лінію стегна й ноги. В дзеркалі це нагадувало тісто, висходжене й пухке, де-не-де поторкане пальцем. Пальці масажистки бігали по талії та животі, нейтралізуючи дію пообідніх вилежувань, лінощів, коли сидиш, захоплена розмовою, а м'яке глибоке крісло засмоктує й засмоктує тебе, або ж інші лінощі — з книжкою в руках, коли тренується розум, а тіло розкисає й спить...

Ох, ця Марія... Вона бездоганно струнка, досконало пропорційна, в ній є якась магічна вісь, що тримає в покорі кожну клітинку, це мо-

дель, з якої можна ліпити вази та амфори, своїми формами такі жінки надихали античних майстрів. Ох, ця Марія!.. Тиха й майже непомітна серед інших жінок, вона й до них ставиться однаково стримано, власне, до чоловіків теж. У ній є щось від Чехова й Діккенса, але й щось від героїнь дитячих книжок; вона не відштовхує й не надто притягає, не мрійниця й не позбавлена мрій, не ідеалістка й не прагматичка, не те, не те, й не те. Просто вдосконалений зразок середнього болгарського міщанина, донька службовця столичних банківських контор, вихована серед кухонних запахів та ощадливості, материних верховинських родичів та батькових рибальських блешень і гачків. Ох же ж і Марія...

Там, там, саме там найнебезпечніше вогнище підступних відкладень, невидиме простим оком скупчення солей та жирів, куди дісталися всевидющі пальці чарівниці, яка закінчила філфак, але знайшла покликання в зовсім іншій галузі. Пальці вбраної в білий халат масажистки танцювали навколо пупка, поволі, сеанс по сеансу, виганяючи ворога з тіла, а Христина зрідка ойкала й думала про те, що вона знову помолодшає й стане пружнішою, білою й пухкенькою до тієї межі, яку болгарин обожнює відверто, а європеєць — тайкома.

Тепер пальці виконували танок мушлі — кружляли навколо виямків попід пахвами, де полюбляє осідати жир, щоб за рік чи два провиснути важкими капшуками; він швидко розпускає щупальці, охоплюючи мертвою хваткою грудну клітку, руйнуючи тонку талію й спотворюючи таз. Але цей ворог не знає Силановської, володарки чарівних рук, могутніх квадратних щелеп з міцними зубами, які ховаються за делікатним бантиком губ. Іноді здавалося, що цю жінку виконано з двох видів сировини,— твердої й м'якої.

Зате Марію виліплено з найтонших, які є в світі, глин. У неї шкіра така гладенька та блискуча, що мовби аж сяє крізь тканину вбрання, й чоловіча рука мимоволі тягнеться її погладити. Хоча сексуальною Марію не назвеш, визнала Христина, але в ній щось є... То був не вогонь і не крига, не Сонина імітація переживань, не хвороблива Джінина хтивість, прихована за байдужим поглядом лагідних оченят. Марія не мати, не коханка й не дружина, вона пагін казкового деревця, здатного прижитись на будь-якому грунті, на чорноземлі й серед скель. Отака ця Марія. Всі свої знання, золоту шкільну медаль та диплом з відзнакою вона здобула без будь-яких зусиль, здобула — й забула, просто викинула все те з голови. Звичайно ж, навчалася, болгарин вмре, а доньку вивчить, не дбаючи про те, що її передусім слід готувати на роль дружини... Христину розібрав сміх. Іван розумний чоловік і не змушує дружину працювати. Такі жінки не створені для буденних турбот, про них мають піклуватись інші... Ой, як шпигнуло в лівому плечі, треба на ніч зачиняти вікна. Джо вкривається з головою, йому протяги не страшні, а я часто розкриваюсь.

Я зовсім не така, подумала Христина й знову ойкнула. Чаклунка Силановська з несподіваною люттю вп'ялася пальцями в Христинин хребет, нарешті виявивши найстрашнішого ворога жіночої грації. Біль проймав спину до останнього потиличного хребця, але Христина мужньо терпіла; нехай, нехай...

Калуд не міг оминути Марію. Якщо й досі не спав, то неодмінно спатиме з нею. Калуд — чоловік з божої ласки. Одні чоловіки займаються боксом чи гирями, інші вдаються до спеціальних вправ, ще інші захоплюються рибальством; є й такі, що обкладаються книжками, шукаючи зразків до наслідування в романах та повістях. Одні вбачають

чоловічий ідеал у винятковій чесності, інші ж, навпаки, в безмежній підлості. А взагалі, вони вибудували для себе вельми зручний світ, повний всеосяжних правил і термінів, під які можна підвести буквально все, міркувала собі Христина, вигадали собі війни, ідеології та класову боротьбу, щоб мати заняття та розвагу. Кожен мусить неодмінно знайти себе, а ти мусиш їм раз у раз нагадувати, в чому вони себе знайшли й для якої мети. Світ чоловіків нагадує сучасну науку, що розділяється на безліч інших наук, а ці, в свою чергу, теж діляться й переділюються, і так без кінця. Ні, Калуд не має з цим нічого спільного, він упав з неба або виліз із-під землі. Він не має майбутнього. В його душу й голову ще ніхто не заглядав. І він не такий сексуальний, як мій Джо, бо Джо лише прикидається неуважливим науковцем, для якого існує тільки коло його мудрих проблем, а насправді він волохата дика тварина, хоча де в чому він може переважити багатьох. Калуд — це щось інше, він справжній чоловік, який, проте, не усвідомлює, що це таке. Несхожий на інших, бо не бачить перед собою ніякої мети, та коли б завдався якоюсь метою — неодмінно б її досяг. Якби, скажімо, вирішив перевчитися на хірурга, з нього вийшов би всесвітньовідомий хірург, якби почав писати серйозні речі, а не оте казна-що, став би великим письменником. Але він не хоче цього. Тим Калуд мене й зацікавив, що він не ставить перед собою ніякої мети, що це не відповідає усталеним уявленням про чоловіка й що я, зрештою, не змогла його осягти. Жінки його теж не дуже цікавлять, вони просто набридли йому, хоча й злітаються до нього, мов метелики до ліхтаря, бо кожна щось чула й не хоче відстати від інших. Не може бути справжнім чоловіком той, хто піднімає тебе серед ночі з ліжка, аби довести тобі, що теж не спить і ще тверезіший за тебе, зробила несподіваний поворот Христинина думка. Якби я могла його в чомусь викрити, я сказала б йому, що він знову захопився якоюсь ідеєю, бо це так чи так відповідало б чоловічій логіці речей, але я його не можу підловити. Людина без мети. Марія в цьому дуже схожа на нього. Жінка без таємниці й чоловік без мети. А втім, хто їх знає, може, Калудові саме мариться найнедосяжніша мета, а Марія сховала в собі найболючішу таємницю. Що ж, поживемо побачимо, маю добрий нюх, а це краще від радара. До того ж радари не наділені розумом і не жінки.

Христину не здивувало, що відразу після масажистки прийшла Марія з новим дивом на голові.

— Новий капелюшок! — поцілувала вона її. — Це, щонайменше, новий коханець.

— Яка ж бо ти! — збуджено відгукнулася Марія.

— Яка я, — з усіх боків оглянула гостю Христина, — про це скажеш ти. А я, бувши чоловіком, закохалася б у тебе!

— Я не належу до тих жінок, від яких чоловіки втрачають розум,— сказала Марія й скинула своє сіре пальто. Христина помацала тканину — добре сукно.

— Ти належиш до поліпшеного типу, — кинула вона.

— Що ж то за тип? — здивувалася Марія.

— Ти належиш до тих жінок, — уже в кімнаті пояснила Христина, — які змушують чоловіків розгублено морщити лоби.—І заспокійливо погладила її кругле коліно.

— Коли я буваю тут, завжди здається, що прийшла до ворожки. Маю таке відчуття, — сказала Марія, — наче для тебе не буває таємниць.

— Яка з мене ворожка! Тільки язиком плещу, я належу саме до такого типу. А насправді сліпа й глуха. Заварити кави?

— Ні! — різко вигукнула Марія. — Сядь і нікуди не йди.

— Добре, добре. — Христина байдуже глянула на вікно. Щось починалося, й вона мусила зосередитись. — Якась ти сьогодні наче не така.

Марія змовчала. Хотілося розповісти все, нічого не приховавши, але не знаходила слів. До того ж у Христини теж було щось із Калудом, хоча й досить давно. Я не ревную, з подивом відзначила вона сама собі, навіть не відчуваю огиди до Христини.

— То тобі здалось, — відповіла Марія. — А хіба що?

— Якась ти спокійна й разом з тим збуджена. — Христина й досі дивилась у вікно. За щось спокійна й чимось збуджена.

— Ну нащо ти так?

— Як саме?

— Дивина, — сказала Марія. — Ти знаєш усе, тебе нічим не можна здивувати, довести до розпачу або збентежити. І настрій у тебе завжди гарний.

— Та навряд, — заперечила Христина й повторила: — Навряд. — Вона закинула ногу на ногу й порівняла свої коліна з Маріїними. Все гаразд, подумала вона й нишком погладила свої коліна. — Тут немає ніяких таємниць, просто я перейняла дещо, призначене для чоловіків. Англійці кажуть: «Джентльмени, не обговорюйте власних утрат!» Не зашкодить і перейняти колись той чи той чоловічий принцип,— Христина надала голосові потрібного в таких випадках тембру й висоти, — щоб потім застосувати його суто по-жіночому.

— Від самого слова «принцип» мене трясе! — вигукнула Марія.

Христина глянула на неї крізь завіску вій, милуючись виразом її обличчя. Це тривало мить або дві. Якщо це не безмежно наївна молодичка, подумала вона, то я зроду не бачила нічого подібного. Хоча кожна жінка до якогось часу приховує в собі щось таке, що згодом випливає на поверхню; таке трапляється як серед потаємних, так і серед відвертих жінок. Вона підвелась і пригорнула Марію за плечі, а на думку їй спав відомий англійський жарт: «Коли обнімаються дві жінки, мимоволі пригадуєш обійми капітанів двох супротивних футбольних команд». Христина засміялася й поцілувала Марію.

— Як там Іван?

— На якомусь пленумі.

— А той?

Марія звела очі і втупилася в Христину.

— Хто «той»? — Очі нічого не виказували.

— Наш божевільний друг! — Христина знала таємницю сміху, який мав властивість робити все не вартим уваги. — Я кажу про Калуда, — пояснила вона.

— Хіба я знаю!—Марія поправила капелюшок і знизала плечем:— Щось десь, певно, вигадує.

— Що і де? — веселим голосом запитала Христина.

Марія проказала невинним голоском:

— Уявлення не маю!

Здоровий інстинкт, відзначила Христина. Хай краще сама почне.

Христина говорила про модні зачіски та перспективи лінії крою на наступний сезон, потім заходилась докладно розповідати про дружину

знайомого професора, про якусь нараду медичних світил, на якій обговорювалась нова гіпотеза в галузі онкології, і Христина вживала терміни та іноземні слова, які запам'ятала з розмови з професоршею, хоча й не розуміла їх.

Це остаточно вивело Марію з рівноваги. Вона чимраз частіше поправляла капелюшок сяк і так, потім почала тарабанити пальцями по коліні, й Христина знову відзначила передбачливість подруги, бо Марія, щоб не спустити на панчосі петлю, тарабанила не нігтями, а гладенькими пучками. Далі Марія почала облизувати губи кінчиком язика, двічі перекидала ногу на ногу, тоді нахилялася й поправляла сукню. Її ледь підмальовані довгасті очі, темно-карі в цю мить, дивилися на живі Христинині губи, але згодом і очі втомилися й почали блукати по меблях та по кутках, по шафі з кришталевим сервізом для лікеру чи вермуту, далі зупинилися на натюрморті посеред білої голої стіни, тим часом нова онкологічна теорія нарешті скінчилася. Христина помовчала секунду-другу й додала:

— Балакають, ніби твій Іван знову збирається за кордон?

— Балакають!

— У країнах з високорозвиненим громадським життям,— завважила Христина, — відповідним буває й рівень пліток.

— Мене плітки абсолютно не обходять...— Марія замислено глянула на Христину й спитала сама: — Ти коли-небудь кохала?

Та відповіла не враз — мусила спершу навтішатись хвилиною, навіть заплющила очі й спробувала затримати її в собі. Нарешті сказала:

— Якщо ти питаєш не просто так, — вона наголосила оте «просто», — то я тобі відповім: я завжди кохала.

Тепер Марія не могла запитати «кого» й «коли», на це Христина й розраховувала. По короткій мовчанці вона додала:

— Жінка завжди кохає, люба моя. Навіть коли потім їй здається, що кохання не було, вона все одно кохала, бо жінка живе тільки цим. Зараз я тобі зварю кави.

Христина лишила Марію саму, плавно й заспокійливо махнувши рукою, немовби здаля пестливо погладила когось — Марію чи, може, своє неохололе місце за столом. Заговорити просто про Калуда не випадає, подумала вона, Марія збентежиться й замкнеться, хоча й рада була б. Марія тепер здатна говорити тільки про нього та про себе. Зрештою, я знаю, що Марії в голові зараз Калуд, Калуд і тільки Калуд, хай би хоч що їй про нього казали, лихе чи добре, правду чи брехню, — вона все сприйме. А згодом, залишившись сама, згадає і зважить кожне твоє слово, ладна повірити в усе й відкинути все, бо така людська психологія. Марія хапатиметься за одне, а її звертатиме на інше. Чого вона жадає, те я їй і дам, якщо вона справді має мене за приятельку. Тільки вона помиляється в мені, я ніколи не була й не буду приятелькою жінці, така природа жінок.

Христина принесла каву й зосередила свою увагу на новому Маріїному капелюшку. Марія воліла б слухати не про це, а про людину, що стала володаркою її думок, але Христина мовби забула про Калуда.

— Ну, треба йти. Заморочила я тобі голову, — сказала Марія й підвелась.

— Я завжди рада тебе бачити, — поцілувала її Христина біля дверей. — Така морока мені приємна.

Вдома Марія лягла на диван і безтямно втупилась у незашторене

вікно. На душі після тих відвідин було тоскно й незатишно. Привітна балакуча Христина дратувала її. Марія кілька разів дзвонила Калудові додому, але ніхто не відповідав. Лише одного разу трубку зняв Іванів дядько, та, почувши оте його неможливе «альо», Марія не відгукнулась. Просто не терпіла Іванових родичів та земляків, селян із села й селян з міста, хоч бачила їх раз на рік. Її шокувала їхня говірка та всевидющі очі, які з несміливим захопленням сприймали тут кожну річ; то були люди з іншого світу, вони бентежили Марію. Іван інколи пробував розповідати їй про своє рідне село, про події давноминулих днів і події сьогочасні, але це нічого не дало. Той світ лишався для неї так само незрозумілим. Іванів незбагненний сум за дитинством не знаходив у неї співчуття, вона слухала чоловіка тільки з чемності. Який же з нього селянин, він цілком сучасна міська людина, абсолютно нормальний інтелектуал. Іван, власне, й жив у селі лише в ранньому дитинстві, вчився він у різних містах, вивчав мови й опановував культуру, він уже давно перестав бути селюком, між Іваном та його родичами ціла прірва.

А Калуд? Калудові чужі й село, й місто, сказала вона. Але чому ж він прихистив у себе Іванового дядька?

Марія мала таке відчуття, мовби Калуд утікає від неї; то було казна-що. Невже я йому набридла, невже забагато віддала? Одне завжди кохає, а друге дозволяє себе кохати. Просто Калуд має й інших жінок, я лише одна з них і не можу претендувати на щось більше. А якщо в нього більше нікого нема, чого він тоді ховається?

Одного разу Марія запитала навпростець:

— Чого ти ще хочеш?

— Ще? — Він обернувся й глянув на неї: — Що означає оте «ще»?

— Ти жорстокий до мене. — Вона підвелась.

— Я не жорстокий і нічого не вимагаю.

— Отже, вимагаю я? І я тебе переслідую? — вигукнула вона. — Принижуюсь і переслідую, а ти втікаєш, так?

Ці слова боляче її вразили. Потім були інші хвилини й інші слова, Калуд простяг руку й погладив Марію: така ніжність розчулила її. Маріїна душа відкрилася навстіж, але Калуд дістав сигарету й закурив. Кляті сигарети!...

— Ти часом дивишся на мене так, наче занапастив чиюсь душу.

— Хіба? — відгукнувся він байдуже.

— Або бачиш перед собою примар...

— Чого ж ти замовкла? — спитав Калуд.

— Я нічого не розумію... — Марія скрутилася клубочком і поклала голову йому на плече.

— Я теж не розумію, — тихо сказав Калуд. — І не силкуюся. Хаос якийсь.

Марія підвела голову й глянула на його застиглий профіль.

— Ти про що?

— Про все на світі, — мовив Калуд. — Розбурхана матерія без кінця й початку. Збігаємося й розбігаємось на всі вітри, а ти хочеш його збагнути...

— Що? Кого? — Марія мало не закричала: — Яка матерія і який хаос?.. — Потім ураз мовби зів'яла й лягла чолом на його груди. — І все-таки в усьому повинен бути якийсь глибший сенс.

— Повинен,— відповів Калуд. Він мовби трохи поближчав. — У всьому повинен бути сенс.

Вона не мала чого сказати. Ввесь час чекала від нього двох слів, чекала давно й марно. Нехай це буде навіть брехня, але я хочу їх від нього почути, з гіркотою в серці думала вона.

Калуд усміхнувся й узяв її двома пальцями за підборіддя.

— Тебе цікавить сенс? А який сенс у шапки? Чого ж мовчиш?

— Про яку ти шапку?..

— Людську.

— Не знаю!

— Як же це так? — добродушно покартав він Марію. — Шапка — то дах людської голови. Заперечення будуть?

...Озвався телефон. Марія неохоче підвелась і зняла трубку. Чоловік.

— Приходь повечеряємо в клубі, — запропонував він.

— Добре, — байдуже відповіла вона. — О котрій годині?

Іван сказав:

— О восьмій. Буде й Калуд.

— Добре, — повторила Марія.

— Ну, бувай!

Марія поклала трубку і взяла новий капелюшок. Вона стояла перед дзеркалом і крутилася на босій п'яті, а кімната крутилась навколо неї, розвихрена й стрімка, неначе Марія була центром слухняного круглого всесвіту. Ліжко, дзеркало, табурет і телефон — усе запопадливо виконувало кожне її бажання, й Марія розкрила рот, немовби співала щось або щось співало в ній самій.

Вона думала про Калуда. Невже він і сьогодні не збагне, що всі нові капелюшки призначені для нього?

16.

Вахтер визирнув у віконечко й привітався до Калуда:

— Доброго дня, товаришу Ламбрев!

Уже десь між високими лавами стадіону Доктор запитав:

— Хіба твоє прізвище Ламбрев?

— Ні, — відповів Калуд.

— А чого ж він тебе так називає?

Калуд не відповів. На ньому був той самий плащ із погончиками, а Доктор і сьогодні прийшов у своєму чорному пальті, з незмінною парасолькою на лікті. Доктор не поспішав.

— Ти мене чуєш? — нагадав він.

— Чую, — сказав Калуд. — Йому приємно вважати мене за Ламбрева.

— Ти тут уже бував?

— Часом заглядаю,— сказав Калуд.— Вахтер мене щоразу називає Ламбревим. А мені що! — Він здвигнув плечима.

Вони знову зійшли вниз. На бетонних доріжках де-не-де блищали калюжки, але нумеровані розпеченим залізом лавки були сухі. Футбольне поле яскраво зеленіло. Калуд сів, а Доктор лишився стояти спиною до поля.

— Навіщо ти мене сюди затяг?

— Треба бодай зрідка подихати чистим повітрям, — сказав Калуд, потерши лоба й заплющивши очі. — Я вже давно збирався привести тебе сюди.

— На футбольну зустріч?

— Та ні. — Калуд звів на нього очі. — Докторе, сядь трохи посидь.

Я вважаю, краще посидіти тут, аніж підпирати оту колону й дивитися на трамваї.

— Я на них не дивлюсь, — відповів Доктор, проте підстелив носову хусточку й таки сів — знову спиною до футбольного поля. Парасолька висіла в нього на руці, мов зачохлений прапор. — Ніяк тебе не збагну, — сказав він похмуро. — Ходиш на цей стадіон, а футболом не захоплюєшся. Нісенітниця якась.

— Я приходжу сюди відпочити, — сказав Калуд. — Люди мають звичку перевтомлюватись.

Доктор запитав:

— А я тебе не втомлюю? — Він ладен був підхопитися й піти геть.

— Анітрохи, — відповів Калуд. — Ти нагадуєш мені зелене футбольне поле.

Доктор нервово засміявся. Носки його чорних імпортних черевиків фірми «Пуанкаре» задерлися, й він утупився в них.

— Маєш на ногах пальці? — спитав Калуд.

— Маю. А хіба що?

— Бо ісихасти [1] зосереджуються на пупі, намагаючись досягти найвищої форми самопізнання. А ти надто часто споглядаєш носки своїх черевиків, — сказав Калуд. — Ну, та це одне й те саме. — Доктор не відповідав, лише підняв плечі й забув їх опустити. Парасолька показувала зеніт. Закуривши сигарету, Калуд сказав: — Сюди часто прилітають голуби й ходять по цих ось лавках і футбольному полі.

— То чого ж ти привів сюди мене? — насупився Доктор.— До чого тут я? Привів би мою дружину.

Калуд видихнув цілу хмару синього димку, небо враз її проковтнуло, й він зітхнув:

— Дружину... Докторе, не верзи дурниць. Ти не думаєш, що дельфіни розумніші від людей?

Це вже була тема, Доктор згадав про плечі та парасольку й опустив їх.

— Цілком можливо, — жваво відгукнувся він. — Мозок дельфіна важить 1700 грамів, а людський — 1450. Крім того... — Він відчув, що Калуд слухає його одним вухом, і роздратовано запитав: — То ми голубів оце виглядаємо? — Калуд не відгукнувся й на це. Докторові бракувало колони. Йому кортіло поговорити про останні зміни в Академії наук, про курйозний номер отого журналу, яким займався ЦК. Звичайно, Калуда зроду не цікавили такі перебіжні буденні речі, як зміни в тій чи тій установі та розмови по кав'яреньках за чаркою коньяку, скажімо, чи зроблять Николова директором радіо, а Харчева — диригентом оркестру «Балкан», хоча це останнім часом викликало багато розмов і пересудів. Доктор охоче поговорив би на тему американських космічних програм, про пересадку сердець або навіть про Макса Планка, про його зоряну мить, коли природа зволила відкрити йому якусь вельми важливу таємницю.

Доктор зітхнув. Він любив говорити з Калудом, та коли того обсідали вперті чорти, Доктор почував себе ще самотнішим. Сьогодні було саме так. А ми могли б поговорити й про де Голля — дуже вдячна тема для чоловіків, адже де Голль збурив увесь Захід, подумав він. А можна й про той нікчемний лейбористський уряд, який заплутавсь у влас-

[1] Містична течія у Візантії. (Від грецьк. hésychía — спокій, мовчазність, відчуженість.)

них ногах. Доктор ладен був цитувати уривки спогадів якогось дипломата про конфлікт між царем Борисом та Гітлером. Та потім він роздумав і махнув рукою на все це. Найохочіше він би зараз поговорив про болгарську інтелігенцію — то була одна з найулюбленіших його тем.

Доктор глянув на Калуда знизу вгору. Боже мій, невже це жива людина, подумав він, чи здатен він перейнятися чимось і чи спроможний відчути, як ото часом я, нестерпну прикрість? Чим він живе? Завжди категорично ясний і незмінно спокійний. Нічого не доберу, сказав сам собі Доктор, якому раптом схотілося говорити про зненависть — зненависть взагалі. Або про зненависть до процесу пробудження. Доктор щоранку витрачав зо дві години тільки на те, щоб привчити себе до думки, що він живе не в епоху отих манускриптів та цитат, а в космічну епоху, мешкає в Софії на такій-от вулиці в будинку номер сім, повинен одягатись, їсти й голитися, читати газету, сидіти в кав'ярні й ходити в інститут...

Йому хотілось поговорити про римського філософа Крептуса, якого Калігула скарав на смерть, про атомну війну та про минулі війни, про людину на ім'я Карл Маркс. Або розповім йому про Норберта Вінера: цей чолов'яга добряче попрацював, щоб перетворити людину на робота. Доктор ще згадав про Сенеку й немов застиг, уражений нежданим і вже не раз баченим видінням. Рожева смерть. Безмежна мужність і мудрість поета-філософа, оточеного юрбою друзів і ворогів, які чекають відходу до Елізіуму, і його непідвладні смерті останні слова, увічнені Епіктетом. Доктор подумки проказував знайому латину й несвідомо відбивав ритм задертим носком, а Калуд сидів над ним і не виявляв ніякого бажання спілкуватися. Той не витримав і сказав:

— Довго ми отак мовчатимемо?

— А хіба ми мовчимо? — Калуд щиро здивувався.

— Я б охоче поговорив про щось, — визнав Доктор. — Ти можеш прожити й так, а я перевантажений інформацією і більше не можу приймати, бо лусну.

— А ти не приймай більше, — порадив Калуд. — Переключися на щось інше.

Доктор спалахнув:

— На що саме? Збирати довідки про трудовий стаж?

— Подумай про трудовий стаж отого дерева, — запропонував Калуд.— Або, коли хочеш, зайди до меблевого магазину й трохи посидь на кожному стільці.

Доктор аж рота роззявив.

— Де ти живеш? — проказав він тихо.— Де ти живеш?

— У Народній Республіці Болгарії,— відповів Калуд.— У країні чудес, Докторе. А ти знаєш, що таке слон?

— Не знаю й не хочу знати.

— А слід би поцікавитись,— присоромив його Калуд.— Слон — це теж мураха, тільки велика й з довгим носом.

— Жорстокий ти чоловік!

— Не думаю. Я слон для мурахи й мураха для слона. А що таке мураха?

Доктор сердито мовчав.

— Мураха,— сказав Калуд, не відриваючи очей від футбольного поля,— мураха — той самий слон, тільки маленький.

Доктор кивнув:

— Тобі треба лікуватися, любий мій. Ти рідкісний клінічний випадок. Я думаю про долю Землі, про це нещасне очманіле людство... — Він затнувся, на лобі в нього виступив піт. — А ти промовляєш до мене голосом якогось бога й речеш притчі, коли кожну хвилину може вибухнути війна... Де ти витаєш? — Він замовк. Стадіон був йому огидний, як і кожне місце супермасових розваг; ображала навіть сама думка, що завтра на цьому місці може сидіти жовторотий шмаркач, вистрибуючи й хрипко викрикуючи хвалу своїй улюбленій команді. Та водночас цей стадіон нагадував йому порожній стародавній колізей, на якому залишилося всього два оратори, бо громадяни Риму вже давно розійшлись, а поважні матрони омивають ноги духмяною водою. Потім сучасність удруге стерла картину далеких епох, Доктор подумав про американських конгресменів, які мали сьогодні голосувати за збільшення воєнних витрат, а на в'єтнамські села падають і падають бомби, тим часом інші люди злітають у небо або згорають у кабінах власних ракет, у Китаї 1963 року вісімнадцять мільйонів чоловік померло з голоду, а десятки мільйонів гризли кору кленів та беріз, один професор звелів заморозити себе за кілька хвилин до настання клінічної смерті, а розморозити тоді, коли людство винайде ліки від раку.

Доктора взяв сміх. Аякже, розморозять, тільки невідомо хто — може, дикуни або інопланетяни. Його знову обсіли цікаві думки, але якісь уривчасті й переплутані з іншими, згодом і це все відпливло кудись убік, а перед очима нескінченною стрічкою потяглись перфокарти обчислювальної машини, яка за секунду виконувала кілька тисяч завдань і яку Доктор полюбляв заохотливо ляскати по спині, хоча сам оператор вічно жував жуйку й байдуже дивився на остогидлий пульт. Потім потяглися картини спогадів, які часто приходили в його сни, вони були повні червоних прапорів і революційного пафосу, спогади юнацьких літ, озвучені тупотінням ніг та спалахами пострілів у темряві. Потім знову все переплуталось, і Сенека, Епіктет, Марк Аврелій, Гегель і Монтень заговорили голосами знайомих Докторові сучасних мужів. Доктор заплющив очі, а коли знову розплющив їх, стомлений і виснажений, перед ним коло за колом і ряд за рядом знову виринув стадіон, абсолютно реальні соснові лави, на яких сиділи він і Калуд, залиті тихим пообіднім світлом.

Ось чому мені завжди хочеться говорити й виговорити з себе все, подумав Доктор, а нікому ж і на думку не спаде, якими страшними бувають оці денні кошмари.

Тим часом і справді налетіла зграя голубів, сіро-біло-рудо-чорноряба зграя, яка зробила над стадіоном коло й плавними параболами опустилася на ряди лав.

Запала мовчанка. Доктор не хотів визнавати факту появи голубів, але на душі в нього раптом проясніло. Він збагнув, що повітря над цим бридким стадіоном теж стало іншим, і через це бажання поговорити ще дужче зросло.

— Ти бачив коли стільки голубів разом? — озвався він.

— Бачив,— сказав Калуд.— На Московському фестивалі. Там теж був стадіон.— Він сперся ліктями на коліна й мружився проти сонця.— Тоді московські піонери й комсомольці випустили в небо сто тисяч голубів,— Калуд провів рукою над головою.— Птаство накрило всіх нас, дарма що стадіон був удвічі більший від оцього нашого.

Голуби знялися й сіли на чіткий прямокутник яскраво-зеленої трави.

— Голуб не проста собі пташка,— сказав Калуд.— Голубині крила тріпочуть мало не в кожній болгарській народній пісні. Голуби заповнили цілий світ, а один чоловік простяг руку й вихопив з цієї незліченної всесвітньої зграї одного-єдиного птаха.

— Я Пікассо не люблю,— відгукнувся Доктор.— І ніяк не збагну, як ти в таких дрібних речах умудряєшся побачити щось значуще.

Калуд спитав:

— А що ти вважаєш дрібними речами? — Він дивився на ворушкий, тепер аж рябий, газон.

— Дрібні речі!..— Доктор дістав сигарету й закурив.— Стадіон і ці голуби на ньому. В одному сквері повно жирних голубів, за ними бігає малеча й годує булочками. Але ти ж ходиш тільки сюди, до того скверу тебе зроду не затягнеш. Я досі не знав, що стадіони можуть правити й за голуб'ятні.

— А чому ж. Стадіони можуть виконувати безліч функцій.

— Яких?

— Тисячі варіантів,— сказав Калуд.— Коли хочеш побачити небо без міста — приходь на стадіон. Коли хочеш спостерігати самі дахи та антени — піднімись на верхні ряди. Залежно від твого настрою та бажання, місто виринає або тоне само в собі. Ну, а коли не хочеш нікого бачити — зійди на трав'яний газон. Це лише кілька прикладів.

— Не хочу самоти,— сказав Доктор.

Калуд удавав, ніби не чує, й правив своє:

— Це чудове місце. Ти можеш бути серед людей, але вони тебе не дратуватимуть. Он поглянь: голуби вийшли на поле. Почався матч.

— Про що ти кажеш? Який матч? — Докторові хотілося говорити, щоб звільнитися з-під тягаря думок, але Калуд не давав і слова мовити.

— Матч голубів.

— А мені й на думку не спадало, що голуби прилітають сюди грати в м'яча,— розсердився Доктор.— Може, ти їх змусиш розпочати між собою війну?

— Не бійся,— заспокоїв його Калуд.— Ти про війни знаєш краще за мене. Можу хіба що нагадати тобі один вірш — іспанця Лорки, а іспанці знаються на голубах...— Він затнувся, потім докинув: — Хоча ми, болгари, власне, теж.

— Який його вірш ти маєш на увазі?

Калуд продекламував:

Я побачив на лаврі
двох голубів сизокрилих:
один з них був Сонце,
другий був Місяць.
Я спитав: «Любі сусіди,
де моя могила?»
«В моєму хвості»,— відказало Сонце.
«В моєму волі»,— відповів Місяць.
І я, заритий по пояс,
крутився з Землею разом,
і тут я побачив
двох снігових орлів,
а з ними голу дівчину.
Перший орел був другим,
а дівчина — ніким.
«Орлики сизокрилі,— запитав я,—
де мені судилось померти?»
«В моєму хвості»,— відказало Сонце.
«В моєму волі»,— промовив Місяць.
Я побачив на лаврі
двох голих голубок.
Перша була другою,
друга була першою,
а разом вони були нічим.

Доктор схвильовано дихав, дивлячись на голубів унизу.

— І це ти називаєш голубами? — сказав він.— Вони з голубами не мають нічого спільного.

— Не мають,— кивнув Калуд.

— «побачив на лаврі»...— Доктор цитував.— Ти мене приголомшив. Я й не знав цього вірша... Ось хто схопив голуба,— вигукнув він,— а не твій улюбленець Пікассо!

— Авжеж,— мовив Калуд замислено.— У Пікассо голуб це факт, можливо, навіть приголомшливий, а в Лорки щось зовсім інше. Якесь глибинне бачення або передчуття...

Зграя внизу знялась і полинула в небо. Доктор спробував розгледіти голубині вола та хвости, але навколо росли не лаври, а ряди дерев'яних лав, глухих і холодних, мов нерозгаданий факт, як оті теми, що переслідували Доктора вдень і вночі. Дійшовши цього висновку, Доктор помітив свою парасольку на власному лікті й відклав убік.

Голуби кружляли над стадіоном, злітаючи дедалі вище й вище до хмар, а сонце, причаївшись за трибунами, вабило їх своїм гарячим хвостом. Голуби давали себе привабити, а потім розверталися й пливли вниз, щоб згодом усією зграєю знову ринути вгору. Так повторювалося кілька разів, аж поки птахи зникли за вінцями велетенського тареля, можливо, полинувши туди, де на них чекало воло ще не видимого місяця.

Доктор відчув себе пограбованим і скрушно зітхнув. Стадіон знову став бридким і плебейським вертепом, місцем вульгарних розваг. Трохи ублагороджувала його хіба що Калудова постать. Коли б не Калуд, засмучений Доктор подався б до якоїсь кав'ярні, де зараз сидять молоді інтелектуалки над чашкою кави чи наперсточком коньяку, мов тенісними м'ячиками, перекидаючись назвами творів та іменами авторів, припалюючи сигарети й роздушуючи недокурки. Доктор чудово знав цих дівчат, але йому завжди бракло сили сказати, мовляв, не завадило б спершу повитирати заїди на губах, а тоді вже братися за такі теми. Доктор ніяковів навіть тоді, коли до його столу підсідала знайома дівчина. Це почалося досить давно. Дівчина ставила свою чашку на стіл і починала розпитувати про епоху занепаду Риму. Доктор кожного разу попадався на цей гачок, а потім замовкав і насуплювався, бо дівчина дивилась на нього великими розумними очима й говорила щось несподівано дурне:

— Я така захоплена-захоплена медитацією...

Від фактів нікуди не втечеш, намагаючись не дивитися на дівчину, думав він, факти досади, факти зайвих знань, великі факти з нафарбованими губами та пожовклими від тютюну пальчиками... Він проказав стародавньою мовою різкі слова — щось середнє між прокльоном і лайкою, й трохи охолов...

Тепер він примружив у посмішці свої ясні очі, світлі й майже без вій. У цю мить Доктор дуже нагадував дитину, яка вдягла батьків костюм, хоча від цього не стала старшою. Але він сказав:

— Голуби відлетіли.

— День теж ось-ось відлетить, і ніч повторить нам його всіма зорями,— мовив Калуд і пояснив: — Це теж Лорка.

— Теж... Хочеш сказати, що зорі — теж голуби?

— Я нічого не хочу сказати,— відповів Калуд.

— Ну, добре. Я пішов.— Доктор узяв парасольку й підвівся.

Калуд нічого не питав, і вони потиснули один одному руки. Доктор перевісив парасольку на лівий лікоть і справді пішов. Його постать меншала й меншала поміж лавами, аж поки зникла за брамою бічних

трибун. Калуд рушив у протилежному напрямку, ступаючи бетонною доріжкою між двох рядів. Стадіон уже прибрав якогось металево-синього кольору, лави нагадували потьмянілий свинець, а тіні зблякли. Почорнів і яскраво-зелений газон, мовби його випалили.

Калуд ішов і йшов, неспроможний вибратися з полону лавок, а стадіон крутився навколо власної осі, мов день або планета. Або людське життя. Калудові дуже хотілося, щоб зараз, у цю ось мить, цим самим рядом вийшла йому назустріч Марія, хоч він і не призначав їй побачення й не телефонував, просто щоб з'явилась на поклик внутрішнього голосу, йшла собі отак поволі, як оце він, спокійним пружним кроком, теж як він, і щоб дивилася тільки на нього, єдину живу істоту серед величезних трибун, серед усіх оцих тисяч незайнятих місць і вільних доріжок, і коли вони зустрінуться десь там поміж оцих рядів, не призначивши зустрічі й не вимордувавши телефону, то підуть уже в якийсь один бік, двома сусідніми міжряддями, рахуючи випечені залізом номери: 59, 58, 57, 56, 55, 54, 53, 52, 51, 50, 49, 48, неначе то номери кроків і ковтків повітря на їхньому шляху, і так ряд за рядом і сектор за сектором, аж поки обійдуть усі ряди, прочитають усі номери, зупиняться й побачать, що день уже скінчився й надходить ніч, голодна, спрагла та нетерпляча, вирячена мільйонами зірок, розглипана мільйонами вікон.

Калуд ходив і ходив, іноді зупиняючись і викурюючи сигарету, зазираючи під склепіння всіх брам, які були водночас входами й виходами, але Марія не з'явилася в жодній з них. І він знову йшов бетонною стежкою поміж своїми двома рядами, крок за кроком і ковток за ковтком, а тоді переступав у сусіднє міжряддя й сідав на лаву, щоб трохи перепочити й набратися віри на новий тур.

А вона десь там без кінця набирала номер його телефону — або ж сиділа й з надією дивилася на свій глухий і німий телефон, а диск нагадував їй сонце чи місяць, позначені цифрами від нуля до дев'яти, так само нерухомими, як і цифри годинника на руці, а Калуд не з'являвся й не з'являвся, бо він був там, де не було її. Між ними пролягло велетенське місто, ціла Земля, яка теж поволі рухалася своїм колом, поділеним на години та кольори.

Досягши отак останнього міжряддя, Калуд збагнув, що день справді скінчився. За межею дня почалось місто з мільйоном вогнів, які ще не встигли спалахнути, не встигли розширитися й зіниці мільйона очей, бо настала мить першого розмежування.

Калуд кинув недокурену сигарету й пішов сходами вниз, у бік уже зовсім чорного газона. Вахтер виглянув у віконечко й сказав:

— До побачення, товаришу Ламбрев!

— Хай щастить.

Калуд вийшов за головну браму й під скульптурами побачив Доктора.

— Ходімо,— сказав той.

17.

Слова падали й качалися попід столами, липли до панелей стін, горопудились у попільничках. Одні слова витягало разом з димом у прочинене вікно, інші виносили офіціанти, ще інші осідали по кутках, мов невидимі мушки. Одні слова помирали враз, іншим судилося воскреснути, щоб набути ще більшої глибини. Або щоб нагадати про

розмову, яка відбулася чи не відбулась, породити мрію та сподівання або лишитись тінями живих голосів, тінями, які не шукають голосів. Можливо, саме через це розмови часом воскресали цілком несподівано...

— Пригадую, так, так,— сказав старий письменник, махнувши люлькою без тютюну.— Здається, я писав про це в «Правде». Ми намагались розширити простори, а ви мусите поглибити їх.— Від посміху на знайомому обличчі проясніло кілька ще не знайомих Іванові рис.

— Ви применшуєте свої заслуги,— сказав Іван.

— Не применшую.— Посміх зник, обличчя старого письменника мов закам'яніло.— Ми були початком — ось головне.

— Початком,— зітхнув Іван.— Вашу книжку в нас переклали ще 1921 року.

— Я чув.

— На ній виховувались цілі покоління,— сказав Іван.

— Не знаю. Але ці покоління, здається, виховували й мене.— Письменник ледь пригубив келих, повний білого вина.— Але найголовніше, чого бракує нам тепер, це виховання. Виховання свідомих почуттів, бо знаннями наш сучасник добре озброєний.— Він замовк, у тихій кімнаті було чути його відсапування, потім зітхнув і додав: — Це найголовніше.

— Виховання почуттів?

— І душевності,— додав він.— Колись ми думали, що революція триватиме тільки певний час.— Старий письменник озирнувся, неначе хотів побачити перейдені літа.— Тепер я розумію, що революція — це втілений час, час із усіма змінами й гігантськими стрибками у неймовірне, час постійного ламання старих норм. А революція в свідомості — це найкарколомніша й найвеличніша серед усіх змін.— Письменник помовчав.— Що я вам скажу, я щасливий, був учасником грандіозних подій, чимало їздив і бачив, знав багатьох видатних людей. Може, вони непомітно і впливали на мене...

— Крутить кістки,— сказав Іванові старий художник, потираючи передпліччя крізь хутро кожушка.— Так оце крутить... просто спасу нема.— Він усміхнувся, показавши прогалину між верхніми зубами, потім примружив око й запитав: — Хочеш посміятись?

— Так.— Іван приготувався до смішного. На шафі стояв обернений до стіни скульптурний автопортрет митця.— Хочу.

— Так — ні, так — ні,— проказав старий художник, який любив розглядати слово з вивороту й з лиця. Між ним та його портретом стояло ліжко. На столику було повно всіляких таблеток та мікстур.— Мене гукає мати,— прошепотів він, нахилившись до Івана.— Я вже її не бачив хтозна-скільки літ і зим, а це вже маємо побачитись.

— Не говоріть так.

— Незабаром,— сказав митець.— Болить серце,— додав він.— А знаєш, коли воно заболіло вперше?

— Коли?

— Коли мені минало шостий. Хе-хе-хе...— засміявся художник, але обличчя та очі не відгукнулися на цей сміх, відгукнулись тільки стіни кімнати.— Воно не полишало мене все життя, воно єдине. Я хотів од

нього втекти, прикидався, ніби його взагалі нема, а воно єдине мене не полишало, пройшло разом зі мною все життя: і коли боліло, й коли не боліло. Збагнув? Бережи, Іване, своє серце!..

— Мене непокоїть одне,— вів далі старий письменник.— Емоційне збіднення людей. Ось чого я найдужче боюся. Маю чимало друзів і придивляюся до них. Не знаю, як глибоко я дивлюсь, але мені здається, що в юнаків та дівчат... емоційна активність помітно пригасає. Ось де треба докласти рук.

— Я вас розумію,— відповів Іван,— але, може, то тільки зміна форми активності?

Старий письменник сказав:

— Непомірно зріс обсяг інформації, швидкість руху, зв'язків та знання. Незабаром і ми здаватимемося вам старомодними.— Письменник зітхнув.— Мені вже доводилося чути, що застарів і Хемінгуей, а це мені здається дивним. Я знав Хемінгуея, ми зустрічалися з ним у Мадріді в скрутні часи, я намагався вчитись у цієї великої людини й великого письменника. Для мене він завжди молодий і новий, бо його новизні й молодості ніщо не загрожує. Для мене він як джерело... а джерела не старіють. Джерела є скрізь, у кожного народу, в кожній землі. Коли я востаннє був у Болгарії, я познайомився з одним...

— Отак ми з ним познайомилися,— сказав старий митець, перерізаючи ножицями сигарету. Одну половину він стромив у мундштук, вичистивши з нього сірником накип нікотину, потім глянув на обвуглений сірник, розмахнувся і швидко накидав на аркуші обриси знайомого Іванові обличчя. Тоді відкинув голову й подивився на портрет: — Він мав очі людини, яка багато бачила на своєму віку. Ти знаєш, що це означає?

— Ні.

— Ще довідаєшся,— сказав митець. Тепер він малював очі.— Ми з тобою селянські сини. В тебе попереду довга дорога, бо дороги з болгарського села завжди такі.

— З села вийшла вся Болгарія,— зауважив Іван.

— Через те в неї така довга дорога.— Художник посмоктав мундштук, не прикурюючи сигарети й хмурячись.— Ото через те, що дорога в неї дуже довга,— повторив він, і той, на портреті, зрозумів художника — це стало видно по очах.— Знаєш, які в нього очі?

— Які?

— Очі двохтисячолітньої людини...

— Він помер,— сказав Іван.

— Знаю.— Старий письменник стримано кивнув.— То був геніальний художник. Одного разу ми довго гуляли з ним парком неподалік від його дому й говорили про життя...

Іван закинув:

— Чи не тоді ви назвали його «сердитим добряком»?

Старий письменник примружився. Іван пригадав намальований сірником портрет. Нижня губа на малюнку теж трохи обвисла.

— Було таке,— сказав старий письменник.— Людина помирає не вся, Іване Асеновичу.— Після справжньої людини лишається джерело. Ви, болгари, дивні люди.

— В якому розумінні дивні? — запитав Іван.

— У якому? Вам багато дано й ви маєте все,— відповів старий письменник, відкинувшись трохи назад, щоб, може, краще відчути країну, про яку говорив. Так принаймні здавалось Іванові.— Болгарія — це рай і осередок усіх благ.— Він підняв руку: — Я кажу не як турист. Я бачив на своєму віку не одні небеса й не одні гори. Але цей рай повен джерел і таємниць. Довга й таємнича ваша історія, у ваших надрах захований неоціненний скарб, а народ сповнений життєвої сили. Оце ви повинні усвідомити, оце.

— Я замовлю ще одну пляшку,— сказав Іван.— Не заперечуєте?

— Звісно, що ні,— відповів старий письменник. Коли Іван згодом наповнив чарки, той за болгарським звичаєм трохи хлюпнув додолу. Те саме зробив і Іван.— Пом'янімо художника. Цей звичай я перейняв од вас, великий символ: крапля повертається до джерела свого...

— Кожна людина повинна прожити за свій вік бодай дві тисячі років,— провадив далі старий митець,— але щоб їй при цьому здавалось, ніби вона вчора народилася й завтра помре. Отож повинна поспішати,— докинув він.

— З чим поспішати? — спитав Іван, дивлячись на пляшечки з мікстурами.

— Ти на мікстури не дивись,— мовив старий художник.

Іван перепитав:

— З чим повинна поспішати людина?

— З усім. А що то за дівчина була з тобою на виставці?

Іван збентежено відповів:

— Марія...— Він одвів погляд від порошків та мікстур.

— Марія! — повторив старий митець.— Марія... На світі вісімдесят мільйонів Марій. А ти точно знаєш, котра з них дісталася тобі?

— Думаю, що знаю,— відказав Іван.

— Думаю, що думаю,— невдоволено пробурчав той.— Ти не думай, а люби! Коли вже обрав з-поміж вісімдесяти мільйонів, то кохай. Що дужче любитимеш, то дужче відчуватимеш гіркоту на душі. А отже, й квапитимешся.

Іван не спитав, з чим і куди має квапитись, лише сидів і замислено тарабанив пальцями по сірниках. Старий художник знову буркнув:

— Не грайся з вогнем! — І забрав коробочку, але знову не припалив свого недогризка в мундштуку, лише покрутив у руках і поклав біля щойно намальованого сірником портрета.— Марію обрав, мадонну обрав — а роздумує...— Потім уже лагідніше всміхнувся й сам почав тарабанити по сірниках: — Приведи свою Марію. Тільки не зволікай, бо скоро я вже не зможу бачити. Чув?

— Чую,— сказав Іван.

— За кожною річчю ховається ще одна річ, оце і є свідомість. Інакше залишиться тільки голий факт,— сказав старий письменник.— А факти — найжорстокіша в світі річ.

— Говорите як письменник,— зауважив Іван.— Даруйте, як це розуміти? Адже від факту не втечеш.

— У мені зараз промовляє не письменник,— відповів той,— а людина.— Він скупо всміхнувся й додав: — Не втікати треба від факту, а побачити за ним ще щось. Хочете приклад? Але без образ.

— Звичайно,— згодивсь Іван.

— Іване Асеновичу,— промовив старий письменник і пильно глянув на нього через стіл,— учора на прийомі я спостерігав за вашою дружиною. Жінка надзвичайної краси, я, мабуть, зроду не бачив такої гарної жінки,— визнав він.— А знаєте, що я бачив за нею?

— Що? — Іван засміявся й почервонів.

— Античну базиліку,— зітхнув той.— Розкішну базиліку, витончену й просту. Тільки я вас благаю: не кажіть цього їй.

— Чому не казати? — Іван був підвівся й знову сів.

— Бо вона жінка.

Старий письменник якийсь час мовчав, потім розмова перейшла на літературні теми, далекі й близькі.

— Я вважаю,— обережно закинув Іван,— що великі письменники Заходу мало співчувають нашим ідеям.

— Чому? — заперечив старий літератор.— Коли б це було навіть так, революція — то брама, якою людство входить у новий світ. І воно візьме з собою туди все найцінніше, створене протягом сторіч, незалежно від бажання. А дорога до нового світу неблизька, Іване Асеновичу, доти людство ще багато всякого споживе. Тож за революцію не бійтесь...

— Я не боюсь,— мовив старий художник.— Слова хотіли випередити мене, а тепер їм доведеться плентатися за мною.— Це втішило його, й він сказав: — Мене ціле життя малювала суцільна довга лінія, а я малював її. Замикав нею простір, хотів навіть замкнути час, та не про це мова. Я багато вбивав на своєму віку, Іване, все життя вбивав. Натомився.

— Як це «вбивав»? Не розумію...

— Змалювати щось,— відповів старий художник,— це означає вбити його.— Він прочесав тонкими пальцями своє довге волосся.— Якби я малював тебе — мав би тебе вбити, щоб народилося щось моє. Бо інакше звідки воно в мене візьметься? Мовчи, мовчи — суб'єктивне відображення реальної дійсності. Я підручники добре знаю, не перебивай.

— І все-таки,— не вгавав Іван,— «вбивство» тут не зовсім те слово.

— Послухай-но мене,— мовив старий художник.— Зернина, щоб породити щось від землі, повинна вмерти, ну, а ти вже там сам дивись, яке слово тобі дужче подобається,— сказав він.— Я ціле життя вбивав і народжував, убивав і народжував, а тепер уже й сам ось-ось помру. А що з мене виросте?..

— Чудове вино,— сказав старий письменник, дивлячись на сонце крізь рідину.— Все, породжене вашою землею, чудове. Приїжджаючи сюди, мої співвітчизники потім довго снять Болгарією. Стільки сонця, стільки тепла...

— Не знаю,— замислено відказав Іван,— адже в нас і не Південь, і не Північ. Для жителів Півдня у нас надто холодна зима, а для тих — надто спекотне літо.

— А для вас? — поцікавився старий письменник.

— Для нас?..— Іван знизав плечима.— Ми тільки тепер самі себе пізнаємо...

— Бджола теж бачить,— сказав старий митець, спершись на стіл обома ліктями,— але не знає цього.— Борти кептаря розійшлися, й стало видно товстий теплий светр.— Навчись бачити й розуміти, що бачиш. Може, то й страшне, але бодай знатимеш, що знаєш.

Іван не спитав, що він мусить знати.

— Та гляди ж приходь,— докинув художник.

— До вас?

— На мій похорон. Буде гарний хор...— Старий художник звів на нього очі.— Буде й митрополит — і не тільки він.

— Що ви ото говорите!

— Не говорю, а дивлюсь...

— Ми ще побачимося,— сказав Іван.

— Можливо.— Старий письменник простяг руку й повторив: — Можливо.— Одяг на ньому був заширокий й трохи звисав.

Калуд сказав Іванові:

— Прочитав я твою статтю. Велика тема. На Заході багато хто його не любив, бо він був комуністом, а в нас дехто насторожено ставився через те, що цей письменник увібрав у себе всю західну культуру; проте він був одним з найбільших інтелектуалів нашої доби.

— Я хотів тоді й тебе запросити,— трохи ніяково промовив Іван,— але могло б вийти надто офіційно.

— Утрьох — це не вдвох.— Калудові слова можна було розуміти по-різному.

— Так, ми були тільки вдвох. Я повіз його до того гірського ресторанчика над озером, і ми говорили про багато всіляких речей.

— До статті теж увійшло досить-таки багато,— кивнув Калуд.

— Згадували й Марію.— Іван промовив це недбало й мовби мимохідь, і Калуд сприйняв сказане так само недбало.— Власне, то він про неї почав, я познайомив їх був перед цим на тому прийомі. І знаєш, що він сказав? — Калудове обличчя лишалося непроникним.— Він сказав, що коли дивиться на Марію, то в нього виникає відчуття, ніби дивиться на античну базиліку. Дивний чоловік.

— То були люди іншого типу,— відгукнувся Калуд.— Особливі люди. За кожною людиною й кожною річчю вони бачили щось іще.

— Ми теж навчимося так дивитись,— мовив Іван.— Хай це поперваx буде й страшно, але ми себе привчимо.— Іван уникав дивитися в обличчя Калудові.— А тепер, коли я читаю його спогади, багато що з тодішньої розмови постає під іншим кутом.

— Він належав до людей особливого типу,— повторив Калуд.

Я ніколи не зможу тобі пробачити, думав Іван, бо троє — це справді не двоє. Коли б оце Іван узяв та й сказав йому зараз про те, Калуд би здивувався: чому? Бо кожного разу, відповів би Іван, дивлячись на тебе, я бачу її, а дивлячись на Марію, бачу за нею тебе.

Час припорошує деякі розмови, й вони лежать, мов книжки, старі й забуті; деякі розмови нагадують оте вікно, в яке ми дивимося щоранку, ще не повернувшись до реального світу й до себе самих, інші — мов те дзеркало, що точно відбиває навколишній світ, жорстоко-об'єктивне дзеркало. Багато розмов затоптано на килимах, багато задушено тютюновим димом і втоплено в пляшці, але навіть у гіркому спогаді про них

є крапля солодощів, яка воскрешає їх до життя, вливаючи нові соки й розбруньковуючи молоді листочки, а ми, сидячи серед них, удивляємося в далеч, звідки прийшли, або в ту далеч, куди йдемо.

Деякі розмови ми самі ховаємо, з піснями й жалобними маршами виряджаючи їх в останню путь, нічого не випустивши з усього того сумного ритуалу, який нібито може зупинити їхнє вороття. А вони знову повертаються й стукають нам у скроні, повертаються серед ночі й білого дня. Але є й інші розмови, яких ніколи не було, хоча нам здається, що саме вони непідвладні забуттю, й ми часто силкуємося пригадати обставини, за яких вони відбулись. Так, стоячи поряд з Калудом, думав Іван.

18.

У міжряддях, прокладених друкарською машинкою й зрошених коньяком, повно всілякого люду. Ці чоловіки й жінки сплять, утомившись чекати, поки хтось їх розбуркає й поверне до життя. Хто з них потрібний і хто зайвий? Де знайти ту міру, що визначає потрібність людини, її духовну вагу?

Ковдра та простирадла, під якими ворушаться пальці твоїх ніг, волосинка на білій наволоці, колюча заколка під плечем, жмут одягу на кріслі, банти, підтяжки та смуги прозорих панчіх, постійне сторожке наслухання, коли в чиїхось дверях клацає замок, на те клацання її голова виринає з-під ковдри, мов голівка вужа з води, щоб за мить знову пірнути до тебе, звуки в кишках та шлунку, такі недоречні між двох тіл, двох сердець та їхнього стукоту, двох невимовлених слів... Де все це поділось?

Калуд замовив другу чарку коньяку, сидячи на високому табуреті в кінці стойки, й дивився на викладену цеглиночками стіну, на якій мелькала тінь барменки. По цій тіні Калуд угадував кожен її рух: ось наливає в склянку мінеральну воду, вкручує штопор у корок, потім рух тіні вгору — й різкий звук, далі масне булькання густої рідини в келиху, який потім ковзає на одній ніжці льодом чорного скла. Жодного разу не глянувши на барменку, Калуд знав, що вона після миття не протерла келиха, що в неї стрункі довгі ноги й підкреслено високий бюст, вигиниста тоненька талія, стрілка на панчосі поповзла від коліна вниз, а на чорнявій голові біліє паморозь мереживної кибалочки. Знову й знову булькає рідина, рожева, біла, жовта і ядучо-зелена, а над стойкою й головами сотається сизий дим.

Ковток з другого келиха трохи пом'якшив людські риси, гострі грані та ядучі кольори. Що то другий келих — другому келихові нема ціни! А в голові цокають клавіші, виструнчуються рядками заключні речення й слова, та потім і це все випаровується, зникає з-перед очей, лишаючись десь по той бік муру, що його цеглинка по цеглинці зводить собі Калуд, щоб захиститись од скреготливих звуків та лихих вражень, недоказаних і недописаних слів. І все це той другий келих...

На сусідньому табуреті сидів гарний брюнет, прикладаючись то до чарки, то до маринованого огірочка, зиркав на Калуда й розповідав:

— А теща взяла й відкинула ратиці, то ми тепер утрьох: тесть, я та жінка. Я взяв та купив нафтову плиту, а вона й варить, і гріє, тепер удома повний ажур, бо в такій великій квартирі можна було від холоду покоцюбнути. А тепер хоч голий ходи.

— Ти про кого? — схаменувся Калуд.

— Як то про кого? — здивовано перепитав гарний брюнет.— Про себе.— Він пояснив: — Мої дивляться телевізор, а я втік. Повернуся хіба десь за десяту, в мене сьогодні вихідний. Я кажу про те, що тієї зими батареї не гріли, а морози ж були такі, що з ротів у нас цілу зиму йшла пара. Тепер у мене вдома нафтова плита. Це велике діло!

— Велике,— сказав Калуд. Третій ковток розлився по тілі мовби знехотя, мур уже був достатньо високий і непробивний. Тепер брюнет міг скільки завгодно говорити про своє опалення, про автомобіль, вередливу дружину, закоханих у нього дівчат, італійську пральню, до якої він валізами носить білизну й за годину вертається назад: не встигнеш переглянути газету — а воно вже все попрасоване й складене в стос. А ще він сьогодні знайшов на горищі столик, гарно пофарбував його, переніс до ванної й поставив на нього бочку з нафтою. Калуд лише кивав. Брюнет нарешті дохрумкав огірочки й розрахувався. Залишився порожній табурет. Калуд засміявся: третій келих мав зовсім сховати його, але він приховав це від брюнета.

Спершу Калуд побачив дві знайомі тендітні руки, потім до стойки підійшло кошлате сіре пальто Маестро, сірий шарф під коміром, з кишені виглядала пара теж сірих рукавиць, із шарфа стриміла сивобородa лиса голова з розбишацькими очима, що визирали з-під кошлатих сивих брів. Не чекаючи замовлення, барменка підсунула йому його постійні два по п'ятдесят, розлиті в стограмові келихи.

— Це сьогодні вже котра «двостволка»? — спитав Калуд.

— Третя,— відповів Маестро.

— А сісти не хочеш? — знову запитав Калуд, наперед знаючи чуту вже не раз відповідь.— Сідай на табурет.

— Хто ж сидить за конторкою!

— Це принцип? — навіть не посміхнувся Калуд.

— Ні, не принцип,— відповів той.— Емоційне ставлення.

— До чого? — вчетверте поцікавився Калуд.

— Емоційне ставлення,— Маестро не зводив з барменки очей. Та засміялась і повихляла стрункими стегнами до кухні. Вона заходилась переставляти ящики з оранжадом та коньяком, і Калудові було видно в двері, що її схопив радикуліт, аж губи скривились, скривились вони й за другим ящиком, але Маестро не бачив тих болісних гримас, він бачив лише жінку, стрункі ноги й тонкий стан, і те його емоційне ставлення справді не було ніяким принципом. Колись Калуд його спитав, чому той замовляє «двостволки», і Маестро відповів, що через емоційне ставлення. То був якийсь умовний знак, і Маестро не хотів його нікому розкривати. Ключ від страшних таємниць.

Марія вже вдяглася й поправляє шви на панчохах, а за нею поволі холоне тапчан. Калуд недбало заслав його ковдрою, недбало, і все ж так, мовби хотів ще бодай на кілька хвилин зберегти в ньому оте крихке й тендітне, що залишилося й мусило б лишатись там, аби він ночами відчував його разом з тонкими пахощами парфумів, повертаючи пережите в холодну самоту. А тепер знову запитання — коли та о котрій, звичка, норма й суворий канон, самоубезпечення й думки про наступну зустріч, а він повинен дати відповідь і на те «коли», й про звички, норми та самоубезпечення; потім поцілунок біля дверей, обережні й скрадливі кроки на сходах... Оце вона — і разом з тим не вона. То хто ж

ця жінка, що пішла сходами вниз? Хто та жінка, що кожного разу повертається?

Тапчан мовчить. Його не навчено розмовляти. Стіни сліпі, двері німі. Калуд і тільки він спроможний відтворити кожне слово, сказане й несказане серед оцих стін.

— То ти не хочеш говорити?

— Про що? — озвався Калуд.

— Про що думаєш.

— Я ні про що не думаю,— відповів він.

— Це неправда, ти десь витаєш.

— Ну, де?

— Не знаю,— сказала Марія.— Тільки не тут.

— Вигадки.

— Ти ввесь час змінюєшся. Тепер ти — це вже не ти.

— Я був, вона була, ми будемо,— проказав Маестро.

— Що це таке? — поцікавився Калуд.

— Емоційне відмінювання.— Маестро підморгнув, глянув на свою «двостволку» й узявся до другого келиха; на лівій руці зблиснув срібний браслет.— Маю для тебе повідомлення.

— Яке?

Маестро озирнувся. Барменка наповнювала чарочки, вона теж озирнулася на нього й вихлюпнула рідину на цинкову стойку. Калуд знаком попросив ще коньяку. Вона підсунула йому келишок і сказала:

— Три.

— Добре,— відгукнувся він.— А ти нащо приймаєш антибіотики?

Барменка аж здригнулась:

— Які?

— Я сам бачив. Запивала кисляком.

— А яке твоє діло! — Вона спробувала посміхнутись, але посмішка вийшла якась бліда.— Чого б ото я сунула носа...— Барменка відійшла, знітившись під поглядом сивобородого Маестро, який так нічого й не зрозумів, неначе розмова між тими двома велася якоюсь іноземною мовою.

— То яке ж у тебе повідомлення? — нагадав Калуд.

— Я б хотів, щоб мене заморозили,— відповів той, дивлячись просто себе.

— Коли б ти хотів?

— Коли не стане чудес,— відповів Маестро.

— Хіба вони є?

Маестро закурив сигарету. Барменка стежила за Калудом від кухонних дверей.

— Трапляються.— Маестро сперся обіруч на високу стойку.

— Назви бодай одне.

— Година, коли кінчається робочий день.— Маестро посміхнувся, губи в нього були напрочуд свіжі й молоді, і це якось не в'язалося з його майже білою бородою.— То година чудес.

— Ти теж чудо,— сказав Калуд.

— Знаю,— відповів Маестро.— Через те й не погодився зніматись у кіно. Хоча один режисер мене запрошував.

— Я чув,— озвався Калуд.— І ти даремно відмовився. Увічнив би себе для прийдешніх поколінь.

— Та кинь,— засміявся Маестро й знову блимнув на барменку.— Не верзи дурниць. Навіщо я здався тим поколінням? Хай краще мене заморозять живим — ото буде справжнє диво!

Калуд спитав:

— А коли б же ти хотів бути замороженим?

Маестро нахилився до нього й таємниче прошепотів:

— Коли мене розморозять!

Калуд знову втупився в свою стіну...

Їх розморожували й не змогли розморозити. Над засипаними сірим снігом тілами вешталися сірі вітри, а плями на сірих шинелях були чорні. Калуд розривав сніг разом з усіма. Вербан плакав і часто сякався, ніс його став як буряк. Поручик у кептарі поверх шинелі стрибав на втоптаному снігу й люто тер долоню об долоню, певно, змерз найдужче від усіх. Першого викопали бай Лазара, німецький кулемет прострочив його густим швом. Очистили від снігу обличчя. Вербан узяв Лазара за плече, і той звис двома мерзлими клунками. Чоботи черкали один об один і викрешували дерев'яний звук.

Калуд і далі копав уже подертими рукавицями, набряклі червоні пальці стали мов чужі. Він викопав каску. Почорніле обличчя німця було без очей — їх вирвало вибуховою хвилею. Калуд затулив його каскою й кинувся геть. Зупинився аж під чиєюсь хатою, уткнувшись розпашілим лобом у холодну стіну. Потім трохи отямився й подибав до гурту. Поручик теж грібся в снігу. Калуд став навколішки поряд з ним і взявся допомагати. Сірі шинелі, сірий вітер і сірий сніг. Калиманов лежав горілиць, розкинувши руки. Йому обережно склали їх на животі, щоб затулити страшну вирву, з якої випиналися мерзлі кишки. Калуда знудило.

— Та заберіть звідси цього хлоп'яка! — гаркнув поручик.

Калуда відвели вбік. Вербан укрив його якимось лантухом, погладив по щоці, шморгаючи носом, а Калуд увесь час дивився туди. Там саме перетягали Калиманова. Чоботи його примерзли до мінометної плити, їх ніяк не могли видовбати, довелося витягати ноги з чобіт, і тепер Калиманова тягли по снігу босого.

Він знайшов Калуда у вагоні із снарядами й прогнав геть, проте Калуд і не думав утікати, перехитрив варту й шаснув у кінський вагон, сховавшись під яслами. Калиманов знайшов його й там; цього разу він одвів хлопця аж до вкритого жужелицею перону.

— Куди тебе, шмаркачу, несе! — лаявся Калиманов.

— На війну,— схлипнув Калуд.

— А ти хоч знаєш, із чим її їдять?.. Де твої батько-мати?

— В мене нікого нема...— схлипнув хлопець, у якого від холоду зуб на зуб не попадав.— Хоч і втретє зловиш — я знову втечу, а однаково поїду з вами! — рішуче заявив він, хоч з очей його бігли сльози.

Калиманов заглянув у ті очі й зітхнув. Потім зняв із себе кожушанку:

— Ось на, вдягни. І ходімо, бо поїзд рушить.

В маленький тамбурик вони влізли вдвох. У вибиті шибки шугав вітер, змішаний із димом та снігом. Тамбурик був зовсім низький, Калиманов нахиляв голову й, не дивлячись на Калуда, бурчав:

— І що я з тобою робитиму?

Калуд відмовчувався в кутку. Його зарахували до шостого батальйону, а коли частину кинули в бій, він вискочив під час ворожої атаки з

окопу. Калиманов схопив його вже на бруствері і смикнув назад, ляснувши кілька разів по пиці.

— Я т-тебе вискочу, так твою!..— Тоді щось пригадав і пом'якшав: — Роби, що скажу. Я за тебе поклявся перед начальством.

— Добре! — огризнувся Калуд.

Потім був день багатьох сонць і багатьох вихорів, які вночі перетворилися на суцільний вогняний вир, у небо летіли людські руки й ноги, передсмертні крики роздирали громовицю й з гуркотом і виляском котили її вниз. А потім усі бігли вгору, один доброволець, колишній партизан, співав «Інтернаціонал», його спів урвався на словах «чуєш, сурми...» Батальйон заліг. Калуд так і не довідався, скількох забрала та ніч, а від батальйону лишилася третина. Решта немов розтанула в нічному снігу. Живі сиділи вранці на дні окопу й тримали в покоцюблих руках казанки з холодною юшкою, зуби клацали по алюмінієвих ложках. Після заходу сонця Калуд разом з усіма тягав ящики боєприпасів...

Барменка й досі переставляла ящики з оранжадом та коньяком, раз у раз болісно морщачись і хапаючись руками за поперек. Цей біль виходив із заряджених у холодильнику батарей, розливався по чарках і келихах, щоб люди переймалися ним і співали про нього пісні. Одного разу Марія запитала:

— Навіщо ти так багато п'єш?

— Щоб розморозитися,— відповів Калуд.— Сама ж колись назвала мене трупом.

— Пробач, я тоді була втратила самоконтроль.

— А зараз?

Марія мовчала довгу мить.

— Ти мене остаточно спантеличив...

Вона розчісувалася рожевим гребінцем.

Сивий Маестро заглянув Калудові в очі, але не побачив її.

19.

Вони були на голову вищі від усіх, і Марія здаля стежила за ними. Серед усього натовпу в залі чекання вона бачила тільки їх двох: вузьке розумне обличчя Івана й вугласту голову Калуда, наче висічену з брили вапняку. Іван був гнучкий і вигонистий, а Калуд кремезний, неквапливий і важкий. Вони розмовляли, але вона не чула їхніх слів, які тонули в гомоні залу, Марія думала про них обох, ні, не думала, вона їх народжувала в цю мить, народжувала однаково болісно й з однаковим страхом, але й з якимось іншим почуттям — його можна було б назвати гордістю. Що ж це таке, боже мій милий, запитувала вона сама себе, що ж це в світі робиться, чому ми знову втрьох, де та сила, яка розділила б нас, щоб двоє вийшли з цього залу, а третій, зайвий, лишився б тут? Але хто ж зайвий? Хто, хто?..

Вчора вона цілий день готувала чоловіка в дорогу, прала, прасувала й складала до валізи безліч усіляких речей, потрібних для подорожі, як робила це досі безліч разів, робила старанно й з любов'ю, відчуваючи на серці гнітючий холодок, як і перед всякою розлукою. То був знайомий страх самоти. Ввечері Іван був з нею під тим натюрмортом з вічно соковитими плодами, під якими минали картини її сновидінь. Він пірнув у її ліжко, й довгу хвилину їх бив холодний дрож, аж поки пригорнулись одне до одного, мовчки, наче глухонімі. Він

провів долонею по її обличчі, вона попливла в його обіймах униз, а потім знову настала тиша, аж поки він поцілував її в лоб, підвівся й пішов до своєї кімнати, а вона пригорнулася до Калуда й поринула в сон. А вранці знову клопоталася коло Івана, приготувала йому сніданок і почистила костюм, запитала, чи взяв документи та гроші, а він усміхнувся й знову поцілував її в лоб.

Вона вже їх породила. Думала про них, а вони розмовляли про літаки та повітряні течії. Вже простягаючи документи офіцерові-прикордоннику, Іван сказав Калудові:

— Не залишай Марію саму.

— Добре,— відповів Калуд, і вони потиснули один одному руки.

Потім Марія та Калуд вийшли на терасу й махали до чотиримоторного літака, який поглинув Івана. Коли літак знявся в повітря й гуркіт моторів ущух, вони перезирнулися й перестали махати, а далі неквапом рушили вниз. Обличчя Марії пашіло.

— То ти не залишатимеш мене саму? — вже в машині спитала Марія.

— Не залишу,— відповів Калуд.

Марія тиснула на газ до самого переїзду. Перед шлагбаумом вишикувалося кілька машин, перечікуючи електричку, й Марія прилаштувалась у хвості. А коли шлагбаум нарешті піднявся, вона випередила майже всіх і погнала вперед, дивлячись на сіру смугу асфальту. Її раптом узяла злість. Іван просто познущався з неї, віддавши на поруки Калудові. Вона опустила бічне скло, й вітер підхопив її волосся.

— Ненавиджу тебе,— сказала вона Калудові, бо Івана тепер не було.

Калуд мовчав, і вона знову сказала в скло перед собою:

— І його теж.

Калуд засміявся, проте й цього разу нічого не відповів. Марія чула його віддих. Калуд сидів поряд і мовчки дивився на ту саму стрічку шосе, схрестивши руки на грудях, тоді раптом натис на педаль, болісно придавивши черевиком Маріїну ногу. Машина ще швидше рвонулася вперед. Марія здивовано глянула на нього.

— Що ти робиш?! — крикнула вона.

— Збільшую швидкість.

— Ідіоти якісь! — покрутила головою Марія, знову втупивши погляд у далину.

— Ніколи ще не бачив тебе такою скаженою,— сказав Калуд, коли автострада кінчилась і вони в'їздили в перші вулиці міста. Він закурив.— І тобі це не личить. Не твоє амплуа. Ти любиш непристойні анекдоти?

— Ні.

— Тоді висади мене на тролейбусній зупинці.

— Чому?..— Марія враз охолола.

— Далі поїду сам.

— Навіщо?

Калуд сказав:

— Щоб не полаятись.

Марія проминула тролейбусну зупинку й вимкнула мотор. По щоках у неї котилися сльози, й вона витирала їх рожевою хусточкою.

— Ти підеш до іншої жінки, так?

— Звичайно,— сказав Калуд.— Знайду собі дикунку, яка зроду не

бувала в місті. Вкраду й перекину її через сідло, одружуся з нею, й вона народить мені дев'ятеро дітей.

— З вас два леви,— мовив міліціонер, з'явившись у рамці Маріїного віконечка, наче святий.— Щоб не затримували руху.— Він побачив заплакану жінку й кашлянув.

— Перепрошую, сержанте,— відгукнувся Калуд,— це я винний.— І простяг два леви.

Подавши йому квитанцію, міліціонер козирнув. Він уперше в житті козиряв оштрафованим. Калуд порвав квитанцію на шматочки й викинув у своє вікно, вітер посіяв їх на найближчому газоні.

— Ну, що ж тепер?..— тихо спитала Марія.

— А що тепер? — перепитав Калуд.

— Ти мене ненавидиш?

— Ні,— відповів Калуд.

Орлиний міст махнув на них вісьмома чавунними крилами; дорогу переходили дітлахи, зчепившись рученятами по двоє, якийсь дитячий садок. Марія мигцем глянула на себе в дзеркальце. Сліз уже не було, тільки очі трохи дужче блищали. Калуд ховав усмішку в міцно стулених губах, але губи зрадливо здригалися. Марії відлягло.

— Якщо я дикунка й ніколи не бувала в місті, ти перекинеш мене через сідло? — спитала Марія, коли спалахнув зелений світлофор.

— Звичайно,— сказав Калуд.

— І одружишся зі мною?

— Авжеж.

— А що зробиш зараз?

Глянувши на годинник, він сказав:

— Поїду на кіностудію писати діалоги до вже знятої стрічки.

— Я тебе підвезу.

— Як хочеш,— відповів Калуд, глянувши на Марію, коли на світлофорі знову блимнув червоний вогонь.— Після сліз у тебе очі ще красивіші.— Він погладив Марію по руці.

— Знущаєшся?

— Навпаки, щиро радію,— сказав Калуд.

— Я тобі не вірю.—Машина звернула на широкий бульвар.

— Якби це від мене залежало, я б заборонив жінкам сідати за кермо, здобувати освіту й виходити з дому,— засміявся він.— Оскільки ж я такої влади не маю, то й вези мене.

— Ми побачимося?

— Іван би сказав, що цього просто не можна уникнути.

— Глузуєш з Івана? — озвалась вона.

— Чого б то я глузував? — Голос у Калуда був швидше сумний.— Іван має рацію й усе розуміє.

— Думаєш, він здогадується про нас?

— Не знаю, чи здогадується,— мовив Калуд,— але це його не дуже здивувало б.

— Якби він знав...— Марія на мить замовкла. В очах її майнув раптовий страх.— Якби знав, то не змовчав би.

— Чому?

— Як то чому? — спалахнула Марія.— А якби на його місці був ти?

— Слухай, Маріє, це задача з галузі формальної логіки: якби — якби... Але я не маю права про це говорити,— сказав Калуд.— Взагалі незручно говорити про таке поза очі. Даруй...

— Ти бездушний цинік.

— Правда твоя.

— Ти бавишся нами. Обома. Проводиш якісь експерименти над ним і наді мною, тебе нічого не обходить і нічого не болить. Ні сумління, ні сорому, ні почуття провини...

— Це ти точно помітила. А що ще?

— Для тебе немає нічого святого.— Машина вийшла на серпантини гірського шосе. Марії перехопило подих, і вона до самої кіностудії не промовила й слова, дивлячись на сніп увімкнутих фар.

— Дякую,— сказав Калуд, вийшовши з машини. Маріїні руки тремтіли на кермі.

— Твоїх «диких і неосвічених» я добре знаю,— крізь зуби процідила вона.— Статистки й артисточки...

Марія ввімкнула швидкість і зникла за частоколом дерев.

Марія сиділа в учительській кімнаті. До кінця останнього уроку лишалося десять хвилин. Пахло чорнилом, крейдою та припалими порохом книжками. Чого вона сюди прийшла? На столі лежали стосики зошитів і великий дерев'яний циркуль. Ще десять хвилин... Марія уявила Калуда в якомусь великому залі, а навколо безліч молодих дівчат, вона знала, як дивляться на нього молоді красуні. Калуд удає байдужого й навіть не дивиться на них, а ті перешіптуються у нього за спиною й зблискують оченятами. Марія дедалі дужче ревнувала Калуда до всього й до всіх, а ось Івана ніколи не ревнувала... Годинник показав, що Іван уже приземлився в Афінах. Він був зовсім спокійний і не виявляв ніяких почуттів. Марія провела рукою по лобі. Він тричі поцілував її в лоб — сьогодні в аеропорту й учора ввечері. Наче малу. Ні, він ні про що не здогадувався. Останнім про все дізнається чоловік, казала Христина, якщо дізнається взагалі. Але чому я прийшла до цієї школи, запитала себе Марія. Невже тільки через те, що не маю куди подітися?.. Чому?..

З уроку прийшла вчителька Ангелова й привела хлопця. Учительську заповнили вчителі, вони віталися до Марії, хоч не знали її. Марія вийшла в коридор і побачила хлопця.

— То я залишу вас? — посміхнулася вчителька й простягла Марії руку. В неї виявилася міцна долоня.

Хлопець запитав у Марії:

— А де ж він?

— На кіностудії.

— Чому не прийшов? — Хлопець дивився на неї недовірливими сивими очима, в яких Марія намагалася вгадати сивизну Калудових очей.

— Йому ніколи,— сказала вона, взявши хлопця за руку.— Ходім?

— А куди ми підемо? — спитав хлоп'як. На його куртці були шкіряні гудзики.

— Байдуже куди,— відповіла Марія.— Просто мені закортіло побачити, який ти є. Чи ти мене боїшся?

— Не боюсь,— насупився хлопчик.

Вони вийшли на подвір'я й спинилися коло дверей, пропускаючи учнів молодших класів. Не бетонованому майданчику дівчатка грали в баскетбол. Хлопчик розглядався, неначе шукав когось, потім висмикнув руку.

— То чому ж він не прийшов сам?

— Я ж тобі казала.

— А навіщо прийшла ти?

— Познайомитися з тобою.— Марія відчула раптову неприязнь, але опанувала себе.— Він зайнятий на кіностудії,— терпляче повторила вона.— Хочеш — покатаємося в машині?

— Не хочу,— відповів хлопчак.

— Я тобі не подобаюся? — Марія дивилась на м'яч.

— Чого б то ти мала мені не подобатись?

— Ну, тоді ходім,— сказала Марія й простягла до нього руку.

Долоня в нього була по-чоловічому тверда. Вони пройшли під брамою залізної огорожі й опинились на крайній вулиці міста. В найближчому дворику щось клепав бляхар, навпроти виструнчилися багатоповерхові кооперативні будинки. Марія відчинила дверцята машини, й коли хлопчик умостився на сидінні, сіла за кермо. Вони поволі рушили.

— Куди ти мене везеш?

— Не знаю,— відповіла вона. Марія й справді не знала, чому приїхала до школи й куди збирається везти цього хлопчака.

Одного разу вона була тут з Калудом. Побачивши його, малий кинувся йому в обійми. Марія зроду не бачила таких закоханих дитячих очей.

— Калуде! — озвалася Марія.

— Що? — відгукнувся малий.

— Ти його любиш? — тихим напруженим голосом запитала вона.

Цього разу хлопець не відгукнувся. Його колінця були там, де годину тому стриміли коліна Калуда-старшого. На колінцях лежав учнівський портфель, між середнім і вказівним пальцем синіла чорнильна пляма.

— А хіба що?

— Я просто хотіла знати.

— А яке твоє діло? Ти хто?

— Марія. Хіба ти забув? Ми колись приходили до тебе.

— Я не забув. Але чому ти прийшла без нього?

— Він сьогодні не мав часу, іншим разом прийдемо вдвох.

— Ти мене дуриш!

— Не дурю.— Марія здивовано подивилася на школяра: — З якої речі?

Той здвигнув плечем:

— А він знає, що ти приїхала сама?

— Не знає.— Марії не хотілося брехати.

Хлопчик знову замовк, він бавився шкіряним гудзиком курточки.

— Він подарував мені ковзани,— сказав трохи згодом хлопець. Тепер голос його вже не був таким насторожено чужим.— Вони пригвинчені до черевиків. Такі ковзани!..

— А ти вже вмієш кататися? — спитала Марія, вивівши машину на широкий бульвар, де гуркотіли трамваї й товклися на зупинках люди.

— А то ж як.— Хлопчик не видивлявся на всі боки, наче сидів не в авто, а в наглухо зачиненому приміщенні.— Ходжу кататись на стадіон.

— А мені можна подивитися? — запитала Марія.

— Приходь...— Він дрібно закліпав очима.— Я завтра о третій бу-

ду там. Покажу тобі «трійки» та «вісімки». Можеш прийти.— Малий Калуд почухав щоку замазаним у чорнило пальцем.— А куди ти мене повезеш? — Він уперше оглядівся.

— А куди б ти хотів? Може, додому? Чи ще кудись? Де ти обідаєш?

— У них,— відповів хлопець.— У Гавраїлових, де ж іще.

— Це ти в них мешкаєш?

— У них,— відповів хлопець.— Але я вже скоро втечу. Хай ще трохи...

— Чому?

Малий Калуд помовчав, тільки глибоко зітхнув.

— Що з тобою балакати, ти жінка,— нарешті сказав він. Потім додав: — А йому не кажи, що я вирішив тікати. Я сам скажу. Я йому ніколи не брехав і не брехатиму. Я сказав йому і про шибку, й про конфітюр.

Марія знову глянула на нього.

— Який конфітюр?

— З гастроному,— відказав малий.— Хлопці під'юджували: слабак та слабак! Мамусині синочки... Ну, я пішов і вкрав. А шибку висадив з рогатки.

— Погано зробив.

— Він їм заплатив за шибку, а до гастроному ми ходили вдвох. Я й не заплакав.— Хлопець глибоко вдихнув.— А він не читав мені проповіді й не розсердився. Я потім сам ревів.

— З якої речі? — Марія мимоволі вимкнула зчеплення й поставила машину під тротуар.

— Бо він не сказав мені й слова. А Гавраїлов мене бив, та нічого з мене не витяг,— мовив малий.— Він платить Гавраїловим за мене. Я йому не сказав, що Гавраїлов бився, не сказав і про те, що я плакав після того.

— Чому?

Хлопець підвів на Марію очі — досі він дивився на свій портфель.

— Бо я чоловік, а не баба.

Марія схлипнула, не спромоглася стримати раптових сліз, лише відвернулася й дістала хусточку. І коли трохи опанувала себе, відчула на плечі його руку й обернулася.

— Ти чого плачеш? — запитав він.

— Бо я жінка,— глянула Марія крізь туман сліз. Потім ухопила його й притягла до себе: — Ми подружимось, еге ж?.. Їдьмо десь пообідаємо разом?

Хлопчик дрібно кліпав і випручувався з її рук.

— Не хочу,— сказав він.— Якби я попередив, що не прийду на обід...— Він розстібав і застібав портфелика, клацаючи замком.— Гавраїлови люди непогані, хіба я що кажу? Я не хочу, щоб вони хвилювались. Хай як утечу — тоді вже інша справа. А тепер піду до них.

— Ну добре,— сказала Марія.— Я тебе відвезу, щоб не хвилювались. Іншим разом поїдемо кудись утрьох, як він тобі пообіцяв минулого разу. Тільки ти йому не кажи, що я плакала.

— Добре, не скажу.— Хлопчик розглядав будинки незнайомої вулиці.— Вони люди непогані, але...

— Але що? — спитала Марія.

— Але чужі.

Коли Марія того дня пішла до Калуда, ішов дощ. Калуд був неголений і мав такий вигляд, наче не спав кілька діб. Марія вдерлась без попередження й була певна, що в нього хтось є, але нікого не побачила. Тільки хмару диму. Калуд сказав:

— Мабуть, треба вийти трохи подихати чистим повітрям. Котра година?

— Обід. А ти снідав?

— Ти посидь. Зараз поголюсь і поїдемо до однієї школи.

Вчителька Ангелова обдивилася Марію з ніг до голови, а малий кинувся на шию Калудові. Калуд приніс йому якісь блешні та гачки, хлопчик був у захваті: таких ні в кого з хлопців нема — помруть від заздрощів! Малий знову мав на увазі «отих мамусиних синків».

Уже на вулиці Марія запитала, чи то не його син, і Калуд заперечно похитав головою:

— Ні, не син. Років з десять тому я був у відрядженні на шахтах, під одним бараком знайшов клунок з дитям. Там ми його й «охрестили». При цьому був один товариш з райкому партії і місцевий міліціонер. Ну, як його назвати? Перебрали кілька імен, а міліціонер каже: ти його знайшов — ти й дай йому своє ім'я. Так і зробили. Селище глухе-глухе, я повіз малого з собою і влаштував у ясла. А потім знайшов бездітну сім'ю. Гавраїлови його всиновили, а я допомагаю то тим, то тим. Оце й уся пригода.

— Навіщо ти привіз мене сюди? — спитала Марія.

— Щоб ти знала все.

— А Іван знає?

— Ні,— сказав Калуд.

Відвізши малого до Гавраїлових, Марія добру годину просиділа вдома не роздягаючись. Просто сиділа й невидющими очима дивилася в стіну. Врешті роздяглась і пішла в кухню, але й там не знайшла собі роботи. Їсти самій не хотілось, проте вона машинально налила в чайник води й поставила на електричну плиту.

Потім поплентались до Іванової кімнати, взяла ганчірку й заходилась витирати порох на книжкових полицях та на столі. З папки випав аркуш паперу. Марія підняла його й прочитала перший абзац:

«Величезний розмах будівництва й дедалі складніші завдання, що постають перед нами, не лишають нам часу по-справжньому оцінити все те, чого ми домоглися. Побудувавши заводи та штучні моря, цілі нові міста й систему чорноморських курортів, завоювавши місце на світовому ринку й вийшовши на арену найголовніших політичних подій, ми нарешті мусимо пильніше придивитися й до нашого сучасника, оцінивши його на новому етапі й з нової висоти. Нове суспільство шукає своє обличчя насамперед в економічних і політичних контурах, а вже потім помічає в них нашарування нових моральних і духовних рис. Наша сільська нація за якихось два-три десятиріччя перетворилась на передове індустріальне суспільство...»

Марія поклала аркуш до папки й кинула її на стіл. Хотілося побачити Івана, посидіти й поговорити з ним, як говорила безліч разів у цьому-таки кабінеті...

Одного такого разу Іван був сказав:

— Калуд — людина особлива.

— Ну, ну,— роздратовано відгукнулася Марія.— Ти його сам собі вигадав і закохався в міф.

— Нічого подібного,— сказав Іван.— Ніхто не знає його краще за мене. Тебе дратує те, що він не схожий на інших. Та й не тільки тебе.

— А тебе не дратує?

— Ні. Коли знаєш і розумієш людину, ніщо в ній не може роздратувати тебе. Дуже шкодую, що не пишу романів та повістей, бо ніколи не зустрічав цікавішого прототипу.

— Прототипу кого?

— Людини, яка займається не тим, що відбувається, а що відбувалось або ж відбуватиметься колись.

— Нічого не розумію.

— А я тобі поясню...— Іван підвівся, пройшовся по кабінету.— Калуда зараз цікавить те, чим ми зацікавимося хіба через десятиріччя. Ми живемо в часи, коли розв'язуються найзагальніші життєві проблеми, в часи трохи, сказати б, жорстокі, в часи, яким бракне часу. Тепер поволі формуються основні прошарки суспільства. Кожна річ поволі й болісно шукає свого місця в житті. Це має тривати роками.— Іван усміхнувся й замовк.— А Калуд знаєш що робить?

— Ну, що?

— Намагається поставити кожну людину й кожну річ на своє стале місце. Це непотрібний романтизм. Законів життя не можна обминути й знехтувати, а він цього так і не збагнув. Загальні класові закони й економічні суперечності. Я б сказав навіть так: неминучі золоті суперечності, які діалектично формують життя. Тепер період саме цих золотих суперечностей.

— А чому вони золоті?

— Бо закономірні,— мовив Іван, міряючи кабінет кроками.— Я б сказав — необхідні внутрішні хвороби й стреси, єдино здатні нормалізувати й викристалізувати суспільне буття. Тільки вони здатні поставити кожну річ на своє місце. І тоді ми або ж ті, що прийдуть за нами, займуться кожною людиною й кожним окремим життям.— Іван розхвилювався, неначе на нього дивилися тисячі очей і слухали тисячі вух.— Ми живемо в добу змін і переоцінки цінностей: змінюються форми й державні та суспільні установи, все нове й краще народжується в жорстокій боротьбі. Змінюються люди й посади, змінюються газети й навіть назви газет.— Іван широко розвів руками: — Це поступ, розвиток, боротьба. Вулиця може тричі поміняти свою назву, аж поки здобуде остаточне, четверте ім'я. То буде епоха стабільності.

— Може, й так,— відгукнулася Марія,— але я тобі скажу: мені б хотілося жити в тій четвертій епосі.

Іван сказав:

— Я тебе розумію.— І поцілував її в лоб — знову в лоб.— Це в природі жінки,— докинув він.

— І я маю шукати стабільності в тому хаосі, що ти оце щойно його змалював?

— То не хаос,— відповів Іван.— То казан з киплячою водою. В тому окропі все переварюється й стає нове.

— І скільки ж він кипітиме?

Іван спинився біля вікна.

— Скільки кипітиме? Чи має значення час, коли йдеться про величні перетворення! Ми ж говоримо про нову мораль? А вона тільки

тепер викристалізовується на стабільній основі.— Іван підкреслив останні слова.— Лягає на підвалини нових взаємин. І виміри теж мають бути нові.

— Ти говориш таким тоном, наче все має початися з нас...— Ця розмова втомила Марію. Вона підвелася й теж підійшла до вікна.

— З нас почалося,— впевнено сказав Іван,— але нами не скінчиться.— Він пригорнув її й поцілував.

Тепер Марія підійшла до того самого вікна й похнюпилась. Вікно було зашторене й глухе, день давно скінчився.

Не залишай Марію саму, сказав сьогодні Іван Калудові. Добре, відповів Калуд.

20.

Іларіон несміливо простяг пальто гардеробникові, старе Калудове пальто. Гардеробник дав номерки — йому й Стефанові. Іларіон волів би залишитися тут, біля гардеробника з пальтами, біля розрипаних вхідних дверей, але Стефан потяг його до залу, звідки линув пахучий теплий дух. Пройшовши вздовж ряду столиків, Стефан спинився коло широкого вікна, затягненого голубим тюлем.

— Сідай,— сказав Стефан.— Тобі подобається коло вікна?

— Та подобається,— пробурмотів Іларіон.— Я щодня у ресторані, але щоб сісти за стіл... це мені вперше. Не звик...

Він сів на край крісла перед серветкою та прибором. Кельнер став у Стефана за спиною й кашлянув:

— Слухаю вас, товаришу підполковник.— А сам не зводив з Іларіона суворих очей, немовби оцінював старого гардеробника.

— Принеси дві сливовиці й вінегрет,— сказав Стефан.— Що ще, бай Іларіоне?

— Хіба я знаю? — промимрив Іларіон. У нього від збентеження пріли долоні.— А що ж іще?..

Коли вони цокнулися й пригубили, Іларіон сів зручніше й полегшено зітхнув. Його втішала й Стефанова форма, й давно знайоме лице, і впевнені рухи, які заспокоювали його. Іларіон згадав обличчя тутешнього гардеробника, хворобливого дідка, віку якого не міг визначити. Та й ліврея на ньому була трохи чудна — без галунів і якогось каламутно-зеленого кольору. Ну, та чи не один біс, подумав Іларіон і глянув на двері, якими вони щойно ввійшли сюди.

Вони знову трохи випили й закусили вінегретом. Іларіон розгорнув серветку й накрив нею коліна точнісінько так, як перед цим його односелець, але пильно стеріг, щоб не заляпати. Вони знову ковтнули з чарок, Стефан усміхався й став дуже схожий на свого діда Стефана, тільки що в старого були сиві вуса й сива борода.

— Ну, а ти ж, Стефчо,— озвався Іларіон,— кажуть, і досі парубкуєш?

— Та вже ж,— відповів Стефан.— Ще не настав мій час. Мій півень ще не прокукурікав.

— А ти півня не жди, а сам пошукай жінки,— повчав його Іларіон.— Самому жити погано. Ондечки я дивлюся на свого — зозуля та й годі.

— То особливий чоловік,— сказав Стефан.— Я заходив колись до вас, а тебе не було вдома, то ми з ним побалакали й випили по чарці коньяку.

— Особливішого й не буває,— згодивсь Іларіон.— Крутиться, як те веретено, а нічого не добереш. І коли він тільки їсть та спить, цей чолов'яга? Одно пише та гасає бозна-де. А нащо ото стільки писати? Дивишся — кудись майнув, по кілька день не вертається додому, а ти хоч вовком вий: нема з ким словом перемовитися. Там у тому кооперативному домі всі якісь отакі — квапляться та поспішають. Ти йому добрий день, а воно мов і не до нього...

— Тепер, бай Іларіоне, скрізь отак,— сказав Стефан.— Кожний кудись біжить.

— А таки правда,— похнюпивсь Іларіон. У ньому прокинулася туга за власними синами.— Воно й мої кудись біжать та біжать, а куди його бігти...— Він проковтнув клубок, що підкотив до горла.— Я ж сюди приїхав тільки через них, продав і хату, а тепер як той сирота... За цю зиму так перемучився, що коли б зібрав усі зими мого життя, то не назбиралося б стільки муки, як за цю одну.— Він одним духом вихилив решту горілки, в горлянці так запекло, аж лівим оком прослъозився. Іларіон гикнув, засоромився й витер очі.— Ти, Стефчо, на мене не дивись, я вже геть струхлявів і знікчемнів у цьому місті... Бо нема з ким сказати двох слів.

Стефан поклав долоню на Іларіонову руку.

— Я розумію тебе, але ти не бери цього близько до серця. Все буде гаразд. Навесні зберемося й поїдемо разом додому, ти мені вір. Бо я й сам дуже скучив за дідом.

— Навесні...— Іларіон розпачливо покрутив головою.— Коли б швидше та весна — я б ноги в руки та пішки!

— Оце так! — засміявся Стефан.— Поїдемо поїздом у найкращому купе — ціле село збіжиться зустрічати. А мій дід... Хочеться колись узяти його з собою, привезти сюди та посадовити в літак — хай би погуляв дід Стефан у небі!..

— Нащо йому ті літаки? Твій дід зроду в літак не сідав і не сяде,— заперечив Іларіон.

— Не сяде і в місто не схоче їхати,— не без гордощів заявив офіцер.— Давай краще вип'ємо ще по чарчині!

Кельнер ніби тільки на те й чекав. Після другої чарки Іларіон зовсім розслабився й зручно вмостивсь у кріслі, навіть ноги випростав під столом, аж пружини крісла тонко дзенькнули. То воно непогана річ — отак сісти й посидіти в ресторані, сказав собі Іларіон, та тут-таки подумав про гроші, яким краще було б лишитись не тут, а в його бляшанці, хоч платив, власне, й не він. І тоді в двері ресторану, мов повноправний клієнт, який залишив своє пальто в гардеробі, ввійшла хата й стала по той бік столів, де на стіні висіли картини та чиїсь портрети, й усміхнулась до нього всіма шибками вікон та засклених дверей. Іларіон прояснів і збадьорився, ковтнув трохи з чарочки й знову побачив отой горіх, що не знати коли виріс під хатою. Певно-таки його посадив клятий Спас, аби допекти мені й підняти ціну на хату, вирішив Іларіон, але не зважився сказати про це Стефанові: якось не з руки було.

— Ось побачиш,— голосно мовив Іларіон, звертаючись водночас до Спаса, до Стефана й до міста.— Постривай, постривай...

Стефан підняв келих і глянув Іларіонові в очі. Іларіон раптом зареготав — мало не похлинувся власним сміхом.

— Коли б ти знав — мене ж оце ось у кіно знімали!

— В кіно?

— А ти ж думав! — Іларіон пожував трохи вінегрету й пояснив: — Калуд був повіз мене на оту кіностудію, і сміх і гріх! Я до кіна не дуже, але на тій студії справжні чудеса! І хати, й цілі поїзди з паровозами, що хочеш, те й знімай. А ламп, а людей, а всіляких апаратів!.. Отож привів мене Калуд, а вони й давай мене розглядати, і так і отак. Тоді потягли до гардероба, вбрали мене в кожушанку й посадовили коло воріт — ну справжні тобі сільські ворота! Отут, кажуть, сиди й нічого не роби. А тоді як заходилися знімати, та раз, та ще раз, а тоді ще та й ще — один святий бог знає, скільки разів, а прожекторами очі випікають — не можна всидіти. А якийсь хлопець кричить — не моргай! У тій студії така задуха, що все в тобі кипить, а він накрутив собі на шию строкатого шарфа. Бігає та одно кричить — «не моргай». Та я, кажу, не моргатиму, тільки повідсовуйте трохи оті кляті прожектори, бо вони мене спалять на жужелицю. А вони кажуть — ще ніхто на жужелицю не згорів і ти не згориш, кажуть, сиди й терпи. Вам, кажу, добре балакати, а скуш-штували б ви м-мого...— Язик в Іларіона почав заплітатися, бо в роті за зиму зібралося дуже багато слів.— Попокрутили мене гаспиди, три дні смажили на тих прожекторах. Кажу, чи не набридло вам уже знімати ці ворота, а вони одно торочать: сиди й сиди, то не твій клопіт. Ну, не мій, то й не мій. Нарешті і їм обридло. Дали вони мені цеберку й підвели до чешми, набирай, кажуть, у цеберку воду. Попонабирав я, може, відер сто, хай би воно запалося.

Стефан слухав і реготав, розстебнувши верхні гудзики кітеля.

— Але ж таки набрав?

— Та хай воно западеться! — повторив Іларіон, переймаючись Стефановим настроєм. Тепер життя здавалося йому веселим і повним чудес.— За сім днів мені заплатили двадцять вісім левів — по чотири леви на день. Ще й картку на мене завели й поклали в ящичок: як треба буде — гукнуть. Ото так я став артистом.

— Отож! — відгукнувся Стефан.— У місті не таке й погане життя.

— Не таке й погане,— згодивсь Іларіон. Тепер йому вже нічого не здавалося поганим. Хата стояла по той бік столів, зеленів і горіх біля хати, хоч Іларіон його зроду не саджав, хата була прозора, мов скло, попід нею сиділи клієнти й шастали кельнери, люди їли собі й пили, а з другого боку хати були ті двері, за якими розмістився ресторанний гардероб. Тепер тутешній гардеробник стереже мою хату, з гордістю подумав Іларіон.

Далі була юшка й була печеня, були розмови й було вино, але все це змішалося в одну купу. Стефан говорив про космос і зоряні кораблі, він хотів стати космонавтом, але в нас немає космічних кораблів, а кельнер заперечив, що немає карловського мускату й приніс чирпанський дим'ят. Ми подолали не тільки звукові бар'єри, а й ще багато чого, сказав Стефан, а в Іларіоновій уяві вимальовувався кам'яний кар'єр, як вони возили камінь і кришили його на щебінку, коли повз їхнє село прокладали шосе, згадав Іларіон і про сільського Залізничника, якого жінка ненавиділа й не могла прожити без нього й дня.

Потім якась машина стрясала місто, будинки гойдалися туди й сюди, Іларіон долав якісь бар'єри й голосно сміявсь із Стефана, який розповідав про свого діда та про їхнє село, про Іларіонову хату. Потім Іларіонові здалось, ніби вони знову в ресторані, але в руках у нього виявилася бляшанка й він рахував свої паперові гроші та дрібняки,

порахував і ті зароблені в кіно двадцять вісім левів, по чотири леви на день, але руки були вогкі й гроші липли до пальців, Іларіон лише не пам'ятав, чи це було раніше, чи тепер. Здається, тепер говорили про космос.

— Я тут нічого не второпаю,— сказав Іларіон, намагаючись попасти в рот виделкою з м'ясом.— Де там небо, а де той космос — не доберу.

— Усе космос,— пояснив йому пілот.— Ми про нього знаємо не дуже багато, але не так і мало. Все вирішує людський організм, бо справа не в техніці, техніка розвиватиметься без кінця.

— Усе від людини,— сказав Іларіон, якому вже зовсім не хотілося їсти.— Одне людина сприймає, інше ні... Але до всього можна себе привчити, й до космосу привчимо. Ото тільки розум не хоче привчатися до космосу...

— І розум привчимо,— сказав Стефан.— Обов'язково привчимо.

Тоді ж, а може, після того, Стефан і Калуд сиділи на кухні й щось пили, лампа шпигала Іларіона в очі розпеченими шворенями, хоч він і лежав обличчям до вікна. Йому здавалося, ніби його переливають з відра в відро, а потім почали виливати додолу, й хата теж розлилася калюжею аж до воріт, і це тривало доти, поки Іларіон розгледів Калудове обличчя з двома калюжками великих сивих очей, рожеве провалля Стефанового рота, з якого одне по одному вискакували слова, й слова були про нову людину, про доблесть і ризик у людському житті, й Іларіон знову почав зливатися докупи, а його хата теж, аж нарешті склалася цеглинка до цеглинки й колода до колоди, відродився навіть отой капосний горіх, листя теж прилипало до гілля одне по одному, аж Іларіон не витримав і сказав:

— Нічого не можу второпати, Стефчо. Світ перевертається догори дном. І я сам перевертаюсь, та ніяк не можу вивернутися.

— Перевернешся й ти,— заспокоїв його Стефан, весело сміючись.— Нікуди ти не дінешся, коли вже поперевертались історичні пласти.

— Тих історичних пластів я не знаю,— Іларіон гикнув, делікатно затулившись долонею, як заведено в городян.— Я тільки знаю, що в землі теж є пласти, ми їх усе життя перевертали, а земля як стояла, так і стоїть. Н-нічого н-не знаю...

— Не стоїть. Ніщо ніколи не стояло на одному місці й не стоятиме.

Іларіон теж не стояв, розливався річкою, й ніщо не могло спинити його. Розливався бульварами, заповнюючи собою басейни, підвали та погреби, заливаючи сквери й парки, спиняючи трамваї, тролейбуси й автоколони, але в горлі йому раптом так пересохло, що мусив ще раз прикластися до чарки з вином, яке виявилося звичайним чирпанським дим'ятом, хоч Стефан замовляв карловський мускат.

— Не з-знаю,— промимрив Іларіон,— я н-нічого не з-знаю. Все розливається й тече, а хто його спинить... Хто докупи зб-бере?..

— Вже все зібрано,— заспокоїв його пілот, розстебнувши ще один гудзик.— Якби ти подивився на землю згори, побачив би, яка вона маленька, мов тугий клубок.

— Маленька, м-маленька! — перекривив його Іларіон.— Вам тепер-чки все маленьке...

— Як то нам? — здивувався Стефан.— Кому нам?

— Та в-вам же ж, льотчикам і комуністам...

— І все нам здається малим! — весело сміявся Стефан.

Зате коник був не малий. Здоровий білий конище так тягнув плуга, що аж хомут тріщав. Іларіон міцно тримав руками чепіги, вивертаючи рейки та бруківку й скидаючи їх під межу, туди ж скидав і трамваї, тролейбуси та клубки дроту, щоб не заплутувало леміш та чересло. Будинки теж виорювалися дуже легко, в них коріння було зовсім мілке, леміш підрізав їх і вивертав разом з пластами, все знову ставало тим, чим було. Іларіон спробував одноруч вирвати телевізійну вежу, але вона не піддалась, тоді він схопився обіруч і зрештою таки вивернув, обтрусив землю з коріння й швиргонув на межу. Тепер коникові стало значно легше, мов після теплого весняного дощу. Переорю все й заволочу двома боронами, сам собі нахвалявся Іларіон, утираючи піт з лоба та краплю під вислим носом, переорю й заволочу, щоб ніде не лишилось ані бур'янинки, хай росте хліб.

Він лежав над розореним містом, над нескінченними рядами пальт, схожих на рядки вибуялої кукурудзи, над головами селюків, що були понатягали на себе лівреї з галунами, а тепер знову з мотиками в руках рушили в степ, над аеродромами й літаками, що покреслили злітними смугами неозорі лани землі, схожої згори на маленький тугий клубочок.

А розмовам Стефана та Калуда не було кінця. Стефан уже зняв кітель, а Калуд сидів на дзиглику теж без піджака, зарослий сивою щетиною, втупивши сиві очі в хтозна-яку далину. Стефан погладив Іларіона по сутулій спині й мовив:

— Хай поспить. Попомучився бідолаха... — Він наштрикнув на виделку шматок маринованого тунця, ніжний баличок просто танув у роті. — Такий у нас народ: стоячки спить і стоячки помирає... Жилавий народ.

Калуд підняв чарку обважнілою рукою.

— За скільки метрів від землі можеш літати в бриючому польоті? — спитав він.

— Метрів за п'ятдесят, а то й нижче.

— Заздрю тобі.

— Чому? — Стефан поклав виделку.

— Згори все здається іншим, — сказав Калуд.

— Правда, — згодився Стефан. — Згори земля здається небом, повним таємниць. А коли приземлишся, ходиш вулицями, лягаєш спати — все одно летиш. Інерція! — засміявся він.

Калуд звів на нього очі.

— Ти мрієш про щось? — спитав він. — Думаєш про майбутнє? Чи та інерція поглинає всі твої думки?

— Я? Мрію? — здивувався підполковник. — Мрії й думки... Зроду про це не думав! Коли піднімешся в небеса, мрієш повернутися на землю. Коли ходиш по землі, мрієш про небо. Кожен політ... — Льотчик шукав потрібне слово. Нарешті знайшов його: — це відривання, відривання від усього. Якось я залетів був надто далеко і втратив зв'язок. Пальне кінчалося. Попереду десять тисяч метрів хмар. Оператор на аеродромі не відгукується. Я не чую їх, а вони мене. Безнадійна ситуація... Потім на якомусь галсі випадково почув сигнал із землі. Певно, інстинкт привів мене в поле дії радіостанції...

— А якби не привів?

— Ми з моїм літаком просто випарувалися б... Та годі про це, — відмахнувся Стефан. — Пусті балачки.

— Які ж тоді повні? — озвався Калуд, підливаючи в келихи. — Ось лежить чоловік, для нього цілий світ зійшовся на його хаті. Це повне чи теж пусте?

— Не знаю. — Підполковник знизав плечем, але потім розчулено промовив: — Була в мене любов, були запевняння й клятви, дівчина мало не заподіяла собі смерть, бо її не віддавали за мене, «щоб не плодити на землі молодих удовиць». А ти знаєш, Калуде, що то таке — отримати лист на аеродромі? Або набрати номер і почути по телефону кілька слів... Мене це було страшенно захопило. Я забував про себе, літаючи в своїх небесах.

— Розумію...

— Приїхав я до неї одного дня, — вів далі Стефан, — а її нема. Батьки кажуть, так і так, більше не приходьте, мовляв, бо вона вийшла заміж. Мені потемніло в очах. Думаю — брешуть. Цього не може бути, кажу. І показую листа від п'ятнадцятого цього самого місяця. А вони знову кажуть: одружилася й виїхала за кордон. Одружилася з якимось там із міністерства зовнішньої торгівлі. Отак... Я про нього не мав уявлення, але думав, що знаю її. Висока гарна дівчина з лагідними очима... Скажи-но мені, Калуде, це повне чи пусте?

— Середнє, — сказав Калуд, — не пусте й не повне. Не розумне й не дурне. Не мале й не велике.

— Може, й так, — сказав Стефан і вихилив чарку. — Не знаю, що воно, тільки добре знаю, що замкнув своє серце на дванадцять замків, а ключі кинув у хмари, щоб ніхто не зміг знайти.

— Хоч куди б ти їх кинув,— заперечив Калуд,— а хтось колись та знайде.

— Хто ж?

— Ти сам їх знайдеш, — відповів Калуд. — Знайдеш і даси комусь у руку, щоб повідмикав оті замки.

Підполковник нічого не відповів. Тепер вони сиділи над чарками в цілковитій тиші.

Іларіон почув ту тишу й вийшов за поріг. Над Високим Грунем зійшло молоде сонце, освітивши хату й отой горіх. Іларіон застебнув ліврею на всі гудзики й рушив до ресторану — просто через зазеленілі весняні хліба.

21.

— Ти сам удома?

— Сам.

— Я перебила тобі роботу?

— Ні.

— Чому ти мене уникаєш?

— Я?

— Після аеропорту я тебе не бачила ні разу. Того дня я їздила до школи й зустріла твого хлопця. Ми з ним каталися на машині й розмовляли. Він пообіцяв прийти наступного дня на стадіон, я прождала півгодини й не дочекалася. Чому він не прийшов? З ним нічого не сталося?

— З ним усе гаразд. Але не треба більше туди їздити.

— Чому?

— Бо він без матері.

— Я тебе погано чую, в трубці щось тріщить. Повтори ще раз, будь ласка.

— Я казав, щоб ти до нього більше не їздила. Даремно я тоді тебе до нього возив. Але ти нарешті пересвідчилася, що він не мій син? Пересвідчилася? Чого мовчиш?

— Думаю.

— Про що?

— Думаю, чого тобі бракує.

— А я скажу, чого бракує тобі — усмішки.

— Якщо я й посміхнусь, ти однаково не побачиш. Ти щось писав?

— Нічогісінько.

— А що робив?

— Сьогодні?

— Сьогодні й усі ці дні.

— Думав.

— Над чим?

— Чи не краще було б жінці й чоловікові народжуватися сіамськими близнюками. Тоді не було б ніяких проблем, жінка й чоловік відчували б себе повноцінними, завжди разом і нікуди одне від одного не втечеш, навіть помирати довелося б разом. Не треба ні брати шлюб, ні розлучатися. Якщо він їй набрид, вона може спати, а якщо набридла вона йому, він може поспати. В них було б два сумління й двоє сердець, а що найголовніше — зникла б проблема самоти.

— Чую якийсь голос. Чи то не сіамська близнючка в тебе сидить?

— Вона розмовляє зі мною по телефону.

— А чий же то голосок?

— Твій власний.

— Перестань. Навіщо ти завжди так робиш?

— Як?

— Щоб я сама собі здавалася дурепою.

— Ти найвродливіша серед усіх знайомих мені жінок.

— Та й годі?

— Це вже неабищо. Все інше стосується тільки нас.

— Кого саме?

— Нас, чоловіків. Усе інше ми вже домислимо.

— А чому ти говориш у множині?

— Бо це найбільше відповідає ситуації.

— Чи ти не ревнуєш? Ану повтори.

— Просто мені бракує Івана. Це головне.

— Ти цинік. І хіба то не ти мені казав, що про Івана не слід говорити поза очі?

— Це не поза очі, бо його взагалі нема. І це порушило нашу цілісність.

— Неможливий тип. І ти не хочеш зі мною побачитися?

— Дуже б хотів!

— То в чому ж справа?

— Бажаннями керуються тільки жінки.

— А що ж керує чоловіками?

— Чоловіками — фантазія. Мабуть, так...

— Боже милий!.. А ти знаєш, що сказав отой твій малий? Він теж вважає себе чоловіком!

— Бо так воно і є. Чому це тебе дивує?

— Ти і його занапастиш. А мене вже нічого не дивує. То мені прийти?

— Не треба.

— Чому?

— Бо мене немає.

— Не блазнюй.

— Я не блазнюю.

— А що?

— Шукаю те, чого немає.

— Ти мав на увазі мене?

— Я сказав про себе.

— А де ж я? Ти мене кохаєш?

— Ці слова були вигадані тоді, коли ще не існувало телефону.

— Ти ніколи мені їх не говорив. Ти нікого не кохаєш. Хіба що себе, самого себе.

— Люблю тітоньку Джобіску та Поббла.

— Вигадка номер два. Чому ти пишеш так сухо?

— Я пишу про реальне життя, нічого не вигадуючи.

— Ти плутаний чоловік. Але ти не божевільний, божевільна я, бо думаю про тебе.

— Я не зважився сказати тобі цього.

— Більше не дзвонитиму.

— Тоді дзвонитиму я.

— Навіщо?

— Бо я плутаний чоловік.

22.

Вона лежала в білих простирадлах, біліша від полотна, від свого білого волосся, від власних білястих очей. Доктор сидів поряд на табуреті, тримав її білу руку й говорив про те, як вони поїдуть разом у гори відпочивати, а її усміхнені білі губи вірили цим словам, вірили в гори і в його віру. Калуд стояв коло дверей, мовчазний і зайвий, але Доктор його не відпускав.

Увійшла сестра, а за нею лікар.

— Даруйте, але вам...

— Розумію, — сказав Доктор і закліпав повіками без вій. Усмішка його дружини була так само біла.

— Іди вже, — ледь чутно сказала вона чоловікові.

Доктор торкнувся її щоки губами й рушив до дверей. Калуд пішов за Доктором, а лікар наздогнав їх у коридорі й сказав, узявши Доктора під руку:

— Ви чоловік, і я повинен сказати вам усе. — Він глянув у застиглі очі Калуда. — Межа гемоглобіну двадцять, а в неї сім. Робили переливання і вводили еритроцитну масу... але це нічого не дало.

— І немає надії... — ледве вимовив Доктор.

Лікар тихо сказав:

— Немає.

Його покликала сестра. Калуд узяв Доктора за плечі й повів до сходів. Надворі світило сонце й буяла весна, вербове гілля було вкрите пухнастими китицями, що гойдалися під лагідним вітерцем, запахи ліків змішувалися з запахами лікарняної кухні. Доктор упав на першу ж лаву й застогнав.

— Калуде, вона помре, помре, — твердив він і глипав очима по вікнах лікарні й по небі, намагався заглянути Калудові в обличчя й не знаходив його очей. — Живу з нею душа в душу п'ятнадцять років. А тепер вона помре... Така тиха й лагідна, ніхто й голосу її ніколи не чув. Як та пташина... Щось їй болить — не поскаржиться, щось радує — теж мовчить, лиш проясніє... За які гріхи?

— Говори, я слухаю, — заохочував його Калуд.

— Про що говорити? Ну про що? — здивувався Доктор. — Я колись мав неприємності по партійній лінії, бо батька її засудив народний суд. А вона тоді була зовсім дитиною, до того ж людина не обирає собі батьків, і гемоглобіну теж не обирала, а гемоглобін знизився до семи. Межа — двадцять! А в мене його сто... Я розумію, класова боротьба, хіба я не знаю? Я сам був учасником цієї класової боротьби, але чим же вона завинила, ну скажи.

— Нічим не завинила, Докторе, — відповів Калуд.

— Правда ж? — Доктор підхопився й знову сів — ноги в нього підгинались. Якась тілиста санітарка спинилася біля них із клунком білизни в руках, утупившись у Доктора та Калуда. Калуд сердито блимнув на неї, і вона пішла. — Правда ж? — Доктор мовби трохи ожив. — Я сиджу читаю — а вона слухає. Або навпаки. Знає напам'ять цілі збірки поезії. Або слухаємо музику й мовчимо, але ти знаєш, що ти в цій музиці не сам... Вона ніколи нікого не образила. Ми завжди були вдвох, завжди разом...

На деревах несамовито цвірінькали горобці.

— Ну, ходімо.

Доктор підвівся й слухняно пішов за ним. Потім знов обернувся й глянув на вікна, але вже не міг розпізнати її вікна. Потім потяглись вікна вуличних будинків, шереги вуличних дерев. Доктор поступово забував усі засвоєні цитати, всі думки й слова. Що далі відходили вони від верб на лікарняному подвір'ї, то настирливіше повертався він до них.

Вони спинились під його колоною біля бару, але Доктор її не впізнав. Строкато вбрані хлопці й дівчата, які наче зійшли з обкладинки останнього випуску журналу мод, заходили й виходили з бару, а Калуд і Доктор стояли під колоною, мов на почесній варті. На колоні не видно було жодного видовбаного слова.

— Дивна ти людина, — сказав якийсь юнак.

— Нічого дивного в цьому не бачу, — відповіла дівчина.

— То в нас кохання чи дитяча забавка? — спитав він.

Прогуркотів трамвай і заглушив вибух молодого сміху.

— Чого ми сюди прийшли? — озвався Доктор.

— Просто так, — відповів Калуд. — Я думав, тобі тут полегшає.

— Ходімо звідсіля, — сказав Доктор. — Ходімо негайно.

Тепер він потяг Калуда вулицею вниз, далі від цього модного журналу та кам'яної колони, яку він підпирав спиною в дощ і сніг, у мороз і в спеку, чекаючи на когось або на щось, короткозоро вдивляючись у натовп і виглядаючи дружину, щоб, узявши її за руку, ввійти до цього затишного бару й випити з високої склянки вишневого соку або кави. Його дружина... Її вуста всміхалися до нього всі ці п'ятнадцять літ. Білясті очі й біле обличчя за ці роки зовсім не змінилися, долоні були так само прохолодні й м'які, пальці — з ненафарбованими нігтями, рожевими, як і майже по-дитячому тендітне плече, що теж не змінилося за ці п'ятнадцять років.

Доктор і Калуд увійшли до іншого бару й умостилися на інших високих стільцях, попригвинчуваних коло стойки. Уперше в житті Доктор пив коньяк, сам того не усвідомлюючи. Зморщене Калудове обличчя плавало поряд у густому сизому диму, обернене до вікон. Доктор не розповідав йому про останні зміни в Академії наук, не говорив про в'єтнамську війну й не цитував класиків, не згадував про стронцій-90 й нічого не провіщав, не скаржився на болгарську інтелігенцію й на оте нещасне людство. Забувши про майбуття й про минувшину, він пив потроху коньяк і говорив з дружиною про те, чого не встиг сказати за всі ці роки, говорив, обмежуючись одним словом або одним звуком, неначе перед ним був безмовний птах.

Щось процвірінькало в сизому тумані, перебивши Докторові думки. Він озирнувся й побачив натхненне бородате обличчя Маестро.

На привітання Маестро ніхто не відповів. Маестро пропхався між табуретами, став між ними обома, подав Калудові маленьку теплу руку й поліз бородою йому в обличчя. Калуд мовчки потиснув ту ручку й знову задивився в своє вікно. Глянувши на обох крізь «двостволку», Маестро збагнув, що їхнє мовчання не є принципом.

— А він живе, — без тіні зненависті сказав Доктор. — Ціле життя не просихав, а живе й житиме далі. Життя...

— Маестро невинуватий, — сказав Калуд.

— І вона теж невинувата. — Доктор засопів. — Ні перед ким ні в чому не завинила, а гемоглобін дійшов до семи!

Калуд не відгукнувся, Маестро уп'явся в нього натхненними очима й чогось чекав.

— Пий, Докторе, — сказав Калуд і кивнув барменові. Той знову наповнив їхні чарки, потім налив і Маестро в його «двостволку». Це мовби поєднало всіх трьох. Вони пили не цокаючись. Доктор без упину курив, наче хотів потонути в тютюновій хмарі.

— Тобі ніколи не спадало на думку заподіяти собі смерть? — якось був спитав Доктор, коли його колона була ще жива й він підпирав її плечем.

— Спадало, — відказав тоді Калуд. — Але то дурниця.

— Е ні, — мовив Доктор, провівши очима гуркітливий трамвай. — У кожного бодай раз у житті мусить виникнути бажання відмовитися від того, в що його занурили силоміць.

— Треба навчитися сприймати все те, як своє власне, — відповів Калуд.

Він довго мерз у тунелі. Чекав на поїзди, щоб одним стрибком погасити їхні фари. Він шукав у світлі фар своїх батька та матір, десять років шукав і розпитував про них людей. А його розшукували з дитячого притулку, порозсилавши фотографії до всіх поліцейських управлінь. Тим часом Калуд блукав осінніми горами, аж поки надибав закіптюжений чорний тунель. У нього з'явилася надія, що, може, саме в тунелях знайде він тих, кого так довго розшукував, створюючи й повсякчас руйнуючи в уяві риси їхніх облич, які йому снилися мало не щоночі. Вони були схожі то на батьків тих доглянутих і вгодованих дітей, які жували на перервах білий хліб з маслом та медом, то на випадково побачених чоловіків і жінок, то на вихователів сирітського притулку. Він мусив упізнати їх у сліпучому світлі фар, але вони байдуже, не впізнавши,

проминали Калуда, оповивши його задушливим димом та пекельним гуркотом коліс. Вагони шарпалися кудись у темряву й вистукували: копилак-байстрюк, копилак-байстрюк!.. Ці слова викликали в ньому люту зненависть, він чув їх безліч разів од дорослих і малих. Діти забезпечених батьків вимовляли їх особливо смачно. Вони запихалися бутербродами й мріяли побити сиріт у грі з м'ячем, але завжди йшли з поля переможеними й здалеку дражнились: копилаки-байстрюки, копилаки-байстрюки!.. Те саме вистукували й колеса в тунелях, розносячи по всій країні ці образливі пекучі слова, чавлячи й розмазуючи їх між буферами й перевантажуючи в міжнародні вагони, щоб продавати їх багатіям та іноземцям замість лотерейних квитків. Ледь живий від брязкоту й диму хлопець мерз у тунелях, його різали леза розпечених фар, а задні вагони повторювали одне й те саме: їх нема... їх нема... їх нема... По щоках малого Калуда котилися чорні від сажі сльози, він півпритомний вийшов з тунелю й натрапив на вартових, що стерегли міст через річку. Солдати побачили його й кинулися за ним, а малий шугнув у яр і кинувся втікати. Та сили полишили Калуда, й він упав, плачучи й повторюючи крізь сльози: «Їх нема, їх нема, їх нема!»

— Докторе, — сказав тепер Калуд, — ти про такі дурниці не думай.

Тепер Доктор мовчав, а тоді він говорив про літаючі блюдця, про інші галактики й інші світи, про контакти з іншими цивілізаціями.

Калуд узяв малого Калуда за руку й повіз до невеличкого приморського села. Вони довго ходили вздовж берега, залишаючи мережку подвійного сліду на мокрому піску, потім полягали в затишку під скелею, біля викинутих на берег дощок і колод. Хлопчик несподівано заплакав, схопив Калудову долоню й уткнувся в неї лицем.

— Чоловікам плакати не годиться, — сказав Калуд.

— Я... я не чоловік, — захлинався хлопчик.

— Чоловік, — сказав Калуд, легенько вщипнувши його за вушко.— Багато дорослих чоловіків проти тебе баби.

Малий підвівся й перестав плакати; він був засмаглий і худий, на руках і спині в нього біліли сліди морської солі.

— Ну, що скажеш? — озвався Калуд.

— Нічого. — Хлопчик дивився на море.

— Може, давай поплачемо разом? — закинув Калуд.

Малий звів на Калуда ще мокрі очі — Калуд ніколи не зміг би забути цих очей.

— Де моя мама? — тихо спитав хлопчик.

Калуд не відповів. Йому здавалося, що він ледь живий виповзає з тунелю, б'ється руками й ногами об осип яру й кричить.

Море було блакитне й тихе, мереживо піни часом майже сягало їхніх ніг і з сичанням тануло в піску. Недалеко від берега кружляли чайки, а перед очима в Калуда мигтіли обличчя табельниць і мотористок з копра, насосниць і куховарок шахтарського селища, звиклих до гір жінок, почорнілих од куряви й цупкооких, мов чоловіки, які важко ступають по землі кирзовими чоботами, йдучи о п'ятій ранку в штрек, збиваючи на стрімкій стежці сніг та груддя, не дивлячись на небо й

низькі зірки, несучи на плечах ломи та свердла, клуночки з обідом та гирі карбідних ламп, які не гаснуть на вітрі.

— Я теж не маю матері, — сказав Калуд. — Я зроду не бачив ні матері, ні батька.

— А чому в мене твоє ім'я? — запитав хлопчик.

— Бо я тебе знайшов.

Малий насторожився.

— Де?

Калуд мовчки погладив його по голові. Лише згодом запропонував:

— Ходімо ловити крабів?

— Ходім, — неохоче підвівся малий.

Вони наділи маски та ласти й зайшли у воду. На глибині між скель, серед водоростей, які махали руками й манили їх до темних підводних печер, вони шукали крабів...

— Гемоглобін знизився до семи, — вкотре повторив Доктор.

— До семи,— луною відгукнувся Калуд, потім кивнув барменові. Той наповнив їхні чарки, а також «двостволку» Маестро.

Доктор пробурмотів:

— У хвості сонця... — Потім глянув на Калуда й сказав: — Я не можу піти додому.

— А ти й не ходи.

Калуд дивився на бармена й думав про малого, який тоді був запитав його: де? На рудник приходили селянки з чорними переляканими очима, він запам'ятав тоді чимало облич, жінки приходили до родичів або влаштовувались на роботу, котрась і підкинула той клуночок з малям. Але хто вона й де її шукати?

Доктор мовчав, потім нахилився до Калуда, на лобі в нього виступив рясний піт.

— Калуде, — прошепотів він, — мені доводилося вбивати. Я вбивав людей, тоді це було необхідно, розумієш? Був один гад. Він виказував наших поліції по п'ятдесят тисяч за голову. В нас було обмаль часу, ми спускалися з гір, щоб помститися... — Доктор провів руками по шиї, наче його щось душило, потім, мов у нестямі, уривчасто заговорив: — Він стояв під стіною школи й дивився на нас, я сказав: «Іменем народу» й вистрілив, а він упав і вхопився за живіт, тоді почав дряпати пальцями цеглу, розплющив очі й побачив мене... Я вистрілив удруге... Тепер він приходить до мене щоночі й мовчить. Як прокинусь — його нема...— Доктор роззирнувся. Крім сивобородого Маестро, поблизу нікого не було.— Якось так вийшло, що я її покохав, а її батька... Родичі порозбігалися й покинули її саму, її теж вислали, хлібних карток у неї не було, вона голодувала... Це відтоді в неї ота білизна́, відтоді мовчить або говорить ледь чутним голосом... А тепер гемоглобін знизився до семи!

— Не думай про це, Докторе, — болісно нахмурився Калуд.

— Про що не думати? — Очі в Доктора широко розплющились, вій на повіках майже не було. Калуд відмовчувався, і Доктор важко зітхнув: — Не можу не думати. Я завжди її любив, може, тому, що винен перед нею, а може, це співчуття... П'ятнадцять років разом, за цей час вона стала половиною мого життя, єдиною близькою мені людиною, наче моя тінь. Ми були тінню одне одного. Були жінки...— Доктор зат-

нувся.— Чи то вони з примхи, чи ще чогось, бо я ж негарний і не дуже мужній, а вони мене... Але нічого не мав із жодною!

Доктор затих. Калуд підняв чарку й вихилив. Він мав багатьох жінок, його ніжність завжди їх дивувала, виявляючись часом у найпрозаїчнішу мить, їх дивувало й розчулювало, як він довірливо клав свою вугласту голову їм на плече, мов дитина, що прагне материнського тепла, нерозумна дитина, яка ще не усвідомила себе. А потім наставав холод протверезіння, який буквально заморожував жінок. Були й інші хвилини короткого фальшивого єднання, коли двох людей пов'язував пекучий солодкий біль, коли людина вмирала й народжувалася, щоб потім поринути в імлу розчарування й самоти, щоб потім знову шукати й знову не знаходити.

Була мить і того вже досить далекого тепер дня, коли він повівся просто брутально, роздивляючись її холодним оком байдужого спостерігача, хоч досі вони бачились по кілька разів на тиждень. Ця грубість розрослася в ньому й поступово перетворилася на якийсь незбагненний біль, а згодом у ще не відчувану радість. Він прагнув її й жадав, коли Марії не було поряд, творив її в уяві безліч разів, і кожного разу різною, творив і підносив на незбагненну висоту, щоб схилитися перед нею, щоб опиратись їй і тікати від неї, коли вона бувала з ним, ота справжня Марія. Але яка вона справжня і яка ні?..

— Якщо тебе хтось образив, — Маестро мазнув його по обличчю віхтем бороди,— я з ним битимусь. Так і знай!

— Я знаю, — відповів Калуд. — Маестро, вибач мені, я сьогодні не можу зосередитись.

— Я теж, — сказав Маестро, судомно хапаючись обома руками за трубу, що тяглася вздовж стойки.— Мене сьогодні возили до Іхтимана, чув?

— Машиною?

— На вихлопній трубі, — відповів Маестро. — Я їхав на вихлопній трубі. — Маестро видихнув йому в обличчя хмару диму. — На справжній вихлопній трубі.

— Розумію, — сказав Калуд.

— Там народилася й жила моя донька. Ти хіба не знав?

— Уперше чую, — відповів Калуд. — Хіба ти був одружений?

— Був, — сказав Маестро й відпив потроху з обох келихів. — Але вона поїхала до Ріо-де-Жанейро, і я її не застав.

Калуд згадав дівчину з переповненого молодіжного бару, яка теж говорила про Ріо-де-Жанейро й пахла мокрим дівочим пальтом. Маестро докинув:

— Вона приїздила, а я її не застав. Будьмо здорові! — Він спробував усміхнутись, але усмішка не змогла виплутатися з хащів бороди.

— Я більше не можу, — засопів Доктор і зліз із табурета.

У вікна бару вже заглядала ніч, і він попросив Калуда:

— Ти мене довезеш?

— Звичайно, — сказав Калуд. — Але ж ти не хотів їхати додому.

Доктор попросив:

— Одвези до лікарні.

Чергова сестра спинила їх у білому коридорі біля білих дверей.

— У чому справа? — запитав Калуд. — Чому ви нас не пускаєте?

— Вона спить, — відповіла сестра й опустила очі.

— Спить? — вигукнув Доктор. — Спить?

Сестра не сказала більше ні слова. Калуд вивів Доктора й посадовив на лавці біля верби. Доктор сідав так обережно, немовби боявся розпастись на частини. Він торочив одне й те саме:

— Вона спить.. Вона спить.. Спить.

Калуд мовчки кивнув.

— Нехай спить, — проказав Доктор. — А як прокинеться, сестра нас гукне. Ми почекаємо, правда ж?

Калуд мовчки кивнув.

Він прокинувсь о третій годині ночі й підвівся. Кімната і власне ліжко були йому бридкі. Калуд одягся й пішов зварити кави, марно намагаючись пригадати щойно бачений химерний сон. Потім випив каву в холодній кімнаті, викурив гірку сигарету й сів на стілець. У машинці чекав закладений чистий аркуш паперу.

Калуд довго тер лоб, довго розтирав кулаками очі й намагався тепер пригадати якусь набридливу мелодію, що то з'являлася, то зникала в його голові. Перед очима виринув стадіон з голубиною хмарою, бородатими метеликами й ще казна-чим. Нічого не міг пригадати, а закладений у каретку аркуш настирливо білів.

Так само настирливо цокав годинник, Калуд накрив його подушкою й знову сів. Наповнивши попільницю недокурками, він глянув на годинник під подушкою й знову його накрив. Пів на п'яту. Калуд визнав себе переможеним і важко зітхнув, але вже не міг заснути, тому вирішив узятися до сценарію й написати сімнадцятий епізод. Машинка клацала слухняно. Клавіші виводили знайомий лейтмотив. Невдовзі мало розвиднітись.

23

— Чудова річ, — сказала Христина. — Скільки коштує?

Логофетов облизав губи й розчавив недокурок у попільниці.

— Сто, — сказав він. Губи його були завжди мокрі.

— Отже, п'ятдесят, — відрубала Христина.

Логофетов сказав:

— Це ж вісімнадцяте сторіччя. Сто — і край!

Христина загорнула поли темно-коричневого халата й сіла поряд. На його лисину та зморшкувату потилицю вона тепер дивилася впритул. Комірець сорочки був протертий, а в вухах ночувало порося; Христина бридливо відвернулася. За цю ікону він дав десятку або взагалі видурив за так. З Логофетовим ніхто не міг у цьому зрівнятися, він умів затуркати будь-яку бабусю чи церковного паламаря, накинувши оком на ікону. Але я тобі не бабуся й не паламар, сказала подумки Христина.

— П'ятдесят, — сказала вона голосно. — Більше бог дасть.

— Не буде діла, — скривився Логофетов.

Ікона лежала на столі, мов книжка в оригінальній обкладинці. Деревина була справді стара, місцями потемніла, але фарби добре збереглись, лик Діви та її хітон лишались ясно-рожевими, довгопалі руки були по-людському ніжні й живі й разом з тим іконні, очі зосереджено дивилися на малюка. Христина мусила придбати цю старовинну витончену ікону.

Логофетов поклав руку на своє добро, але Христина її перехопила.

Логофетов страдницьки зітхнув. А коли він зітхнув ще розпачливіше, Христина підвелася й принесла п'ять десятилевових банкнот.

— Про постійних клієнтів треба дбати,— засміялась вона.

Логофетов сховав гроші й почав збиратися. Провівши його до дверей, вона нагадала:

— А про намисто з двадцятьма трьома дукачами не забув? Я обов'язково повинна його мати.

— Шукаю, — востаннє зітхнув Логофетов і нарешті пішов. Зачинившись у чоловіковому кабінеті, Христина довго розглядала покупку в лупу. В низенькій шафці лежало кілька ікон та предметів церковного начиння, чимала колекція народних жіночих прикрас, дорогих кліпсів і сережок, фібул, браслетів та старовинних гребінців. Христина загорнула образок у пергаментний папір і поклала поряд з іншими іконами. Ніхто не знав, навіть глава сімейства, що Христина вже переправила на Захід через фрау Фехтнер шістнадцять коштовних ікон, — для свого двоюрідного брата в Парижі. Ніхто не мав уявлення й про те, що Христині пощастило зберегти частину родинного золота, яке лежало в надійній схованці й зігрівало Христину в лихі для неї часи, додаючи їй упевненості.

Лихі часи, подумала тепер Христина. Я майже не зазнала лихих часів, бо розумна жінка здатна все передбачити.

Досі Христині щастило майже в усьому й майже скрізь. Джо, скажімо, не мав і на думці, що то вона йому допомогла, коли під ним було похитнулось інститутське крісло. Авжеж, любі мої, коли чоловікова кар'єра під загрозою, дружина мусить прийняти ванну й дістати з шафи своє найкраще вбрання...

Христина посміхнулася, ледь ворухнувши кутиками губів. Чоловіки не бачать далі свого носа — цю істину вона засвоїла досить давно. Коли Джо працював днями й ночами, щоб увійти до касти вчених мужів, Христина теж не сиділа склавши руки. Придбала була ділянку землі, потім поміняла її на іншу: якийсь дикий пустир. Але Христина з певних джерел уже знала, що ділянка не вічно буде пустирем, тож поки інші розглянулися, ціни на ту непривабливу землю дуже зросли.

Чуття ніколи не зраджувало Христину. Свого часу воно привело її до родопських та балканських сіл, жінки яких охоче віддавали їй материнські ліжники та запаски, чоловіки — свити і вишукано гаптовані сорочки, одержуючи взамін фабричні ковдри та матраци, дешеві кофточки та штамповані хустки. За старовинні чаші й тарелі, що їх триста років тому привозили сюди венеціанські та дубровницькі купці, Христина платила позолоченими сервізами, під якими вгиналися полиці столичних крамниць.

Часи змінюються, казала вона сама собі, а немає нічого кращого за несталість. Але й ці часи швидко минуть, усе стабілізується й прийде в норму, все повернеться на круги своя. В епоху мотоциклів Христина точно знала, краще від багатьох фахівців, коли настане епоха автомобілів. Тепер вона вже заглядала далеко наперед: в епоху яхт, приватних літаків та вертольотів. Христина набагато раніше за інших дістала шоферські права, а тоді довго й наполегливо мучила чоловіка, поки й він зробив те саме й зрештою дякував їй за це. Її син мусив стати цивілізованою людиною, вона змалку виховувала його і вже чимало домоглась.

— Усе має свою цінність, — казала вона сама собі, стороннім же торочила: — Не можу жити без гарних речей.

— Мене дивує твоя енергія, — завважувала Джіна.

— А мене твоя незворушність,— відповідала та.— Ти просто ідеальна жінка! — з таким запалом казала вона, аж Джіні ставало смішно. Вони обговорювали безліч всіляких тем, але теми щоразу пропонувала Христина. Джіна познайомила її з багатьма впливовими людьми. Христина старанно підтримувала знайомства, запрошувала знайомих у гості й сама навідувалася до них. Одних цікавило її вміння влаштовувати домашній затишок, інші консультувалися з нею про те, що варто купити за кордоном, а що вигідніше придбати тут, третім просто подобалася ця гостинна й гарна розумна жінка, яка вміє ненав'язливо задавати тон.

Христина не була плетухою. Це особливо імпонувало жінкам, які охоче звіряли їй найстрашніші таємниці. Аборти, побічні зв'язки, розлучення, шлюби та інші делікатні ситуації — в усьому цьому кращої порадниці від Христини годі було знайти.

— Чим ти зайнята? — часом запитував її Джо.

— У мене справ по саму зав'язку.

— Справ?

— Звичайно, любий! — казала вона, б'ючи його пальчиком по волохатому вухові. — Справи робляться не тільки в робочий час.

Джо хапав її в обійми й починав крутити по кімнаті.

— В мене жіночка — золота!

— Звичайно.

— Ти не нудьгуєш, а це головне.

— Ніколи нудьгувати. В мене дім і чоловік, певне становище в суспільстві, син, приємні знайомі й друзі. Взагалі цікаве життя.

— Ти ввесь час кимось клопочешся.

— Ні, любий мій. Скорше вони мене розважають.

Джо зачинявся в кабінеті й більше її не турбував, а Христина підсідала до телефону, або писала листи, або грала в бридж чи покер, або розмовляла з приятелькою, або розповідала синові перед сном казку. До того ж мала час, щоб підтримувати вдома зразковий порядок: уміла добре готувати і все робила сама.

Джіна, як завжди, з'явилася несподівано.

— Препаскудний фільм, — сказала вона, роздягаючись у передпокої.

— Який?

— Угорський.

— А я на угорські ніколи не ходжу. Мене дратує їхня мова.

— Мене теж, — озвалася Джіна. — Зроби мені бутерброд, бо вмираю з голоду, — попросила вона.

Джіна швидко жувала дрібними білими зубками. На ній були темно-сіра спідниця й світліший жакет, коротка зачіска надавала їй вигляду юної дівчини. Таке мале — аж дивно, що коло неї стільки чоловіків, подумала Христина, яка, власне, симпатизувала їй: така мила, безтурботна й легковажна. Грошей у неї ніколи не було, через те вона й ставиться до них зневажливо. А тепер має — і все одно. Христина якось підняла на вулиці двадцятистотинкову монету.

— Оце б я ще нахилялася за дрібняком! — здивувалась Джіна.

Христина весело відповіла:

— Пекуніа нон олет! — і поклала монету в гаманець.

— Що це означає?

— Гроші не тхнуть,— переклала Христина й обняла Джіну за плечі.

— Нудьга, — зітхнула тепер Джіна, поставивши блюдечко з крихтами на стіл. Христина посміхнулася: на тому самому місці щойно лежав образок, який вона купила в Логофетова.

— Чому? — здивувалася Христина.

— Нудьга й край... Оце щойно зустріла Калуда.

— Просто так? — запитала Христина.

— Яка ж бо ти! — Джіна сміялася й нервсво прикурювала вже другу сигарету. Видихнувши дим, вона сказала: — Випадково зустріла біля Турецьких бань. Випили з ним у кондитерській по чашці кави й трохи побалакали. Що з ним?

— Здається, нічого особливого. Хоча для мене його душа — темний ліс.

Джіна глибоко затяглася сигаретою.

— Чоловіки перевелися, — зітхнула вона.

— Отак раптом?

— Ти не жартуй. Я втомилася. Всі вони такі нудні... Щоразу одне й те саме. Одне й те саме. Спиш, одягаєшся, кудись ідеш, вертаєшся додому, вечеряєш і знову спиш... Обридло. Дивно мені, як ти все це витримуєш...

Христина сперлася на спинку стільця, підібгала під себе ногу. Останнім часом її цікавило все, що стосувалося Калуда. Вона не відчувала ненависті до чоловіків, з якими щось колись мала, й не соромилася їх або за них. Ще менше шкодувала за ними, а найменше жаліла себе. Я мала б стати науковцем або політиком, іноді думала вона, але я народилася жінкою, а принаймні політика не любить жінок.

— Та якось витримую,— відповіла вона.— Бо що маю робити? Життя справді здається бридким, коли ти у поганому настрої. А ти зайди в пологовий будинок або на кладовище й поблукай там. Коли починається смуга неприємностей, я вимикаю телефон і сплю. Звичайно ж, без брому та люміналу. О десятій приймаю ванну, і все починає здаватися приємним і новим... А власне, чому ти розчарувалася в чоловіках?

— Остогидли, — сказала Джіна.

— І твій власний теж?

— Питаєш! — відповіла вона. — Як залізе в ту свою лабораторію, то його звідти не виманиш і калачем. Хоча в принципі він щасливий.

— Чому?

— Бо божевільний. — Джіна прикурила третю сигарету й затяглась. У неї швидко зіпсується колір обличчя й пожовкнуть зубки, подумала Христина й знову задивилась у вікно. А голос охрипне. І куди вона так поспішає, куди? Джіна провадила далі: — Здається, найкраще бути елементарним або дурним.

— Цікава думка. — Христина мов ожила. — Божевільним або елементарним... А ми з тобою елементарні чи дурні? — Христина аж мружилась від задоволення.

— Не знаю, які ми, — серйозно відказала Джіна. — Не скажу. —

Тон її дратував Христину. — Ти зовсім не така, ти почуваєш себе впевнено, ти найрозумніша серед нас, жінок. А про себе я нічого не можу сказати, я просто не знаю себе. Раніше мені все це було байдуже, жила собі день за днем, усе повторювалось, а я знала одне: нічого не можна змінити й переінакшити. Ну, а тепер...

Христина довідалася, що Джіна колись хотіла звести рахунки з життям, наковтавшись люміналу. Потім вона пережила ще один удар: померла її мати, мовчазна похмура жіночка з якогось далекого села. Але Джіною опікувалися дуже впливові люди, коло неї впадало хтозна-скільки женихів, а вона взяла та й вийшла за того несамовитого інженерчика... Розмова надто затяглась, вирішила Христина, яка не полюбляла таких дурних звірянь. Вона вирішила заспокоїти Джіну:

— То не страшне, все потроху владнається, ти не дуже на це зважай.

— Як то владнається?

— Не знаю як, — стенула плечима Христина. — Але зрештою все має початок і кінець. Хай собі чоловіки сушать голови над своїми проблемами, а ти живи і втішайся життям.

Джіна сказала:

— Я живу, та щось мені не дуже весело...

— Це все мине. — Христина згадала про Калуда й поцікавилась: — А до якої категорії належить Калуд — до елементарних чи божевільних?

— Не доберу... — Джіна розвела руками й засміялась. — Він, мабуть, ідіот. Сидимо й п'ємо каву, а він розводиться хтозна про що. Знаєш, що він мене запитав? Чи бувала я в країні Джумблії. Кажу: — Де, де? — Мені зовсім було не до жартів. А він повторив: — У країні Джумблії. — Я йому кажу: — Перестань клеїти дурня й мружитися! Такої країни взагалі нема. — Каже: — Немає, — а мені хотілося вдарити його чимось по голові. — Але я, — каже, — хотів би там побувати й привезти дорожні нотатки. — Мало ти, — кажу, — їх досі написав? Яку газету не розгорнеш і яку станцію не ввімкнеш — скрізь твоє ім'я. — То, — каже, — не дорожні нотатки, то нариси та есе, статті й радіопередачі, інсценізації та репортажі. Не плутай жанрів! — Я йому кажу: — Не розуміюся я на твоїх жанрах. У тебе немає цікавіших тем? Бо голова розколюється! —А він знаєш що зробив? Дістав з кишені скляну рурочку й дав мені таблетку седалгіну. І коли попросив кельнерку принести склянку води, та аж очі витріщила. Чи не здається тобі, що він спить з кельнерками?

— Може, й спить, — засміялася Христина. — Ну, а далі що?

— А що далі? Далі Калуд сказав, щоб я прочитала книжку якогось американського професора Лілі про дельфінів. А я йому на те: — Мене дельфіни зовсім не цікавлять. Мене й так мучить головний біль та нудьга, а я тобі читатиму якогось мудрагеля.— Він,— каже,— не «якийсь».— І знову мружить на мене око, як ото вміє робити тільки він. — Дельфіни, — каже, — розумні істоти, й ми незабаром увійдемо з ними в контакт.— А я кажу Калудові: — Мені доводилося їсти філе дельфіна. Дуже смачне, хоча й солонкувате, як ото в'ялена риба. — Якщо ти й справді, — каже, — їла те філе, то чи не гірко тобі тепер у роті? — Так і сказав: **чи не гірко тобі тепер у роті?** — Кажу йому: — Гірко тебе слухати. — А він дивиться та попиває коньяк. Кругом якісь іноземці повирячувалися на мої ноги, а він корчить із себе ідіотика й

цмулить коньяк. Спершу я розізлилася, мало не луснула, а тоді мені стало смішно, я й кажу йому: — Ти все-таки мене розважив, хай тобі чорт. — А він знову посерйознішав, мружиться на мене й п'є. Тепер мені вже стало сумно, щось на мене найшло, все кругом видається бридким і нікчемним: і ті іноземці в однакових білих сорочках, з однаковими пачками сигарет перед кожним, і розпатлані кельнерки кругом нас, і ряди пляшок на вітрині бару, такий мене сум узяв, що хоч вішайся. Я глянула на того ідіота і так йому й кажу: — Сумно, хоч помирай. — А він каже: — Я бачу. — Мене взяло за живе: — Звідки, — кажу, — ти можеш бачити? — Бачу та й край. А чи не здається, — каже, — тобі, що життя в небезпеці? — Здається, — кажу, — саме це мені й здається. — А він уперше посміхнувся й перехиливсь до мене через стіл. А може, й не посміхнувся, тільки очі стали якісь трохи не такі. І знаєш, що каже?

— Що? — спитала Христина й підібгала другу ногу.

— В небезпеці, — каже, — не саме життя, а його сутність.

Христина засміялася так дзвінко й заразливо, що Джіну теж несподівано розібрав сміх — аж на очах виступили сльози. Обидві реготали й повторювали одна одній слова з тієї розмови в кондитерській, аж поки знеможено відкинулися на спинки стільців, раз по раз конвульсивно здригаючись, мов після гірких сліз.

— І справді можна вмерти зо сміху, — звела подих Джіна. — Сміх і гріх!

Христина витерла очі й побачила, що сплін у Джіни минув.

— Та хай їм грець, усім божевільним та нормальним, — сказала вона. — Ходімо краще покажу тобі свою нову сукню, люба.

Вже пізніше, залишившись удома сама, Христина розчинила вікна й помила попільнички, тоді розгладила долонями плюш стільців, узяла ганчірку й витерла з меблів порох, потім увімкнула пилосос. На всі телефонні дзвінки відповідала, що має кудись іти: на сьогодні гостей було досить. З уроку англійської мови повернувся синок. Христина найняла йому вчителя, не бажаючи ставати репетитором власної дитини. Зате вона часто розмовляла з ним по-англійському. Христина не полюбляла педагогів-жінок, через те перевела малого до класу, в якому вчителем був чоловік.

Нагодувавши сина й поклавши його спати, вона знову пішла до кабінету й дістала з шафки новопридбаний образок. Стара дощечка зручно лягла їй у долоні. Христина довго розглядала малюнок і гаму фарб, аж поки зрозуміла, що розмова з Джіною про Калуда схвилювала її не на жарт.

Вона поклала ікону на місце й подумала, що світ, можливо, й справді поділився на нормальних та божевільних людей. І все-таки це стосувалось інших, не її й навіть не Джо, а людей без спадковості, які прийшли нізвідки. В тих усе нестабільне й тимчасове. Але є прошарок зовсім інших людей, спадкоємців давнього роду, віками вдосконалюваного й пещеного життям, спадкоємців цивілізації, що ввібрала в себе все найкраще з усіх епох. Христина посміхнулася сама до себе. Вони — вершина всіх дотеперішніх формацій і суспільств, і вони завжди існуватимуть, далекі від буденного клопоту й дріб'язкових турбот, від правічної боротьби за хліб насущний, від нерозв'язаної дилеми про сенс життя. Можливо, для декого життя чи його сенс і справді

під загрозою, але ж для них воно завжди було й лишиться таким, як є, нічого нового нема й не буде під сонцем, як свідчить Еклезіаст.

Христина на мить згадала великі Калудові руки, відчула навіть їхній дотик, але швидко забула про них, як забувають давно мовлене слово, і в душі у неї знову настав жаданий штиль.

— Ніщо нічому не загрожує,— вголос проказала вона, граючись ножем для розрізування паперу. Просто люди повинні навчитися жити задля якоїсь мети. Якщо життя заради шматка хліба їм здається недостатнім, хай навигадують собі ідей. Це, зрештою, нікому не зашкодить.

Тихенько насвистуючи якийсь мотив, Христина пішла готувати вечерю. Вона підперезалася білим фартушком і ввімкнула плиту, її кухня була втіленням чистоти й порядку, все тут підкорялося найменшому порухові її руки. Христина відкрила холодильник, роздумуючи над тим, яке м'ясо дістати з морозильної скриньки. Зрештою взяла теляче філе. Потім Джо відкоркує й пляшку білого евксиноградського.

24.

Іван махнув ракеткою й парирував удар, м'яч перекреслив параболою повітря й торкнувся корту по той бік сітки. Туп... туп... туп... Ці тупі розмірені удари нагадували спокійний ритм серця. На другій половині стрибала Сія в білій блузці та білих штанцях, пружинячи молодими довгими ногами в білих кедах. Іван трохи відійшов назад, угадуючи наступний рух партнерки. Удари в нього були то плавні, то різкі, але щоразу точні. М'яч перелітав через увесь корт, наче слово гранично стислого діалогу, в якому переважають невимовлені слова. Навколо за дротяною мережею зеленіли молоді деревця з чорненькими стовбурами, виблискувала росою трава, гріло ще не гаряче весняне сонце. Туп... туп... туп... Партнери викреслювали в замкненому прямокутнику прості геометричні фігури.

Не дивлячись у бік лав, де кінчалась червона територія спокою, обведена чітким кордоном білих смуг, Іван бачив Марію та Калуда. Він замахнувся й перекреслив їх траєкторією м'яча, спалив гарячим віддихом, але вони знову лишилися там, ліворуч і праворуч від корту, перед Іваном і за ним.

Іван ходив на корт по вівторках і п'ятницях, звичайно приходив сам, але сьогодні дозволив прийти й Марії та Калудові, хай дивляться, як він відпочиває після накачок та нарад, після викурених сигарет і щоденних неприємностей, після мовчазної розмови з ними та про них, нехай побачать молоді довгі ноги Сії, холодок її великих зелених очей, перев'язане зеленою ж стрічечкою чорне волосся, хай подихають чистим повітрям отут, у центрі міста й мовби за містом.

Сторож недавно полив корт, шланг висів на гаку під дахом барака, біля душових, біля складених непотрібних сьогодні шезлонгів, на яких часто сидів Іван, щоб видихати спогад про неприємні зустрічі й розмови, щоб забути на якийсь час про все й про всіх. Байдужий до спорту Калуд приходив тільки для того, щоб побалакати з Іваном, поки звільниться корт.

Сьогодні корт був вільний, Іванів корт, ота червона територія спокою, створена для красивої, вишуканої гри.

Після кожного вдалого удару Іван махав їм ракеткою. Сія не змогла парирувати удар. Вона нахилилася за м'ячем і випнула ногу, схожу

на гнучкий стародавній лук, м'яч перекреслив повітря настильною траєкторією, але Іван устиг повернути його назад, і знову прості геометричні фігури й гарячі віддихи. Про кого вони там гомонять — Іванові було цілком байдуже, він тільки грав.

— Вісім! — вигукнула Сія.

Затріпотівши в листячку молодих дерев, Сіїн голос відбився від червоного покриття корту, плутаючись у ногах. Од цього відлуння воскрес минулий вівторок, дві чашки кави на Сіїному столі — в просторій затишній квартирі, куди вона запросила його, в квартирі службовців, які часто їздять за кордон. Крутилась магнітофонна стрічка, пригашуючи думки, що тепер нагадували скрадливі кроки. Сія була природна й проста, безцеремонно-агресивна, її холодні очі несподівано спалахували зеленим вогнем, який не шокував і не викликав подиву...

Вона залишила його в низькому ліжку й пішла під душ, вигониста й довгонога, груди в неї були широко розставлені й пругкі, а сичання душу стало монотонним фоном для монотонної мелодії. Потім фон зник і залишився лейтмотив. Сія ввійшла холодна й трохи вогка, закурила сигарету й притулилася вогким волоссям до його плеча.

— Приходь, коли схочеш,— сказала Сія.

— Хіба не маєш друга? — спитав Іван.

— Маю. Ну й що з того?

— Надто складно,— мовив Іван.

— Складно,— голосно засміялася Сія.— Хай тобі голова не болить. Хочеш бананового соку?

Вона перелетіла над сіткою статі тенісним м'ячем, вільна й самовпевнена. Для неї все було чисто вимите й безмежно ясне. Не було зборів з критикою й самокритикою, не було комплексів та інших подібних проблем. Іван засміявся, йому раптом здалось, ніби відтоді минуло тисячоліття. Сія припала вустами до його вуст, і її поцілунки змусили його забути про сучасне й минуле. А це вже схоже на майбутнє, подумав Іван. Невже воно таке?

— Хочеш бананового соку?

Сія відповідала ударом на удар. Неспроможний до кінця зосередитись, Іван зрідка позирав туди, де сиділи ті двоє. Калуд устромив руки в кишені штанів, а Марія, поклавши руку на парапет, погойдувала ногою, певно, в ритм власним думкам. Ні, Марія — це щось інше, подумав Іван, відбивши підступний удар партнерки. Вибігши далеко вперед, він різко сахнувся до лівого квадрата, зустрічаючи обманний удар.

Ми не можемо жити одразу в кількох епохах, думав він. Тепер що не рік — то нова епоха, вчорашнє нове завтра стане старим, і хто не зможе рівняти крок на ці швидкості, той безнадійно постаріє й лишиться в учорашньому дні. Змінюється життя й норми моралі, й ця швидкоплинність — всесильний закон. Візьмімо ту ж таки проблему статі. Ще двадцять років тому ми були неандертальцями з приплюснутим чолом, а сьогодні молодь позбулася дріб'язковості й лицемірства. Найголовніший капітал міщанства: стать, закривавлені сорочки цнотливих наречених після шлюбної ночі, рабовласницькі уявлення про жіночу вірність і жіночі права, тобто безправність,— усе полетіло шкереберть. Тепер жінка теж хоче обирати, перехопивши ініціативу в чоловіків. Ні, Калуде, ти не сучасний чоловік, я сучасніший за тебе, хоч на ногах у мене гирі дитинства й села, гирі діда й цілого нашого сільського роду, а ти страждаєш, не маючи й цього, тобі боляче, що не маєш гир на но-

гах, не маєш від чого звільнятися, як оце я, щоб переплавити його в нове буття й нове мислення, в нове ставлення до застарілих понять. Вірність, любов, родина, шлюб, стосунки між чоловіком і жінкою — вартість усього цього змінюється мало не щодня, змінюється й заново оцінюється. Час наших батьків давно минув, нас розділяє ціле тисячоліття, тепер живемо ми, але нам на зміну вже йдуть інші. Вони хочуть жити своїм розумом і своїм життям, разом із ним змінюючись, підлаштовуючись під його швидкості й ритм. Іще одне покоління — й село перестане бути колишнім селом, там житимуть сучасні люди нового типу, сповнені енергії й сил, вільні від спогадів і забобонів живих і мертвих, які лежать тягарем на їхній душі. Складно? — згадав Іван Сіїні слова. Він засміявся: хай тобі, Калуде, голова не болить.

— Хочеш бананового соку?

Спокійно собі сидіть, я вам не заважатиму. Банановий сік — це факт, а факти — річ уперта, від них нікуди не втечеш. Але ми й не тікатимемо, ми лише спробуємо за кожним фактом побачити новий факт. Це формула свідомості — ти ще не забув? Мудрість приходить з роками й любить повчати — цього ти теж, сподіваюся, не забув?

Сія пристібала панчоху чорною підв'язкою, сліпуче зблискуючи смужкою голого стегна, в очах не було й натяку на збентеженість, погляд її був приязний і прямий. Захоплено дивлячись на неї, Іван розумів, що ніколи не зміг би покохати цю жінку, вона довіку мала лишитися такою, як є. З такою він пішов би хоч до Північного полюса, міг би доручити їй нести мінометну плиту, не вагаючись посадив би в космічну ракету, міг пити з нею каву й розмовляти абсолютно про все, міг лягти з нею в ліжко; міг усе. Все було просто, жахливо просто або чарівно просто, це вже кому як: як ти дивишся на жінку та чого вимагаєш не від неї, а від себе, сказав Іван. Дивлячись на Сію, кого я за нею бачу? Спочатку закінчить інститут, потім аспірантура й дисертація, потім шлюб і гарненьке дитя. Ніяких проблем і ніяких ускладнень — хай нам не болить голова, вона житиме й споживатиме, не знаючи про те, як жили попередні покоління, а болгарин споконвіку віддавав дітям усе своє життя: ми страждали, то нехай хоч діти поживуть.

Сія вдяглась і посміхнулася, висока й струнка, ще вища в вузьконосих черевичках на високих підборах, мов якийсь таємничий стрижень своєї квартири й свого світу.

Калуд і Марія й досі були там, на лавці під дротяною сіткою, тільки тіні їхні трохи покоротшали й підібгалися до ніг. Калуд так само тримав руки в кишенях, так само погойдувалася Маріїна нога. Про що можна стільки балакати?

Від рвучкого помаху Іванової ракетки вони разом з деревцями та сіткою закрутилися навколо невидимої осі. Новим помахом Іван підняв їх у повітря й загилив разом з їхніми балачками за сітку й за дерева, але Сія повернула їх йому назад, на ту саму лавку й у ті самі пози. Під Івановими кедами рипів червоний пісок, цей хрускіт відвертав увагу Івана від їхньої лави, тепер він знову був серед своїх статей і нарад, у дуже далекій далечі, на ньому шарудів цупкий парусиновий костюм, волосся за тодішньою модою високо підстрижене, чуб косинцем спадає на лоб, Іван пояснює молодіжним зборам сутність майбутнього. А задовго перед цим темними вулицями скрадався ще зовсім зелений юнак, стискаючи в спітнілій руці портфель з прокламаціями, а в кишені воронований пістолет. Наступного ранку та нескінченно довга вулиця різко

покоротшала й стала звичайною. На розі сидів у своїй будці швець, позіхаючи після вечірньої пиятики й розтираючи підпухлі очі. Вузьким тротуарчиком ішли дві гімназистки з молодших класів. Побачивши його, вони посміхнулися й затулили усмішки долоньками, а він навіть не озирнувся на них.

— Бананового соку хочеш?

Банановий сік... Сія ніколи не бачила тієї дивної вулиці, яка мала властивість коротшати вранці й нескінченно видовжуватися вночі, не носила портфеля з прокламаціями, не мала кишені для другої руки. Їй не доводилося бачити роздягненого до трусів і кинутого на майдані однокласника, до вже задубілих кощавих ніг якого поприлипала брудна солома. Груди його густо прострочила автоматна черга, а блякло-голубі очі засклила смерть. Над ним стояла райдуга, нерукотворна арка з семи кольорів. Сія не бачила в снах закрутів сільської річки, не чула ритмічного гупання олійниці, не ходила борозною в постолах. Не мала такого діда, який полюбляв пускати коней навскач вузькою глибокою дорогою, аж поки одного разу віз перекинувся колесами догори. Іван тільки обдер коліно й устиг вискочити на круте узбіччя, а з хмари куряви поволі виповзав дід, у нього була розбита голова й закривавлене обличчя, але він, забувши про все, стривожено кликав онука. Онук тим часом приборкав коней і знову запріг, а потім возив гній на поле, рубав дрова й пив тепле молоко, закип'ячене бабою Неделею, баба кляла курей, сирі дрова й вогонь, кляла коней і воза, бо дід лежав нагорі, обкладений свіжою овечою шкурою та кружалами цибулі, а баба Неделя кляла й кляла, мов проказувала народну пісню, схожа на відьму у відлисках кволого вогню, на відьму-чарівницю, яка заклинає й чаклує на добро й зло.

— Хочеш бананового соку?

До чого тут сік? У мене два обличчя з чотирма очима, в мене двоє сердець, і я не хочу бананового соку. Я стою однією ногою там, серед стернищ із купами гною, серед темних вуличок і трамбованих токів, серед полукіпків та ожередів. Одна моя нога стоїть у мілкій борозні, якою болгарин віками вимірював глибину своєї думки та мрії, а другу свою ногу я поставив на педаль авто. Машина з шаленою швидкістю летить сучасною автострадою. Цією ж ногою я ступаю крок праворуч і безпомилково парирую підступний м'яч. Коли я відскакую правою ногою ліворуч, то наступаю на власний труп, молоде й романтичне тіло, яке мені болить, наступаю на друге серце та на образу, що її мені завдав найкращий друг, наступаю на пістолет під сидінням власної машини, той самий пістолет, який чекає хвилини, коли я дістану його, щоб захищати свою честь, але моя честь — то зовсім інше, я підіймаю її високо над головою, бо честь — це я сам, ще нестарий чолов'яга, здатний стрибками міряти червоний корт; людина з майбутнім. Я не маю на тебе зла, і ти не думай, ніби мої нерви розхиталися й здають, просто мені смішна вся ця банальність.

Ракетки опускаються до землі, гру закінчено. В Сії порожевіли щоки й на лобі виступив піт, очі в Івана збуджено блищали. Партнерка пішла перевдягатись і прийняти душ, аби змити з себе втому, м'ячі, ракетки та прорахунки.

Іван підійшов з ракеткою до лав, де досі сиділи ті двоє. Ні, Калуда й Марії сьогодні тут не було, він їх і не запрошував. Іван сів і поклав руку на парапет, де мала бути рука Марії. Сонце вже світило в очі

й відкидало Іванову тінь назад, на червоній території спокою з'явився сторож; закусивши в зубах чорний мундштук, він заходився поливати все навколо, щоб змити Іванові та Сіїні сліди, вм'ятини від м'яча та всі їхні прості геометричні фігури, а також химерні фігури Іванових думок, крутіння дерев та дротяної сітки, щоб назавжди втопити їх у червоному піску. Вогкий пісок усе поглине, як день поглинає збуки радості та журби, стогони та мовчання, плач і сміх, трамвайні дзвінки й автомобільні сигнали, телефонні розмови, клятви й зрадливі слова, обвинувачення та зведення метеослужби, щоб усе це перетворити в ніч.

Іван увійшов до чоловічої роздягальні, душ радо прийняв його, тіло було ще туге й засмагле. Провівши губкою по грудях і руках, Іван прикрив милом смагу, а піт разом із піною стікав йому до ніг, забираючи з собою втому й напруження. Слава богам, що дарували людині тіло, подумав Іван, стискаючи повіки від щимучого мила. Він одягся й відчув себе невагомим і молодим.

Стежка привела його до палісадника з квітами й до Сії, яка вже встигла помитися й перевдягтись у помаранчевий спортивний костюм; на ногах у неї були замшеві черевички на низьких підборах. Сторож кивнув їм чорним мундштуком.

— То підемо? — спитала Сія.

— Куди?

— До мене.

— Маю зустрітися з одним товаришем,— відповів Іван.

— Діло твоє,— сказала Сія.— Якщо надумаєш — приходь.

— Добре.

На центральній алеї парку вони розійшлись: вона ліворуч, Іван праворуч. Так навіть краще, сказав він сам собі. Наче я взагалі не грав у теніс і не познайомився з цією юною жінкою.

Іван ішов і йшов, і настрій його з кожним кроком поліпшувався. Відчував тільки втому в ногах. Іноді зустріч з людиною — як короткочасна хвороба. Ноги після неї ще якісь хисткі, але почуваєшся вже значно краще. А що чекало на нього тепер? Нова хвороба?..

25.

Скрипки почали, до них приєднались альти з елегійними голосами — й музика виповнила ввесь притемнений концертний зал.

Усі троє сиділи поряд: Іван, Марія й Калуд. Іван нахилився трохи до Марії й зустрівсь очима з Калудом. Музика могла примирити їх, змусити перед лицем цієї жінки подати один одному руку — але могла й розділити до кінця їхніх днів. Іван знову відкинувся назад і сховався за Марію. Був 1725 рік.

Одне й те саме Бах розповідав двома способами, дуетом двох різних голосів, які сперечались, доповнювали один одного й знову розходилися. Третій голос мовчав, чекав примирення й заспокоєння пристрастей. Пристрасті на хвилину справді вляглись — але тільки на хвилину. Знову підключились ніжні альти з низькими лагідними голосами, тихо озвалась перша оксамитова віолончель, застогнали контрабаси, і тепер кожна людина в залі слухала розповідь про своє власне життя, бачила кожна своє й чула удари власного серця. Калуд теж перетворився на музику, забувши про ту мить, коли входив до залу, як до храму чужої віри, забувши про ряд і про місця, на яких сидів з Марією та Іваном, як і він, одягненими в строгі костюми. Забув навіть отой

миттєвий зблиск Іванових очей, коли той хотів заглянути в обличчя Марії, а побачив його. Калуд біг із ящиком патронів розгрузлою ріллею, перестрибуючи через мінні вирви та вбитих товаришів. З окопів противника на нього гавкали рушниці, кулі свистіли біля самих вух. Калуд плюхався просто в багнюку й слухав, як схлипує жалена кулями земля, як вищить поранене залізо й лунко тріщить дошка, а з чиїхось грудей вихоплюється нестямний крик. Калуд знову підхоплюється, не чуючи, що й сам кричить, знову падає у вирву чи просто в багнюку, потім перемагає себе, гнаний криками кулемета, який пристрочує людей до землі, того самого кулемета, від якого зараз тікали скрипки й альти.

Музика підіймала повалені роки, обірвані години та розчавлені грона хвилин. Вона повела Калуда поміж столами, на яких стояли перекинуті догори ногами стільці, повела через пропахлі стравами ресторанні кухні, де Калуд, примостившись у кутку, нашвидку підбивав рахунок і здавав виручені за день гроші, щоб повернутися до своєї кімнатки й просидіти над книжкою до третіх півнів, а потім плутати історичні дати з цінами, а імена героїв з назвами страв. Від гасання з тацею та нічного зубріння в нього дерев'яніла спина. Понаписувавши на смужечках паперу англійські фрази та слова, він перекладав їх з кишені до кишені й намагався запам'ятати між відповідями «є» та «немає», а спраглі голодні люди вимагають і вимагають їжі та питва, розраховуються охоче й кривлячись, кухарі квапливо чаклують біля страв, директор лається, від туалетів смердить, з розчиненого вікна тягне мороз, ресторан старий, стіни й дощані колони ледве пофарбовані, скатерки на столиках завжди брудні. Скрипки зображують це надзвичайно тонко, пропущене доповнює фагот, гобой повторює завчені напам'ять англійські слова та фрази, інтонації директора імітує контрабас... Ні, то голос Вербана, який після півдобового засідання партбюро аж охрип, тепер вони з Калудом блукають темними вулицями напівзруйнованого міста — віолончелі точно запам'ятали всі їхні розмови. Кельнером Йоганн Себастьян Бах зроду не був, не ходив на війну й не вивчав права, а, бач, знає чисто все.

Випивши кілька чарочок плодової, зарослий, мов їжак, Вербан, нап'явши костюм з грубої тканини, секретар партбюро столичної фабрики єфрейтор Вербан, який свого часу штурмував висоту 408, читає біля лампи в студентській кімнатці перші Калудові рядки, написані непевною рукою, зітхає, не тямлячи до пуття, що тут порадити, тільки й сказав, не дивлячись на Калуда: надто воно сумне... Ніч тягнеться за ніччю, Бах підіймається сходами зі старою друкарською машинкою в руках, у клавіатурі бракує двох літер, їх доводиться дописувати олівцем, слова шикуються солдатськими шерегами, які йдуть в атаку й залягають під ворожим вогнем, а кулемет машинки строчить і строчить, б'ючи солдатів по головах; а редактор знову й знову хмуриться — знову не так і не те, знову сіро й вигадано, песимізм і невмотивована смерть, чому твій герой і цього разу гине, сюжетний штамп, треба читати Поспєлова й Тимофєєва, повчитися в них, чотири по п'ятдесят, порція свинини з капустою й дві пляшки вина, триста шість левів, перепрошую — триста сім. Але диригент підморгує — почекай, любий, почекай, і два янгольські голоси ведуть далі історію мук творчості, історію друкарської машинки, взятої напрокат, історію біганини по редакціях, коли йдеш з повним серцем надій, а повертаєшся похнюпивши голову, при-

ходьте наступного четверга, свинина з капустою, dura lex, sed lex[1], другий закон діалектики, історія права соціалістичних країн, історія болгарського та слов'янського права, дві пляшки червоного вина, я записав дві пляшки, ні, ти їх не записав, ось у мене позначено, а в мене ні, ну, добре, але надалі пильнуй, бо люди приходять і замовляють, а тоді шасть у двері — будь здоров, а хто платитиме, отож пильнуй; гаразд, пильнуватиму. Бай Вербане, а в чому тут песимізм? Не знаю, я знаю одне: що в житті не так і все це треба робити інакше, не буває й кольорових снів, а ти розмалював ту дівчину, що цілується й горнеться до парубків, а нам зараз ніколи цілуватися, хлопче мій, нам треба більше бадьорості й ентузіазму, ми даємо план і виганяємо процент, нове суспільство будуємо, за двадцять-тридцять років ми мусимо зробити те, що інші народи робили сторіччями, затям це собі.

Марія зітхнула й чарівно усміхнулася, вилиці трохи випнулись і оживили лінію щік, овал ніжного підборіддя та вигин шиї, на якій невидимо вигравали діаманти мільйонів поцілунків і тепер оживав Бах. Тепер співав її голос, спершу далекий і тремкий, а потім близький і знайомий, обидва голоси на мить злились, потім виник третій, Іванів голос, упевнений і чіткий, мов людські кроки або дружня рука в твоїй долоні, але всі три голоси потроху розчинилися в запахах ресторанних страв, у тих клятих грошах, яких завжди бракує, у сварках квартирних господарів та господинь, у нахвалянних кинутися з балкона, в гармидері сусідських квартир. де водночас одружуються й розлучаються, пронизливо кричать і жертви й кати, б'ються й лаються, обіймаються й підносять одне одного до небес. А потім потяглись картини просяклих запахом страв сходів, туманних ранків і трамваїв у години пік, міліцейські сюрчки на перехрестях і нерозчищені руїни розбомблених будинків — усе розглянув і запам'ятав Йоганн Себастьян Бах, який скинув свою перуку й закасав рукави лляної сорочки, поскидав мереживо з себе та своїх фуг. Суворий закон однаково лишається законом, треба його шанувати, бо тільки це дає право його ж таки знехтувати, така природа буття.

— Розумію,— сказав Доктор,— але життя без неї втратило для мене сенс.

— А жити треба, мусиш перебороти себе й жити,— відповів Калуд.

— Я втомився,— сказав Доктор,— не маю де прихилити голови. Вона була моїм відпочинком і моїм повітрям, сумлінням і робочим днем, повітрям і відпусткою, моєю наукою й досягненнями в житті, моїм старанням бути людиною, моєю сутністю і моїм поняттям добра, вона була тією людиною, яку я шукав у собі. Кого ж маю тепер шукати?

— Ту саму людину,— відповів Докторові Калуд.— Тепер ти наполегливіше шукатимеш і частіше знаходитимеш.

— Перестань,— сказав Доктор,— ти самотній і не маєш уявлення про все це.

— У мене теж нікого немає,— сказав Калудові малий Калуд.— Забери мене з собою.

— Як же я тебе заберу? Я багато мандрую,— відповів Калуд.— Хто ж тебе догляне?

— Ось тільки виросту — і втечу.

— Куди ж ти збираєшся тікати? — спитав Калуд.

— Іще не знаю, але перш як тікати, скажу,— відповів хлопчик.

---

[1] Закон суворий, але це — закон.

— Скажи-но мені,— знову озвався Доктор,— про яке слово ти ото колись казав? Ніби я написав його на колоні...

— Ти там написав слово **любов.**

— Саме це слово,— підтвердив Йоганн Себастьян Бах, підвівши голову з-над пульта. — Саме його. Слухаючи в Любеку Букстеде, в голосі його органа я чув слово «любов». Чув і в небесному та людському голосі. Ну, а ти?

— Я теж чую, — відповів Калуд. — Природа дала нам ознаки статі й показала, які межі можливостей чоловіків і жінок, але ми так і не змогли збагнути межі цієї безмежності й досі не знаємо, як мільйони поцілунків можуть стати одним, а сотні жінок — єдиною в світі жінкою.

— Вона була одна, — простогнав Доктор, — єдина жінка в моєму житті. А тепер її немає.

— Як то так? Її не може не бути, — заперечив Йоганн Себастьян Бах. — Вона була й буде. І Анна Магдалина є, ось нотні зошити, в яких я про неї написав; це було в місті Кетені.

— Ніяк не збагну, — сказала Марія, — тут я чи не тут? Мені з тобою дуже нелегко ведеться. Я хотіла б навчитися простого життя.

— Я тобі не заважаю? — спитав Іван.

— Це я не до тебе, даруй, з тобою мені дуже ясно, світло й просто. Я хотіла б навчитися і складного життя, навчитися горіти й кохати.

— Коли я прокидався вночі, — сказав Доктор, — вона лежала поруч — біла й жива.

— Правильно, — кивнув Йоганн Себастьян Бах, — ви визнаєте тільки все французьке, але моя музика далеко не штучна й не суха.

— Нам потрібна інша музика — жива й проста як життя, — завважив пастор, — чітка і ясна, без цих ускладнень та варіацій, врешті платимо ми.

— Навіщо ти їм платиш за мене? — спитав малий Калуд.

— Ніхто нікому не платить, — відповів Калуд. — І не вживай цього слова.

— А хто мій батько й де він? — спитав хлопчик.

— Ніде, — відповів Калуд.

— Ніхто вже не піде на подвиг і на злочин заради жінки, — сказав Іван. — Християнський культ жінки скінчився, епоха лицарства теж, міф про Діву розвіявся на факультетах та баскетбольних майданчиках. Можливо, тому тепер так багато невлаштованих жінок.

— Ну, добре, — сказав Калуд, — ти назвав його песимістичним. Але чому?

— Не знаю, — розвів руками Вербан, — я не вивчав літератури, не можу сказати чому, але написане тобою не запалює, а породжує жаль. Уторопав?

— Це звичайнісінький абстрактний гуманізм, — закинув редактор. — Люди ні добрі, ні злі. Підхід до добра та зла повинен бути класовим і ди-фе-рен-ці-йованим! Бо дрібнобуржуазна стихія може завести казна-куди. Отже, диференціація.

— Ти бачиш голубів там, де їх нема, — сказав Доктор. — А я нікчемний чоловік, мої струни порвалися, більше ніколи не забринять.

— Не порвалися,— сказав Йоганн Себастьян Бах.— Ці струни ніколи не рвуться.

— Я був учасником революційних боїв, — озвався Доктор, — а ви-

ховувався на книжках — на книжках цього триклятого дев'ятнадцятого сторіччя, ось воно що.

— Кожне сторіччя прокляте, — зітхнув Йоганн Себастьян Бах. — Кожне сторіччя затуляє людям вуха та очі й заморожує мозки... Стривай, стривай, почнімо спочатку: раз-два-три, бемоль пропускаємо... Скрипка має стільки голосів, а ти не можеш видобути з неї жодного. Тобі дано чотири струни — сам видобувай з них свій власний голос.

— Але я, маестро, й не думав ставати скрипалем, — майже заплакав учень. — Дядько Отто звелів...

— Голуби скрізь літають, — мовив Іван, — але я одного не можу второпати: чому ми вважаємо молоде покоління байдужим до життя? Кожне нове покоління виробляє власні виміри емоційності.

— Не збагну, — сказала Марія. — У мене часом виникає відчуття, ніби все це мені сниться, а самі сновидіння здаються реальним життям. Що справжнє й що несправжнє? Де ми перебуваємо в цю мить?

— Не на концерті, — відповів Калуд.

— Я твоя коханка?

— Ні, — сказав Калуд. — І не вживай цього слова.

Після суперечок та боротьби, після сутичок і примирень мотиви подали один одному руки й диригент зібрав їх у своїх руках, піднявши над вершиною музики.

Марія дивилася на занімілий враз оркестр, а Іван і Калуд дивилися на неї. Останні звуки згасали в кришталевих медузах люстр.

Потім диригент знову поволі підвів руки, й померла мелодія знову народилася в дотиках смичків і струн, у дерев'яних вустах інструментів, тисячами дзвінких скалок сипнувши в притихлий зал, в якому плавали людські голови. Стежкою між ними йшов чоловік у білій перуці й з чорною тростиною в руці. Зупинившись біля Калуда, чоловік чемно й стримано кивнув.

— Мене в Лондоні так і не змогли вилікувати, — прошепотів він.

— У вас хворі очі?

— Так. У залі багато людей?

— Багато, й вони слухають.

— Мені знайомий ваш голос, — посміхнувся чоловік.

— Мені ваш так само.

— Бо то ваш власний голос, — тихо сказав чоловік і відійшов до задніх рядів і минулих епох. Калуд із завмиранням у серці стежив за віолончелями, які хвиля по хвилі котили на нього призабуті образи й геть забуті слова, перед очима в нього виростали міста й гори, проходило безліч людей, яких він намагався впізнати, згадати їхні обличчя та голоси. Нова мораль існує, сказав Іван, але вона щойно народилася й ще не зміцніла.

— Християнська мораль...— почав був Калуд і затнувся.

— Християнська мораль... Вона трималась на недосяжних ідеалах, — відповів Іван. — А наша мораль повинна стояти на реальних підвалинах. Рівняння «бог — людина» відкинемо геть. Залишається просто людина.

— Оце буде ідеал?

— Звичайно.

— Отже, все знову зійшлося на людині, — зітхнув Калуд.

— Як і повинно бути.

— Тоді кожен відчуватиме себе самотнім, — сказав Калуд.

— У мене теж нікого немає, — озвався Калуд-молодший.

— І в мене, — відповів старший Калуд.

— Я хочу бути схожим на тебе, — заявив хлопчик.

— Тепер пересаджують навіть серця, — сказав Доктор. — Поки що серця, але може дійти й до мозку; тоді людина діставатиме іншу пам'ять і житиме зовсім іншим життям... Ні, я б ніколи не віддав свого серця, мозок би віддав, а серця — ніколи!

— Я хотіла б умерти разом з тобою саме в таку мить, — сказала Марія, — обнявшись, як оце тепер.

— Ми не можемо ні вмерти разом, — заперечив Калуд, — ні разом жити.

— А зараз ми хіба не разом? — стрепенулась вона.

— Не знаю...

— Пригорни мене, дужче, отак. Заплющивши очі, я відчуваю себе тут. А коли розплющу, якась незнана сила витісняє мене звідсіля.

— То треба заплющити очі й мовчати.

Доктор сказав:

— Я не можу мовчати. Якби не ти, я б досі здурів.

— Говори, Докторе, — заохотив його Калуд.

— Ти сам повинен знайти свій голос, — утрутився Йоганн Себастьян Бах. — Тільки тоді знайдеш голоси інших, — докинув він.

— Але я не хочу бути письменником, — заперечив Калуд. — Хочу тільки довідатися, що мене привело сюди.

— Коли знайдеш свій голос, то сам довідаєшся, — відповів Йоганн Себастьян Бах.

— Але я шукаю одну людину.

Йоганн Себастьян Бах сказав:

— Ти її впізнаєш по голосу.

— Той голос належатиме їй.

— То буде твій власний голос.

Потім голоси зникли і Калуд побачив свій учорашній сон, почув медузу, з якою боровся в якійсь прозорій імлі, схожій на воду й на повітря, обличчя медузи ховалося під каптуром драглистого плаща, й Калуд ніяк не міг його розгледіти, охоплений нестямним бажанням поцілувати медузу в уста, щупальці відштовхували Калуда й притягали в білі обійми. Вдруге переживши цей учорашній сон, Калуд нахилився й спробував заглянути в обличчя Марії, охоплений нестямним бажанням поцілувати її в уста.

Запала на мить тиша раптом вибухнула громом оплесків, люстри сипнули на голови снопами іскр. Люди почали виходити з музики й стали публікою.

(Закінчення в наступному номері.)

З болгарської переклав
Іван БІЛИК

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

СВІТ ПАБЛО ПІКАССО

До 100-річчя з дня народження

У світовій культурі Пікассо (1881—1973) — явище особливе. Художник-новатор, він поставив своє мистецтво в один ряд з бойовою прогресивною публіцистикою XX століття, часом перетворюючи малюнок і художнє полотно в могутній, цілеспрямований агітаційний засіб. Рідкісний універсал, він був рішучим противником компромісів з примхливою модою і сам диктував моду. Наслідувати його марно — для цього треба бути як мінімум геніальним рисувальником і колористом, тонким психологом і своєрідним філософом. Треба бути самим Пікассо

Малювати він почав у ранньому дитинстві, діставши перші уроки в батька й одразу ж навчившись не по-дитячому осмислено й точно схоплювати суть натури. Уже в п'ять років він прилучився до тавромахії, з олівцем у руках відвідуючи з батьком кориди, і відтоді малюнок став його повсякденною образною мовою, професійною пристрастю, найсильнішим засобом символічного узагальнення. Уже в ті далекі роки ескізи надзвичайно обдарованого сина Хосе Руїса та Марії Пікассо вражали своєю довершеністю, безсумнівним — хоча й дивним для такого малюка — професіоналізмом.

Швидко шліфуючи свою майстерність, Пабло брав на олівець усе, що потрапляло на очі,— родичів і сусідів, рибалок і погоничів мулів, строкате життя вулиць і доків. У десятирічному віці він створює свою першу значну річ («Літнє подружжя в кухні»), а в три-

надцять років так вражає батька своїми феноменальними художніми здібностями, що дон Хосе віддає йому свої пензлі та фарби й дозволяє найняти у місті персональне ательє. Ще через рік хлопець дивує всіх на вступному іспиті у Барселонській школі образотворчого мистецтва, блискуче виконавши за день — замість місяця — складний малюнок постаті натурника.

Першими ж роботами у школі чотирнадцятирічний Пікассо приголомшив своїх наставників: цей учень володів рідкісним даром образного мислення і твердою рукою природженого художника. Не витримавши, проте, школярства з його постійним перемальовуванням гіпсових зліпків, Пабло невдовзі змінив Школу на мадрідську Художню академію. А втім, і там він провчився недовго. Його неспокійній, схильній до пошуку вдачі була органічно чужа холодна, застигла атмосфера академічних стильових і технічних канонів. Погляд юнака все частіше звертається до Парижа — міста славетних монмартрських мансард і підвалів, де народжувались шедеври світового живопису, хоч сміливі творчі пошуки часто переплітались з нелегким напівголодним життям.

Париж на рубежі століть був визнаною столицею для багатьох прилучених до світу мистецтва, їх природним пристановищем і об'єктом паломництва. Не лишився осторонь від міграції талантів і Пікассо — 1904 року він прощається з Іспанією і їде до Парижа.

Йому не треба було завойовувати авторитет — на той час він уже був здобутий працями «голубого періоду», що ознаменували рішучий вступ молодого художника у світ великого мистецтва. Протягом чотирьох років (1901—1904), коли Пабло, ще не переїхавши остаточно до Парижа, часто приїздив сюди з Барселони, «голубий стиль» був явищем суто іспанським. Сконцентрувавши в собі філософський гумор і жорстокий натуралізм, містику і реальність, теми гордовитого убозтва та символіку життя і смерті, відгомін великих Ель Греко і Гойї, він знайшов своєрідне вираження в гамі голубих полотен — з підкреслено різкими контурами постатей, їх гранично скупим колористичним моделюванням і умовною площинною одномірністю.

Убозтво, знедоленість, неприкаяність людини у ворожому, байдужому світі — основні, дещо похмурі мотиви цього раннього періоду. Характерні для нього зацікавлення старими людьми і сліпцями, теми туги й горя злиденного люду були в ті роки типові для мистецького життя Іспанії, країни гордих бідняків. Кредо Пабло тих років, — «мистецтво виникає з болю й смутку», — мабуть, досить чітко пояснює психологічний підтекст тематики його «голубих» полотен («синіх, як глибини моря»,— за влучним визначенням Гійома Аполлінера), їх пройняту мотивами смутку і співчуття сюжетну й колористичну канву.

Джерела, що живили «голубі» полотна, виникли в атмосфері соціального клімату Барселони, яка була в ті роки одним із центрів складного політичного життя Іспанії. Саме у барселонській богемній таверні «Чотири коти», де понад усе цінувалися незалежність і свобода, формувалась важлива життєва позиція Пікассо — протест проти безпросвітності «дна» життя, гостре співчуття до всіх принижених і скривджених.

Однак Пікассо в той час не завжди легко розуміли його французькі друзі. «Щось таємниче огортало його особу, принаймні для нас, не звиклих до іспанського мислення: вражав контраст між хворобливою, важкою силою його мистецтва і його власною життєрадісною натурою, між його драматичним генієм і його веселою вдачею»,— згадував пізніше один з них, Моріс Рейналь, і в цій тонко підміченій особливості — одне з пояснень складності подальшого твор-

Автопортрет з мольбертом. 1901 р.

Стара в капелюшку 1903 р.

Трапеза бідняків. 1904 р

чого шляху майстра. А друзів у нього тоді було чимало — і серед них такі значні особистості, як поети Гійом Аполлінер, Андре Сальмон, Макс Жакоб. Паризькі знайомі ввели його до літературних клубів, залучили до невлаштованого й строкатого побуту поетів і художників Монмартру.

В незатишному ательє у Шато-Лавуар на Монмартрі, де влітку була виснажлива спека, а взимку замерзала вода, почався наступний, найбільш безконфліктний і спокійний етап його багатого на події життя — «рожевий період», що істотно відрізнявся від «голубого» і формою, і суттю. Сюжетна трагіка змінилася лірикою, жорсткість контурів капітулювала перед плавними лініями, підкреслену однобарвність витіснив легкий прозорий колорит. Змінилась і графічна мова — стала більш лаконічною, зведеною до лінії без світлотіні, деталі втратили самоцільне значення, а образи — застиглу статичність. На полотнах і аркушах з'явилися мандрівні акробати й циркачі — колоритні типажі, що немовби зійшли з арени добре знайомого авторові паризького цирку Медрано: ідеалізована табірна романтика шапіто, циганська вольниця коломбін і арлекінів з буденними сценами сімейного життя остаточно витіснили образи бродяг і калік.

Успіх «голубого» й «рожевого» стилів був безперечний рідкісний талант автора — загальновизнаний. І саме в цей момент професійного тріумфу настав — як завжди у Пікассо, різко й несподівано — крутий злам мистецького спрямування, причини та наслідки якого й сьогодні не дають спокою знавцям його творчості.

Погляди фахівців на цю дивовижну метаморфозу різняться: одним вона здається відходом художника в галузь пошуків і зрадою власного «я»; на думку інших, навпаки, талант Пікассо розкрився на повну потужність, лише починаючи з творів «негритянського» періоду, що змінив після 1907 року «рожеву» тематику. Є й такі критики, що оголошують роботи «голубого» і «рожевого» періодів шедеврами реалістичного живопису нинішнього століття, злетом генія, а всі подальші — деградацією його майстерності. Нарешті, існують і більш врівноважені погляди, які пояснюють цей рішучий поворот у світосприйнятті художника його постійним прагненням до природності творчого процесу.

Дошукуватися тут певних мотивів, очевидно, марна річ: великий, складний майстер — явище не однозначне. За будь-яких обставин Пікассо завжди лишався самим собою, не підігравав снобі-

стським смакам та черговим «стрибкам» стилів. Його позиція постійна — у різні роки творчості, у різних життєвих ситуаціях: «барви, як і форми, йдуть за мінливістю нашого почуття». Звідси — і його мистецьке кредо: «Хотів би я знати, хто хоч би раз бачив «натуральний» твір мистецтва! Натура і мистецтво — речі різні, а отже, не можуть бути однаковими. Мистецтво завжди було мистецтвом і ніколи не було природою, починаючи з перших художників, «примітивів», твори яких так очевидно відрізняються від природи, аж до тих, хто вірив, ніби природу слід зображати такою, яка вона є...»

Схоже на те, що саме таким принципом керувався художник, давши 1907 року «завдаток» кубізму у рожево-голубих «Авіньйонських дівчатах» (що стали принциповою віхою раннього авангардизму), а потім всерйоз зацікавившись у паризькому Етнографічному музеї в старому палаці Трокадеро пластикою африканських масок і скульптур. Особлива умовність зображення постатей наклала специфічний відбиток на «негритянські» картини митця, в яких грубо змодельовані, вугласті, «майже людські» постаті немовби складені з роздрібнених геометризованих площин.

Це було програмним словом у поширеній в ті роки серед авангардистів апологетиці стихійної думки і позакультурної, «чистої» свідомості нецивілізованих народів — наслідком прагнення повалити «фетиші» «стомленої цивілізації». Пікассо вніс у європейський живопис художні форми мексіканської і негритянської праісторії, свідомо підкреслену непропорційність «рублених» форм. Беручи за відправну точку конкретну модель, він створив модель власну — давши їй визначення «нова реальність».

Саме у «негритянському» періоді було закладено першооснову кубізму — і в цьому була своя логіка, визначена настроєм часу. Мистецтво XX століття зустріло технічну революцію суперечливою реакцією захоплення й побоювань. Анархічно-деструктивний футуризм не міг претендувати на роль лідера,— естетичний ключ для синтезу розірваних ланок мистецтва шукало багато художників, — у цьому пошуку основними були праці французьких кубістів, насамперед Пікассо.

Кубізм був явищем, близьким його вдачі першовідкривача, — тому, що із знанням справи сформулював відомий скульптор-конструктивіст Н. Габо: «Ідеологія кубізму має різко диференційований характер... фактично вимагає особливо загостреної і культивованої здатності до аналітичного мислення». Художник мав таку здатність і переконливо під-

Портрет Амбруаза Воллара. 1915 р.

Портрет Ігоря Стравінського. 1920 р.

Мати й дитя. 1922 р.

твердив це «аналітичними» портретами Уде і Канвейлера,— а його «кубістський» колекціонер і меценат Амбруаз Воллар (1910) з монументалізованим обличчям, «виліпленим» із площин та ліній, які перетинаються, став класичним зразком складної драматургії кубізму. У цих портретах барви обмежувалися гамою сірих, вохристих, зеленкуватих і коричневих тонів — засобом виявлення площинної конструкції картини; проте така колористична стриманість не була стихією художника, і вже у своєму кубістському «рококо» він насичував полотна міріадами яскравих різнобарвних цяток, у мареві яких вимальовувались гітари, скрипки, гральні карти.

На той час митецька мова стає більш чіткою і сталою. У Пікассо, який завжди обирав шляхи нові й найбільш складні, після захоплення кольором загострився інтерес до предметності форм, але в трактуванні досить незвичайному — дотепному й свавільному, часто побудованому на жарті та містифікації. «Я люблю предмети, що не мають цінності, якби вони дорого коштували, я б розорився»,— пояснював свою пристрасть художник, перетворюючи на робочий матеріал колажних монтажів шпалери та візитні картки, картон та афіші, тютюнові етикетки та газети, шматки жерсті та дріт. За цією методикою він створює складну конструкцію із скріплених у «об'ємний колаж» дерев'яних дощок, брусків і косинців («Мандоліна»), строкатий монтаж з наклеєних на полотно клаптів друкованих видань, у яких виразно вгадується урбаністичний пейзаж,— причому всі ці жартівливі композиції на той час мирно сусідували в митця із суворим станковізмом шедеврів його «кристального» періоду і кубізму, славнозвісними «Арлекінами» та «Курцем».

Прямим продовженням живописних і колажних праць майстра стала згодом його скульптура. У 20-ті роки художник фіксував тушшю на папері підкреслені світлотінню закруглені конструктивні форми — зумисне нестійкі композиції з різнофігурних елементів, об'єднаних у хистку монументалізовану структуру. Потім пішли в діло дріт, дерево, тривимірність образу дістала конкретну матеріалізованість. Надалі він перейшов до «великої» скульптури з гіпсу, металу та кераміки, в якій загострена психологічність стала головною особливістю образу,— але доти художник обмежувався тільки пошуками форми, що підтвердив він сам, зауваживши з приводу одного конструктивного сюжету: «Це настільки стійке, що аж нудно... Я хочу, щоб усе трималося разом, але щоб ледве трималося».

Разом з тим Пікассо виступив як рисувальник, причому рисувальник геніальний,— низка чудових графічних портретів, що були створені ним у 1915—1917 роках і дістали назву «енгрівських»[1], справили на знавців надзвичайно сильне враження. Портрети Аполлінера, Жакоба, Воллара, Ренуара, виконані з витонченою класичною прорисовкою і найточнішою графічною фіксацією натури, ознаменували в творчості художника принциповий перехід до психологічного впливу на глядача, нові пошуки засобів реалістичної подачі образу,— і слідом за «енгрівським» настав період неокласицизму, що відродив у малюнках дух античної Греції з міфологічними персонажами та ідеалом гармонійно розвиненої людини.

На повну силу цей процес шліфування графічних прийомів розгорнувся у 20-ті роки, коли у творчості художника вкорінилося поняття «серія»,— Пікассо ввів у свою творчість розповідно-образотворчі цикли. При спільності зображуваних явищ і персонажів кожний малюнок серії зберігав свою сюжетну самостійність, а манера виконання варіювалася від чистого контуру до глу-

[1] За ім'ям Жана Огюста Домініка Енгра, блискучого рисувальника, найавторитетнішого майстра французького графічного портрета XIX століття.

хого затушування. В цей же час художник, поєднуючи графіку з живописом, створив чимало реалістичних шедеврів — портретів дітей у цирковому вбранні і ряд картин, зокрема славнозвісну «Мати й дитя».

Працював Пікассо над своїми живописними творами досить своєрідно: від природи наділений чудовою зоровою пам'яттю, він рідко малював з натури — йому вистачало погляду, щоб схопити її характер, специфіку[1]. Його художня мова вражає точністю: одним швидким розчерком пера чи порухом пензля він фіксував суть типажу чи сюжетного ходу.

Людина настрою, яка ще замолоду заявила про свої пошуки мистецтва, «здатного вилікувати людину від зубного болю», Пікассо вміло передавав свій стан усьому, що народжувалося під його руками,— чи то було полотно, чи папір, чи мідна дошка. Приголомшливий ефект справив на художній світ зокрема ритуальний «Танок» трьох фігур на темно-синьому тлі, який у 1925 році поклав край композиційній гармонії й оптимістичному колоризму попередніх робіт; через рік не менш сильний ефект справила на публіку об'ємно-колажна «Гітара». «Метр наших кошмарів», як стали тоді називати художника, цим поклав початок своєрідним творам протесту — і цей факт мав свій сенс: такою була реакція художника на кризові аномалії, що захопили тоді Захід, перетворюючи буржуазну культуру на утилітарно-споживацьку мішанину. В ті роки на капіталістичний світ невтримно насувалася «Велика депресія», процвітала обивательська пасивність, посилювалася фашистська небезпека.

У середині 30-х років ці віяння знайдуть свій вираз у цілих серіях творів Пікассо — та вже за десятиліття перед тим спалахи гніву і злої іронії вже стрясали його твори, хоча химерні образи ще не були суворо підпорядковані єдиній тематиці. Вівісекція людського образу і бутафорський «машинізм» у «Жінці на березі моря» є, мабуть, одним з найбільш наочних показників настроїв митця на початку четвертого десятиліття; світ бачиться йому хитким, у стані розпаду,— і це особливо наочно проявляється в «Оголеній на тлі краєвиду» (1933), де нестійкі образи — куля із зламаним стільцем, що спирається на неї,— набувають характеру узагальненого формулювання. Тонко відчуваючи пульс часу, Пікассо, звичайно, не міг проминути найважливіших поворотів художньої спрямованості мистецтва, зазнав він і впливу сюрреалізму з його розпадом і випадковим синтезом форм. Проте концепція алогізму виявилась чужою митцеві — сюрреалістичні мотиви не утвердилися в його творчості, а реакція на примхливу несталість світу набула надалі інших форм.

Рівень професійного злету майстра у 30-ті роки визначили графічні праці на міфологічні теми, по-сучасному переосмислені й інтерпретовані. Початок цій «новій міфології» був покладений 1930 року ілюстраціями до «Метаморфоз» Овідія і «Лісістрати» Арістофана. Класичний безперервний контур, вперше з'явившись ще в його неокласичних малюнках з кентаврами й купальницями, набув довершеності у «Метаморфозах».

Наступним кроком у вдосконаленні графічної майстерності Пікассо був альбом «Сюїта Воллара» — сто офортів, створених через чотири роки на замовлення Амбруаза Воллара і циклічно поділених на теми «Майстерня скульптора», «Художник і модель», «Мінотавр»,— причому ця праця стала своє-

Голова Мінотавра.

[1] Останньою з небагатьох таких робіт був чудово виконаний портрет Гертруди Стайн — незавершене відтворення позуючої моделі (1906). Підкорення натурі було чуже його майстерності, і згодом художник визнав: «У минулому я намагався працювати з моделлю, та наслідком тривалих сеансів були лише посередні полотна».

рідним графічним авторським коментарем до власних поглядів на мистецтво і місце в ньому художника. На 46 аркушах циклу «Майстерня скульптора» була розгорнута інтерпретація міфа про Пігмаліона, скульптора, що марно намагався вдихнути життя в художній образ; мовою пластики, калейдоскопом образних загадок сумнівів, роздумів Пікассо висловив своє уявлення про покликання митця. Так само по-філософському містка алегорична мова «Художника і моделі» — теми, над якою майстер не припиняв працювати до кінця життя. На його переконання, добро і зло, краса і потворність, що співіснували поряд, виражали дуалізм складної емоційної натури людини, підтвердження чого він знаходив у міфології.

«Мінотавр» — тема іншого плану, тема дисгармонії світу, відгомін якої все настійніше почав прориватися в твори Пікассо. Безтурботну ідилію в його малюнках витісняють передчуття навислої над світом загрози — на аркушах у похмурій атмосфері бою биків з'являються алегоричні образи ірраціонального лиха, що загрожує людині, інстинктивні й стихійні начала якого уособлював загадковий і мінливий Мінотавр,— буйний і лагідний, жорстокий і добрий, тріумфуючий і вмирущий. Авторська символіка, гранично ускладнена, сповнена натяків і недомовок, не піддавалася тут словесному розшифруванню; однозначно певним був лише узагальнюючий смисловий висновок — вічне протиборство добра і зла. «Відкритим текстом» це резюме прозвучало в кульмінаційному завершенні осучасненої притчі про міфологічного монстра — монументальному офорті «Мінотавромахія», який став одним з найглибших одкровень митця; світло свічки в руках дитини, зупиняючи погибельне наближення Мінотавра і розганяючи морок терору, символічно зафіксувало неминучість кінцевої перемоги людського інтелекту над грубою тваринною силою.

Говорячи про довершеність графіки Пікассо, слід підкреслити її особливе місце у світовому мистецтві, і зумовлене рядом особливостей творчої манери. Лінія на будь-якій з його праць — від «енгрівських» до волларівської «сюїти» — водночас місткий знак і засіб, який прилучає глядача до процесу створення образу. Структура його малюнка складна й різноманітна: візуальні ефекти лінійної графіки, що зорово «б'ють» по психіці; розраховані на асоціативне сприйняття плями туші в епізодах кори-

Мінотавромахія. 1935 р.

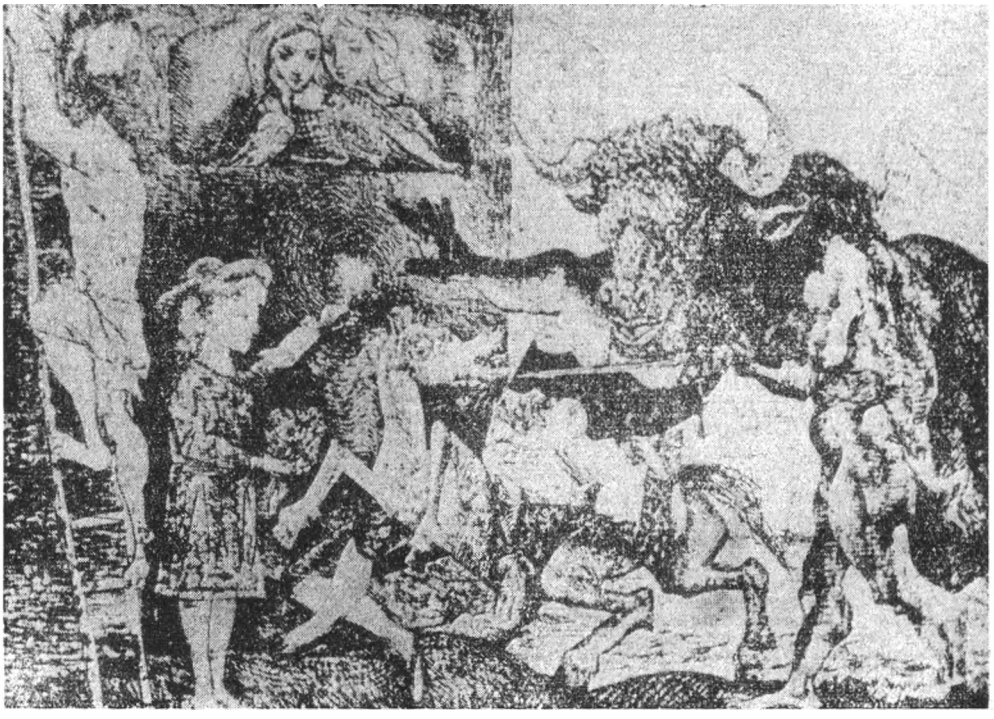

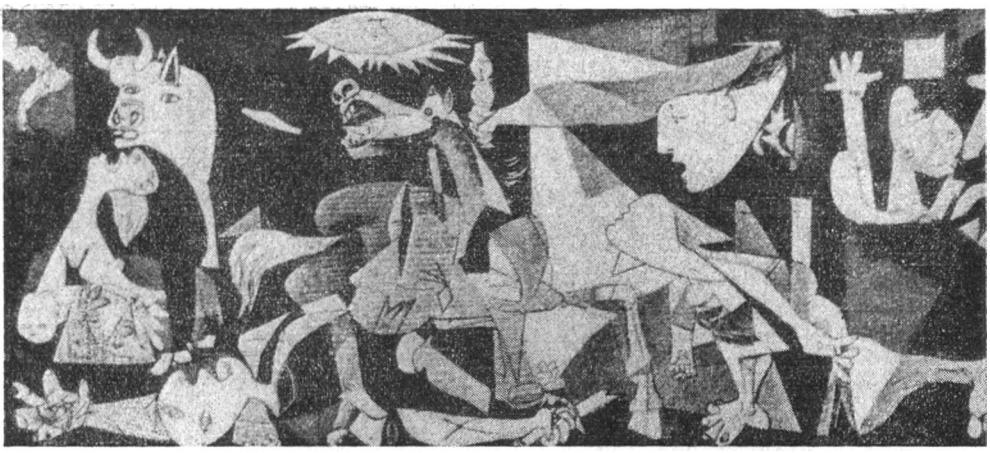

Герніка. 1937 р.

ди; синтетична суміш плям і ліній — і настійна однорідність штриха, що цементує єдність малюнка; закрутки витончених візерунків у сюжетах до Овідієвої поеми — і класично досконала обробка «енгрівських» портретів. При цьому до вирішення художніх завдань Пікассо підходив з нових позицій, застосовуючи найбільш ефективний саме для даного випадку засіб і по-особливому осмислюючи техніку його виконання.

Майстром графіки Пікассо постав перед знавцями мистецтва і у великій серії ілюстрацій до «Природничої історії» французького вченого Бюффона — напрочуд виразних ескізах тварин, птиць і риб,— і в офортах до поем Поля Елюара, який протягом чверті століття був найближчим другом майстра — саме його віршами була «доказана» «Герніка», а книжка поета «Пабло Пікассо» стала філософським віршованим аналізом творчості художника, глибоким і тонким.

Французька сфера життєдіяльності Пікассо ніколи не була бар'єром між ним і Іспанією — відданість митця своїй батьківщині, співвітчизникам і національним традиціям завжди була невід'ємною частиною його творчої і людської натури.

Суто іспанською символікою позначені, зокрема, його «жорстокі» праці, в яких народні уявлення про життя і смерть, добро і зло накладаються на видовище бою биків. 1934 року, після подорожі художника по Іспанії, ця лінія дістала більш загострене продовження — тема кориди набула в його творах трагічного забарвлення кривавого видовища, прирівняного до безжального вбивства, насильство набуло образної форми впертого підсвідомого інстинкту. Ця тавромахія виявилася прямим перегуком з Гойєю: у ній Пікассо немовби йшов слідами свого великого попередника — в його бунтівницьких роботах звучала грізна пересторога, загострювалась жорстока правда життя, в якій протидіяли непримиренні ідеї, а істина здобувалась у драматичній боротьбі.

Таке трактування не було випадковим: саме під час цих відвідин Іспанії напруження політичної обстановки у ній досягло кульмінації, країну стрясали хвилі народних виступів, на гребені яких у січні 1936 року до влади прийшов революційний уряд демократичної коаліції. Проте обстановка не розрядилася: «мінотаври» й «бики» не дрімали, іспанський фашизм готувався, розв'язавши війну, перетворити країну на бойню.

Похмурі передчуття художника невдовзі цілком справдилися: республіка почала битву з фашизмом. Пікассо рішуче виступив проти франкістського заколоту, зустрівши його лютою відсічею — вбивчим образно-художнім графічним памфлетом «Мрії і брехня генерала Франко», що з'явився у 1937 році; розмножений у техніці акватинти серією листівок, він відіграв роль масового агітаційного засобу на фронтах битв від Гвадалахари до Уески, а його саркастично-викривальна публіцистика, спрямована проти демагогічних ідей франкізму, була наочною і дійовою. Це було вступом до славнозвісної «Герніки».

Велика «Герніка» — живописний реквієм мирному баскському містечку, стертому з лиця землі німецьким авіакорпусом «Кондор»,— стала і особливою сторінкою в біографії митця. Громадянська війна в Іспанії явила світові нового Пі-

Панно «Війна». 1952 р.

кассо — художника-трибуна, який прирівняв твір мистецтва до рішучого й безкомпромісного політичного виступу. Це був шлях, що згодом привів художника до лав Французької комуністичної партії, — ставши «картиною століття», «Герніка» ознаменувала й новий етап у його творчості.

Історія славнозвісного полотна почалась наприкінці 1936 року, коли Пікассо одержав від республіканського уряду, разом з повідомленням про призначення його хранителем мадрідського музею Прадо (яким він так і не став), замовлення на картину для павільйону Іспанії на паризькій Всесвітній виставці, наміченій на літо наступного року. Поштовх роботі, що не зрушувала з місця, було дано 26 квітня 1937 року — в день варварського знищення Ґерніки, де загинули дві тисячі жителів, а неоціненні архітектурні пам'ятки були перетворені на руїни. Ця подія так потрясла художника, що він зробив неймовірне — одним подихом, менш як за місяць, створив грандіозне полотно розміром 3,5 на 7,82 метра. Темпи роботи над цим всесвітньовідомим шедевром здаються неймовірними: 1 травня було зроблено перший ескіз олівцем, 11-го розпочато роботу над полотном, а на початку червня картина вже експонувалася на виставці й подіяла на публіку як вибух бомби.

Слід зазначити, що численні елементи, які визначили смислову й художню тканину «Герніки», були вже «напохваті»,— з'явившись у низці попередніх праць Пікассо, вони стали для нього звичними символічними орієнтирами й семантичними знаками, що несли потужний заряд підсвідомого впливу. Графічний антифранкістський цикл, «Мінотавромахія», сюжети коридн, серія міфологічних інтерпретацій — їх відчутний відгомін виразно простежується в унікальному сплаві нових художніх знахідок; при цьому образи, які в попередніх творах майстра декому здавались ірраціональними й надуманими, несподівано набули смислової визначеності й емоційної конкретності.

По суті, «Герніка» — це колосальний монументалізований малюнок, «заряджений» особливою символікою образів, своєрідне застигле потрясіння психіки. Тут немає однозначності, як немає і конкретних носіїв добра і зла,— з лавини асоціацій, викликаних фіксацією трагедії, виникає ряд умовних типажів. Тут усе доведено до тієї граничної крайності, за якою починається художній і смисловий хаос,— до «точки кипіння» зображальності і припустимої сваволі умовності. образи драматизовано зміщені, традиційні канони композиційної рівноваги рішуче відкинуті, сувора сюжетність цілком перекреслена. Перед глядачем — художній Апокаліпсис нашого століття, застиглий пароксизм нелюдського страждання.

У гігантській картині перемішані площинна двомірність і лінійна перспектива, поєднані різні види зображальності — від сюрреалістської роздрібненості об'ємів і кубістських нашарувань площин до суто реалістичної образності; глядача приголомшує сонм видінь, вихоплених з мороку страхітливим спалахом електричної лампочки, хаос загальної загибелі й руйнування, гранично гіперболізований непевно-розпливчастою символікою. Але при всій своїй алегоричності «Герніка» залишає відчуття вірогідності — і в цьому її разюча сила. Твір цей, відкривши у мистецтві нові зображальні шляхи асоціаціям, пов'яза-

ним із стражданням і горем, став символічним узагальненням антивоєнного протесту, зразком войовничої публіцистичності.

Наприкінці 30-х років, коли Європу оповила лиховісна імла фашизму, у творчості Пікассо все відчутніше бере гору образний відгомін «Герніки» — один за одним з'являються своєрідні ескізи до філософської сутності її алегоричних метафор; у працях митця народжується нове покоління створених у дусі часу злобних монстрів, нагнітання грізних видінь сягає апогею у роки війни й національного приниження Франції. Черепи людини й барана, бика й коня — символи смерті, з'явившись у працях 1939 року, простують по аркушах, нагнітаючи тяжку атмосферу трагічного неприйняття світу. Низка черепів на траурному чорному тлі, підкресленому жаскою ліловою гамою, поступається місцем таким самим похмурим сюжетам — безжалісно деформованим обличчям і натюрмортам, що висвічуються в темряві ночі; позбавлена проблиску надії духовна депресія продовжувала хворобливі видіння — на зразок страхітливо-потворної, свідомо позначеної печаттю формотворчого абсурду «Жінки, що зачісується».

Окупація Франції викликала у Пікассо біль і протест. Він не бився в лавах макі — але його громадянська позиція була непримиренною і войовничою. Не кожен у ті страшні роки міг наважитись, як це зробив художник, парирувати запитання німецького офіцера: «Це ви зробили?» (йшлося про «Герніку») сміливою відповіддю, що ввійшла в історію: «Ні, це зробили ви». То був виклик: мистецтво Пікассо було офіційно визнане у нацистській Німеччині «ворожим духові рейху». Окупанти, до речі, тричі збиралися його заарештувати — та префект ігнорував їхні накази, хоча знав, що митець постійно і енергійно допомагав біженцям-антифашистам.

Потроху в творах Пікассо займається «свічка надії», символічний вогник якої надав особливого оптимістичного забарвлення його творчості. Новим для нього початком став 1944 рік, позначений у житті художника визначною подією: 5 жовтня, після серпневого визволення Парижа, він вступив до Французької комуністичної партії — рішуче став на бік діячів культури, що відстоювали принципи соціалізму і миру. Цей крок митця, якому ішов тоді сьомий десяток, дав додатковий імпульс його праці, що невдовзі збагатила світове мистецтво принципово новими творами з підкреслено ідеологічним забарвленням.

Закінчення війни Пікассо відзначив програмним твором — бронзовою скульп-

Ескіз до панно «Війна». 1952 р.

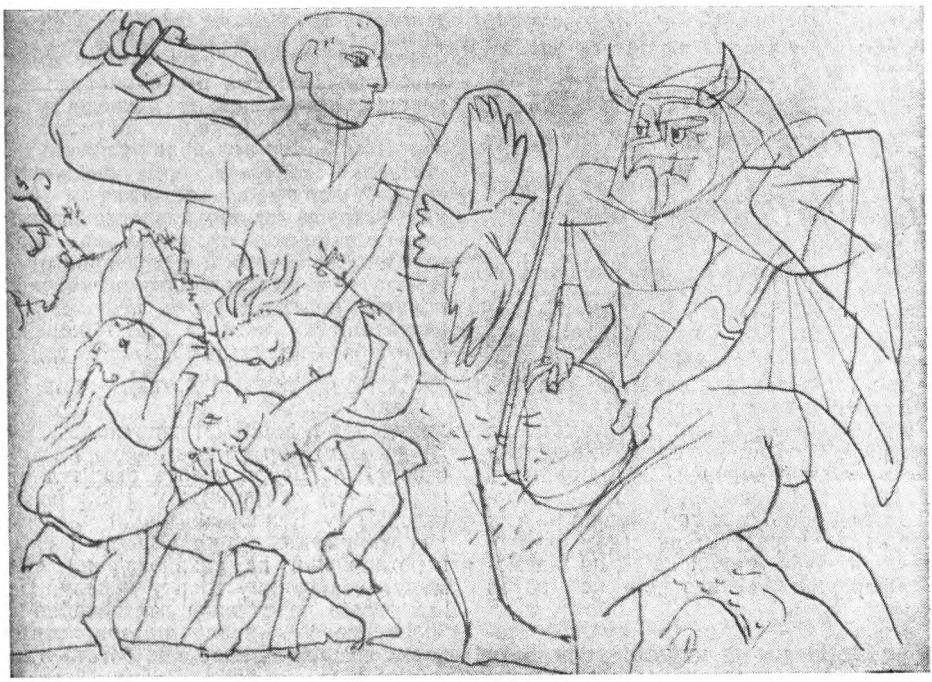

Жаклін за читанням. 1957 р.

турою «Людина з ягням», встановленою згодом на одній із площ старовинного містечка гончарів Валлоріса. Алегорична смислова нить її прозирала ще в його віршах 30-х років («Я колисатиму на руках ягня... я вмию його слізьми радості й смутку»), потім були тушові начерки воєнних років — і врешті постать стоїчно непохитної людини-рятівника стала своєрідним символом гуманності, своєрідним образом «доброго пастиря» двадцятого століття. Невелика розміром скульптура переступила рамки камерності — встановлена на міській площі, вона стала явищем монументальним, а її моральний аспект набув характеру агітації.

Факт не випадковий: напрочуд чутливий до «пульсу» суспільного життя, художник мав рідкісне вміння ставити своє мистецтво у фокус найгостріших вимог часу, що з особливою силою прозвучало зокрема у плакатній графіці.

Неповторний майстер плаката, він своїми образними відкриттями підніс на нову висоту агітаційно-пропагандистську роль образотворчої публіцистики, а в напружені повоєнні роки став відомий сотням мільйонів трудівників на всіх континентах передусім як автор славнозвісного Голуба миру і не менш відомого афоризму: «Живопис — це зброя миру».

Його голуб — образ із чималим стажем. «Злетівши» на картині 1901 року з долонь маленької дівчинки, він пролетів через «Мінотавромахію» і «Герніку», цикл ілюстрацій до «Природничої історії» та сюжети воєнного періоду — і «опустився» 1949 року на широко відомому плакаті до І Конгресу захисників миру. Ставши емблемою могутнього всесвітнього руху, ця відточена художня формула увійшла в історію як місткий, по-особливому близький авторові образний типаж. Відкидаючи стереотип, умовно-графічний і натурний, художник надавав їй різних характеристик, від суто реалістичних до кубістських: голуб на чорному тлі (перший плакат), голуб, що злітає, летить (подальші роботи) — аж доки пошуки привели до бажаного результату.

Плакатній публіцистиці Пікассо було притаманне дохідливе, точно виважене поєднання естетики й дидактики; будь-який з її численних образів діяв надзвичайно влучно, міцно закріплюючись у свідомості, — чи то був голуб, чи обличчя, що виступають з фонової чорноти на плакаті «Юність». Наступальній публіцистичності його плакатів (лише за десять повоєнних років він створив їх понад п'ятдесят) близька також метафорично загострена картина «Вбивство у Кореї», створена 1951 року. Пікассо і тут рішуче виступив на захист гуманізму, затаврував американську агресію. Сюжет картини (розстріл мирних жінок та дітей) і політична непримиренна позиція художника викликали роздратування «істеблішменту» й невдоволення конформістської художньої еліти — і це не дивно: називаючи факти своїми іменами, тавруючи ганьбою імперіалістичних агресорів, автор викрив нелюдську суть роботоподібних убивць. За жорстоким сюжетом тут прозирав психологічний підтекст — контраст між бездушністю солдатів-автоматів, застиглих і безликих, і живою індивідуальністю їхніх беззахисних жертв, наділених характеристиками емоційними й драматичними. Зрозуміла всім морально-ідеологічна основа полотна не потребувала пояснень, як і визначеність часу й дії, — корейська авантюра Сполучених Штатів та їхніх сателітів дістала гідну відсіч.

Тема грізної небезпеки з боку сил війни, тема боротьби за мир була для Пікассо категорією незмінною і глибоко особистою. Через чверть століття після грандіозної «Герніки», у 1952 році, він створює у Валлорісі інший шедевр — два величезних панно «Війна» і «Мир», перетворивши на славнозвісний «Храм миру» старовинну міську капелу. Появі цих творів передувала надзвичайно серйозна робота — понад півтори сотні чудових графічних начерків, багато з яких

так і не були перенесені з ескізної стадії в натуру.

Контраст у «храмі» прямолінійний і разючий: люті чорні образи-тіні, що випливають із зеленкуватого диму «Війни»,— і розчинений у густій синяві буколічний «Мир» з голубокрилим конем-ангелом і золотими яблуками на деревах. Але трактування Добра і Зла, які в житті постійно співіснують і переплітаються, тут набуло смислу нового та повчального. «Я майже хотів би, щоб капелу не освітлювали, щоб відвідувачі зі свічками в руках проходили вздовж стін, як у доісторичних печерах, відкриваючи одну по одній фігури, щоб світло рухалося по тому, що я написав, слабке маленьке світло свічки...» Справді цікавий і незвичайний сценарій! Пікассо утверджував тут одвічність теми самим зіставленням незрівнянного, рішуче повстаючи проти тупої жорстокості й сліпої безжальності, що панували на «стежках війни»

Потужність образного звучання картинного «дуету» капели силою впливу близька до іншого грандіозного витвору, що побачив світ за шість років перед тим,— монументального декоративного ансамблю в курортному містечку Антіб, художню основу якого склали 27 різних розміром картин і панно, поєднаних в один цикл численними вугільними й тушовими малюнками. Декоративні інтер'єри замку Грімальді, що став згодом «Музеєм Пікассо», художник перетворив на галерею яскравих натюрмортів та міфологічних пасторалей, які нагадували наївні дитячі контурні малюнки,— галерею, сповнену ефемерних веселунів-кентаврів, фавнів та наяд, образів моря і підводного світу, середземноморської флори й фауни. На строкатих полотнах і панно — від невеликих аж до величезного «Одіссей і сирени» — була розгорнута яскрава, радісна ідилія Лазурного берега, яка рішуче перекреслила страхіття й жорстокості тільки-но закінченої війни. Повоєнний світ багатьом здавався тоді безхмарно радісним, і тріумфальний антібський цикл чудово відбив цей стан художника — того Пікассо, який згодом так само переконано й безкомпромісно захищав цей світ від заморозків «холодної війни» і діяльність якого на захист миру дістала широке міжнародне визнання й була високо оцінена: в 1950 році він став лауреатом Міжнародної премії миру, а в 1962-му — міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами».

Вступивши у новий етап, мистецтво його набуло особливої зрілості й оптимістичності, життєвий досвід пом'якшив

Пікассо в майстерні.

імпульсивне роздратування недосконалістю людської природи. Гранично інтенсивною стає працездатність митця — лише за десять повоєнних років він створює, окрім величезних «Храму миру» та ансамблю в Антібі, ряд визначних станкових полотен (серед яких славнозвісні «Нічний лов у Антібі» й «Бійня»), багато скульптур, натюрмортів, портретів, пейзажів, тисячі літографій і ще більше малюнків, понад дві тисячі керамічних виробів, ілюстрації до віршів Гонгори і своїх власних, до «Кармен» Меріме і книжок Елюара.

Змінюється зміст його творів і їх жанрове забарвлення — пройшовши шлях від фантасмагорії 40-х років до філософськи поглиблених серій кінця 60-х, від зведеного до примітиву грубуватого образу-формули до напрочуд артистичних експромтів кольоровими олівцями й енергійних ліній на лінолеумній поліхромії. Пародія на романтику середньовічного лицарства — серія літографій «Ігри пажів», з її анекдотичними атрибутами (лати — консервні бляшанки), змінилася портретами Бальзака, що виникали із штрихового павутиння, з утрируваними рисами обличчя — тонким психологічним шаржем на «знавця людських душ». Слідом за іронічно-оригінальними замальовками творця літературної «Людської комедії» з'явився цикл із п'ятнадцяти великих літографій

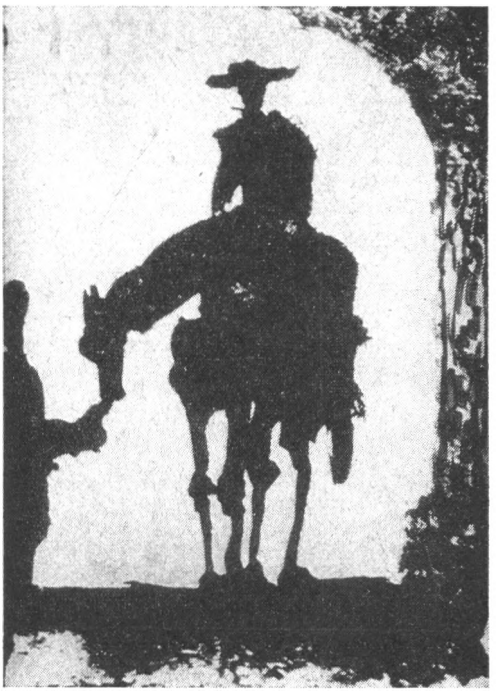

Малюнок з циклу «Торо і торерос». 1959—60 рр.

і 180 малюнків, виконаних у різній техніці й манері,— «Людська комедія» нова, графічна.

Найбільш капітальна у графічній спадщині митця, ця праця виявилася своєрідним поверненням до старих тем цирку, мандрівних акторів, «художника і моделі». Трагедія і фарс, смуток і усмішка проймають цей «щоденник духу», оновлений персонажами католицьких ченців і туристів, клоунів і ковбоїв, акторів і борців-циркачів. Сумні мотиви «рожевого періоду» набули класичної стриманості і заспокійливої ясності, змінилась і психологічна тональність «художника і моделі» — відтінена контрастним зіставленням немічної старості та примарно-мінливої юності, сумною чи іронічною насмішкою над руйнівним впливом часу. Кінцівка циклу узагальнююча і меланхолійна — сюжети «Ігор з масками», де у вирі постійного оновлення обмінюються віковою «личиною-маскою» старі й немовлята, а вічне й незмінне «колесо життя» на свій розсуд вершить людськими долями.

Інтерпретоване в іншій художньо-змістовій формі, це «колесо» дало початок наступній темі — вільній пластичній «перебудові» картин відомих художників минулого, своєрідному «діалогу» з «Менінами» Веласкеса і «Давідом та Вірсавією» Кранаха, із «Сніданком на траві» Мане і «Викраденням сабінянок» Давіда, з полотнами Пуссена, Курбе і Ель Греко. Перекладаючи мову класичну на сучасну, живописну на графічну, Пікассо своєрідно «обігрує» прототипи — вдаючись до гіперболізації й утрирування, посилюючи живописні й психологічні «натяки» першооснови до значущості принципових рис. Складні сюжети поділяються тут на самостійні елементи, які підкреслюють композиційний, колористичний, емоційний лад сцени,— і робиться це в манері невимушеного домислення, коли кранахівська жінка перетворюється на вазу з квітами, дрібне листя — на величезне листя пальми, хлопчик-паж — на музиканта.

Свавілля це не диктувалося примхою — недарма митець казав: «Художник, який просто змальовує дерево, робить себе сліпим щодо справжнього дерева. Я бачу речі інакше». Така точка зору надала графічним серіям особливих ракурсів: асоціації, часом викликані лінією або жестом, породжували нові інтерпретації — кожна стадія обробки літографської дошки збагачувала сюжети-відбитки новими образними особливостями.

Слідом за графічними «бесідами» з тінями минулого з'явилася серія, виконана на віллі «Каліфорнія» у Канні,— «Каліфорнійський альбом» (1955—1956) з малюнками на довільні теми, серед яких були інтер'єрні замальовки майстерні художника; через чотири роки побачив світ один з найбільших графічних циклів альбом «Торо і торерос», «озвучений» текстом славетного матадора Луїса-Мігеля Домінгіна,— глибоко психологічний відгомін знайомого художникові з дитинства бою биків. У гранично драматизованих сценах тему цього національного видовища було доведено до пафосу трагедії, в якій образ приреченого на загибель пораненого бика розростався до символу розіп'ятого Христа, — у стрімкому вирі побіжних ескізів тут зміщено масштаби, перемішано враження й спогади, профілі й постаті, сценічні панорами та їх фрагменти, а графічне мереживо плям, вібруючих ліній і штриховки нагадує квапливий переказ подій і підсвідомих видінь. Після жорстокої драматургії корид друга книжка альбома заспокоювала тематично контрастними у своїй патріархальній ідилічності пейзажами рідної Іспанії і побутовими сценами її сільського життя, слідом за якими настала черга серії кольорових літографій і чудових стилізованих родинних портретів у стилі «ретро», де знову ожив нев'янучий гумор майстра.

Одним з останніх і дуже серйозних захоплень Пікассо була кераміка, — для майже сімдесятирічного художника, який спочатку скептично ставився до декоративного мистецтва, заняття це стало новим відкриттям. З 1947 року митець на десять років оселився у старовинному Валлорісі, в майстерні Мадура.

Гончарне ремесло, коріння якого сягає у сиву давнину, перетворилося в руках Пікассо у мистецтво влучного узагальнення форми, візерунка, кольорової плями. Слідом за посудинами — фігурами звірів, птахів, риб — з'являються знайомі мотиви «тавромахії», «художника і моделі»; по жбанах, тарілках, вазах і просто керамічних плитках мандрують бики й торерс, кентаври й фавни — світ буйний і веселий, реальність і фантастика. Деякі з персонажів цього карнавалу починали новий зображальний цикл — переносились на полотно і паперові аркуші.

Далі майстер перейшов до розпису по міді, працюючи так само віртуозно й кількома швидкими мазками добиваючись живого динамізму образу. Згодом майже дев'яносторічний художник займався в основному гравіруванням на міді — цілими днями не випускаючи з рук різця і наносячи найтонші лінії на металеві пластинки, без знижки на вікове послаблення зору і втому. «Щоб відчувати повне задоволення, щоб добре спати, я повинен до ночі закінчити гравюру»,— казав він, і в глибокій старості «культивуючи» одержимість як єдино прийнятний для себе спосіб життя.

«Все, що я роблю у зв'язку з мистецтвом, дає мені величезну радість»,— якось сказав Пікассо, наголосивши при цьому, що «не міг би жити, не віддаючи мистецтву весь свій час»: тиранічно вимогливий до себе невтомний трудівник, він був фанатично відданий своїй професії, вбачаючи в ній «єдину мету свого життя». І цілком логічно, що робив він свої витвори, як і годиться генію,— помитецькому швидко й безпомилково, свідчень чого чимало — від документального фільму Клузо і сотень «фотозамальовок» Девіда Дункана до тонких спостережень Сабартеса, якого вражала впевненість руки художника, що немовби обводила приховані контури йому одному видимих ліній. Проте поширену думку про легкість, з якою Пікассо нібито створював художні образи, слід віднести до вигадок: він працював «постаросвітськи», роблячи у блокнотах і записниках безліч нотаток і підготовчих малюнків, зважуючи варіанти й детально відшліфовуючи елементи композиції. Уявна легкість його творів — аж ніяк не наслідок випадкового натхнення: за цією

Портрет ідальго. 1965 р.

зовнішньою невимушеністю стояла праця важка, складна, багатогранна.

Уся його творчість була зразком цілеспрямованості. Захопившись ще у ранні роки офортом, він швидко відшліфував цей прийом. Зацікавившись у сорок років художнім куванням металу, досконально засвоїв у майстерні ремісника Хуліо Гонсалеса мистецтво обробки листового заліза. Через двадцять років, звернувшись до літографії, домігся такої самої дивовижної майстерності,— а спробувавши в кінці життя свої сили у складній техніці лінолеуму, довів і цей складний прийом до особливої завершеності й переконливості.

«Правду кажучи,— признавався 87-річний Пікассо,— день мій побудований абсолютно немислимим чином, але так було завжди. Моїм розпорядком керує робота».

Результати його творчої активності разючі: після смерті Пікассо 8 квітня 1973 року судовим експертам потрібно було понад два роки, щоб скласти повний опис майна — самих його творів налічувалось більш як шістдесят тисяч. Тільки податок на спадщину, оцінену у 1154 мільйони франків, склав 290 мільйонів,— і через рік усі шість спадкоємців, яким така непомірна сума була не по кишені погодилися передати час-

Жіночий портрет. 1957 р.

тину творів державі, що дало фахівцям змогу при реалізації права «першого вибору» (з метою створення Національного музею) проілюструвати великими творами всі періоди та види творчості Пікассо й зберегти в повному обсязі окремі серії — чого не вдавалося раніше зробити жодному музею в світі. Через п'ять років ці твори з банківських сейфів перемістилися в паризький Національний музей сучасного мистецтва, звідки значна їх частина потрапила в зали Гран-Пале, на славнозвісну осінню виставку 1979 року, яка вразила всіх своєю несподіваною і різнобічною повнотою — там експонувалося 229 картин, 149 скульптур, 85 виробів з кераміки, майже півтори тисячі малюнків, 35 ілюстрованих книжок, не рахуючи численних щоденників і записників. Як відзначав паризький журнал «Експресс», до цього історичного вернісажу творчість художника «скидалася на мову людини, що не вимовляє приголосних. Тепер «артикуляція» відновлюється. Парижани вдруге відкривають Пікассо». «Відкривали» його, до речі, не тільки парижани — весь художній світ був вражений новим свідченням могутності таланту митця.

Звичайно, дуже просто взяти і втиснути того чи того майстра у прокрустове ложе чергового «ізму» — ставлячи штамп стереотипу, можна не сушити голову надзвичайно складною суттю авторської індивідуальності і першопричиною натхнення. До Пікассо підхід з такою міркою неможливий — зигзаги його шляху не вкладаються у схему готової стильової рецептури, мінлива складність його художньої інтуїції не піддається однозначному визначенню. Він — людина настрою, майстер несподіваних стильових поворотів і сюжетних сюрпризів. і ставлення його до споконвічного перегуку «художник — глядач» досить своєрідне: «Як можна сподіватися від сторонньої людини, щоб вона так само переживала мою картину, як я сам? Шлях картини довгий. Хто може сказати як давно я її вперше відчув, побачив у своїй уяві, як довго я її писав; наступного дня я сам уже погано тямлю те, що зробив. Як може сторонній проникнути в мої мрії, мої почуття, мої думки, що стільки часу визрівали, перш ніж з'явитися на світ?» Справді, щодо Пікассо «стиль» — категорія умовна: у творчому пориві він не визнавав меж поміж видами зображальності. «Я не шукаю — я знаходжу»,— така була його відома позиція, що не мала нічого спільного з художньою всеїдністю Недарма ж він постійно змінював техніку і прийоми — залежно від настроєності на конкретний образ і сюжет. Важко провести, наприклад, чітку межу між живописом і графікою в неокласичних полотнах, з нанесеним поверх кольору лінійним контуром і свідомим зміщенням кольорової плями та абрису (при цьому лінійне й колористичне мислення художника було бездоганним, так само як досконалими були графічність і живописність його робіт). Неможливо підігнати під усталені канони й незвично вирішену синтетичність — як-от на портреті Жаклін Рокк, де аплікативне доповнення до фонового живопису вражає незвичайною грою матеріалом. Своєрідна «гра на впізнавання» руйнує спроби втиснути у стильові рамки і встановлену в дворі будинку художника скульптурну пародію на козу, що складається з кошика глечика, металевого стрижня та висячої лампи,— жартівливий антипод його ж таки знаменитого реалістичного шедевра — бронзової «кози Валлоріса».

Таких «що це?» у роботах Пікассо чимало, проте їх незвичайність далека від рекламних мотивів. «Реальність у тому, як бачиш речі»,— наголошував художник, полемізуючи з тими, хто закидав йому надмірну смислову ускладненість і стильову загадковість.

Чудовий рисувальник і гравер, живописець і кераміст, скульптор і графік, він говорив із сучасниками відточеною мовою вугля й міді, олії і глини, бронзи

й гіпсу — без спрощень і знижок на «дохідливість», жартома і всерйоз. Весь арсенал конструювання художніх форм був у нього повсякчас націлений на цілком несподіване творче завдання — і при цьому йому притаманний був особливий дар узагальнення.

Пікассо не зображав — він жив зображуваним, осягаючи в своїх працях життя в усіх його проявах — прекрасних і відворотних, зрозумілих і малозрозумілих; він свідомо відмовлявся від миротворної ідилії в ім'я глибинного осягнення складностей життя — і прямого впливу на нього. Все його мистецтво — це сповнене пристрастей драматичне видовище, до краю насичене пластичними метафорами, гострими конфліктами й зіткненнями полярних сил. Пояснення цього феномена криється у багатозначній фразі художника: «Неспокій Сезанна — ось що непереборно приваблює нас, ось чого він навчає нас! І муки Ван-Гога — в них справжня драма людини!»

Творчість Пікассо грандіозна в своїй повноті — тільки розглядаючи її таким чином, можна побачити в ній явище справді епохальне. При цьому художника треба вміти розуміти — адже не випадково досі ще доводиться чути нарікання на ускладненість його образів і прийомів самовираження. Пікассо, звичайно, далеко не простак, зрозумілий одразу всім і кожному, він складний і надзвичайно професіональний, — проте йому однаково чужі як примітивний натуралізм, так і заумне мудрування. Метод художника, по суті, досить зрозумілий і правомірний: «Якщо мені хотілося щось виразити, я так і робив, не думаючи при цьому ні про минуле, ні про майбутнє... Якщо предмети, які я хотів зобразити, вимагали іншого способу вираження, то я і приймав його без будь-яких вагань». Саме у цій гнучкості й прихована та особлива багатоликість, яка декому здається афектацією.

Неповторний, яскравий слід залишила в історії світової культури по-філософськи глибока творчість геніального іспанця. Могутність і досконалість його різнобічного таланту, феноменальна творча одержимість і непогамовна віра у творчу силу мистецтва зробили безсмертним ім'я великого художника-гуманіста.

Сова. 1952 р.

Якось, спостерігаючи за грою Пікассо із своїми дітьми, відомий фоторепортер Д. Дункан зауважив: «В чому велич Пікассо і що він хоче сказати своїм сучасникам і всім людям взагалі? Це повсякчасний, безмовний, радісний вигук: «Ebc una cosa muy raga» [1], — у відповідь на всі наші потаємні роздуми про те, що ж таке життя».

Думка досить точна. Саме таким був Пікассо — великий знавець надскладної психології нашого віку, геній художньої інтерпретації його примхливої мінливості.

Валерій КОСТІН

[1] «Це чудова річ!» (Ісп.)

Пабло Пікассо. *Фото Брассаї.*

БРАССАЇ

РОЗМОВИ З ПІКАССО

Брассаї — фотограф. Протягом тривалого часу він спілкувався з Пабло Пікассо, фотографуючи його твори, переважно скульптури, для різних видань. Його спогади аж ніяк не претендують на серйозний мистецтвознавчий аналіз творчості великого художника, але неабияка спостережливість допомогла Брассаї відтворити живий образ Пікассо, його оточення, показати цю непересічну людину в усій її складності й суперечливості.

«Якось, даючи лад своїм паперам, — згадує Брассаї, — я знайшов скриньку з написом: «Розмови з Пікассо». Перечитавши їх, вирішив показати Пікассо. Він не здивувався, дізнавшись про вміст скриньки.

Читаю йому вголос. Прочитав двадцять сторінок, тридцять. Він просить читати далі. Слухає уважно, зосереджено, іноді перериває мене, щоб звернути увагу на якусь деталь, чимось доповнити.

Я змушений перервати читання, бо ми поспішаємо на кінофестиваль. Підводимося. Пікассо кладе руку на скриньку з рукописом і каже:

— Усе дуже правдиве... Треба видати.

Книжка вийшла ще за життя художника, 1964 року, в паризькому видавництві «Галлімар». Пропонуємо кілька уривків з неї.

1932 РІК

Коли я вперше переступив поріг майстерні Пікассо, художникові було п'ятдесят років. На той час він уже не мав потреби «утверджувати» своє ім'я. Але то був рік вирішальний, саме відтоді він здобув всесвітню славу... Велика ретроспективна виставка творів Пікассо, урочисто відкрита 15 червня у пишних залах галереї Жоржа Петі — найвизначніша подія паризького сезону — стала новою віхою в його творчості. Вперше ми побачили зібрані разом тридцять полотен, єдиним поглядом охопили «голубий» і «рожевий», «кубистський» і «класичний» періоди, все розмаїття його творчості.

Пікассо, можливо, востаннє в своєму житті, сам поділив свої картини на групи, сам керував розвішуванням полотен, які, за його власним висловом, повернулися до нього зусібіч, «мов марнотратні діти,

...Він складав із своїх картин конструкцію на зразок піраміди. *Фото Брассаї.*

що приходять назад додому в золотій сорочці».

...Я дуже хвилювався в перші хвилини нашого знайомства. До хвилювання долучалося побоювання: чи не став він зовсім неприступною людиною?

У ті хвилини першої нашої зустрічі я уважно вивчав його обличчя. Чи відповідає воно образові, створеному моєю уявою під впливом його полотен та легенд про нього? Дійсність розвіяла той вигаданий образ і всі мої побоювання. Переді мною стояла проста, скромна, щира людина. Природність і невимушеність його поведінки подіяли на мене заспокійливо. Я оглянув незвичайне приміщення: гадав, що побачу ательє художника, а це була квартира, яка до того ж нагадувала склад. Я ще зроду не бачив міської квартири, яка була б так не «по-міському» опоряджена: чотири чи п'ять кімнат — у кожній мармуровий камін, над ним дзеркало,— без звичайних меблів, і скрізь — картини, картини, загорнуті в папір скульптури, стоси книжок, рулони ватману, безліч речей, безладно звалених попід стінами, на підлозі, і вкритих грубим шаром пилу.

Двері всіх кімнат були розчинені, й це перетворювало велику квартиру на єдиний зал, розчленований на кілька кутків, кожен з яких мав своє призначення.

Ми ходили по тьмяному, брудному, давно не чищеному паркету. Мольберт стояв у найпросторішій, найсвітлішій кімнаті — єдиній, що мала бодай якісь меблі. З вікна, яке виходило на південь, відкривався чудовий вид на паризькі дахи, ліс червоних і чорних коминів, а над ними — стрункий силует Ейфелевої вежі. Доступ сюди мали лише кілька друзів Пікассо.

Художник пояснив мені моє завдання: фотографувати його на той час зовсім невідомі скульптурні твори. Мої фотографії мали заповнити близько 30 сторінок першого номера нового альманаху «Мінотавр».

Прийшовши до Пікассо вдруге, я застав його за роботою над першою обкладинкою «Мінотавра». Він зробив напрочуд вдалий колаж. До дошки прикріпив кнопками гофровану картонку, на неї поклав один із своїх різців, схожий на страховисько, а біля нього розмістив якісь шворки, мереживо з фольги, трохи сухого листя — його він взяв, як признався мені, з капелюшка дружини, що вийшов з моди. Коли я фотографував цей колаж, Пікассо наполіг на тому, щоб на фото обов'язково було видно й кнопки... З цією чудовою обкладинкою альманах вийшов 25 травня 1933 року. Потім обкладинку робили Матісс, Міро, Андре Массон, Сальвадор Далі, причому кожен

з них зображував свій варіант страховиська-мінотавра.

Перші скульптури Пікассо, які я сфотографував, — дванадцять видовжених фігурок, грубо вирізьблених з твердого дерева. Він витягав мені їх одну по одній з кошика, пояснюючи, що не хотів обробляти їх ретельно, щоб дерево й надалі жило своєю структурою, вузлами, волокнами. Я сфотографував і кілька дротяних скульптур 1930—1931 років — конструкції геометричні, тривимірні, здебільшого тригранні. Вони дублювали, власне, його серію «Ательє» 1927 — 1928 років, де зображення тіла зведено до чистої схеми. Пікассо доводив тут абстракцію до крайньої межі, немов хотів розірвати всі зв'язки з дійсністю. Ці фігурки можна було б вважати творами якогось «конструктивіста», якби в кожній з них не відчувалася присутність людського тіла...

Я також побачив деякі його бронзові речі «голубого» періоду й кубістські скульптури. Скульптура була ніби потенційно закладена в живопис Пікассо. Замолоду після живої кольорової палітри в нього настав «пластичний» період, з'явилися полотна з ледь наміченим кольором, майже монохромні, ніби змальовані з якоїсь неіснуючої скульптури. Це твори художника, що прагне зображати форми в усій їхній повноті. А проте, всупереч цій явній схильності, Пікассо майже на чверть століття покинув скульптуру. Він повернувся до неї, нікому про це не кажучи, аж 1929 року. Я був серед перших, хто побачив його нові скульптурні твори.

Якось грудневого похмурого дня ми виїхали з ним до Буажелупа. Пікассо придбав цей маєток, як він пояснив нам, тому, що йому набридло відправляти щороку в Париж «рясний урожай свого літа» — пакувати й розпаковувати полотна, фарби, пензлі, все майно своєї пересувної майстерні. Тепер все можна було полишати в маєтку.

Це був чудовий будинок. Більшість кімнат без меблів, де-не-де на голих стінах — кілька великих полотен Пікассо. Сам він із сім'єю жив у двох невеличких кімнатах під самим дахом. «Треба сфотографувати багато скульптур, а тепер вечоріє швидко», — сказав він мені, тягнучи до якоїсь споруди на подвір'ї (виявилося, що це колишня стайня, перероблена під майстерню). Мабуть, коли він уперше оглядав цей маєток, його привабив передовсім не так будинок, як можливість заповнити своїми скульптурами простору територію навколо нього. Він відчинив двері, і я побачив багато сліпучо-білих скульптур. Більшість скульптур несла на собі печать його нового бачення.

Я працював без перерви весь пообідній час. Крім великих погрудь, там були й інші речі, розкішний півень з головою, відкинутою до пишного хвоста, корова з роздутими ніздрями, крутими рогами. Коли я дозняв останню касету, в приміщенні було вже зовсім темно. Пікассо засвітив велику гасову лампу. В селах тоді, зрозуміло, не було електрики, й Пікассо сказав нам, що часто працює при цьому миготливому світлі. Він звик до цього — замолоду часто малював при свічці, встромленій у пляшку. Світло гасової лампи, поставленої на долівку, відкидало химерні тіні від білих скульптур.

...Без найменших вагань я пішов у Комуністичну партію, тому що, по суті, я завжди був з нею. Арагон, Елюар, Кассу, Фужерон, усі мої друзі знають це...

Хіба не вона працює над тим, щоб пізнати й побудувати світ, щоб зробити людину сьогоднішнього й завтрашнього дня зіркішою, вільнішою, щасливішою? Хіба не комуністи виявили найбільшу мужність, як у Франції, так і в СРСР і в моїй Іспанії? Як я міг вагатися? Зі страху втратити незалежність? Але я ніколи не почував себе таким вільним, навпаки, я став більш повноцінним, і до того ж я поспішав здобути батьківщину: я завжди був вигнанцем, тепер я перестав ним бути. Поки Іспанія не може мене прийняти, Французька компартія відкрила мені обійми, я в ній знайшов тих, кого найдужче поважаю, найбільших учених, найбільших поетів, і всі ці прекрасні обличчя паризьких повстанців, яких я бачив у серпневі дні. Я знову серед моїх братів.

Пабло ПІКАССО

Вже в цілковитій темряві Пікассо повів нас до парку, де на узліссі стояли дві його скульптури з кованого заліза — більша називалася «Олень». Вони були зроблені торік. Пікассо, якому завжди кортіло опанувати незнайомі види мистецтва й ремесел, з інтересом придивлявся, як його приятель Хуліо Гонсалес, вправний карбувальник, працює з металом, і нарешті попросив його розкрити таємниці заліза й вогню. Учень перевершив майстра. З цього недовгого співробітництва митець вийшов збагачений, а Гонсалеса навчив сміливості в творенні нових форм.

Того вечора, коли ми прощалися вже в Парижі, Пікассо сказав:

— Ви не хотіли б завтра ввечері кудись піти? — Потім за хвилину: — Ви любите цирк? Може, ходімо до Медрано? Я не був там цілу вічність...

Наступного вечора ми зустрілися перед входом у цирк. Пікассо взяв ложу. Він був веселий, щасливий, що опинився знову в атмосфері цирку.

У програмі того вечора брала участь група акробатів — троє напівголих мускулястих хлопців. Вони створювали сміливі композиції. Через кілька днів Пікассо підвів мене до купи полотен, повернутих зображеннями до стіни, й сказав: «Зараз я вам щось покажу... Дивіться». Це були акробати, яких ми бачили в цирку. Повільні рухи атлетичних тіл, освітлених кольоровими рефлекторами, їхні сміливі композиції, що виникають і відразу розсипаються в просторі, так його вразили, що він намалював цілу серію картин. Акробатів легко було впізнати на перших полотнах, але чим далі, тим більше вони втрачали свої індивідуальні риси, композиція спрощувалася. Вперше я мав нагоду побачити, як Пікассо, домагаючись глибинної подібності, «чистить» сюжет, аж поки лишаються тільки найістотніші його ознаки. Останнє полотно цієї серії було майже абстракцією. Але й воно дихало атмосферою цирку — із світлим овалом арени, яскравими зірками під куполом, з публікою в півтіні. А група акробатів стала хвилястим символом у промінні рефлекторів.

Через кілька днів я зробив фотопортрет Пікассо. Згодом робив їх багато, але найбільше люблю той перший і єдиний портрет 1932 року. Пікассо стоїть на ньому, мов моноліт, у розквіті своїх сил. Головне в портреті — вогняний погляд. Він проймає, гіпнотизує, підкорює.

Коли ж Пікассо дав мені «повну волю», я сфотографував його картини так, як він сам складав їх для перегляду. І камін з намальованими вазами — перший вияв захоплення керамікою — і стоси порожніх сигаретних коробок, які він щодня складав одну на одну, бо йому не хотілося викидати їх. Сфотографував я і вид з майстерні — дахи і комини, Ейфелеву вежу, лад і безлад в інших кімнатах. Картини, складені в стоси, таємничі пакунки, серед яких стирчали полотна примітивіста Руссо, колекції африканських фігурок.

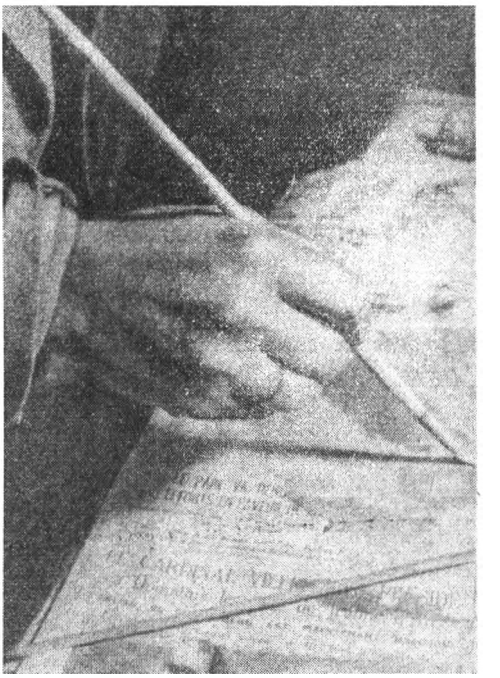

Рука Пабло Пікассо. *Фото Брассаї.*

Якось я забув у Пікассо на столі чисту платівку. Речі, найдрібніші шматочки матеріалу, полишені в нього, ставали бомбами з годинниковим механізмом. І мали обов'язково певного часу вибухнути. Знайшовши мою платівку, Пікассо схопив її, обмацав, вона схвилювала його, захопила! Він не міг подолати бажання «атакувати» цю поверхню — гладеньку й блискучу, мов крига на замерзлому озері. Коли я наступного разу до нього прийшов, він подав мені її, тримаючи між вказівним і великим пальцями так, щоб я міг побачити її проти світла.

— Дивіться, що я зробив з вашої платівки, — сказав він.

І справді, вона вже не була гладенькою. Його безмежно терплячі пальці перетворили її на маленьку картину розміром 6×9 сантиметрів. Це був профіль, подібний до тих, які він зображував на

картинах і в скульптурах того періоду — мініатюрний варіант відомої «Жінки перед дзеркалом».

Я попросив у нього платівку, щоб зробити з неї відбиток.

— Ні, ні, залиште її мені. Я ще мушу над нею попрацювати, — сказав він. — Я віддам її вам потім.

«Потім»! Багато разів я мав нагоду пересвідчитися, що в його устах «потім» майже завжди означає «ніколи». Що сталося з цією гравюрою на платівці? Репродукції з неї я так ніде і не бачив.

1939—1940 роки

Пікассо проводив літо в Антібі. Тут його застала загальна мобілізація. Загроза війни, тривога за долю творів примусила його повернутися до Парижа, Парижа невпізнанного, тривожного, з якого вже виїхало три чверті жителів. Я зустрів Пікассо в Сен-Жермен-де-Пре. Пікассо був занепокоєний, розгублений. Він замовив ящики, розпорядився пакувати картини й книги. Треба було врятувати, сховати багато речей. Та скоро це виснажливе заняття набридло йому. Покинувши ящики й картини напризволяще, він виїхав з Парижа до Руана.

В Руані він жив близько року. Тричі приїздив до Парижа по фарби, пензлі, полотна, папір. І коли 25 серпня 1940 року німецькі війська вступили до Руана, повернувся в столицю. В окупованому Парижі життя було важким і для Пікассо.

Я прийшов до нього в нову квартиру на вулиці Гранд-Огюстен. Величезна кімната, заповнена скульптурами, деякі старі, я їх вже бачив. Але помічаю щось дивне. Вони наче потемнішали і зменшилися... Всі відлиті в бронзі! Як же йому пощастило знайти стільки металу, коли окупанти зривають з п'єдесталів усі бронзові скульптури і в Парижі, і в усій Франції, виносять з бістро чудові мідні столики, щоб перелити їх для воєнних потреб? Деякі з цих скульптур були відлиті ще на початку 1939 року для його виставки в Нью-Йорку. Але решта? Бачу понад п'ятдесят нових бронзових скульптур, з них близько двадцяти — великі. Я ще не опам'ятався від здивування, як заходить Пікассо.

— Як вам вдалося відлити все це в бронзі? — спитав я.

— О, це ціла історія, — відповів він. — Кілька відданих друзів відвезли гіпси на ручних візках до ливарні. Але ще ризикованіше було везти їх назад у бронзі, під носом у німецьких патрулів... «Товар» довелося замаскувати...

Ми переглянули його праці, потім він раптом запитав, що я тепер роблю. Я коротко пояснив: через те, що я відмовився просити у німців дозволу фотографувати, я не маю права на публікацію фотографій. Довелося зайнятись іншими речами.

— Ми в однаковій ситуації, — сказав Пікассо. — Я теж не маю права виставлятись і друкуватись. Усі мої книжки заборонені, заборонили й репродукувати твори.

12 жовтня 1943 року

Я був у Пікассо, коли до нього прийшов Жак Превер. Пікассо показує йому свої чудові малюнки. Потім запрошує нас нагору, до своєї майстерні, і розставляє свої нові полотна. Його кличуть до телефону, і він лишає нас самих. Увагу Превера привертає одна праця: вид з вікна на старі дахи й комини. Пікассо, мені здається, найбільше зацікавила тут хвиляста лінія радіатора, його округла рукоятка.

— Подивіться, будь-який інший художник цей радіатор не зображав би, бо він «неестетичний», буденний, — сказав Превер. — Він підкреслив би «мальовничість» старих стін і дахів. Але в полотні Пікассо домінує саме цей радіатор.

Що таке, по-вашому, митець? Дурень, у якого тільки й того є, що очі, якщо він живописець, або вуха, якщо він музикант?.. Зовсім навпаки: він водночас і політична істота, що постійно живе всіма потрясіннями — грізними чи радісними, — подіями цього світу й створює їх образ. Неможливо залишатися байдужим до своїх ближніх і ізолювати себе від життя, яке складається з багатоманіття їхніх доль. Ні, живопис не повинен бути тільки окрасою жител. Живопис — зброя миру.

Пабло ПІКАССО

Пікассо хоче бути насамперед правдивим. Подивіться. Намалював ще стару ганчірку, що висить на стіні...

Я погоджуюсь з ним. Я теж більше люблю полотна, на створення яких митця надихнули безпосередні враження від довколишнього світу. От хоча б цю «Матір з дитиною», яку він намалював в травні. Я розповідаю Преверу, що Пікассо намалював спочатку дитину, яка робить перші непевні кроки. «Вона б упала, — признався мені Пікассо зі сміхом, — бо ще не вміє ходити... Тому я додав матір, яка її підтримує».

— Так, — погоджується Превер. — Пікассо реагує на те, що його оточує. Кожен його твір — це відгук на щось побачене, відчуте, на те, що його вразило...

Ми з Жаком Превером ідемо обідати. Розмовляємо про Пікассо.

— На початку війни, — кажу я, — він міг би виїхати куди завгодно — до Мексіки, Бразілії, Сполучених Штатів. Йому не бракувало ні грошей, ні можливостей, ні запрошень. Я знаю, що американський консул кілька разів пропонував йому виїхати з Франції. Але він залишився. Його присутність підтримує, підбадьорює не тільки нас, його друзів, а й тих, хто не знайомий з ним особисто.

— Цілком з тобою згоден. І за це ми будемо завжди йому вдячні. Це відважний вчинок... Певно, легше бути героєм, коли ризикуєш тільки життям. А він важить не тільки життям, а й усім, що створив. Ніхто не знає, що ще чекає нас попереду. Париж можуть знищити. А ім'я Пікассо — в чорних списках, його щохвилини можуть інтернувати, депортувати, зробити заложником, Його «більшовицькі» твори, як фашисти їх називають, можуть спалити. І ніхто на світі, ні папа, ні дух святий не зможе перешкодити такому аутодафе. Чим ясніше Гітлер та його прислужники усвідомлюватимуть наближення кінця, тим страшнішою може бути їхня помста... Так, Пікассо дуже ризикував, повертаючись до окупованого Парижа. Зате тепер він з нами. Пікассо — велика людина.

Середа, 20 жовтня 1943

Я питаю його, чому він обрав прізвище матері: Пікассо.

— Вже мої барселонські друзі називали мене цим прізвищем, — відповідає він. — Воно було незвичайним, звучнішим, ніж Руїс. І тому я обрав його. Знаєте, що мене привабило в цьому прізвищі? Передовсім оті два «с», досить незвичні для іспанської мови. Пікассо — прізвище італійського походження. А щось таки залежить від того, яке прізвище ми маємо чи обираємо. Ви можете уявити собі мене під прізвищем Руїс? Пабло Руїс? Дієго-Хосе Руїс? Мені дали безліч імен при хрещенні. Хіба ви не помітили тих двох «с» в прізвищах Матісса, Пуссена, Руссо?

Ми розговорилися про камінь: пісковик, граніт, мармур.

— Я розумію, що можна щось побачити в корінні дерева, — каже Пікассо, — щербинах муру, у вивітреній скелі на узбережжі. Але мармур? Він кришиться, він не містить у собі жодного образу. Мене він не надихає. Величезна загадка для мене — як міг побачити Мікеланджело свого Давіда в брилі мармуру?..

Понеділок, 6 грудня 1943

Фотографую у квартирі Пікассо. На мольберті — портрет. Біля мольберта — старе крісло, на ньому купа старих журналів і газет. На підлозі біля крісла — капці. Портрет, крісло, капці немовби створюють якусь постать, з газетами й журналами в руках. Я переставляю капці трохи далі, щоб вони потрапили в об'єктив, і готуюсь сфотографувати мого «чоловічка», коли з'являється Пікассо. Подивившись на те, що я роблю, він каже:

— Це буде дотепна фотографія, але не документ. І знаєте чому? Бо ви переставили капці. Я їх так ніколи не ставлю... Це ваша композиція, а не моя. А спосіб, у який митець розставляє речі навколо себе, говорить про його особу не менше, ніж його твори. Я люблю ваші фотографії саме тому, що вони правдиві. Ті, які ви робили на моїй старій квартирі, були мов узята кров, з аналізу якої можна ставити діагноз, яким я тоді був. Як ви гадаєте, чому я датую все, що роблю? Бо не досить знати твори митця. Треба знати й те, коли він їх робив і чому, за яких обставин. Колись неодмінно виникне наука, яку назвуть, можливо, «людинознавство...» Я часто думаю про цю науку й намагаюся залишити нащадкам документацію впорядковану настільки, наскільки це можливо... А тому датую все, що роблю.

Вівторок, 27 квітня 1944

Пікассо запрошує мене подивитись його нові твори. Ми йдемо нагору. Я відчуваю, що він трохи вагається: показувати чи ні. Та на відміну від Брака, який протягом тривалих місяців і навіть років не наважувався виставляти свої праці, у Пікассо завжди перемагає нетерпіння побачити реакцію «публіки». Я мав щастя спостерігати цей «ритуал». Я дивився, як він крутиться біля відкладених рам, як повільно порпається в них, зважуючи, чи варто це показати людям, не підготовленим для сприйняття таких незвичайних речей. Часто я думав, чому він так хвилюється. Потім зрозумів. Сам факт «перегляду» є важливим мо-

ментом у його творчості. Дивлячись на свій твір очима іншої людини, він починає по-справжньому бачити, що йому вдалось, а що — ні. І часом власна картина вражає його так само, як глядача. Я чув, як він казав про картину, яку показував друзям: «Я бачу її вперше».

Перед такою демонстрацією він складав із своїх картин конструкцію на зразок піраміди, за опору якій правив мольберт. Малі за форматом ставив на більші, щоб підкреслити їхню спорідненість чи контраст. Для Пікассо ці «перегляди» були, безперечно, одним із джерел натхнення.

Середа, 3 травня 1944

— Коли ми хочемо щось висловити, виразити, — каже Пікассо, — найменше підкорення чужій волі стає часом нестерпним. Треба мати мужність, щоб утвердитися в своєму покликанні, і треба мати мужність, щоб жити зі свого покликання. «Друга професія» — це так принадно! Я не раз потрапляв у дуже скрутні обставини, але завжди перемагав спокусу жити не з свого живопису, а з чогось іншого... Я міг би малювати для сатиричних журналів, як Ван Донген чи Війон. Мені пропонували по вісімсот франків за малюнок, але я твердо вирішив, що зароблятиму на життя тільки своїм мистецтвом.

— Матісс,— відповідаю я, — якось сказав мені: «Щоб зберегти свій талант, ми повинні бути сильнішими для нього». У вас вийшло саме так. У двадцять п'ять років ви вже уславилися, здобули успіх...

— Успіх — річ дуже важлива, — каже Пікассо. — Часто чуєш, нібито митець повинен працювати для себе особисто і «з любові до мистецтва» нехтувати успіхом. Це помилка! Митець потребує успіху. Не так заради грошей, як заради того, щоб утверджувати своє мистецтво. Успіх потрібен і художникові-багатію. Кожне покоління має своїх митців. Але де написано, що успіх повинен належати лише тим, хто потурає смакам публіки? Я хотів довести, що успіх можна здобути всупереч усьому, без компромісу. Захисним муром для мене став успіх моєї молодості... Період голубий, період рожевий — це були прикриття, що захищали мене. Під захистом свого успіху я міг робити все, що хотів, геть усе...

Субота, 12 травня 1945

Востаннє я був тут 21 червня 1944 року. Майже рік тому! Через два місяці після цього, 25 серпня, Париж був визволений, і відразу публіка посунула до майстерні Пікассо. Мужня поведінка створила йому ореол героя, і кожен хотів привітати в його особі символ здобутої свободи. Поети, художники, мистецтвознавці, офіцери й солдати дерлися крутими сходами до його майстерні й товклися там. Пікассо купався у своїй славі, охоче віддаючи свій час журналістам, фотографам, усім, хто хотів бачити його «з плоті і крові».

Я завжди вважав і вважаю досі, що художники, які живуть і працюють у галузі духовних цінностей, не можуть і не повинні залишатися байдужими до суперечки, в якій ідеться про найвищі цінності людства і цивілізації.

* * *

Я ПРИЙШОВ ДО КОМУНІЗМУ, ЯК ПРИХОДЯТЬ ДО ДЖЕРЕЛА.

* * *

Мій вступ до комуністичної партії — логічний наслідок усього мого життя і всієї моєї творчості. Бо я можу з гордістю сказати, що ніколи не дивився на живопис як на мистецтво для власного задоволення чи для розваги; я хотів зброєю олівця і пензля проникати все глибше та глибше у пізнання світу й людей, щоб це пізнання робило нас щодень вільнішими... Тепер я бачу, що самого цього недостатньо; роки тяжких випробувань показали мені, що я повинен боротися не лише зброєю свого мистецтва, а й усім своїм буттям.

ПАБЛО ПІКАССО

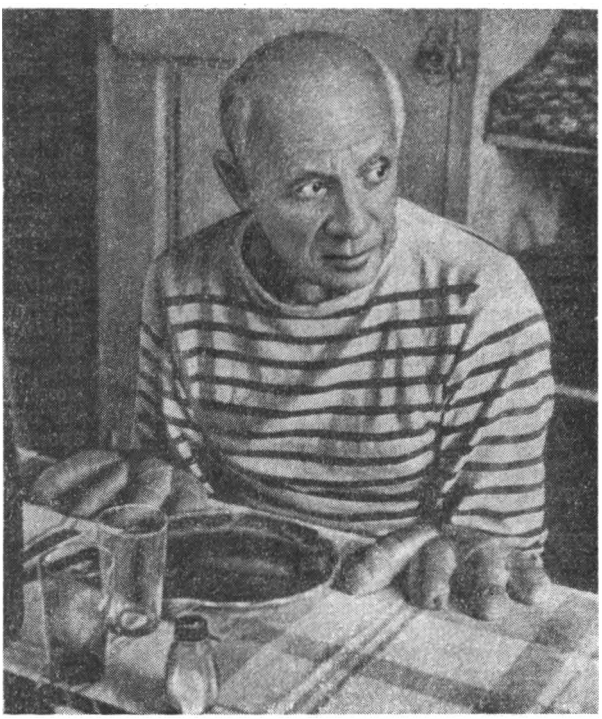

Владімір ПОЗНЕР

ОДИН ДЕНЬ З ПІКАССО

У Парижі ми з Пікассо жили по сусідству. Коли мені щось було треба, я піднімався до нього вузькими сходами десь близько одинадцятої ранку й заходив без попередження. Гарненька італійка, що відчиняла двері, свердлила поглядом кожного відвідувача, ладна сказати, що господар нездужає або у від'їзді. Мене, однак, вона радо вітала: ми заприязнилися під час спільних відвідин базару в Букі.

У вузькій і довгій, дивовижно захаращеній кімнаті завжди було багато відвідувачів, що чекали Пікассо, як чекають на пероні поїзда. Я намагався турбувати його якомога рідше: своя справа завжди здається важливішою і терміновішою; зрештою, якби Пікассо заповзявся виконувати всі прохання, йому б не лишилося часу ні малювати, ні їсти, ні спати.

Та цього ранку я вчинив, як усі. Мені доручили попрохати його зробити афішу до кінофільму Йоріса Івенса «Пісні великих рік». Отож я приніс на вулицю Гранд-Огюстен фотовідбитки кадрів з цього фільму й заходився розкладати їх на довжелезному, закиданому різними речами столі, що стояв посеред кімнати. Отак: страйкарі Сіднея поряд з чарівною негритянкою в білому головному уборі й мініатюрною китаянкою, яка їсть рис і сміється. Було ще зо два десятки інших фотографій.

— Гаразд, ти тільки дай мені розміри афіші, — сказав Пікассо.

Я сподівався, що він спочатку перегляне фільм. Але на той час, як з'ясувалося, копія ще не надійшла до Парижа, а коли стрічка нарешті прибула, Пікассо грипував і не виходив з дому. Потім в Івенса почались неприємності з цензурою, а в Пікассо з лікарями, коротше кажучи, художник виїхав на південь, так і не намалювавши афішу. Коли він повернувся, я повідомив його, що фільм заборонили.

Минав час. У В'єтнамі «Пісню великих рік» показували в день Визволення. В Індонезії на стрічку було накладено арешт. У Німецькій Демократичній Республіці вирішили видати альбом, присвячений кінофільму Івенса. Виникло питання, а чи не погодився б Пікассо зробити обкладинку до цього альбома?

Я сказав Івенсу, що єдиний спосіб з'ясувати, буде обкладинка чи ні, це поїхати до Пікассо на південь, де він тоді жив.

«Пан ще спить, — пояснив мені швей-

Перекладено за виданням: Vladimir Pozner se souvient..., Editions Julliard, Paris, 1972.

цар крізь садові грати, — а збудити його нікому, отож навідайтеся пізніше». Я сказав, що зачекаю в кафе.

Коли я повернувся, Пікассо вже ходив у сандалях на босу ногу і легенькій сорочці поверх поношених штанів.

— Не розумію, — сказав він сердито. — Кажуть, що ти пішов до кафе. Наче в цьому домі вже немає кави.

Я пояснив, що привело мене до нього, і показав, як і тоді в Парижі, фотовідбитки кадрів з «Пісні великих рік». Він у свою чергу розповів, що останні три місяці працював з Клузо над фільмом, присвяченим його творчості: відчувалося, що він ще й досі живе цією роботою.

— А по обкладинку приходь завтра вранці, — сказав він на прощання, — замовлення буде виконано.

Але він не виконав його.

— Я не зробив афіші, — мовив Пікассо й поглянув на свої руки. Вони й справді були порожні.

— Я не зробив, — повторив він. — Не тому, що не хотів, а тому, що нічого не придумав. Шукав, але не знайшов. Проте оце щойно в мене з'явилась одна думка, скажи-но мені, як тобі здається... — Він усміхнувся. — Оскільки я звик малювати голуба, то чому б і цього разу не скласти голуба з контурів річок?

Прокресливши в повітрі великим пальцем кілька кривих, додав:

— Поряд з кожною річкою треба буде написати її назву, різними мовами. От тільки я не знаю контурів цих рік, треба десь глянути. І потім — адже це спало мені на думку щойно ти прийшов, а я, на жаль, мушу їхати до Ніцци.

Я пояснив йому лейтмотив «Пісні великих рік»: руки трудящих — білі, жовті, чорні — день у день змінюють обличчя землі й долю людства. Пікассо згодився, що думка гарна, але додав, що її реалізація потребує часу. Я відповів, що зачекаю, поки він повернеться з Ніцци.

— І справді, можна було б намалювати руки, — сказав він. — Я вже давно хотів намалювати руки, багато рук. Можна було б зобразити чотири руки. Скільки всього рас? Чотири? Завжди забувають червоношкірих, а я їх завжди малюю. Можна намалювати чотири руки або одну руку чотирьох кольорів. Що ти про це думаєш?

Я відгукнувся схвально.

— Мій принцип, — зауважив він, — ніколи не робити сьогодні того, що можна зробити завтра, але цього разу, гадаю, краще таки зробити сьогодні.

Він швидко вийшов.

— Я відклав зустріч у Ніцці, — сказав, повернувшись за мить. —Отож гадаєш, так буде добре? Гаразд, зараз спробую.

Він узяв папір, кольорові олівці, мою ручку і влаштувався за столом. Було двадцять хвилин на одинадцяту.

Вілла в Канні, де протягом кількох мі-

Живопис не проза, він поезія, він пишеться віршами з пластичними римами... Пластичні рими — це форми, співзвучні одна одній і узгоджені з іншими формами або навколишнім простором.

Для мене творчість починається з роздуму, і мені потрібні спочатку довгі бездіяльні години споглядання. Саме в ці години я найбільше й працюю. Я дивлюся на мух, на квіти, на листя та дерева навколо. Я дозволяю своєму розумові довільно дрейфувати за течією, подібно до човна. Рано чи пізно він за щось зачепиться. Це набуває форми, вимальовується виразніше. І якщо мені в цю мить перебити думку, можуть піти нанівець цілі тижні праці. Коли до мене приходять майбутні начерки, коли їх пропонує мені великодушна мати-природа, — бо все йде від неї, і абстракції не існує, — тоді й приймається рішення про наступну картину.

Спостереження — найважливіша частина мого життя, але не будь-яке спостереження. Я натренував себе нічого не залишати поза увагою. «Ніхто не спроможний почути все зразу», — як казав Сезанн, і я вважаю його слова своїми.

Пабло ПІКАССО

сяців жив Пікассо, належала власникові заводу шампанського. Просторі світлі приміщення, надмір ліпних прикрас на стелі Нижній поверх, де ми перебували, складався з великої центральної вітальні і двох бічних, менших, — одна з яких виходила в сад. І серед цього декору в стилі «Рів'єра-1900» скрізь — Пікассо. Його картини й малюнки, скульптури й гравюри. При вході до великої вітальні стояла дерев'яна статуя пречистої діви з малим Ісусом на руках, в іншій кімнаті — лялька у вигляді матадора. Садок заповнювали тварини, виліплені Пікассо: вони ховались у кущах, прогулювалися на моріжку, юрмились довкола бронзової кози на східцях, які вели до вітальні.

Об одинадцятій Пікассо мене покликав. У маленькій вітальні ліворуч на столі лежали розкладені й пронумеровані п'ять аркушів. Зображені на них руки утворювали квітку: чотири симетричні пелюстки, з'єднані зап'ястками. Малюнок був зафарбований чорним, на інших аркушах руки були різнобарвні. Пікассо невідривно дивився на малюнки.

— Яка твоя думка?

Я вагався. Тоді він докинув з притиском:

— Якщо ти не можеш сказати мені точно, що думаєш про це, тобі тут нічого робити. Треба працювати, ти прийшов сюди, щоб працювати.

Він знову поглянув на аркуші.

— Чи зрозуміло, що це руки? Людина, яка побачить цей малюнок, повинна сказати: «Це нагадує квітку».

Він замовк.

— «Нагадує квітку». Коли людина каже так, то це означає, що й вона працює. У малярстві, як і в поезії... Не можна малювати руку, як це робить... (він назвав прізвище сучасного художника-натураліста). Я не зміг би так малювати, навіть якщо б дуже постарався.

Він пожвавішав.

— А може, облишити раси й просто намалювати багато рук?

Пікассо накреслив у повітрі пишну квітку, схожу на хризантему, і раптом сказав:

— Гаразд, а тепер забирайся, я працюватиму.

Я пішов. Друга маленька вітальня була захаращена картинами. Напередодні Пікассо розповідав мені, що мета тільки-но відзнятого фільму, — показати, як художник малює, як створюється картина. За три місяці зйомок він намалював фарбами й олівцем стільки, що цих малюнків вистачило б на чималий музей. Я озирнувся довкола. Матадор гинув у двох іпостасях: як людина і як бик. Квіти розквітали у вазах, одні намальовані, а інші вирізані з кольорового паперу й наклеєні на полотно. Була також ціла серія картин, виконаних на прозорому папері безпосередньо перед камерою: художника в кадрі нема, глядач бачить народження картини. Жодна з них не могла б існувати самостійно: фарби незабаром зблякли б, папір подерся б, він подекуди вже подерся, бо ніхто не дбав про ці картини, єдиним свідченням існування яких мала залишитися кінострічка.

Бузково-голуба акварель на комоді зображала рейд у Канні. Вчора Пікассо пояснив, що купив її зовсім випадково, в ресторані якийсь художник продавав акварелі і він вибрав оцю.

— Він тебе впізнав?

— Навряд.

О пів на дванадцяту почувся його голос:

— Іди сюди.

Він зробив три нових малюнки. Під цифрою VIII значилася квітка з півдюжиною пелюсток-рук на зеленій стеблині, з червоно-жовтою маточкою.

— Тепер зрозуміють, — сказав він. — Видно, що це квітка, і видно, що це руки. Якщо не зрозуміють тепер, не зрозуміють ніколи.

...А я ніби знову побачив його на пляжі в Коліурі, засмаглого на сонці, просоленого морем, з якого він щойно вийшов. Знявши свої чорні ласти, він підняв один з них, встромив у нього чималу гальку і гукнув:

— Погляньте. Викапана стара іспанка!

Це і справді була стара іспанська селянка — довгасте суворе обличчя, голова зав'язана чорною хусткою...

— Гаразд, — сказав Пікассо, — забирайся: я працюватиму.

Я прогулювався в садку, роблячи знімки. Час від часу бачив його — Пікассо сидів спиною до вікна й зосереджено малював. Він не підвів голови, коли його покликали до телефону. Коли принесли свіжу пошту, не читаючи відклав листи.

О дванадцятій двадцять він знову покликав мене. Вже була готова робота за номером XV. Руки ставали дедалі красивішими, квітка також. Кольори — символи рас зникли, тепер панували зелений і червоний, жовтий і голубий.

— Віднині, — сказав він, — я міг би до скону малювати руки й квіти. Так буває щоразу. Коли ти починаєш писати, то не зупиняєшся, поки не допишеш до кінця сторінку, так? Так само й художники.

Він був у гарному настрої.

— ...І що найцікавіше, сам по собі ніколи не зупинишся. Ти працюєш, а позаду тебе стоїть дилетант, який і вирішує, що добре, а що погано і коли вважати роботу завершеною. Такий собі ангел-охоронець, який раптом зупиняє тебе. Це стосується не тільки малярства: математики

також мусять мати своїх ангелів-охоронців, математичних ангелів. Сам по собі ти просто працюєш, ніколи не знаючи, добре це чи погано.

Я запитав, чи не доводиться йому хоча б інколи, хоча б у глибині душі — давати бодай якусь оцінку зробленому. Нагадав свідчення Горького про той день, коли Толстой був задоволений собою.

— Толстой, — можливо, — сказав Пікассо (він явно мав сумнів щодо цього) і повів далі: — Тільки недавні випускники шкіл чи академій твердо знають, що добре, а що погано. «Добре» — це коли схоже, коли нагадує модель. Еталон — ідеальна модель. Чого мені бракує з самого ранку, — провадив він, не змінюючи ні тону, ні інтонації, — це вимочки. Десь має бути ціла пачка промокального паперу, зачекай, я піду погляну.

Він показав руками приблизний розмір пачки промокального паперу, що мала десь бути, й пішов на розшуки.

— Будинок надто великий, — зауважив він, — тому, починаючи щось шукати, треба брати таксі.

За мить всі домочадці вже були поставлені на ноги. Як з'ясувалося, пачка промокального паперу і справді існувала, але вона залишилась у Парижі. Йти до крамниці було пізно: пополудні торгівля припинялась.

— Нічого, — сказав Пікассо, — висохне. А тепер забирайся: я працюватиму.

Я пішов, подумки питаючи себе, навіщо йому промокашка? О тринадцятій годині Пікассо зробив перерву. Ми попоїли за тим самим столом, де він цілий ранок малював. За годину все почалося спочатку.

— Іди погуляй, — сказав він.

Я зауважив, що мене мучать докори сумління, коли я байдикую, а він працює на мене.

Пікассо знизав плечима:

— Про що ти? За всіх умов я працював би. Над цією роботою або над якоюсь іншою.

Помовчавши, він весело додав:

— Ти ж бачиш: щоб чогось досягти, треба працювати.

Коли він знову покликав мене, годинник показував за двадцять хвилин четверту: він малював уже приблизно шість годин. Тепер він змінив папір: аркуші були більші, цупкіші, і самі малюнки довершеніші. Пікассо брав їх один по одному і розставляв на стільці, не без цікавості роздивляючись кожен.

Першим ішов великий малюнок, складний і гарний: щось схоже на мережива... Його хотілось розглядіти детально, по частинах — пелюстки, маточки, листя.

— Якої ти думки про це? — запитав він і, не чекаючи відповіді, забрав малюнок, поставивши натомість інший — менший, простіший; далі ще один — знову більш деталізований, потім ще один, зовсім простенький. Щоразу він питав:

— Ну, що скажеш?

Я чекав останнього малюнка, зробленого перед тим, як ангел-охоронець Пікассо сказав йому: «Досить».

Він виставив аркуш за номером XXI, найлаконічніший з усіх. Уважно оглянув його, ніби прагнув зрозуміти, як можна мотивувати втручання ангела-охоронця. Адже ангел також міг помилитися...

— А я навіть не помітив одразу, — сказав він, — що ця квітка має шість пелюсток-рук — як шість річок у фільмі. А тепер давай я підпишу його тобі.

Він вмочив перо у туш, написав «Пікассо», запитав: «Яке сьогодні число?» і поставив під своїм підписом: «20.9.55».

— Якби був промокальний папір, — сказав він, — усе відбувалося б куди швидше. А так треба чекати, поки висохне. Ти дуже поспішаєш?

Ми сиділи у великій вітальні й чекали, поки підпис висохне. Пікассо попросив мене тим часом перекласти йому з німецької два листи, які він щойно одержав.

Туш просохла. Пікассо знайшов підхожий конверт, поклав туди малюнок. Я подякував.

— За віщо? — Він поцілував мене в обидві щоки. — Я тільки виконав твоє прохання.

І поки авто, що мало відвезти мене, вирулювало з подвір'я, поки відчиняли ворота, він стояв на просторому ганку цього надто великого будинку — невисокий, худорлявий, такий непоказний у своїй темно-синій сорочці з білими розводами поверх ношених штанів, у сандалях на босу ногу. Потім прощально махнув рукою і пішов.

З французької переклала
Ярослава СОБКО

Інтерв'ю Олеся Гончара в тайському журналі «Лалана» (березень 1981 р.)

УКРАЇНІКА

Олесь ГОНЧАР

ОРХІДЕЇ З ТРОПІКІВ

Перед вами споруда розміром ледве чи не з єгипетську піраміду. Тільки споруда ця — на колесах. Дерев'яна вона. Химерна. Власне, про неї можна сказати, що це незграбна величезна гарба, призначення ж її зовсім не господарське, не для того, щоб, скажімо, возити з поля снопи. Перед вами королівська колісниця. Вежа багатоярусна. Яскрава гора, вся розфарбована в червоне та золоте.

Можна уявити, яка це була проблема — надати рух цій громіздкій величезній споруді, скільки волів чи слонів треба було запрягти під час королівської церемонії, щоб ось така грізна, вохряно-червона, аж палаюча позолотою, гора з вартою та герольдами на верхніх ярусах могла просуватися людними вулицями Бангкока, викликаючи подив і захват, а ще частіше — трепет підлеглих... Повіз справді імпозантний. І впряженими в цю колісницю мали бути неодмінно люди, і впрягалося їх не багато й не мало — триста чоловік! Це тільки тих, котрим належало тягти колісницю-гарбу, а ще ж і позад неї невідлучним супроводом рухалась численна команда людей особливого призначення — людей-гальм, чиїм обов'язком було цю вельможну колісницю гальмувати, плечима давати їй рівновагу на крутих поворотах.

Я не певен, чи зараз цією колісницею користуються ті, хто має, зрештою, можливість з'являтись перед підлеглими в блискучих, найновіших моделей «каділлаках», проте й ця гігантська, вражаюча розмірами колісниця, ставши експонатом в національному музеї, поки що виконує свою інформаційну службу: щось вона виповідає людям приїжджим. Адже з неї мовби ще не вивітрився дух екзотичної й свавільної минувшини, багатовікових феодальних звичаїв, які для вас мимовіль перегукуються з похмурими звичаями кріпаччини, з часами декоративних потьомкінських сіл та іншими витівками розбещеного панства... Стоячи перед цією застиглою багатоярусною спорудою, ви мимовіль відчуєте бажання уявити юрмища отих людей-тягачів та людей-гальм, чиї життя вважалися, звичайно

На початку 1981 р. Герой Соціалістичної Праці, український письменник Олесь Гончар відвідав Таїланд у складі парламентської делегації СРСР.

ж, тільки придатком до цієї розцяцькованої «вавілонської» вежі на колесах.

Виникне також бажання уявити, з яким почуттям дивилась на грізну цю колісницю дівчина незвичайної долі, бранка новітніх часів, котрій, бувши родом українкою, судилося потім стати таїландською принцесою, може, найнещасливішою з усіх принцес... Життя її схоже на легенду, на суцільну пригоду, сповнену розпуки й трагізму. До революції королі Таїланду, як відомо, підтримували досить тісні зв'язки з імператорським двором династії Романових, тим-то й сталося так, що один з принців, навчаючись у Петербурзі, закохався в українську дівчину, і вона відповіла йому взаємністю, а далі сюжет розгортався вже за отим гірким народним прислів'ям: дай серцю волю... Кажуть, була вона добре освічена і гарна собою, ця юна чернігівка, чия врода не раз дивилася в ясні води Десни, і нібито й не вінець майбутньої королеви спокусив її, а лише чисте почуття кохання спонукало пуститись в краї невідомі, не лякаючись найсуворіших випробів — так чи інак, а тільки не всміхнулося на чужині щастя нашій юній землячці, і не став її обранець володарем цієї пишної королівської колісниці, не довелось молодій парі закоханих сидіти високо, під отим золотим балдахіном, бо, згідно традиції, принц, який одружувався з іноземкою, назавше позбавлявся права на трон.

Ще одна історія розбитих сердець, ще одна вражаюча людська драма, що могла б стати основою для твору музики чи поезії, вийти на екран... Таїландці неохоче відгукуються на згадку про цю давню історію, про це дивне кохання, що спалахнуло колись серед білих ночей Півночі, щоб згаснути потім — з муками й болем — серед духмяющів темних ночей тропічних... Нашим співрозмовникам, людям інтелігентним, вихованим по-сучасному, ніби аж ніяково й соромно за всі ті приниження, що їх тут колись було завдано беззахисній чужинці, яка проти всіх підступів та цькувань придворної камарильї тільки й могла виставити — як єдиний свій захист — довірливе почуття закоханості, безмовний голос юного, відданого серця.

Одначе, коли заходить мова про шляхи наших взаємин у минулому, навряд чи й згадається вам що-небудь інше, крім цієї напівлегендарної, повитої в екзотичні гіркоти історії. Як мало ми знаємо одне одного! Скільки наївних запитань, викривлених суджень почуєте у Бангкоку навіть від людей, настроєних щодо вас доброзичливо...

А втім, колеги з Асоціації таїландських письменників, що запросили мене на зустріч, виявляли щиру цікавість до творів радянської літератури, вони хотіли б знати якомога більше з того, що пишеться й друкується мовами численних народів Країни Рад. Одначе доступ радянської книги сюди обмежений, адже ця країна, власне, закрита і то не тільки для наших туристів, але й для багатьох художніх образів та ідей, що деким трактуються тут як рішуче не бажані.

І все ж присутні на нашій розмові таїландські письменники, — а це переважно жінки, привітні, тактовні, схожі на скромних сільських учительок, — як виявилось, добре обізнані з російською класикою, вони в захваті від Чехова, Толстого, декотрі чули також і про Тараса Шевченка та Лесю Українку, трохи навіть знайомі з творами сучасного українського письменства, — просто зворушлива та уважливість, з якою ці відділені від нас численними бар'єрами й раніше зовсім невідомі нам друзі, готуючись до зустрічі, повишукували навіть найменші публікації в англомовних «Прогресс»'овських виданнях та в журналі «Радянська література», що виходить в Москві іноземними мовами. Повишукували й простудіювали все до словечка, бо їм хочеться більше знати про людей того поетичного краю, що його колись так натхненно змалював Микола Гоголь своїм чарівницьким пером...

Вони чули про Київ, чули, що то місто фантастичне, одне з найчудовіших на планеті...

— Але чи вдасться його коли-небудь побачити?

Смуток у голосі, бажання дружби, жага пізнання.

Небагато, одначе, й ми знаємо про них, про їхнє життя. Наше знайомство з країною досить побіжне, до того ж становище гостя обмежує ваші можливості, адже є речі, про які не годиться розпитувати, так велить східна делікатність, не кажучи вже про мовний бар'єр. З учасників нашої делегації лише один — молодий москвич — знає тайську мову, знає досконало, так, що наші господарі, визнані в країні лінгвісти й поважні оці письменниці, раз у раз вигукують вражено, весело дивуючись досвідченості нашого перекладача; вони запевняють, що цей хлопець просто перлами сипле,— звідки йому відомі такі рідко вживані звороти, дотепи та афоризми народної тайської мови?

Палить спека. Календарно зараз зима, січень, тож дивно нам з відкритого павільйону бачити буйну зелень по берегах ріки, квітуюче дерево поблизу, бачити, знаючи, що Київ о цій порі заваленний снігом, в Шереметьєво, звідки ми вилітали, мете завірюха, а тут люди хо-

ваються від сонця по затінках, і ось поруч на тлі цілоденно ясного неба рожевим квітом, схожим на горошок польовий, розкішно бугенвілія цвіте!

Оця бугенвілія, повна сонця та найніжнішого квіту, та ще оті каламутні, протікаючі біля неї стічні канави, де, замість місточка, хистку дошку перекинуто для пішоходів, — це Бангкок у подробицях, це мовби його візитна картка. Бугенвілія майже наша землячка, вона родом із Середземномор'я, це вже європейці завезли її сюди, і вона в цьому благодатному кліматі прижилась і почуває себе чудово. Стічні ж повсюдні канави, що зустрінуться вам навіть за два кроки від фешенебельного сучасного готелю, — то спадщина від тих часів, коли ще й Бангкока як єдиного цілого не було, а лиш купчились тут на болотистих низинах численні поселення, що потім зростилися в це кількамільйонне місто-гігант, де багаті, окутані садами вілли сусідять з районами трущоб, чиє життя невіддільне від цих забруднених, смердючих каналів, котрі перетинають Бангкок в усіх напрямах.

Вдень місто живе одним життям, діловим, сучасним, де ринуть автомобільні потоки, а нічний Бангкок — то вже світ особливий, з'являються ніби інші люди, ось вони юрмляться, гомонять у скверику, перегукуються, щось смажать, готують для себе тут же вечерю, інші пропонують вам дерев'яних слоників власного виробу, палять ароматні палички сандалового дерева і цими ритуальними пахощами та живими вінками вшановують свого скромного будду, чия постать у звичній позі вічного роздуму лисніє у закутку скверика. Звісно, це лиш поверхневий шар нічного життя цього безкрайого міста, що ховає від стороннього ока безліч своїх таємниць.

Вже після наших відвідин цієї країни в пресі з'явились сенсаційні повідомлення про існування невільницького ринку в столиці Таїланду, про те, що десь тут, на вулиці, яка так і зветься Невільницькою, сучасні гендлярі майже безборонно продають малолітніх рабів, шкільного віку хлопчиків та дівчаток. Так принаймні повідомило Лондонське товариство боротьби з рабством, а західнонімецький журнал «Штерн» і в деталях розповів, як спритні агенти сотнями й тисячами збувають таїландську дітвору власникам фабрик, з вигодою перепродуючи цинічним визискувачам цих, куплених у знедолених батьків, дітей, прирікаючи їх на багаторічне й цілковите безправство. «Більшість дітей, — пише «Штерн», — ніколи не бачить денного світла, їхнє життя минає на фабриці, там вони працюють, там їх годують, там діти і сплять на голій кам'яній підлозі поряд з верстатами. Вони не що інше, як раби свого хазяїна».

Викинуть їх за ворота, аж коли досягнуть повноліття, бо тоді за існуючим законом з ними слід укладати трудовий договір і платити за працю...

Ясно, що такі речі не афішуються, ніхто не стане розповідати про них делегаціям, — вам краще покажуть славнозвісну колекцію будд, справді чи не найбагатшу на весь азійський континент. Зібрання статуй вважається гордістю Бангкока. Сотні їх тут звезені з різних країн — будд японських, китайських, кхмерських, цілі шереги будд усміхнених і сумовитих, спокійних та самозаглиблених зустрічатимуть вас найтоншими хвилями настроїв, дивуватимуть все новими виразами облич, де кожен відтінок, задума чи усміх для вас буде загадка.

Колекція рідкісна, унікальна, за все це, звичайно, спасибі, одначе що ж там — «за річкою, у затінку дерев»? Що по той бік цієї могутньої течії, котра несе й несе перед вами цілі плавучі острови водоростей, живі пластовні лотосів чи водяних гіацинтів? Що за тими густими заростями та стрункими силуетами пальм, поміж якими іноді промайне людська постать, чимось мовби зацікавлена чи сполохана?

...Дорога летить на південь, кудись у далекі провінції. Без кінця тягнуться й тягнуться рисові поля, пальмові гаї, їх тут цілі ліси, цих кокосових пальм, що, здається, були даровані людині ще в часи Адамові... А там он росте славетна своїми плодами папайя, банани, хлібне дерево... Родить усе круглий рік, земля багатюща, рослинність всюди буйна, повносила... «Рай!» — не раз подумається вам. Щедро дала всього тут природа людині, щоб була вона в достатку і в щасті. Але чому ж дітей продають у неволю? І чому ці хлопці з охорони, що супроводять вас в автобусі, озброєні кремезняки, що й ночами невідлучно чергують у коридорах готелю, оберігаючи недоторканість делегації, чому вони й зараз так сторожко вглядаються в простір, в довколишні зарості? Чи не тому, що прикордоння країни ще й нині кишма кишить полпотівськими бандами?

Ночувати доводиться далеко від Бангкока, в маєтку власника багатющих ананасових плантацій, бо ніякого готелю ніде поблизу нема.

Господар маєтку — чи ранчо, чи гасієнди? — опецькуватий і не особливо люб'язний він, так би мовити, в класичному вигляді репрезентує свій клас, в набундюченості його є щось комічне, тим-то хтось із наших кинув про нього жартома:

— Плантатор.

І так він уже й далі йшов під цим

іменням, що чимось таки пасувало йому. На плантаціях його, що розкинулись на рівнинах до самої Сіамської затоки, ананаси родять чудово, господар всюди шукає для них ринків збуту, чомусь він уявив, що й ми можемо відповідно вплинути на наших торгпредівців, скиливши їх укласти з ним вигідні для нього контракти, — ананасовий магнат давно про це мріє... Хоч і народжений тут, плантатор, одначе, теж потерпає від спеки, піт котиться з нього ручаями, темне повновиде налите обличчя та круті в'язи лиснію́ть, мовби змащені риб'ячим жиром, супроводця нашого, здається, все дужче діймає дрімота... Він, цей опецьок, весь час ніби сонний, і тільки тоді й ожвавлюється, коли мова заходить про справи комерційні, про економічні вигоди чи невигоди, в кого що можна купити, а кому що продати — ось тоді враз очиці його заблищать! Відігнавши дрімоту, він настійливо пропонує нам оглянути своє найдорожче — консервний завод, де все ще в стані розбудови, докладно розтлумачує нам технологію виробництва, потім знов спрямовує автобус у глиб плантацій, не минаючи жодної з них.

Почувається, що влада плантатора в його володіннях безмежна, супроводить його ціла ватага якихось лакизників, пронозистих, запобігливих молодиків, між ними в'ється й довготелесий шериф, бігає трясогузом сюди й туди, щоб догодити господареві, в'ються тут і місцеві діячі котроїсь із партій, — плантатор з серйозним виглядом запевняє, що в нього тут своя, власна партія, одна з десятків існуючих у Таїланді... А що ж ото бовваніє в глибині плантацій, що то за жалюгідні хатини, розкидані де-не-де поміж самотніх пальм, уподовж каналів? Дим куриться, жінки з дітьми сидять біля якоїсь незрозумілої купи збіжжя чи що, обличчя в жінок — в таку спеку! — закутані темним ганчір'ям, може, від диму...

— Що то за люди? Що вони роблять?

Нам пояснюють, що то сім'ї тих, чиїм заняттям є випалювати в напівземлянках деревне вугілля... Малоприємна робота. Специфічна. Пояснюється нам це скупо, неохоче, а щоб підійти до тих людей, про це не може бути й мови, тут це не заведено. В плантатора свої правила, своя гостинність, от його ранчо, ананасова його гасієнда, вона багатьох столичних його приятелів розважала, вона й до ваших послуг на цілу ніч, буде вам видано все необхідне для купання та плавання, — можете йти купатись при місяці у теплих водах Сіамської затоки, це ось тут, зовсім поруч...

Так і поїдемо з тієї плантаторської вілли в цілковитому невіданні, що ж то за люди були, котрі день крізь день сидять біля курних своїх димів посеред плантацій, закутавши ганчір'ям обличчя? Що думають вони, якими почуттями живуть і що промовили б до вас мовчазні їхні погляди? Розділені невидимим бар'єром, лише з відстані бачили їх, тих похилених у праці жінок, одначе й з відстані читалися в їхніх зневолених позах сум і скорбота... Ось про кого могла б розповісти нам таїландська література, ось про чию долю міг би дізнатися світ з творів наших таїландських колег...

Будемо ще на фермі, де вирощують крокодилів, де напівголий сухоребрий доглядач зморено спочиває, присівши на живу крокодилячу спину, мов на сіру каменюку, побуваємо також в одному з перших кооперативів на королівських землях...

Нам було приємно дізнатися, що таїландці люблять читати. Книга в них користується, може, навіть більшою шаною, ніж у декотрих західноєвропейських промислово розвинених країнах. Тут своя культурна традиція. Добрі звичаї народу, його привітність і щирість почуваються в усьому, а найперше, мабуть, у художній творчості народній. Людей обдарованих зустрінеш повсюди. На телевізії нам показали студію, де саме йшла репетиція молодих артистів, відібраних по конкурсу, — скільки обдарувань, скільки вродженої грації в кожному жесті, в кожному плавкому русі цих східних смаглявих красунь, що вродою так нагадують наших степових українок...

Крізь духоту тропічної ночі лине музика, виникають сцени з «Рамайяни», один за одним вихряться колоритні, з різних районів країни, національні танці — допізна дивимося за містом концерт. Мій посольський знайомий в перерві розповідає про один цікавий факт із ряду тих загадкових, які ще ждуть від науки належних пояснень. Живе нібито в горах Таїланду плем'я, яке привернуло увагу етнографів тим, що жінки цього племені вишивають напрочуд гарно і вишивають... хрестиком! Тобто тим способом, що його ніколи в глибинах Азії не існувало, візерунки тут зовсім інші... Отже, етнографічний феномен, диво! І хто скаже, звідки в того гірського племені зовсім не властиві місцевим традиціям орнаменти? Припущень може бути кілька і різних, і навіть таке: чи не відгомін це тих сивих полиневих часів, коли Чінгісханові орди хапали в неволю дівчат-слов'янок десь на берегах Дніпра чи в Карпатах і гоном гнали у глиб своїх несходимих азійських володінь? І чи не тому дівчата-тайки вродою іноді зовсім як наші чорнобриві українки?

Якщо це навіть цілковита фантазія,

то все ж вона несе в собі певний зміст. Бо є ще стільки на світі явищ не досліджених, шляхів забутих, стежин, що губляться в темряві століть... Людство здавна знало шляхи міграцій, контакти між народами виникали, але як часто були то лиш контакти ворожнечі, горя, кривавих драм людських. Сучасна епоха потребує інших контактів: народи стужились за контактами дружби, взаєморозуміння, чесної людської солідарності. Якраз місія дружби й привела нас сюди. Таїландці не раз нам відповідали взаємністю. Всюди, — хай буде то в університеті чи на зустрічі з письменниками, в цехах підприємства, чи в Орхідей-центрі, чудовому господарстві, що постачає орхідеями ледве чи не всі міста континенту, скрізь ви відчуєте, що ви бажані, що ваша країна — країна збратаних народів — цікавить тут багатьох.

Під час відвідин Орхідей-центру познайомили нас із його науковим керівником, чорнявеньким професором-селекціонером, котрий усе своє життя присвятив орхідеям. Ще по дорозі сюди таїландці з гордістю розповідали нам про ентузіаста-квітникаря, запевняючи, що, на відміну від сучасних плантаторів, це той, хто не для зиску живе на світі, працює він справді від душі, з творчої пристрасті, лише з любові до діла...

Уславлений цей професор зустрів нас привітно.

— Знаємо, ваші київські орхідеї вже брали участь навіть у космічних експериментах... Тайські там не бували, але вони сестри вашим... Може, навіть один сівач десь у прадавності їх по планеті засівав...

Насамкінець селекціонер висловив бажання, щоб і до Києва помандрував один із його нововиведених сортів. Ми посміялись: зима, тисячі миль відстані, і ці мандрівні, просто казкової тендітності квіти... Ясно, що це з його боку лише фантастична люб'язність. Потім навіть і забулося це, розтануло за іншими зустрічами — протокольними й непротокольними. Однак у ніч відльоту, в аеропорту чемні урядовці раптом кличуть членів делегації в окрему кімнату і урочисто, поважливо відкривають на столі гарно упаковані для кожного з нас коробки, дивіться, пересвідчуйтесь: живі орхідеї на спомин про Таїланд!

Багато днів потім квітували ці орхідеї з далеких тропіків у Москві, і в Києві, і в Алма-Аті, нагадуючи кожному з нас про нових наших друзів, про те, що потяг до людської солідарності стає знаменням часу, найглибшою потребою епохи.

1981 р.

ФАКТИ — ПОДІЇ — ЯВИЩА

* * *

У Стрийському народному музеї В. І. Леніна експонуються ленінські твори, а також книги про Леніна і міжнародний революційний рух більше як з 60 країн. На багатьох з них і автографи керівників братніх комуністичних і робітничих партій, зокрема Луїса Корвалана, Долорес Ібаррурі, Алвара Куньяла, Яноша Кадара, Геса Холла, Фіделя Кастро, Густава Гусака, Еріха Хонеккера. Серед останніх надходжень — збірник праць В. І. Леніна з питань національно - визвольного руху народів Сходу і повість Марії Прилєжаєвої «Життя Леніна», видані арабською мовою, книги з Нікарагуа.

* * *

У словацькому видавництві «Правда» (1980 р.) вийшли вибрані твори Юрія Яновського. До збірки, назву якій дав роман «Вершники», увійшли оповідання «Історія попільниці», «Роман Ма», «Туз і перстень», «Байгород» і романи «Майстер корабля» та «Вершники».

Журнал «Ревю світової літератури» (1981, № 3) вмістив рецензію Андрея Пестременка на це видання. «Творчість Ю. Яновського, пише рецензент, є важливою віхою в історії української радянської літератури. Письменник збагатив соціалістичний реалізм елементами романтизму, започаткував жанр роману в оповіданнях, який ми потім побачимо в Олеся Гончара. Цікаво, що автор, прибічник нового стилю і технічних новацій, вдається до архаїзмів, елементів етнографічного стилю (оповідання «Дитинство»).

Твори Яновського, зазначає А. Пестременко, що так легко читаються, дуже нелегко перекладати. Вражає передусім розмаїття зображуваних подій, географії, людського середовища. Це вимагає і від перекладача енциклопедичних знань. Марта Лесна сумлінно переклала нелегкий текст, хоч можна знайти і деякі неточності.

Словацьке видання вибраних творів Юрія Яновського — знаменна подія, підсумовує рецензент. Завдяки гарному перекладу читацька громадськість Словаччини дістала можливість познайомитися з творами видатного письменника, одного з представників української літератури соціалістичного реалізму.

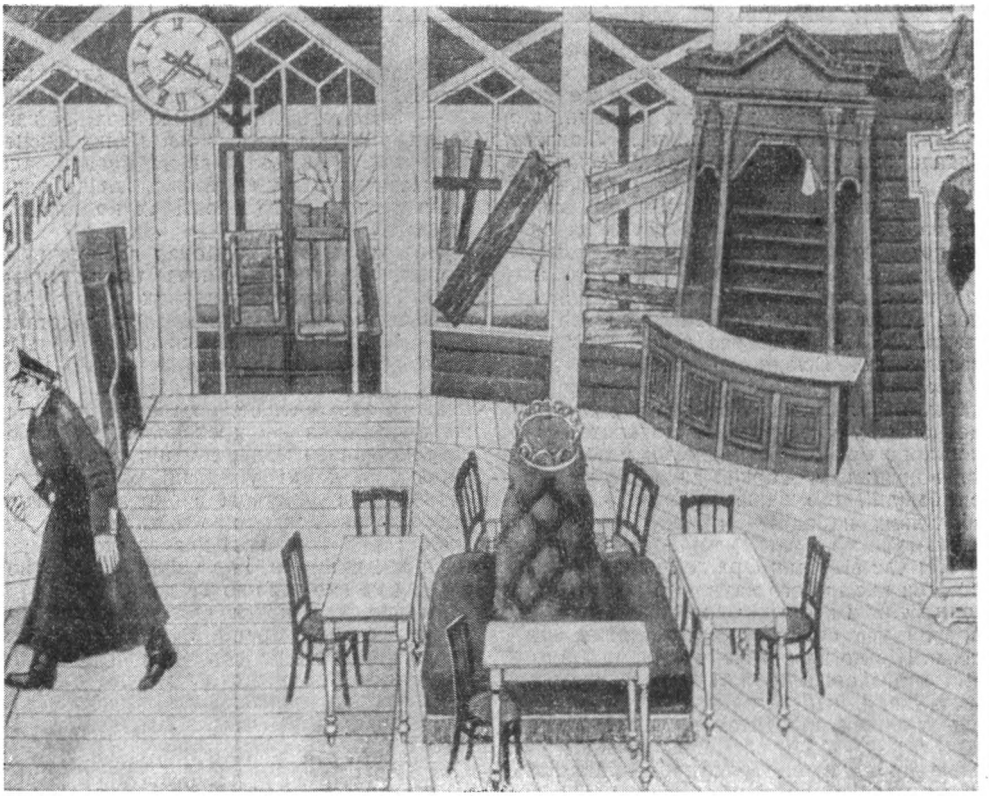

«Майстри часу» на сцені Берлінського драматичного театру імені Максима Горького. Декорації до 2-ої дії.

МАШИНІСТ ЧЕРЕВКО ТА ІНШІ

До 100-річчя з дня народження Івана Кочерги

Серед дуже різних за тематикою і жанрами творів Івана Кочерги, які привертали увагу зарубіжних режисерів і сценографів, передусім слід назвати п'єсу «Майстри часу» («Годинникар і курка»). Аналізуючи причини широкої популярності п'єси, польський перекладач і критик Станіслав Едвард Бури зазначає, зокрема, що І. Кочерга був добре обізнаний з історією й усім тогочасним розвитком світової драматургії і щасливо уникав вторинності, розробляючи оригінальні теми оригінальними засобами. Першорядні суспільно-значимі ідеї, наголошує дослідник, втілені на найвищому художньому рівні: надзвичайна філософська насиченість характерів та драматичних епізодів передається стисло і точно, — насамперед, завдяки безпомилково вибудуваному сюжету, вмотивованості найнесподіваніших вчинків дійових осіб, виразності деталей.

Визнаним майстром діалогу, самобутнім драматургом постає І. Кочерга в оцінці журналу «Дас інтернаціонале театр» (Москва, 1934, №№ 3—4), де була опублікована стаття про його творчість з аналізом стилістично-художніх особливостей «Майстрів часу». Надзвичайно колоритними і привабливими названо образи сучасників з п'єси І. Кочерги в післямові до збірки «Four soviet plays» («Чотири радянські п'єси», Москва, 1937), яка познайомила з «Майстрами часу» англомовного читача.

Того ж таки 1937 року «Майстри часу» (тут «Годинникар і курка») були показані в Чехословаччині на сцені Брненського драматичного театру. Про цю постановку збереглося дуже мало свідчень. В роки другої світової війни архів театру загинув, а разом з ним і всі матеріали, що стосувалися п'єси І. Кочерги. Однак відомо, що спектакль був високо оцінений академіком Зденеком Неєдлим і режисером Антоніном Подгорським.

На сторінках журналу «Прага — Москва» (1954, № 4) у статті «Радянська п'єса на чеській сцені напередодні

війни» було відзначено, що вистава за твором І. Кочерги «Годинникар і курка» мала неабияке значення для розвитку чеського театру. Ян Шкода поставив спектакль відкритого публіцистично-філософського спрямування. В яскравих художніх образах, які відповідали правді життя і були щільно пов'язані з соціально-політичною ситуацією кінця 30-х — початку 40-х років, виразно чувся відгомін класових битв. Це був спектакль-протест, спектакль-заклик до єднання всіх прогресивних сил у боротьбі проти зростаючої фашистської загрози. Режисер переконливо показав, що справжніми майстрами часу виступають трудові люди Країни Рад, активні будівники нового світу, такі, як машиніст Андрій Черевко, шофер Сергій Таратута, революціонерка Ліда Званцева. За свідченням очевидців, глядачі щоразу зустрічали бурхливими оплесками та схвальними вигуками заключні слова машиніста Черевка: «Ми знаємо, що збудуємо всі ці фабрики, заводи, електричні станції саме за п'ять років, а може, й скоріше — за чотири роки. Бо час, друзі, ми перемогли ще тоді, на фронті, коли билися і вмирали за Жовтень». Про популярність спектаклю пише і відомий словацький літературознавець М. Мольнар.

1957 року п'єса І. Кочерги була надрукована празьким театральним агентством «Ділія» під назвою «Годинникар і курка».

Соціальною комедією «Майстри часу» (теж під назвою «Годинникар і курка») відкрив свій перший повоєнний сезон Національний театр імені Івана Вазова в Софії. Прем'єра спектаклю відбулася 10 грудня 1945 року в старому приміщенні театру «Балкан».

Переклад здійснив Христо Радевський, режисуру — Стефан Сирчаджієв, сценографію Асен Попов. Головні ролі виконували такі нині провідні болгарські актори, як К. Кисимов, Ст. Бичваров, П. Атанасов, С. Ганев, Р. Ябанджієв.

Перші рецензенти вистави П. Димитров, Ел. Костова відзначали актуальність змісту та оригінальність форми драматичного твору І. Кочерги — однієї з перших перекладених болгарською мовою радянських п'єс, психологічну достовірність сценічних характерів, розроблених у виставі.

Герої п'єси виступали як реальні образи конкретно-історичної дійсності, типові представники антагоністичних класів. Образно-сценічна структура вистави була чисто реалістична. На передньому плані височів будинок залізничної станції з великим круглим годинником. Раз по раз дзвонив великий дзвін, сповіщаючи про прибуття пасажирського чи товарного поїзда. Вся дія відбувалась на пристанційній смузі.

У 50-х роках з ініціативи Ернста Буша та Бертольта Брехта «Майстри часу» перекладаються німецькою мовою. П'єса І. Кочерги набула в НДР широкого розголосу.

На сторінках «Нойєс Дойчланд» (1966), «Берлінер цайтунг» (1966), «Зоннтаг» (1967), «Культур унд лебен» (1971), а особливо «Театер дер цайт» (1967), писалося зокрема, що режисер Курт Вет у «Майстрах часу» різко протиставляє дві концепції часу: матеріалістичну та ідеалістичну і зримо й реалістично передає думку про те, що фашизм — найстрашніше лихо на землі. Старий Тобіас Карфункель у трактовці Альберта Гетерле тільки себе вважає господарем часу і в дусі такого переконання твердить, що час і простір підвладні окремим могутнім особам і можуть коритися та служити лише їм, решта ж людей — пігмеї, ніщо. «Доктрину» дзигармейстера переконливо спростовують машиніст Андрій Черевко (артист Еріх Мірек), вчитель Олексій Юркевич (артист Дітер Віен). Критика високо оцінила постановку «Майстрів часу» на сцені Берлінського драматичного театру імені М. Горького (сезон 1966—1967 рр.).

На думку рецензентів Інгрід Зейфарт і Манфреда Меккеля, і п'єса, і вистава — твори багатопланові, яскраві, сповнені вогненним диханням героїки революції: події п'єси належать до минулих років, але думки героїв хвилюють сучасного глядача. Характери позитивних героїв, зокрема Лідії Званцевої та Андрія Черевка, створені акторами Катею Парил та Еріхом Міреком, уособлюють кращі якості радянського народу.

Театр показав нам дуже різних, дуже несхожих людей, читаємо в статті І. Зейфарт, і тут актори разом з постановником використали величезне багатство барв, виражальних засобів. Світові людей революції чітко протиставлений світ минулого, який ще опирається, чіпляється за найменшу можливість утриматись. Це, насамперед, Валеріан Лундишев і Тобіас Карфункель у блискучому виконанні Віллі Нарлоха та Альберта Гетерле. Своєрідно змальовані у спектаклі Командир (Екхар Мюллер), Софія Петрівна (Моніка Лепарт) та Секретар (Клаус-Іоахім Манхен).

В Польській Народній Республіці п'єса І. Кочерги дістала назву «Машиніст Черевко». Переклад і сценічну адаптацію її зробив Йосип Курилук, а варшавське видавництво «Ксьонжка і вєдза» видрукувало окремим виданням (1950). У творчості І. Кочерги, писав С. Е. Бури

в журналі «Діалог» (1967, № 10), «міцно єднаються елементи поетичні з реалістичною конкретністю, раціоналістичні начала з елементами емоціональними, публіцистичні відступи з артистичним умінням будувати сюжет». Серед 18 закінчених творів, які лишив по собі драматург, першим дослідник називає антифашистську п'єсу «Майстри часу», далі — історичні драми «Свіччине весілля» і «Ярослав Мудрий», п'єси «Чорний вальс» та «Коли сурми заграють» (про буржуазних пацифістів). Схильний до філософічності і сатири, митець ніколи не цурався найгостріших проблем сучасності, і це найголовніше, зазначає С. Е. Бури.

Як підтверджують архівні свідчення, драму І. Кочерги «Коли сурми заграють» мав намір поставити на сцені київського Польського драматичного театру відомий режисер Вітольд Вандурський, який прибув до Союзу РСР у 1929 році. В. Вандурський розпочав підготовку до спектаклю, зробив навіть сценічну експлікацію окремих картин. Критик М. Стемпень у статті «Київська сцена Вандурського» («Діалог», 1966, № 8) пише, що в п'єсі І. Кочерги режисеру заімпонувала виразність сюжетних поворотів, певна умовність і символіка образів. А найбільше захопила актуальна для всіх народів тема боротьби за мир, дружбу між народами. Нагадаймо, що у фіналі п'єси робітники повертали зброю проти гнобителів і війні надходив кінець. На жаль, ряд обставин перешкодив В. Вандурському здійснити цю постановку.

Серед повоєнних видань творів І. Кочерги назвемо й збірку п'єс («Китайський флакон», «Екзамен з анатомії», «Майстри часу» та «Нічна тривога»), що вийшла 1954 р. в Шанхаї. Тоді ж з'явились і рецензії на збірку, але в часи горезвісної «культурної революції» видання було вилучене з громадських бібліотек і спалене разом з багатьма радянськими книгами.

В 60-х роках про драматургічну творчість І. Кочерги публікувалися статті в'єтнамською, румунською мовами, збирався написати про українського драматурга і відомий румунський письменник Александру Івасюк, що трагічно загинув у Бухаресті під час землетрусу у березні 1977 року.

Іван Кочерга полюбляв густі, яскраві фарби, сильні тони, контрасти, напруженість дії і піднесеність мови, володів секретом драматургічного поліфонізму. Наслідуючи великих драматургів, умів заплітати в трагічну тканину гострокомічні або посилено мелодраматичні елементи, що підсилювало трагічний ефект, надавало виразності найтоншим сюжетним розгалуженням. Він досконало володів технікою побудови сюжету, побудови діалогу, але це ніколи не було для нього самоціллю. І. Кочерга змушує людину замислитися над своєю повсякденною діяльністю, вчить співвідносити свої вчинки з масштабами епохи, вчить цінувати і берегти час, в якому живемо. І саме цим творчість українського радянського драматурга насамперед приваблювала прогресивних зарубіжних митців. Додамо, що ювілей драматурга відзначається під егідою ЮНЕСКО — відповідно до резолюції про святкування роковин видатних людей і подій, які «лишили глибокий слід у розвитку людського суспільства».

Леонід БАРАБАН

Сергій Таратута — Гельмут Мюллер-Ланков. Граф Лундишев — Віллі Нарлох. Андрій Черевко — Еріх Мірек.

Міколаш Алеш (1852—1913. Чехія). Ігорів похід.

Дмитро НАЛИВАЙКО

КИЇВСЬКА РУСЬ У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XI—XV СТОЛІТЬ

Спільна колиска братніх східнослов'янських народів, Київська Русь, за визначенням Карла Маркса, належала поряд з імперією Карла Великого до історично найважливіших державних утворень раннього європейського середньовіччя, була першорядним за значенням центром цивілізації на сході континенту.

До татаро-монгольської навали активно розвивалися економічні й політичні зв'язки Русі з різними країнами Європи, з нею шукали зв'язків і порозуміння не тільки сусідні держави, а й більш віддалені — Німеччина, Франція, Норвегія та інші. Вже в X ст. походи київських князів на Візантію набули розголосу в усій Європі, неабияк сприяючи ствердженню високої військово-політичної репутації Київської держави. Про значення Русі в тогочасній Європі красномовно свідчать розгалужені династичні зв'язки великих київських князів, особливо Ярослава Мудрого й Володимира Мономаха, з дворами європейських держав.

Князівські шлюбні союзи XI—XII ст. є цікавим і важливим показником тодішньої політичної і — до певної міри — культурної орієнтації Київської Русі. Серед 36 відомих нам «міжнародних» шлюбів київських Рюриковичів у XI ст. вісім припадає на Німеччину, два на Францію, п'ять на скандінавські країни й Англію, тоді тісно з ними пов'язану, сім на Польщу, шість на Угорщину, три шлюби було укладено з половецькими принцесами, один з принцесою візантійською і три з представниками візантійської знаті. Відомий югославський дослідник В. Мошин з цього приводу пише, що скільки б не применшували значення династичного фактора в питаннях культурної орієнтації середньовічних держав, наведені цифри переконливо говорять про широчінь зв'язків Русі XI ст. із Західною Європою. В усякому разі, ці династичні зв'язки, разом з участю Київської Русі в європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях і війнах, з повною очевидністю засвідчують, що в XI—XII ст. вона відігравала активну роль у європейській державно-політичній системі, жила інтенсивним міжнародним життям, а її зовнішня політика, як зазначає М. А. Алпатов, була передусім «зустрічним рухом великої європейської держави на Захід».

На цьому грунті й виникло культурне і літературне спілкування Київської Русі з країнами Західної Європи, яке в XI—XII ст. набуло значного розвитку. В тогочасних західноєвропейських хроніках та космографіях, зокрема, відбиті деякі міжнародні контакти Київської Русі. Щоправда, ці відомості не відзначаються ні численністю, ні докладністю — насамперед через загальну нерозвиненість й епізодичність міжнародних зв'язків (тим більше з такою віддаленою країною, як Русь), а крім того, середньовічні хроністи цікавились переважно справами власного графства, герцогства чи абатства. І все ж навіть такі побіжні записи мають важливе значення як свідчення інтересу Західної Європи до Київської Русі та знайомства з нею.

Насамперед назвемо коротке повідом-

лення «Бертинських анналів» за 839 рік про прибуття до імператора франків Людовіка Благочестивого разом з візантійськими послами послів «народу россів», які змушені були повертатися на батьківщину кружним шляхом через Західну Європу, оскільки на Дніпрі стояли кочівники. Під 959 роком західні хроніки повідомляють про посольство княгині Ольги до майбутнього німецького імператора Оттона I з проханням прислати на Русь єпископа та священиків; Оттон I з радістю вхопився за цю можливість схилити Русь до «західного християнства» і відрядив до Києва єпископа Адальберта, проте місія останнього зазнала повного краху.

Але найбільше «руських відгуків» у західних хроніках припадає на період розквіту Київської Русі — XI і першу половину XII ст. Автори цих хронік, безперечно, виступаючи виразниками поширених думок і уявлень, незмінно називали Київську Русь regum, що означало велику державу з сильним правителем на чолі, а великого київського князя — rex Ruthenorum, або навіть potentissimus Ruthenorum rex, тобто наймогутніший правитель русів. Зокрема в такому плані характеризує Київську Русь видатний географ XI ст. Адам Бременський, змальовуючи Київ «суперником Константинополя і кращою окрасою грецького світу». В «Хроніці Тітмара Мерзенбурзького» [1] знаходимо відомості про походи польського короля Болеслава Хороброго на Київ 1013 і 1018 рр. Розповідаючи про ці походи зі слів саксонців, посланих німецьким імператором Генріхом II на допомогу польському королю, Тітмар передає їхній подив розмірами і багатством столиці Русі. Він пише: «У великому цьому місті, яке служить столицею держави, є понад чотириста церков і вісім торжищ, а народу незліченна сила». Звичайно, тут не обійшлося без перебільшень, — зокрема фантастичним є число церков, назване Тітмаром, — але цілком безперечний той факт, що Київ XI ст. дійсно був великим містом, яке вражало іноземців.

Окреме місце в тогочасних західних пам'ятках про Русь посідає послання єпископа Бруно Кверфуртського до імператора Генріха II, в якому розповідається про перебування автора в Києві за часів князя Володимира. Єпископ Бруно був відомим місіонером і займався наверненням язичників до християнства, зокрема на європейському сході. Прямуючи з Угорщини до печенігів, він у 1007 р. прибув до Києва, де був гостинно прийнятий у князівському дворі; при цьому, за словами Бруно, князь Володимир цілий місяць умовляв його «не йти до такого дикого народу (печенігів. — **Д. Н.**), запевняючи, що це означає вірну загибель. Пересвідчившись, що умовляння даремні, князь з усім військом два дні супроводжував мене до найдальших кордонів своєї держави, які з метою оборони від ворога на великому просторі укріплені завалами». У трактуванні Бруно Кверфуртського Київська Русь — велика християнська держава, опора й спільник в його місіонерській діяльності, а князь Володимир — це «правитель русів, славний могутністю і багатством». Цікаво зазначити, що князь Володимир, з послання Бруно, в основних рисах нагадує образ, відтворений в літописі Нестора і билинах.

Нагадаймо, що послання Бруно Кверфуртського до Генріха II зацікавило Івана Франка, який написав з цього приводу наукову розвідку, а також дав поетичний переказ епізоду перебування Бруно в Києві та його від'їзду [1]. Власне, маємо своєрідну «поетичну реставрацію»: не відступаючи від тексту послання, Франко ніби оживляє приглушений і тьмяний старовинний малюнок, робить його свіжим і виразним, уміло деталізуючи сюжет у відповідності з духом і характером епохи.

Відгомін Київської Русі знаходимо в тогочасній художній літературі Західної Європи: в скандінавських сагах, німецькій епічній поезії, французьких chansons de geste і рицарському романі. Серед скандінавських саг у цьому плані слід розрізняти історичні і легендарно-міфологічні саги, оскільки «руські епізоди» в них зовсім різні за своїм змістом і характером. Історичні саги створювалися в далекій Ісландії, яка була тісно пов'язана насамперед з Норвегією (тоді як Русь мала особливо тісні зв'язки з Швецією). Не відображаючи всього процесу тогочасних скандінавсько-руських спілкувань, вони лише «вихоплюють» окремі його моменти, причому висвітлення їх позначене високим рівнем історичної достовірності.

Історичні саги грунтовно вивчалися як вітчизняними, російськими й українськими, так і зарубіжними, переважно скандінавськими і німецькими, дослідниками. Норманісти шукали (і не знаходили) в них підтвердження своєї теорії норманського походження руської державності: скандінавські конунги і ватажки дружин, як правило, змальовуються найманцями на чужині, у руських князів, котрі тимчасово користувалися їхніми послугами. Цікаво, що, чітко повідомляючи, наприклад, про скандінавське походження гер-

[1] Див. про неї також у статті Миколи Котляра «Давній Київ очима іноземців» («Всесвіт», 1981, № 8).

[1] І. Франко. Твори в 50-ти тт., т. 6, с. 184—185.

цогів Нормандії, саги не містять навіть натяку на щось подібне щодо великих київських князів.

В основному саги відображають порівняно невеликий період з історії Київської Русі, який збігається з часом правління князів Володимира і Ярослава Мудрого, і «все важливе й достовірне, що саги повідомляють про Русь, належить до недовгого відрізку часу, десь від 975 до 1050 року», — пише німецький скандінавіст Ф. Браун. Причому у цих самобутніх літературних пам'ятках князь Володимир постає вже ніби в тумані, як велична напівлегендарна постать минулого, і лише Ярослав Мудрий змальовується як сучасник.

Відомості про Київську Русь, руські епізоди, мотиви й алюзії знаходимо в багатьох сагах, але вирізняються серед них в цьому плані три: «Сага про Олафа Трюггвасона», «Сага про Еймунда» і «Сага про Гаральда Сігурдарсона». Перша й третя входять до «Геймскрінгли», тобто «королівського циклу» саг, автором якої вважається Снорі Стурлусон, видатний ісландський письменник і політичний діяч першої половини XII ст., друга ж, теж історична, стоїть поза названим циклом, оскільки її герой не належав до норвезьких конунгів.

«Сага про Олафа Трюггвасона» посідає в «Геймскрінглі» одне з почесних місць: конунга Олафа Трюггвасона (994—1000) шанували в середньовічній Норвегії та Ісландії як першого християнина на норвезькому троні, прямого попередника Олафа Святого. Снорі змалював його ідеальним конунгом, уособленням кращих якостей правителя. Перший з двох «руських епізодів» саги носить цілком історичний характер і розповідає про те, як в дитинстві Олаф потрапив до країни Гардаріки, тобто до Русі, де його виховали конунг Вальдамар (князь Володимир) і його дружина Аллогія (княгиня Ольга), «яка була наймудрішою серед жінок». Як бачимо, княгиню Ольгу, бабусю Володимира, Снорі перетворив на його дружину, причому характерно, що вона виступає під ім'ям Аллогії, похідним від слов'янізованого імені Ольга. Вирісши при дворі князя Володимира, Олаф повертається на батьківщину, здійснює багато походів і подвигів. Потім було йому видіння, що звеліло конунгові вирушити до Греції, прийняти там християнську віру й поширювати її серед інших народів. На зворотному шляху з Константинополя герой саги навідує Київ, де переконує своїх колишніх вихователів, Вальдамара й Аллогію, прийняти християнство.

Такий зміст другого «руського епізоду», що, на відміну від першого, не відбиває реальних історичних подій. Це вимисел в дусі поширених умонастроїв епохи, коли християнство остаточно утвердилося і на скандінавській півночі, пов'язаний з загальним ідеалізованим тлумаченням образу Олафа Трюггвасона. Разом з тим слід зазначити, що Снорі спирався на цілком конкретні приклади візантійсько-русько-скандінавських відносин того часу, коли норманни нерідко приймали «східне християнство» у Візантії, а візантійці не гребували їхніми послугами з метою християнської агітації на Русі.

Цікава також «Сага про Еймунда», дія якої повністю відбувається на Русі. Ватажок загону норвезьких найманців Еймунд брав безпосередню участь у бурхливих подіях політичної історії Русі на початку XI ст. Розпочинається сага з розповіді про напружену ситуацію, яка склалася на Русі після смерті князя Володимира внаслідок незгоди між його синами Бурислейфом (Святополком), Ярислейфом (Ярославом) і Вартіларом (Бречиславом), який правив у Полоцьку (насправді він був онуком Володимира). Еймунд зі своїм загоном став на службу до Ярослава — проти Святополка та його тестя і союзника польського короля Болеслава Хороброго; до речі, в сазі ім'я останнього перейшло на Святополка (Бурислейф). Автор не подає повного й послідовного викладу подій цього бурхливого періоду правління Ярослава, поза його увагою лишились поразка Ярослава на Бузі, захоплення Києва військом Болеслава і винищення цього війська киянами. Очевидно, це пояснюється тим, що Еймунд не був учасником всіх цих подій, а скандінавські історичні саги будувалися у формі життєпису головного героя. Не обійшлося і тут без домислів, особливо в заключних розділах (невірогідне вбивство Еймундом Бурислейфа-Святополка).

Проте ці домисли, власне, неминучі в сагах, які складалися на основі пізніших переказів, не змінюють загального історичного характеру «Саги про Еймунда». Як не раз уже вказували дослідники, в ній виведено історично достовірний образ Ярослава Мудрого, розумного і владного правителя, справжнього господаря в своїй державі, який не любив розкидатися грішми (не без певного роздратування Ярославові закидається скупість, відсутність «широти душі»). Разом з тим виразно показано загальний характер тогочасних скандінавсько-руських відносин, про який уже йшлося вище, промовисті деталі з життя епохи, її неповторна конкретність.

Серед саг «Геймскрінгли» найбагатша руськими епізодами «Сага про Гаральда Сігурдарсона», герой якої, ватажок вояків і скальд, пізніше король Норвегії (1046—1066), належить до найяскравіших і найколоритніших постатей сканді-

навського середньовіччя. Ще юнаком Гаральд після поразки його брата, конунга Олафа, в боротьбі з ворогами втік до Києва (1031) і допомагав Ярославу Мудрому у війнах з печенігами, про що свідчать і руські літописи. При дворі Ярослава він закохався в його дочку Єлизавету і, заручившись попередньою згодою князя на шлюб, вирушив зі своїм загоном на пошуки слави й багатства. Служив у візантійського імператора, відзначився у війнах, які вела імперія в Італії, Африці та Малій Азії, побував як паломник в Єрусалимі і лише 1042 року повернувся до Києва й одружився з Єлизаветою. По тому вирушив на батьківщину, відвоював королівський трон і протягом двадцяти років правив Норвегією, відзначаючись твердістю руки й нещадністю.

Під час своїх мандрів, пливучи морем до Києва, переповідає сага, Гаральд складав пісні, присвячені Єлизаветі, дочці конунга Ярослава. Наведемо кілька строф з цих пісень у підрядковому перекладі:

«Ми зіткнулися з трендами, коли вони мали чисельну перевагу. Відбулася запекла й жорстока битва, коли ми зчепилися між собою. Ще юнаком я навіки втратив свого правителя, теж юнака, який поліг у цій битві. Але дівчина з золотим перснем, яка живе на Русі, мене не кохає».

«Я знаюсь на восьми мистецтвах; можу кувати вірші, мчати на прудкому коні, швидко плаваю, вмію бігати на легких лижах, метати спис і гребти. Але дівчина з золотим перснем, яка живе на Русі, мене не кохає».

«Ніхто, ні жінка, ні юнак, не будуть заперечувати, що саме ми на світанку в південному місті змахнули мечами, метнули списи; там є багато доказів наших подвигів. Але дівчина з золотим перснем, яка живе на Русі, мене не кохає».

У добу преромантизму, коли в Європі виник інтерес до «північної поезії», пісні Гаральда були перекладені на кілька європейських мов. Значної популярності набули вони також в російській літературі.

Але слід сказати, що Снорріпро свого, за пізнішими поняттями, романтичного героя розповідає з діловою і тверезою реалістичністю, дбаючи передусім про достовірність. Він характеризує Гаральда як людину мужню, відчайдушно сміливу, але разом з тим хитру й жорстоку, особливо ж небайдужу до воєнної здобичі. (На цю рису вказують навіть скальди, більш схильні відтіняти «романтичний аспект» історії Гаральда.) З суворою і прямодушною правдивістю повідомляється, що Гаральд відправив у Київ, а звідти на батьківщину, «величезні багатства, рівні яким ледве чи можна побачити, бо він пограбував ті краї землі, що славилися золотом і дорогоцінними речами». Так здобував майбутній конунг право на одруження з дочкою великого князя Ярослава.

Серед легендарно-міфологічних саг, які переповідають, відповідно витлумачуючи їх, сюжети героїчного епосу германських народів, особливий інтерес для нас становить «Тідрек-сага» — пізня скандінавська обробка (перша половина XIII ст.) германських героїчних сказань про Дітріха Бернського.

Та якщо в циклі німецьких епічних поем про Дітріха Бернського дія розгортається в північній Італії, а її топографічними центрами виступають Берн (Верона) і Рабен (Равенна), то в скандінавській «Тідрек-сазі» вона переноситься в Константинополь та Гольмгард, столицю Русі. Як відомо, Гольмгардом давні скандінави називали Новгород, проте в «Тідрек-сазі» йдеться саме про столицю Русі, про Київ (такий перехід назв та імен — явище досить часте в скандінавських сагах і загалом в епічній творчості середньовіччя). Відповідно одним з головних героїв твору стає князь Володимир, і що найцікавіше — цей образ запозичений з давньоруських билин. Поряд з князем Володимиром в «Тідрек-сазі» виступає «страшний у битвах Іліас» (Ілля Муромець), тут — молодший брат князя. Створивши монументальний епічний образ могутнього володаря, автор саги характеризує Русь як найбільшу державу європейського сходу, у васальній залежності від якої перебувають сусідні правителі, в тому числі й скандінавські конунги.

На відміну від саг, про які йшлося вище, «Тідрек-сага» не має конкретної історичної основи, але в ній відбилося узагальнене сприйняття Київської Русі часів її розквіту на скандінавській півночі, її, так би мовити, довільний епічний образ, трактований за законами середньовічної героїко-епічної творчості.

Подібний відгомін Київської Русі знаходимо і в німецьких епічних поемах XII—XIV ст., і у французькому епосі та рицарському романі. Так, русичі (Riuzen) згадуються, поряд з греками й «дикими печенігами», серед воїнства Етцеля в «Пісні про Нібелунгів»; згадується тут і «Київська земля» (Lant zu Kiewen). А в деяких редакціях сюжетно близької до «Пісні про Нібелунгів» поеми «Сад троянд» серед знаменитих витязів, які прибули до Вормса на влаштований Крімгільдою рицарський турнір, виступають «Гартніт і Гартунг із Русі». Проте найбільш суттєві згадки про Русь містяться в німецьких епічних поемах «ломбардського циклу», що виникли на основі давніх германських сказань про Дітріха

Бернського. Як і «Тідрек-сага», ці поеми дають яскраві зразки тогочасного міжнародного обміну фольклорними образами та сюжетними мотивами.

Так, у поемі «Ортніт», складеній на півдні Німеччини в першій чверті XIII ст., активну роль відіграє Ілля з Русі (Ilias von Riuzen), дядько і найближчий помічник головного героя, ім'ям якого названа поема. В більш ранньому нижньонімецькому варіанті, про який можемо судити за «Тідрек-сагою», героя звали Гартнід із Гольмгарда (тобто Новгорода), і дія поеми частково відбувалася на Русі. В південнонімецькому «Ортніті» головний герой — лангобардський король, володар Північної Італії, туди ж перенесено головні події поеми, але дядько героя зберіг ім'я Іллі Руського і свої сюжетні функції (він допомагає Ортніту здобути жінку-красуню, дочку східного царя-поганина Махороля).

Слід тут вказати й на пізні варіанти поеми «Вольфдітріх» із цього ж циклу, серед персонажів якої зустрічаємо, приміром, «маркграфиню Галицьку», а Русь означена місцем дії одного з центральних епізодів. Ці списки «Вольфдітріха» належать до XIII—XIV ст., коли Галицько-Волинське князівство стало добре відоме в Європі, зокрема в Німеччині, — цим, очевидно, і пояснюється поява в поемі «маркграфині Галицької». Русь і русичі фігурують також у поезії німецьких мінезингерів XIII—XIV ст. — Вальтера фон дер Фогельвейде, Гартмана фон Ауе, Ульріха фон Ліхтенштейна, Освальда фон Волькенштейна та інших.

Що ж до французького героїчного епосу та рицарських романів XI—XIII ст., сповнених згадками про різні країни й народи як реально існуючі, так і легендарні, то слов'яни посідають тут не останнє місце, причому найчастіше йдеться про найвіддаленішу слов'янську країну — про Русь, а це, безперечно, ще одне переконливе свідчення її високого престижу і важливої ролі в житті тогочасної Європи.

За підрахунками французького дослідника Е. Ланглуа, Русь згадується близько сімдесяти разів у двадцяти восьми французьких chansons de geste у тому числі й у різних списках уславленої «Пісні про Роланда». Невідомі автори французьких епічних поем і рицарських романів називали Русь «широкою» і «великою», славили її військову силу і «великі товари» — «руські плащі», «добрі кольчуги», «найкраще руське золото», коней, хутра і т. д. Найцікавіший у цьому плані роман «Бев де Гастон», герой якого веде бесіду з купцями, що побували на Русі. Посиленню руської теми у французькій літературі XI ст. сприяв шлюб Генріха I з Анною Ярославною, яка прибула до Франції зі своїм руським почтом і до кінця життя не забувала рідну мову й культуру. Династичні зв'язки сприяли тому, що й французи відвідували Русь, як, приміром, Бенжамен де Тудель, який приїздив до Києва сватати дочку Ярослава Мудрого за Генріха I. До творців французьких епічних поем і рицарських романів у якійсь мірі доходили відомості про загальне становище в Східній Європі, зокрема про натиск печенігів, про яких не без побоювання згадується і в «Пісні про Роланда»; взагалі печеніги викликали значну тривогу в Європі і, як доводять деякі дослідники, саме проти них спочатку готувався перший хрестовий похід.

Як зазначалося, Київська Русь в тогочасній Європі мала високу воєнну репутацію, що у французькому героїчному епосі відбилося в образі богатиря велетенського зросту, з розкішною русявою чуприною і лицем у бойових рубцях. Зокрема такий образ руського богатиря змальовано в поемі «Saisnes». А в поемі «Thebes» говориться, що руський князь (duc de Roussie) може змагатися в силі з найбільшими володарями світу. Цікаво також зазначити, що в «Пісні про Роланда» тіла загиблих у битві з сарацинами Роланда, Олів'є і Тюрпена за наказом Карла Великого покривають «галицьким плащем», тобто парадним корзном, яким, за свідченнями літопису, покривали полеглих руських князів і богатирів.

Французькі епічні поеми (літературні обробки народних епічних мотивів і сказань більш раннього часу) стихійно вбирали різнорідний зміст своєї епохи, в тому числі відомості й уявлення про Київську Русь, які ширилися тоді по континенту. Важливо наголосити, що західні поети й ерудити сприймали Русь не як фантастично-туманний край чудес на зразок «Індій» середньовічних романів, а як добре знану географічну реальність, що безпосередньо впливала на політичне життя Європи. Елемент фантазії в «руських епізодах» тогочасних західних поем і романів зумовлений передусім художньою природою цих середньовічних жанрів, які в такому ж стилі малювали і життя своїх країн.

В свою чергу, літописці й письменники Русі, починаючи з Нестора, виявляли інтерес до Європи, до європейських справ і подій.

Безперечно, найбільш важливими й плідними для культурного розвитку Київської Русі були її зв'язки з Візантією; «візантійський вплив піднімався до порівняно довершених форм спілкування високорозвинених духовних культур»

(Д. С. Лихачов). За порівняно короткий час (правда, неабиякою мірою завдяки південнослов'янському літературному посередництву) Русь опанувала величезні літературні багатства Візантії, насамперед церковно-повчального змісту, а також хроніки, перекладні повісті тощо. Як відомо, перекладні твори становлять більшу частину літературного фонду Київської Русі, під їх впливом розвивалась і оригінальна література. В плані нашої розмови особливо важливо підкреслити, що все це знаменувало й залучення Русі до скарбів європейської книжності і ширше — її включення в загальний процес європейського культурного й літературного розвитку.

Разом з тим слід зазначити, що на Русі, внаслідок специфічних особливостей її суспільно-історичного розвитку та переважаючого культурного впливу Візантії, склалася духовна культура, за своєю структурою в багатьох відношеннях відмінна від західноєвропейської. Передусім це стосується літератури Київської Русі, яка за своїм характером і складом істотно відрізнялась від тогочасної літератури Західної Європи, хоч були в їх розвитку спільні моменти та тенденції. Зближенню літератур обох частин континенту сприяло те, що в основі літературного розвитку середньовічної Європи знаходимо спільні визначальні чинники — багатства народної творчості, античну культурну спадщину і християнську церкву, яка створила свою, наднаціональну за характером, клерикальну літературу.

Народна творчість — універсальне джерело художньої сили середньовічних європейських літератур — водночас сприяла розвитку літературних спілкувань, виступаючи, в певному розумінні, їх давньою, глибинною основою. Це був час, коли мотиви й образи руського епосу приходили на Захід, а епічна поезія Русі, в свою чергу, зазнавала певного впливу скандінавських саг, німецьких епічних поем і навіть французького рицарського роману. Як слушно зазначає австрійський дослідник Й. Матль, в сфері епічної творчості Європа раннього середньовіччя «від Іспанії до Русі і від Скандінавії до Балкан не була розрізненою, а являла собою єдність».

Величезний вплив на становлення й розвиток тогочасної культури й літератури в обох частинах Європи, прямо чи опосередковано, мала антична спадщина — обставина, яка ігнорується багатьма сучасними західними вченими, зокрема Е. Р. Курціусом в його відомій книзі «Європейські літератури і латинське середньовіччя» (1948). Відповідаючи цим вченим, згадуваний уже Й. Матль справедливо писав: «Культурна верхівка київського суспільства очевидно, була набагато краще ознайомлена з класичною грецькою культурою, ніж цього хотілося б деяким історикам. Можна було б вказати на безпосередній вплив Гомера на давньоруську літературу, зокрема на «Слово о полку Ігоревім», а з другого боку — на безпосередні латинські джерела давньоруської літератури. Давня Київська Русь, безперечно, перебувала в потоці всеєвропейського духовного життя».

На зорі нової європейської культури склалися два її потужні вогнища — греко-слов'янське на сході і латино-германське на заході, — розвиток яких, при всіх яскраво виражених регіональних відмінностях, відбувався на основі спільних глибинних закономірностей. Культурно-літературні контакти Київської Русі й Західної Європи були, власне, складовою частиною зв'язків між цими вогнищами і разом з тим істотним компонентом формування всеєвропейської культури.

Однак історія Європи склалася так, що в XIII—XV ст. східне, греко-слов'янське, вогнище її культури зазнало жахливого руйнування татаро-монгольськими і турецькими ордами. Остання й найпотужніша хвиля міграції кочових народів Азії затопила Східну й Південно-Східну Європу і надовго вибила греко-слов'янський світ з орбіти загального європейського розвитку. Першою жертвою цієї спустошливої навали стала Русь, котра, розкриваючи свої величезні потенціальні можливості, швидко перетворювалася в центр цивілізації всього європейського сходу. «Татаро-монгольська навала, — писав Д. С. Лихачов, — не завершила собою «природного процесу поступового занепаду», навпаки, вона зовнішньою силою, штучно, катастрофічно загальмувала інтенсивний розвиток давньоруської культури. Саме тому татаро-монгольська навала була сприйнята на Русі як космічна катастрофа, як вторгнення потойбічних сил, як щось небачене й незрозуміле». Так само, до речі, сприйняли її і в Західній Європі. Удар був настільки масштабний і страшний, що вся Європа визнала татар за надлюдську силу, за здійснення апокаліптичних пророцтв, а жахливий розгром Русі витлумачувався на Заході як початок загального «страшного суду».

Трагедія Русі знайшла відбиття в багатьох західноєвропейських історико-літературних пам'ятках XIII ст., зокрема, відомості про неї, що надходили до Англії, зібрав Матвій Паризький у своїй «Великій хроніці». Але особливе враження справив опис розгрому Русі в «Історії монголів», автор якої Плано Карпіні 1245 року побував у зруйнова-

ному і збезлюдненому Києві, прямуючи в Центральну Азію з посольством папи римського до великого хана. Рукопис Плано Карпіні швидко поширився на Заході, з нього, за свідченням автора, знімали копії ще до того, як він дістав схвалення папи Іннокентія IX. За висловом французького літературознавця А. Мансюї, цей опис зруйнування Русі «прозвучав на Заході, немов Dies irae на похороні цілого народу».

І справді, спустошена й поневолена татарами, частково захоплена Литвою і Польщею, Русь у XIII—XIV ст. зникла із системи європейських держав і, за словами акад. М. П. Алексєєва, «для широких кіл на Заході ніби перетворилася в частину величезної Татарії». Однак не можна погодитися з поширеною в науці минулого століття думкою про те, ніби зв'язки між Руссю і Західною Європою на двісті п'ятдесят років повністю припинилися і почали відновлюватися лише під кінець XV ст. Безперечно, увага Західної Європи була тоді прикута насамперед до небезпечних татарських орд, але це не означає, що Русь зникла з поля зору західних мандрівників, вчених і поетів. Описи її знаходимо в таких різнорідних західних пам'ятках другої половини XIII й XIV ст., як «Подорожі» Марко Поло, «Велика праця» Роджера Бекона або анонімний «Опис Східної Європи». Його невідомий автор, певно, італієць чи француз, відносить Русь до найбільших слов'янських країн, а «слов'янську мову» називає «найбільшою і найпоширенішою мовою світу», маючи на увазі, очевидно, старослов'янську мову, яка була літературною мовою всієї східно- й південнослов'янської культурної спільності.

Здається, ніким досі не була зазначена така цікава обставина: в той час, коли реальна Русь ніби розчинилася у «татарській пітьмі», західні епічні поеми й рицарські романи ще довго продовжували оспівувати могутню Київську державу. Так, були розширені «руські епізоди» в останній редакції німецької поеми «Вольфдітріх», яка належить до першої половини XIV ст., другою половиною XIII ст. датована скандінавська «Тідрек-сага» з її трактуванням Русі як наймогутнішої держави європейського сходу. Аналогічні приклади знаходимо у французькій літературі. І, нарешті, слід сказати, що із середньовічних поем та романів образ Київської Русі перейшов у епічні поеми Відродження, — йдеться, зокрема, про широковідомий твір М. Боярдо «Закоханий Роланд».

Це питання безпосередньо стосується нашої теми і тому необхідно його з'ясувати бодай у загальних рисах, хоч ми й не розглядаємо тут історико-літературних пам'яток Відродження, присвячених Києву.

Італійські ренесансно-рицарські поеми (romanzi), жанр яких розквітнув у Феррарі в останній третині XV ст., відштовхувалися від сюжетів каролінгського циклу французького героїчного епосу; проте первісний рицарсько-християнський зміст із них вивітрився і на перший план вийшло складне плетиво романічних пригод, буйна, по-ренесансному життєрадісна гра фантазії. Провідний ідейний мотив каролінгського епосу — боротьба європейського християнського світу з мусульманами, що розпочалася з часу завоювання арабами Іспанії і не втрачала своєї гостроти протягом багатьох століть. Зберігши цю ідеологічну основу, Боярдо переніс арену боротьби «поганського» і християнського світів до Східної Європи, і грізним ворогом останнього у нього виступають уже не іспанські сарацини, а татарський хан Агрікан. Ці корективи не випадкові: в XIII—XV ст. дуже розширився загальний фронт боротьби християнської Європи з мусульманською Азією, різко посилився натиск «поган» в особі татар і турків, і саме Русь прикривала Європу, що вступала в епоху блискучого розквіту культури, на найбільш широкій і небезпечній ділянці названого фронту. Поема Боярдо таким чином у своєрідній романічно-фантастичній формі відбила усвідомлення європейцями того важливого факту, що центр багатовікової боротьби змістився на схід континенту.

У грандіозній війні, що її з невтримною фантазією зображує Боярдо, беруть участь різні народи й королівства, в тому числі й Русь. В X пісні поет влаштував «огляд військ» воюючих сторін, і серед королів, що зібралися під християнськими знаменами, називає «імператора Русі Агранте»:

Побачив імператора Русі,
Він зветься Агранте і велетенський
на зріст.

Цей «велетень Агранте, імператор Русі» неодноразово з'являється в перших двох частинах поеми, і його Боярдо характеризує поряд з «королем Готії Пандрагоном» як одного з наймогутніших союзників Орландо та інших славних паладинів Карла Великого.

Немає сумніву, Русь у поемі Боярдо — не що інше, як відголос образу Давньоруської держави (Київської Русі), який склався в середньовічному західному епосі XI—XIII ст. і після татаро-монгольської навали ще довго жив у поетичній традиції народів Західної Європи

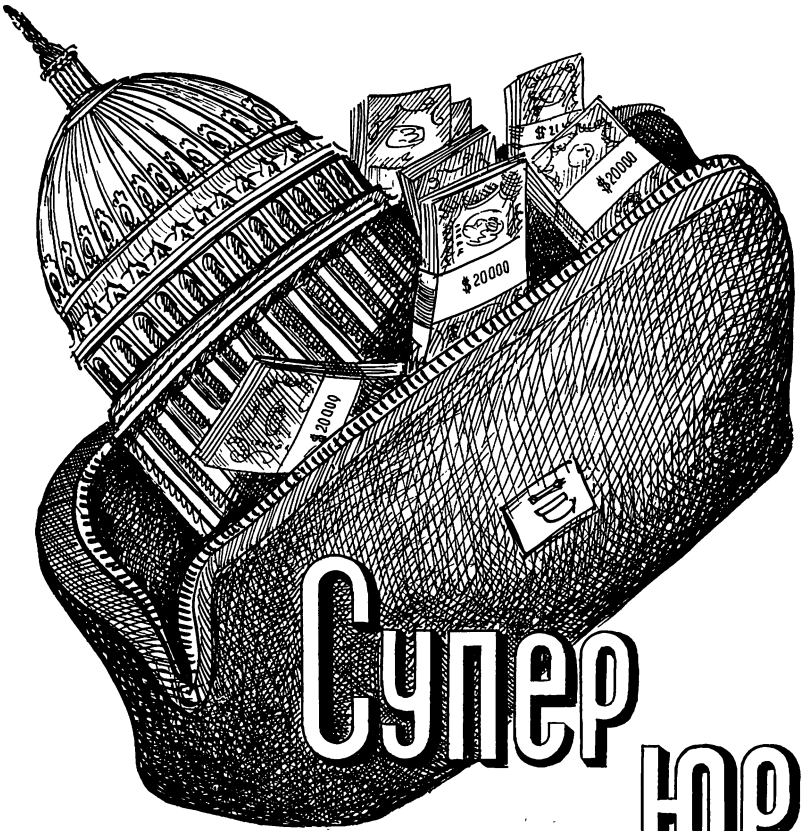

Супер юристи

Джозеф ГОУЛДЕН

ХТО Є ХТО

Розділи з книги

Я відіслав листа адвокатові Кларку Кліффорду з таким розрахунком, щоб він одержав його до п'ятниці і на наступний тиждень призначив мені час для інтерв'ю. Я писав: «Моя мета — об'єктивне вивчення юридичної практики у федеральному уряді, — хто, як і що робить». Оскільки Асоціація адвокатів накладала на своїх членів певні обмеження в розкритті професійних таємниць, я зацитував йому іншого вашінгтонського юриста — Чарлза Горскі, який сказав: «Для того, щоб писати чи говорити про адвокатуру, треба проскочити між Сціллою нудної банальності й Харібдою фахового табу». Це був продуманий лист, який мав одчинити переді мною двері найбільших вашінгтонських юридичних фірм.

Увечері наступного четверга, зрозумівши, що інтерв'ю з Кліффордом не відбудеться, я планував на нього чергову атаку. Раптом задзвонив телефон.

Гучний, м'який голос навмисне говорив з паузами, щоб я міг добре усвідомити сказане, але не міг заперечити; голос, який примушував уважно слухати, голос, який часто можна почути в кулуарах Білого дому, на прес-конференціях у Пентагоні і в комітетах Сенату. «Вас турбує Кларк Кліффорд, — почув я. — Чудова ідея написати книжку про юристів... Безперечно, з радістю прочитаю її. Гадаю, ви усвідомлюєте всі складності нашої роботи. Ви хотіли б зайти до мене цього тижня, але тиждень уже за-

© 1971, 1972 by Joseph C. Goulden.

кінчується, до того ж мені необхідно поїхати до Техасу на церемонію передачі в громадське користування бібліотеки Ліндона Джонсона. Тому дуже прошу вас відкласти інтерв'ю на початок наступного тижня. Вам не важко зайти до мене в понеділок після обіду, скажімо, десь близько п'ятої? Ми зможемо довше посидіти, в кінці дня нас ніхто не потурбує».

Ми обмінялися жартами з приводу пікніків Джонсона та набридливих журналістів і розпрощались. А за кілька годин я знову згадав нашу розмову. От тобі й Кларк Кліффорд. Інший доручив би це секретареві: містер Кліффорд, мовляв, зайнятий, він зможе вас прийняти лише наступного тижня, на коли вас записати? А Кліффорд ні: знайшов для мене зо два компліменти, вибачився, що колишній президент претендує на зустріч у той самий час, що і я, ввічливо попрохав одкласти візит. І натякнув: для мене створюють особливі умови. О боже, я ж думав, що роблю послугу Кларку Кліффорду, збираючись написати про нього.

Кліффорд однаково майстерно знаходить спільну мову з президентами, членами кабінетів і законспірованими урядовими агентами. Це допомогло йому сягнути верхів у фаху, що став темою цієї книги, — фаху вашінгтонського юриста. За моїм визначенням, вашінгтонський юрист — це адвокат, який веде справи у федеральному уряді.

Кларк Кліффорд не типовий вашінгтонський юрист. Він виконує свої обов'язки краще й заробляє більше за інших столичних адвокатів, бо репрезентує особливу категорію фахівців. Кларк Кліффорд веде такі справи, про які більшість його колег можуть лише мріяти. Може, колись Кліффорда й перевершать, але ніхто не зрівняється з ним в оригінальності.

Легенда, створена навколо його особи, — то мовби колективний портрет вашінгтонських адвокатів, які насправді є впливовими інтриганами, фахівцями, що розраховують на знайомства, а не на професійне вміння, це люди, які використовують і високопоставлених приятелів, і підкуп, щоб узаконити чергову махінацію багатих клієнтів. Для широкої публіки поняття «вашінгтонський юрист» асоціюється з порцією доброго віскі та біфштексом у закутку ледь освітленого ресторану й навіть із грайливо-продажним жіночим сміхом. Високий процент серед вашінгтонських юристів становлять відставні державні діячі з багатими старими зв'язками. Це ще одне підтвердження простої формули: Кларк Кліффорд — друг президента, президент — голова уряду; що Кліффорд захоче мати — він матиме за допомогою одного телефонного дзвінка. Так свідчить міф.

Позитивне в легенді те, що вона сприяє збільшенню кількості клієнтів. Свій адвокат у столиці для сучасного керівника компанії — справа престижу.

«Для жителів центральних районів країни, на захід від Пітсбурга та на узбережжі Тихого океану федеральний уряд — невідома істота, схована за високими мурами, а вашінгтонський юрист — провідник у Гімалаях. Ми, породження й жертви міфів, активно підживлюємо їх новими фактами. Якщо комусь цікаво перетворювати вас і ваш фах на легенду, — навіщо з цим боротися? За легенду добре платять». Так думає адвокат з «Арнольда й Портера», провідної юридичної фірми Вашінгтона.

Столичний юрист — важлива фігура сучасної Америки через те, що виконує роль зв'язкового між двома економічними партнерами: бізнесом та державною владою. Після Рузвельта, особливо в 60-ті роки, лідери столичної юриспруденції запровадили особливу економічну контрполітику. Не заперечуючи нововведень Рузвельта, вони вирішили використати централізацію та концентрацію монополій.

Генеральний прокурор Джон Мітчел, котрий посідає не останнє місце в світі великого бізнесу, говорив: «1948 року 200 найбільших індустріальних корпорацій контролювали 48 відсотків промислових активів. Сьогодні вони теж контролюють 48 відсотків, а 500 найбільших монополій — три чверті підприємств. Важко переоцінити цю небезпеку суперконцентрації, яка загрожує нашій економічній, політичній та соціальній структурі».

Уряди всіляко сприяли концентрації: одні прикрашали її спробами державного регулювання виробництва, інші нібито намагались приборкати конкуренцію й запровадити планомірний ринок. Лі Лоувінгер, колишній член Федеральної комісії зв'язку, а тепер столичний адвокат, висловив думку, що «бюрократія — найпоширеніше соціальне явище нашого часу, яке породжує нові суспільні проблеми. Вона, мов величезна юрба, здатна втопити кожного, хто не має достатньо сили, щоб підкорити її власним цілям». Отже, вашінгтонський юрист це — діяч, від якого залежить, чи зможе американський бізнес «підкорити власним цілям» федеральний уряд чи ні.

В останні десятиріччя столичний адвокат перестав виконувати лише традиційну функцію офіційного представника. Він намагається спрямувати діяльність уряду вигідним для свого клієнта шляхом. Впливає на політику сенату, координаційних агентств та виконавчих департаментів як захисник або противник певних ідей та проектів. Він досвідченіший за нервових консерваторів 30-х років, бо вбачає в уряді джерело асигнувань і партнера в політиці цін, а також залякувача конкурентів. Юристи з'явились в історії як наглядачі за дотриманням законів. Вашінгтонські ж юристи допомагають клієнтам творити закони й робити на них бізнес.

Тут ми змушені провести межу між вашінгтонським суперюристом і звичайним столичним служителем права. Асоціація адвокатів округу Колумбія нараховує в столичному районі 15 тисяч членів — 7 тисяч займається приватною практикою, решта перебуває на державній службі. Сюди входять адвокати з невеликою клієнтурою в Меріленді та Вірджінії, нотаріуси, які складають заповіти, криміналісти, фахівці з майнових та комерційних суперечок, що залишаються поза компетенцією федерального уряду, а також п'ять-шість сотень лобістів, які служать юрисконсультами в різноманітних торговельних асоціаціях. Нарешті, юристами без практики начинені всі поверхи державної машини, починаючи від президента й кінчаючи агентами дипломатичних служб ФБР.

Не всі вашінгтонські юристи мешкають у столиці. Щоранку літаки авіалінії Нью-Йорк—Вашінгтон заповнені адвокатами фірм з Уолл-стріту. Ці люди поспішають з діловими візитами до Комісії цінних паперів та платіжних засобів, до департаменту юстиції, до Федеральної торгової комісії та інших установ. Найсолідніші нью-йоркські юридичні фірми «Кревет, Свайн і Мур», «Пол, Вейс, Ріфкінд, Уартон і Гаррісон» мають контори й у Вашінгтоні. Ось як пояснив мені причину цих мандрівок один такий юрист: «Із кабінету в Нью-Йорку неможливо займатися цінними паперами. Щонайменше раз на тиждень треба особисто побувати в столичній Комісії цінних паперів та платіжних засобів. Я буваю там навіть без особливої на те причини. Не можна дозволяти бюрократам забувати про нас. У нашій практиці від швидкості часом залежить усе. Саме тоді необхідні надійні знайомства». Мій співрозмовник мешкає в Нью-Джерсі. Його знання Вашінгтона обмежуються краєвидом, який можна побачити в таксі дорогою від Федеральної комісії цінних паперів та платіжних засобів до аеропорту та жокей-клубу й Сан-Сусі. («Єдині місця, де можна пристойно пообідати»). Чому він вважає себе вашінгтонським юристом? Відповідь його проста: «Бо там я заробляю гроші. Молодші партнери займаються буденними справами в Нью-Йорку, я ж сиджу і проштовхую справи своїх клієнтів у комісії».

Вашінгтон переповнений юристами. В ньому живе сота частина населення США й працює 5 процентів американських юристів. Право — вигідний бізнес для всіх. Ллойд Катлер, партнер фірми «Уїлмер, Катлер і Пікерінг», називає столицю форпостом юристів. Залишивши в 1961 році посаду голови Федеральної торгової комісії, Ерл Кінтнер вирішив приєднатися до маленької юридичної фірми «Берг, Фокс і Арент», Кінтнер розповідає: «1961 року фірма складалася з дев'яти працівників. Тепер у нас 85 службовців». Темпи зростання фірми такі швидкі, що поки вийде ця книжка, фірма нараховуватиме 100 адвокатів. Число юристів найбільшої в місті фірми «Ковінгтон і Барлінг» зросло з 85 1960 року до 130 1970-го; «Арнольд і Портер» — з 35 до 70.

«Уїлмер, Катлер і Пікерінг» — з 10 до 56, «Хоган і Гаррісон» — з 37 до 76. За 10 років загальна кількість юристів зросла на 35 процентів.

«Якщо в нас не з'явиться жодного нового клієнта,— твердить представник «Ковінгтона й Барлінга»,— фірма все одно зростатиме. Щоразу, коли федеральний уряд здригається від кашлю, можна почути, як у нашій кишені дзвенять золоті монети». Власник іншої фірми говорить: «Екологія, закони проти забруднення навколишнього середовища спричинять у Вашінгтоні стільки нових справ, скільки свого часу спричинило створення Комісії цінних паперів та платіжних засобів».

Сила впливу вашінгтонського юриста залежить від того, хто за ним стоїть. «Коли я дивлюсь на Ллойда Катлера, то бачу перед собою не просто адвоката, а представника концерну «Дженерал моторс»,— розповідає член однієї з комісій Сенату.— Цей адвокат представляє 40 мільярдів доларів — ось що найважливіше».

Американська державна система побудована так, що деяким вашінгтонським юристам вдається безкарно шкодити суспільству, не порушуючи цивільних законів. Вони допомагають корпораціям дурити федеральний уряд. Завдяки їхнім маніпуляціям продається безліч небезпечних для життя і здоров'я речей, починаючи від фармацевтики й пестицидів і кінчаючи автомобілями. Те, що звикли благопристойно називати «ефективним представництвом», є насправді висмоктуванням мільярдів за рахунок несплати податків та у вигляді державних субсидій. На волання конгресменів і федеральної бюрократії вже давно ніхто не зважає. Коли вашінгтонських юристів критикують за вихолощування законів, покликаних оберігати народні інтереси, вони вдаються до зразково відтренованих промов про те, що «кожен має право на захист: і корпорація, й нікчемний кримінальний злочинець». Добре. Але деякі адвокати, захищаючи інтереси промислових підприємств, часто перетворюються з юристів на менеджерів. Наприклад, фірма «Ковінгтон і Барлінг» на словах педантично обстоює принцип непідкупності, в той час, як два її старших партнери Томас Остерн і Стенлі Тімкоу легально допомагають промисловцям збувати давно заборонені ліки й продукти харчування.

Коли б ви не зайшли до фірми «Арнольд і Портер», третина працівників завжди в роз'їздах. Фірма бронює квитки на всі рейси авіалінії Вашінгтон—Нью-Йорк, а також утримує апартаменти в нью-йоркському Іст-Сайді, де можуть при потребі ночувати юристи. Кімнати ніколи не гуляють.

Річний заробіток половини партнерів «Ковінгтона й Барлінга» вимірюється шестизначною цифрою — аж до 200 тисяч доларів на рік. Трохи більше платить партнерам «Арнольд і Портер». Трохи менше — «Уїмлер, Катлер і Пікерінг». Легенда розповідає, що славетний Кларк Кліффорд може заробити 25 тисяч за тиждень і мільйон за процес. Хоча юристи, як і всі люди, обговорюють свої прибутки лише з податковим інспектором і зрідка з власними дружинами.

2.

Томас Коркоран — прототип міфа про вашінгтонського політичного діяча, міфа, що став невід'ємною часткою американської урядової концепції. Коркоран понад тридцять років займається проблемами громадської політики федерального уряду. Його робочий кабінет — це схованка й таємна лабораторія. В газетах за ним здавна закріпилась слава «діяча, що впливає на політику країни», але його ім'я ніколи не фігурувало в списках працівників чи постійних співробітників жодної компанії. Томмі Коркоран регулярно буває в Конгресі, кажуть, не рідше за спікера палати, хоча не вважає за потрібне реєструватися в ролі лобіста. Один з небагатьох живих друзів Франкліна Рузвельта, він любо проводив час із друзями Річарда Ніксона у фешенебельному уотергейтському готелі.

«Як працює Томмі Коркоран!» — «Правильніше було б спитати: що робить Томмі Коркоран!» — поправляє мене знайомий вашінгтонський юрист.

Корпорації наймають Коркорана на посаду «своєї людини» у Вашінгтоні. Авіаційна компанія «Пан Амерікен» платить йому тридцять тисяч доларів на рік, хоч він ще жодного разу не виступав од її імені на процесах у Бюро цивільної авіації (для цього «Пан Амерікен» використовує рядову фірму «Стептоу і Джонсон»). «Теннессі гес трансмішен компані», фірма, яка займається прокладанням трубопроводів, платить йому не менше, незважаючи на те, що Федеральна комісія з енергетики категорично заборонила відносити цей гонорар до звичайних ділових видатків. Коркоранові платить «Юнайтед фрут компані», підтримуючи через нього зв'язки із службовцями державного апарату, відповідальними за стосунки з країнами Латинської Америки, з якими торгує. Платить «Ель пасо нечерал гес компані», котру Коркоран звільняє від податків на суми, вкладені спільно з іншою фірмою в чергову спекуляцію.

Які саме послуги пропонує Коркоран своїй клієнтурі, яким чином завжди досягає успіху — загадка для всіх, хто знає екстравагантного таємничого юриста. Одного разу Коркоран заявив, що не зберігає ніяких записів. Не має ні розкладу ділових побачень, ні списку відвідувачів офісу, ні довгострокового календаря, ні відміток про міжміські телефонні розмови, ні навіть номерків для клієнтів з визначеним часом візиту, без чого не обходяться в жодній юридичній установі. «В мене надто швидкий темп життя, щоб устигати вести діловий щоденник. Коли я працюю над якоюсь проблемою, мені важко запам'ятати план своїх дій». Це слова Коркорана, який звик визначати клієнтам ціну наперед. Ціна ніколи не відповідає фактичним затратам часу.

Потайливість Коркорана породила міфи. Друзі знають його, як жвавого рудого ірландця, такого компанійського, що ще Франклін Рузвельт на одному світському рауті сміючись охрестив його Томмі Корком; більшість приятелів Коркорана, особливо старі, раді кожній можливості побути з ним. Половина конгресу — його друзі. Місіс Шено переконана, що Коркоран прикрашав собою зібрання республіканців на чолі з Ніксоном в елегантних уотергейтських апартаментах на Майамі-Біч. Для Франклліна Рузвельта він колись грав на акордеоні, для Марти Мітчел та Спіро Агню, — вже на піаніно. Томмі Коркоран легко звикає до нових людей.

Прекрасно поінформований чиновник адміністрації, який служив у трьох сенаторів, пам'ятає випадки, коли Коркоран приходив до його босів обговорити справи компаній. Розмови відбувались конфіденційно. Немає такого закону, який забороняв би вашінгтонському юристові передавати гроші певної корпорації тому чи тому політичному діячеві. Вашінгтон має свої політичні принципи. Перший: бізнесмени не тринькають грошей. Якщо гроші потрапляють у кишеню друга, що перебуває при владі, — це чудово, але не дай боже марнувати долари на некорисних людей. Другий принцип: жоден підприємець не наважиться відрізнити у Вашінгтоні друга від недруга без консультації з кваліфікованим фахівцем — знову ж таки юристом. Третій принцип: політики як у конгресі, так і в інших установах охоче приймають цінні подарунки від корпорацій. В тому немає нічого протизаконного, хоча все це робиться в затишку кабінетів, а не на парадних сходах Капітолію.

Потайливість характерна ознака Коркорана. Говорить представник конгресу: «Томмі не любить мати справу з рядовими службовцями. Якщо потрібно, він перечекає зо два дні й піде на прийом просто до сенатора». Ще один ветеран американської адміністрації, цього разу високопоставлений чиновник департаменту податків і зборів, згадує: «Коли Томмі з'являється в нашій установі, всі знають, що він прийшов не просто так. Професіонали-політики намагаються поводитися з ним обережно. Можливо, навіть побоюються його. Мені розповідали, що Коркоран — страшенно спритний юрист, але я не певен у його знаннях податкових законів. Він міг організувати конференцію, запросити клієнтів, звести їх з потрібними людьми, та щойно заходила розмова про технічні деталі справи, знічувався й поспішав передати слово справжнім експертам з оподаткування. Я не хочу принижувати знання Томмі, адже податки — складна річ, і мало який фахівець загального права на них розуміється».

Як працює Томмі Коркоран!

Наприкінці 60-х років компанія, що випускає верстати-гвинторізи, не виконала замовлення Пентагону: в стволах були знайдені дефекти. Компанії загрожував високий штраф, міністерство оборони підготувало звинувачення. Юридична фірма «Ковінгтон і Барлінг», постійний консультант компанії, зробила все можливе, щоб урятувати свого клієнта, але марно. Нарешті Едвард Барлінг, керівник і старший партнер юридичної фірми, до того ж власник солідного пакета акцій компанії, порадив звернутися до Коркорана. Такі ризиковані справи, як правило, потрапляють до нього.

Представники корпорації не менше години пояснювали Коркоранові суть справи. Він слухав зосереджено, час по час перепитуючи, а тоді зняв трубку й попросив з'єднати його з Пентагоном. «Нам вийти!» — спитали представники корпорації. Та Коркоран дозволив залишитися всім, нашвидку переговорив з кимось і повісив трубку: «Все гаразд, ваші поневіряння закінчені».

Лідери корпорації пішли з його кабінету зі сльозами щастя на очах. За кілька днів, одержавши від Коркорана рахунок на 10 тисяч доларів, вони обурились — не так сумою гонорару, що все ж була скромною проти можливого штрафу, як зухвальством свого рятівника. Пізніше один з них скаржився: «Він навіть не приховував, що все це забрало в нього кілька хвилин, хоча міг би зо два дні позволікати. Коркоран просто хотів змусити всіх повірити в його суперможливості».

Коли Джонсон став президентом США, брат Коркорана Говард отримав призначення на високу посаду в Федеральному суді. Том Коркоран підтримував дружні стосунки з батьком убитого президента Джозефом Кеннеді ще відтоді, коли вони разом працювали над створенням комісії в справах біржі та цінних паперів, хоча адвокат ніколи не належав до найбільших прихильників Джона Кеннеді. Навіть під час його президентства стіну приймальні офісу Коркорана прикрашав портрет Ліндона Джонсона на повний зріст. «У ті часи таке можна було побачити не часто»,— згадує інший вашінгтонський адвокат. І все-таки багато хто був здивований, коли Джонсон висунув Говарда Коркорана до Федерального суду. На засіданні сенатської комісії, де затверджувалась кандидатура, хтось запитав, який досвід юридичної роботи має Говард Коркоран. «Ніякого», — відповів президент. У залі запанувала тиша, але кандидатуру, звичайно, було затверджено.

Томмі Коркоран завжди з оптимізмом дивиться в майбутнє. Кожен президент — потенційний екс-політик. Після 1965 року жвава постать Коркорана почала часто з'являтися в суміжних з Білим домом апартаментах віце-президента Губерта Хемфрі. Про що вони говорили! Хто виявляв активність! Невідомо. Але один службовець Білого дому розповідає: «Своїми регулярними візитами Том намагався підкорити Хемфрі своєму впливу».

Формально Коркоран — один з партнерів фірми «Коркоран, Фоулі, Янгмен і Роу». Крім згаданих у назві, до фірми входить ще 19 молодших партнерів і два радники. Ця хитра мозаїка складається з фахівців різноманітних сфер федеральної адміністрації.

Едвард Фоулі був співробітником урядового апарату з 1932 по 1953 рік, останні п'ять років — помічником міністра фінансів. Джеймс Роу, один з найближчих приятелів Ліндона Джонсона, грав не останню роль в організації президентських виборів, починаючи з 1940 року. За цей час обіймав не одну високу урядову посаду. Четвертий партнер, Уїльям Янгмен, свого часу був генеральним радником федеральної комісії з енергетики. Далі в списку партнерів — Роберт Арморі: третя людина в ЦРУ 1953—1962 років. Арморі потайний не менше за Коркорана. Співробітники кажуть: «Боб займається міжнародними справами нафтових і газових концернів. Це все, що про нього відомо. Він не любить багато говорити».

Для поточної роботи в конгресі фірма має два відділення: республіканське й демократичне. Дональд Кронін був колись правою рукою всемогутнього алабам-

ського сенатора-демократа Лістера Хілла. Нинішнім сенаторам іноді доводиться чути в телефонній трубці: «Ви, мабуть, пам'ятаєте, я працював раніше з Лістером Хіллом. Тепер змінив фах і працюю з Коркораном. Я дзвоню з приводу...» Приблизно з таким самим привітанням звертається до урядовців-республіканців молодший партнер Клайд Флінн, який до 1969 р. був радником сенатора-республіканця Еверетта Дірксена.

Навесні, зайшовши до офісу Коркорана, я розповів секретарці про свою роботу над книгою й попросив призначити мені зустріч з її шефом. «Я повідомлю вас»,— відповіла вона, але я не дочекався й зайшов удруге. Секретарка вдруге пообіцяла — і знову марно. Я завітав утретє. «Містер Коркоран сказав, що він зайнятий і бажає вам успіху». До черзня моя папка з матеріалами, присвяченими Коркоранові, значно потовщала, і я вирішив написати йому листа: «Щиро кажучи, книга про вашінгтонських юристів без Томмі Корка — все одно, що книга про американських президентів без Ніксона». Я наполягав на інтерв'ю.

Минає два тижні, і жодної відповіді. Дзвоню. Марно. Зайнятий. Просить дати номер телефону, обіцяє зателефонувати сам. Нарешті дзвонить:

— Я не можу дати вам інтерв'ю. Асоціація адвокатів забороняє. Це стосується й моїх партнерів. Мені бракує лише неприємностей від Асоціації.

Я намагаюсь пояснити йому, що розмовляв уже з п'ятдесятьма юристами і ніхто ще мені не відмовляв. Обіцяю нічого не записувати на плівку. Бачу — він мене не слухає. «Дякую за ласку, бажаю успіхів у написанні книги, на все добре».

На все добре, Томмі.

Кожен вашінгтонський юрист прагне утвердити за собою репутацію значної людини.

Томас Гарднер Коркоран народився на четвертий день після різдва 1900 року в Род-Айленді. В тридцятидворічному віці, за непевних часів президента Гувера працює юристом у «Ріконстракшен файненс корпорейшн». Пізніше, коли до влади приходять демократи і колишній професор Гарвардської юридичної школи Фелікс Франкфуртер готує кадри для впровадження нового економічного курсу, Коркоран, як фахівець із біржових операцій, потрапляє до невеликої групи ідеологічно придатних для такої місії людей. Протягом наступних восьми років Коркоран не просунувся по службовій драбині, не мав ні лімузина, ні респектабельного кабінету, його зарплата не сягнула за 10 тисяч доларів на рік.

1940 року Коркоран пішов у відставку, хоча був уже не лише правою рукою президента Франкліна Рузвельта, а й автором законопроектів та політичним стратегом, лобістом, здібним розвідником і учасником політичних інтриг, ревним захисником Білого дому і душею його вищого товариства. Мало хто досягав такої могутності й владарював у Білому домі так жорстоко й немилосердо. Все, що доручав Рузвельт, Коркоран виконував, і горе тому, хто намагався стати на перешкоді. У своїй діяльності Коркоран прикривався іменем президента.

Ще одна деталь його творчого методу — Коркоран висував на урядову роботу людей, вигідних не лише Рузвельту, але і йому самому. Тижневик «Ю. С. ньюс» уклінно дякував Коркоранові за те, що він призначив чотирьох верховних суддів та прокурорів у багатьох важливих штатах країни, організував цілу армію керівників різноманітних установ та державних агентств.

Саме Коркоран висунув свого колишнього боса з «Ріконстракшен файненс корпорейшн» Стенлі Ріда верховним суддею. Наступне вакантне місце в найвищій судовій інстанції з легкої руки Коркорана зайняв його друг Уїльям Дуглас. Коли суддя Бренді пішов на пенсію, Коркоран сплатив борг професору Франкфуртеру, передавши йому вільний портфель. Нова комбінація спритного урядовця перетворила генерального прокурора Френка Мерфі на верховного суддю, а працівника міністерства юстиції Роберта Джексона на генерального прокурора. Все це — його люди.

Коркоран висував на відповідальні посади лише молодих людей, ще ні з ким не зв'язаних. На їхню вірність можна було розраховувати. Коркоран вимагав од них інформації про те, що робиться в кожному закутку державної машини. Його називали найбільш поінформованою людиною, він знав більше за президента.

Але довіряти в політиці не можна нікому, про це свідчить невдала спроба позбутися тих сенаторів, які без ентузіазму поставилися були до укомплектування Верховного суду 1937 року. Лідери демократичної партії, не наважуючись одверто критикувати Рузвельта, бачили в особі Коркорана втілення віроломства урядової верхівки й влаштували йому обструкцію. Міністр пошти й телеграфу Джеймс Фарлі та дружина президента демонстративно виявляли антипатію до Коркорана. Остання образа: Коркоран, знаменитий тим, що, вмів улаштувати кого-завгодно, не зміг домогтись крісла для себе.

Крісло міністра юстиції вважається більш престижним, аніж посада генерального прокурора. Міністр юстиції — це адвокат федерального уряду. На засіданнях Верховного суду він виступає від імені держави, вирішуючи, які справи варто, а які не варто розглядати. Його вплив на рядових юристів не має меж.

Коркоран попросив уряд призначити його на цю посаду. Але останнє слово було за членами Верховного суду. Четверо висловилися за призначення, четверо — проти. Старий друг і вчитель Коркорана Франкфуртер утримався. Вражений Коркоран вирішив з'ясувати стосунки з ним. Що сказав йому Франкфуртер — невідомо, але свідок цього конфлікту згадує: «Дружба між двома державними мужами луснула, наче мильна бульбашка. Томмі сам не знав, чому. Думаю, через те, що Томмі став був надто самовпевненим, як, власне, й Франкфуртер, котрому від влади запаморочилася голова».

1939 року, відчувши, що його вплив падає й поступово переходить до рук нового фаворита Рузвельта — Гаррі Гопкінса, Томмі Коркоран заявив: «Я виходжу з гри. Та не надовго. Я хочу цього року заробити мільйон доларів. Після того повернусь на урядову роботу до кінця життя».

Залишивши державну службу, Коркоран з головою поринув у юридичний бізнес, не гаючи часу на відкриття власної контори чи хоча б на придбання нотатника для телефонних номерів. Одгукувався тільки на запрошення клієнтів найвищого рангу. Журналіст Андреас Спенсер записав зі слів одного з ворогів Коркорана: «Його можна зустріти де завгодно. Навіщо йому відкривати офіс, якщо є кабінети в хлопців, котрих він пропхав на урядову роботу! Покрутиться в одному закладі, потім у другому, зателефонує до кого треба, процитує президента... Й це називається юриспруденція! Й скрізь йому щастить!..»

Коркоран так і не повернувся на урядову службу, навіть після того, як здобув бажаний мільйон доларів. Хоча певний час носився з листом Рузвельта — начебто президент пропонував йому посаду заступника міністра військово-морських сил. Під час війни Рузвельт запрошував Коркорана на роботу в департамент юстиції. Або міністр юстиції, або ніхто — так вирішив адвокат і відмовився.

Політичний реаліст Коркоран знав, чому Рузвельт хотів його позбутись, але не говорив про це навіть у колі найближчих друзів. Крім того, репутація правої руки Рузвельта неабияк допомагала юристові-початківцю в буремні воєнні роки. Дуже швидко Коркоран підшукав собі двох асистентів — серед колишніх чиновників Федеральної комісії зв'язку — і поринув у юридичну практику.

Першим значним клієнтом Коркорана став Генрі Кейзер, власник будівельної фірми на заході країни, яка займалася спорудженням величезних дамб. Мільйонер прагнув отримати воєнні замовлення. Коркоран відчинив перед ним двері «Рікон-стракшен файненс корпорейшн», звівши його з Джізом Джонсом, своїм колишнім партнером, і двері департаментів юстиції та оборони, й двері федерального резервного бюро, голова якого Маррінер Ікль пам'ятав Кейзера з тих далеких часів, коли сам працював агентом будівельної фірми в Юті; ввів Кейзера навіть до Бі-

ного дому. Ця операція тривала півтора місяця, й наслідки виявилися вартими затраченої енергії — позика від «Ріконстракшен файненс корпорейшн» на суму 9 мільярдів 250 мільйонів доларів для будівництва магнієвого заводу, контракт з урядом на 646 мільйонів для будівництва верфей на Західному узбережжі. Коркоран отримав чверть мільйона гонорару й потім працював на Кейзера ще багато років.

Ця справа принесла адвокатові ще одну перемогу. Газета «Вашінгтон таймс геральд» опублікувала фотографію, на якій Кейзер всміхався голові управління воєнної промисловості Уїльяму Кнадсену. В підписі зазначалося, що у Вашінгтоні фірму Кейзера репрезентує Томас Коркоран. Кейзер був новою фігурою у великій індустрії, але вашінгтонським ділкам фотографія промовляла й таке: «Коркоранові приступні найвищі урядові кола, найміть його своїм юристом, і ви теж зможете так невимушено, як Кейзер, увійти до кабінету Кнадсена й підписати солідний воєнний контракт». Томас Коркоран здобув репутацію всемогутнього адвоката, пов'язаного з діячами найвищого рангу, й ця слава швидко зростала.

Самої лише справи Кейзера виявилось достатньо для народження міфа про щасливого новобранця в юриспруденції. Наступні процеси підтвердили його безмежні можливості.

Джозеф Роу, фахівець із цивільного права, після закінчення Гарварду кілька років працював під керівництвом Коркорана — готував рекомендації для конгресу, оформляв документацію, виконував «чорну» роботу в різних федеральних агентствах. Його захоплювала спритність, енергія і наполегливість шефа. Минуло майже 40 років. Відсьорбуючи віскі в фешенебельному вашінгтонському клубі, Роу розповідає історії з життя свого друга й соратника:

«Доля Коркорана сумна. Я вважав себе щасливим носити за ним його портфель. А на своєму сімдесятирічному ювілеї він розпочав свою промову так: «Найбільший успіх мого життя полягає в тому, що я представляю наймогутнішу в світі трубопровідну компанію і найкращу...» і так далі. Перелік тривав довго. Мене просто нудило від титулів і назв.

Я розумію Томмі. Він поставив собі за мету стати найкращим. Працюючи на урядовій роботі, хотів бути першим державним юристом. Це бажання не зникло й після того, як Коркоран перейшов на службу до корпорації: бути найбагатшим, найвпливовішим, найзначнішим. Як йому пощастило домогтися цього — лише господь бог знає, але Коркоран, безсумнівно, досяг своєї мети».

Під маскою таємничості ховається істинне обличчя Коркорана — обличчя людини, яка не гидує темними махінаціями і яку не кожен зустрічає з ентузіазмом та довірою. Коркоран не вбачає нічого особливого в тому, що йому доводиться так рідко виступати в ролі адвоката. Його діяльність як спостерігача з усією повнотою розкрилась у процесі 1959 року. Фірма «Мідвестерн гес трансмішен компані» потребувала згоди Федеральної комісії з енергетики на будівництво 500-кілометрового трубопроводу між Манітобою й Вісконсіном. Компанія одержувала газ через систему «Транс-Кенеда лімітед». Згоди федеральної комісії треба було домогтись до першого листопада, інакше «Транс-Кенеда» могла скасувати старий договір і виставити нові умови.

«Мідвестерн гес» домагалась не лише дозволу на будівництво, а й 7-процентного прибутку від продажу газу, доводячи, що лише за таких умов трубопровід окупить себе. Федеральна комісія вважала, що для цього достатньо 6,5 відсотка. На засіданні 20 жовтня це стало головним моментом суперечки. Коркоран також брав участь у засіданні, хоча від фірми виступав адвокат Гаррі Літтмен.

Минуло ще три дні, на сесії Федеральної комісії з енергетики голоси розділилися. Голова Джером Кюкендал запропонував продовжити дискусію і не поспішати з висновком

Петля поволі затягалася на горлі керівників «Мідвестерн гес». Тоді вирішили послати Коркорана з візитом до кожного члена комісії персонально.

За кілька годин адвокатові пощастило зустрітися з головою комісії та двома її членами, які голосували за 6,5-процентний прибуток. Член комісії Уїльям Коннол прийняв його без ентузіазму. Він згадує: «Коркоран з'явився в моїй приймальні наприкінці дня й попросив секретаря доповісти про нього. Він не домовлявся про зустріч заздалегідь і не пояснив причину свого візиту».

Коннол насторожився — він чув про методи Коркорана. «Знаючи його позицію, я вийшов з кабінету і в присутності людей, які перебували в приймальні, ввічливо, але твердо, попередив адвоката, що не збираюся обговорювати з ним справи «Мідвестерн гес». Аж тоді запросив його зайти». Якщо вірити Коннолові, юрист пробув у його кабінеті кілька хвилин, не чинив ніякого тиску, а лише делікатно нагадав, що проблему треба швидко розв'язати.

Другий член комісії, Артур Клайн, теж уникав зустрічі з Коркораном, але марно. Він наказав секретарці не впускати його й не з'єднувати по телефону. Та це не допомогло.

Федеральна комісія з енергетики знову зібралася 30 жовтня і... погодилась на умови фірми. «Мідвестерн гес» отримала дозвіл на будівництво газопроводу за 24 години до закінчення строку угоди з «Транс-Кенеда». Коркоран виконав своє завдання.

Кожен член комісії клявся, що відвідини Коркорана не мали нічого спільного із справою «Мідвестерн гес». Минув певний час, і в «Олдомі», невеликому журналі з питань промисловості, з'явилася стаття, в якій твердилося, що саме візити Коркорана вплинули на рішення Федеральної комісії з енергетики. Під тиском республіканців було створено комітет, що розслідував справу 11 днів. З Коркораном комітет повівся дуже чемно. Якщо членів комісії годинами допитували, вимагаючи подати на експертизу їхні ділові записники, то Коркорана ніхто не зважився принижувати. Його викликали невдовзі перед публічним засіданням, не вимагаючи жодної офіційної документації. Два дні процесу, на якому Коркоран виступав у ролі свідка, ще раз продемонстрували його вміння виходити сухим з води. Коркоран не відступав, обертаючи всі звинувачення проти суддів, підкреслено чемний і саркастичний.

Демократична більшість провела в конгресі рішення, за яким контакти федеральної комісії та корпорації було визнано законними.

Республіканська меншість не погодилась з цим, вважаючи реабілітацію Коркорана найбільш скандальною постановою конгресу за багато років, і опублікувала власний звіт, у якому говорилося: «Демократи намагались виправдати найбільшого вашінгтонського інтригана».

1937 року Франклін Рузвельт подорожував штатом Техас. Він запросив до свого власного поїзда щойно обраного конгресмена Ліндона Джонсона. Вже після поїздки президент написав декілька слів на аркуші паперу й дав Джонсонові: «Ось номер телефону. Будете у Вашінгтоні — поговоріть із Томом. Перекажіть йому нашу розмову». Джонсон зателефонував. Номер виявився незареєстрованим телефоном Білого дому, Томом, звичайно, був Коркоран. Так почалося співробітництво двох діячів, яке не припинялося до 20 січня 1969 року. Джонсон був людиною в стилі Коркорана. Коркоран легко знайшов з ним спільну мову.

В 1968 році «Барлінгтон міллз», одна з найбільших у світі текстильних корпорацій з річним оборотом мільярд доларів, вела суперечку з Федеральною торговою комісією про майбутні закупки. Справа тяглась місяцями, а рішення так і не було. Тоді Герберт Бергсон, юрист корпорації, привів на чергове засідання Томмі Коркорана та Джеймса Роу. Коментуючи цей випадок, журнал «Форчун» назвав його рідкісним прикладом, коли вашінгтонські юристи виконують свої професійні обов'язки, не вимо-

вивши жодного слова. «Форчун» процитував одного службовця Федеральної торгової комісії: «Бергстон понад годину виголошував свою захисну промову. І Коркоран, і Роу мовчали, але були готові щомиті взяти слово. Роу був довіреним радником Ліндона Джонсона. Мовчання юристів було красномовним».

Службовець Федеральної торгової комісії припускав, що Бергсон найняв Коркорана та Роу, розраховуючи на їхню політичну невибагливість. Насправді ж Коркоран та Роу вже багато років працювали на «Барлінгтон міллз» і саме вони найняли Бергсона, компетентного в таких процесах. Зрештою, корпорація «Берлінгтон міллз» домоглася сприятливого для себе рішення.

Джеймс Доуерті, член федерального комітету у валютно-фінансових справах, працював над фінансовим законопроектом, який зачіпав інтереси одного з клієнтів Коркорана. Кілька разів на рік у кабінеті Джеймса Доуерті дзвонив телефон, і Коркоран щоразу вибачався, мовляв, хотів набрати номер Джеймсового брата Уїльяма — керівника зовсім іншої установи.

Спочатку Доуерті нічого не підозрював, але згодом зауважив одну закономірність — вибачившись, юрист казав: «Якщо я вже до вас потрапив, то...» й викладав йому клопоти свого клієнта.

«Я зрозумів, — говорив Доуерті, — що Коркоран навмисне перебільшує дружбу з моїм братом, вважаючи, ніби цим викликає в мене довіру. Спочатку мені це видалося смішним, хоча насправді було зовсім не весело».

3.

— Ото найбільший у світі йолоп, — прошепотів мені на вухо знайомий вашінгтонський юрист, мовчки привітавшись із літнім чоловіком, який сидів за столиком у протилежному кінці бару готелю «Шератон — Карлтон». Чоловік чемно всміхнувсь у відповідь, хоча потім я збагнув, що мій знайомий викликав у нього неприємні спогади.

— Цей тип, — відверто розповідав юрист після третього келиха мартіні, — бізнесмен з Меріленду. Три-чотири роки тому він прибіг до мене з рекомендацією мого балтіморського колеги й просив виплутати його з однієї темної справи. Знижував ціни для одних покупців і не знижував для інших, а така дискримінація є грубим порушенням законодавства. Не дивно, що один з його обдурених клієнтів подав скаргу до Федеральної торгової комісії. Насувались великі неприємності. Лише власна документація могла підтвердити його провину, я ж іще не зустрічав такого, хто б своїми руками рубав під собою сук. Але правила юридичної етики суворі: якби я порадив йому знищити всі папери, мене могли б дискваліфікувати за порушення правил ведення судочинства. Я зробив інакше: сказав йому, що без цих паперів Федеральній торговій комісії доведеться сутужно: муситиме звертатись до клієнтів, а через те що працівників обмаль, це робиться лиш у виняткових випадках. «У вас, — питаю безневинним голосом, — є документація, що могла б вам зашкодити, чи ви, як більшість людей, не тримаєте старого мотлоху!» А він каже: «Що ви, я зберігаю все! Мій бухгалтер дуже скрупульозний». Знову натякаю: «Розумієте, немає такого закону, який визначив би термін зберігання документації після того, як ви сплатили податки». А він знову нічого не тямить: «У нас багато вільного місця. Ми запаковуємо теки з протоколами в ящики й зберігаємо їх на складі. Там вони нікому не заважають». Клієнт виявився таким тупим, що не второпав до чого я хилю, я ж не зважився відверто послати його додому палити старі папери. Зрештою, Федеральна торгова комісія порушила проти цього невігласа судову справу, яка коштувала йому чимало грошей і здоров'я. Потім він ще довго допитувався: «Чому ви просто не сказали, що треба знищити папери!» Довелось прочитати йому невелику пояснювальну лекцію. Він торгувався за гонорар і дотепер люто проклинає мене на всіх перехрестях Вашінгтона й Балтімора. Та мені байдуже; головне — моє адвокатське посвідчення лишилося в кишені

Цей розділ стосується певних моментів права, про які не згадують у лекціях Гарвардської, Єльської чи Небраської юридичних шкіл. Тактика вибору найкоротшого шляху, практицизм, легальні махінації — називайте це, як завгодно, — важлива частка роботи юридичної фірми. Деякі вашінгтонські юристи скаржаться, що їх вважають спритними крутіями, здатними залагодити будь-яку сумнівну справу, адвокатами, котрі виграють процеси за допомогою телефонних дзвінків, а не кодексів. Півгодини вони нарікатимуть на свою важку долю, а потім почнуть наводити приклади того, як вони справді працюють, «домагаючись справедливості» в приватних телефонних бесідах. Міф про вашінгтонського адвоката створений і підтримується ними самими. Право — це фах, у якому цінується вміння перетворити звичайне на незвичайне. Якщо клієнт погано знає закони — його біда, бо юрист, крім усього, мусить бути ще й актором. Акторські дані необхідні для юриста. Послухайте одного професіонала:

«Бізнесмен з Кеокюка, переслідуваний Федеральною торговою комісією, влітає до моєї контори. Я висловлюю йому свої співчуття. В потрібний момент зітхаю і кажу: «Гаразд, але справа потребує багато часу, за рік чи два ми її зможемо владнати». Тоді телефоную працівникові певної установи чи комісії: «Привіт, Чарлі, це — Джо. Я взявся за одну складну справу, але там дуже багато роботи». Чарлі добре знає, що я серйозний юрист. З його допомогою Федеральна торгова комісія дасть моєму клієнтові відстрочку. Минає рік чи навіть кілька років, і клієнт щасливий. Він уже припинив заборонену практику, викрутився від покарання, одержавши на згадку резолюцію Федеральної торгової комісії, яка не дозволяє робити те, що він сам давно припинив робити. А на з'їзді асоціації підприємців свого штату розповідає, яка оперативна наша фірма і з якою легкістю вона здатна «втихомирити всіх проклятих бюрократів» А що для нас може бути кращою рекламою!

Вашінгтонські юристи вміють розповідати, як швидко вони залагоджують усі справи: дешево для клієнтів і вигідно для уряду. Вони так часто говорять про свої швидкісні методи, що, здається, самі починають у це вірити. Але іноді, кажуть вони, для перемоги треба зволікати. Доки триває розслідування, прибутки фірми зростають, а з ними й гонорар адвоката. Можна буде прилюдно хвалитися на старість, як ти спритно водив уряд за носа. Брус Брумлі іноді кидає службу у відділі апеляцій нью-йоркського суду, щоб зайнятись адвокатурою. В одвертій промові перед слухачами Стенфордської юридичної школи 1958 року він заявив: «Я, мабуть, був народжений для того, щоб зайнятися зволіканням. З перших кроків на ниві юриспруденції я збагнув, що можу братися за справу, приречену на провал, і зволікати її до безкраю». Однією з таких справ був захист «Феймос плейерз Лескі корпорейшн», яка займалась серійним продажем фільмів та театральних вистав. Корпорація ставила умову: закуповувати в неї оптом усі фільми. На корпорацію подали в суд. Розслідування тяглось 14 років, протоколи зайняли близько 50 тисяч сторінок, зібрались тисячі речових доказів. «Чотири роки я провів в дорозі, відвідав 62 міста, — згадував Брумлі. — Як ви знаєте, ми виграли справу... Компанія процвітала, всі ці роки щедро штампуючи фільми, деякі з них обходились в мільйони. Президент компанії став моїм добрим другом, він не бачив нічого поганого в тому, що його молодий адвокат торгує своєю професійною честю».

Свідоме замовчування або знищення доказів належить до іншої категорії справ Це серйозна проблема, і я щоразу питаю юристів: «Чи порушуєте ви в своїй практиці закони й правила професійної етики!» Відповіді були невиразні.

Партнер солідної юридичної контори згадав пораду, яку часто дають клієнтам: «Непотрібно складати й зберігати детальні звіти про свої ділові справи. Перед тим, як занотувати щось на папері, подумайте, як це звучатиме в суді. Якщо відчуваєте, що ваші слова буде важко пояснити, не пишіть їх». Цей адвокат регулярно консультує клієнтів з питань так званої «програми ведення протоколів», яку він вважає головним профілактичним заходом: «Ми пояснюємо, якого типу документи варто подавати до суду і яким чином уникнути накопичення зайвої документації. Коли б ви знали, скіль-

ки паперу переводять у компаніях під час п'ятихвилинної наради у директора! В одній корпорації, що є нашим клієнтом, зберігають стенограми всіх засідань. Часто причина, яка змушує прийняти рішення, буває викривальнішою за саме рішення, тож навіщо про це писати! Постанова й наслідки голосування — ото й усе, що треба занести до протоколу. Решта — балаканина. До того ж можна заощадити на стенографістах».

— Найкраще те, що вашінгтонському юристові не обов'язково зустрічатись із своїми клієнтами. Поговорив по телефону — і все залагодив, — розповідав мені один столичний юрист, задоволено оглядаючи свої крісла, столи й диван, завалені пожовклими паперами, теками й номерами «Нью-Йорк таймс» та «Конгрешенел рекорд» двотижневої давності. Безлад у вашому офісі нікого не обходить. Урядова друкарня та електростанція — найбільші підприємства нашого міста: більше ніхто сюди не заглядає. Крім того, розмова на відстані ставить вас у вигідніші умови — можете самостійно вирішувати багато питань. Дуже складно працювати, коли кабінет президента або віце-президента компанії, яку ви захищаєте, міститься на тому ж поверсі чи навіть у тому самому будинку, що й ваш. Для успіху справи необхідно, щоб ініціатива належала юристові.

— Все це так, — заперечує його колега, — телефон справді рятує вас від непотрібних зустрічей. Але зрештою настає час, коли необхідно зустрітися з клієнтом особисто. Торік я провів у роз'їздах 87 днів, хоча і не належу до категорії особливо мобільних юристів.

Макс Кампельман, адвокат саме цієї категорії, занотував в своєму календарі: «Цього тижня два ділові обіди, на один вечір необхідно заглянути до Нью-Йорка, щоб переговорити з міланським клієнтом. Тієї ж ночі мій партнер вилетить з ним до Лос-Анджелеса. Наступного тижня — заїхати до Міннеаполіса на засідання пайщиків та директорів компанії, справи якої веду, а потім до Уеллінгтона на таке ж засідання».

Юристи завжди в дорозі, тому не дивно, що фірма «Ковінгтон і Барлінг» утримує спеціального агента, відповідального за організацію відряджень.

На радість юристів, Вашінгтон — спокійне місце. «Раз чи двічі на півроку треба пообідати з клієнтом, посидіти з ним у барі й відвести його в номер задовго до півночі, — розповідає молодший партнер фірми «Арент Кінтнер». — Кожен, хто бував у Вашінгтоні бодай двічі, знає, що наше місто мало нагадує Содом і Гоморру західного світу, тому не шукає тут розваг. Можна, звичайно, побачити класичну пиятику, але мені поки що не доводилось визволяти своїх клієнтів з поліції».

...Представник старшого покоління, який починав працювати під час війни, розповідає, що за його молодості «дружба між юристами і клієнтом цементувалася невтримною пиятикою в Балтіморі». Хоча це все дрібниці проти культурних інтриг, якими тепер лобісти успішно підміняють право. Мало хто сумнівається в тому, що юристи чимось кращі за звідників. Юрист може запропонувати клієнтові навіть телефони повій, яких спеціально утримує юридична фірма, звичайно, неофіційно.

Перед адвокатами-початківцями стоїть проблема: як відкрити в столиці практику, коли більшість клієнтури живе в інших містах! Найпростіший, а тому найпоширеніший шлях, — приєднатися до чиєїсь фірми, яка платитиме йому відповідно з його досвідом і авторитетом.

Але для того, хто зважиться відкрити власний офіс, життя може виявитися безрадісним і нужденним. «Є така думка, — якось мені сказав колишній член адміністрації Кеннеді, — що після кількох років урядової роботи можна замовляти письмовий стіл: кар'єра юриста забезпечена. Це далеко не так. Пам'ятаєте (він назвав ім'я відомого в минулому урядовця), попрацювавши п'ять років у державному апараті, цей джентльмен відкрив юридичне бюро, довго сидів і чекав на клієнтів, але ніхто не зголосився. Ви не повірите, але за дев'ять місяців, повністю вичерпавши всі свої капітали, він ледве залучив двох клієнтів. Тепер повернувся на стару роботу й пише мені гіркі листи».

Якщо в назві фірми стоїть ім'я видатного адвоката, нові клієнти — не проблема.

Президенти корпорацій спокійніше сплять, коли знають, що Кларк Кліффорд, Мортімер Каплін, Ерл Кінтнер чи Ллойд Катлер стоять у Вашінгтоні на сторожі їхніх інтересів. Всі ці зірки адвокатури не збираються, звичайно, присвячувати занадто багато уваги одному клієнтові або ділити її порівну між усіма. Я не раз їх запитував, скільки часу вони приділяють одній справі. Вимальовувались певні принципи, властиві для всіх суперюристів. Мортімер Каплін: «Кожен юрист може запропонувати кілька рішень. Од мене як фахівця з податків клієнт хоче дізнатися, котре з них найвигідніше». Молодший партнер Капліна виконує «чорну» роботу: збирає матеріали та формулює можливі варіанти наступних дій. А взагалі більшість фірм не розкриває методів своєї роботи.

«Містер N виконує в нашій фірмі два обов'язки. Коли клієнт переступає поріг фірми, містер N повинен переконати його, що жодна юридична установа, крім нашої, не допоможе йому. Далі необхідно запевнити клієнта, що з усіх адвокатів, скажімо, Джо Бланк — єдиний фахівець, здатний виграти цю справу. Бізнесмени завжди вимагають, щоб їхні справи вели особисто найвідоміші адвокати, тому голові фірми треба час від часу з'являтися їм на очі, хоча головну роботу виконує не він. Це нелегко пояснити клієнтові, але на те є містер N».

Більш реалістично настроєні клієнти розуміють, що Поль Портнер чи Кларк Кліффорд не проводять суботні вечори в бібліотеці, вивчаючи різноманітні аспекти права. Але, за умовами договору, голова юридичної фірми зобов'язаний брати участь в обговореннях конкретних справ. Розповідає партнер «Ковінгтон і Барлінг»: «Коли ми доповідаємо президентові корпорації про хід справи, звіт зачитує старший партнер. Якщо клієнти ставлять йому запитання, старший, загалом поінформований, щось відповідає, але потім звертається до молодшого партнера, який безпосередньо займається цим випадком: «Містер Джонс, чи маєте ви щось додати!» Джонс, як правило, відповідає: «Думаю, що ви дали вичерпну характеристику справи, можна лише доповнити...» Аж тепер клієнт почує вичерпну відповідь на своє запитання».

Одна з форм легальної реклами — довідники «Мартіндейл-Хаббел» та «Аторніз реджістер», де можна прочитати про адвокатів та юридичні фірми. Але, як відзначає професор університету Джорджа Вашінгтона Монро Фрідмен, «не кожному юристові дозволено рекламувати в «Мартіндейл-Хаббелі» свою професійну біографію та зв'язки з солідними клієнтами: треба належати до класу «А». Для цього юрист повинен подати 16 рекомендацій від адвокатів, суддів чи прокурорів такого ж рангу. Американська Асоціація адвокатів за високу плату вносить до каталогу «Аторніз реджістер» імені всіх юристів і коротко характеризує їхню кваліфікацію.

...Адвокат Томас Осберн на стіні свого офісу написав слова Шекспіра з п'єси «Генріх VI»: «Перше, що ми зробимо, — повбиваємо всіх юристів». Але поки що до цього далеко.

З англійської переклала
Соломія ПАВЛИЧКО

КОМУ СЛУЖАТЬ ЮРИСТИ АМЕРИКИ

Буржуазна пропаганда рекламує Сполучені Штати як суспільство «взірцевої демократії та добробуту», країну «рівних можливостей». Найрізноманітнішими засобами монополістичний капітал намагається створити картину життєздатності капіталізму як системи.

Серед тих, хто повинен забезпечити оці «рівні для всіх можливості», неабияка роль належить юристам. Їхня кількість за останнє десятиріччя значно зросла: нині їх у США понад 500 тисяч, кожен десятий з них працює у Вашінгтоні. (В американській столиці один юрист припадає на 75 жителів, це в багато разів більше, ніж, приміром, у Франції, де, за статистикою, один юрист — на 5 тис. жителів). Фах правника — один з найбільш престижних у країні. Коло їхніх

зв'язків дуже широке, вплив постійно зростає. Так, у конгресі 1979—1980 рр. юристи складали 65 відсотків сенаторів і понад половину членів палати представників. У Вашінгтоні говорять, і можливо, не без підстав, що Америкою незабаром керуватимуть юристи.

Чим зумовлене таке засилля? Безперечно, не тільки складністю управління такою країною, як Сполучені Штати. Насамперед фах дає значні прибутки. Юриспруденція стала однією з провідних ділових сфер, між представниками її фірм і урядовими установами існують тісні зв'язки, що забезпечує юристам становище в істеблішменті.

Проте величезна кількість юристів і зростаючий потік законів зовсім не означають, що американці мають більше свободи і більше прав. Як зазначає буржуазна преса, «судиться вся Америка, ціни зростають, а взаємна довіра падає». Події останніх років показують, що насильство, переслідування, неприховане беззаконня стали тенденцією внутрішньополітичного життя США. Про це свідчить зокрема груба сваволя з боку американських властей щодо сім'ї радянських громадян Половчаків — судовий фарс навколо так званого питання про їхні батьківські права.

І, звичайно, справа не в тому, скільки юристів у США, а в тому, кому вони служать. Ось визнання американських політичних діячів, істориків і журналістів. Уеллеслі Ауербах, історик правознавства: «Індивідуалістичне суспільство робить наголос на права, але резервує їх за тими громадянами, які можуть собі дозволити їх оплатити... Вартість юридичних послуг робить законність недосяжною для бідняків...» Джеральд Форд, колишній американський президент: «У Вашінгтоні юриспруденція стала синонімом грошей. Без них ви ніщо». Роберт Уїнтер-Бергер, журналіст: «Гроші долають усі перепони. Відтак політичними привілеями в країні користуються люди, у яких вони є». Найбільш принципову оцінку дала Компартія США: «Система справедливості» спрямована проти більшості й служить незначній меншості. Вона діє в інтересах керівників корпорацій та їхніх представників в уряді, які здійснюють свої «злочини в розкішних апартаментах».

Про те, що юриспруденція служить бізнесові, не говориться вголос. Їхні тісні контакти — це та частина айсберга, яка схована під водою. Отже, не дивно, що всі публікації, в яких ідеться про закулісні зв'язки юристів з бізнесом, про корупцію в державному апараті, викликають значний інтерес.

Протягом останніх років надбанням преси й широкої громадськості стали скандали в найвищих сферах влади — в конгресі та уряді. Вряди-годи стає відомим, що той чи той конгресмен одержав хабар за протизаконні послуги. Привертає увагу книга Джозефа Гоулдена «Суперюристи», розділи з якої «Всесвіт» пропонує своїм читачам. Книга дістала високу оцінку американських рецензентів і стала бестселером. На прикладі відомих американських адвокатів Кларка Кліффорда й Томмі Коркорана, що належать до класу суперюристів, автор намагається трохи підняти завісу, яка прикриває внутрішній механізм юридичних фірм, простежити тісні зв'язки між юристами й великими корпораціями та членами уряду.

Чимало сторінок присвячено розкриттю професійних таємниць тих людей, кого автор вважає найбільш впливовими в сучасній Америці. Суперюристи, зокрема вашінгтонські, знаходять спільну мову з президентами й міністрами, здатні легко вирішувати складні справи (іноді з легкістю, гідною подиву). І все через те, що вони представляють монополістичні корпорації, активи яких нараховують сотні мільярдів доларів. Це — найголовніше, і на цьому справедливо наголошує Гоулден. «Сила вашінгтонського юриста залежить від того, хто за ним стоїть».

Автор критично аналізує відомий трикутник «бізнес-адвокат-уряд». Для монополій головне — прибутки, заради них вони йдуть на будь-які порушення законів. У більшості випадків це сходить їм з рук, оскільки в Америці правий той, хто має гроші. Юристи допомагають корпораціям водити за ніс уряд. За це їм непогано платять.

Дж. Гоулден намагається розкрити засоби, за допомогою яких суперзірки в сфері юриспруденції влаштовують справи своїх клієнтів: шантаж, залякування, підкуп... Вашінгтонські адвокати насправді є «впливовими інтриганами, фахівцями, що розраховують на знайомства, а не на професійне вміння, це люди, які використовують високопоставлених приятелів, аби узаконити чергову махінацію багатого клієнта».

Проте критичні зауваження Дж. Гоулдена носять вельми обмежений характер, оскільки автор стоїть на позиціях буржуазного ліберала. Так, наприклад, він розглядає федеральний уряд США як самостійний, «незалежний» від бізнесу інститут. До того ж слід пам'ятати, що його книга видана в Сполучених Штатах, де «свобода слова» обмежена рамками капіталістичної системи.

Дж. Гоулден як талановитий публіцист зібрав цікавий і багатий фактичний матеріал, що промовляє сам за себе. Хоча автор не робить з нього теоретичних узагальнень і висновків, змальована ним картина, «імідж» вашінгтонського вищого світу, дають можливість яскраво уявити ті справжні важелі, що приводять у дію державний механізм американського суспільства, суспільства, де на першому місці в «традиційній системі цінностей» стоїть капітал. Гадаємо, радянським читачам буде цікаво ознайомитися з новим публіцистичним твором Дж. Гоулдена.

Валентина ЗЛЕНКО

Сучасний центр Солсбері.

З МІСЦЯ ПОДІЙ

Вільгельм ВУРДАК

ЗІМБАБВЕ НА ШЛЯХУ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Зовнішньою ознакою змін, яка відразу впадає в око гостям Солсбері, стала табличка: «Авеню ім. Самори Машела». Ця найдовша й найкрасивіша вулиця столиці Зімбабве раніше носила ім'я Джеймсона — першого колоніального намісника. З серпня минулого року носить ім'я президента Мозамбіку — на честь дружнього візиту (першого після здобуття незалежності) президента сусідньої держави, як вияв подяки за ту допомогу, що її надавав Мозамбік народові Зімбабве та його патріотам на чолі з Робертом Мугабе, нинішнім прем'єр-міністром нової, вільної країни.

Найбільше пощастить тому гостеві, що відвідає Зімбабве в жовтні: в цій частині Африки саме закінчується період спеки, а тропічні зливи, ще не почалися. Термометр зрідка сягає позначки 30°, і природа прокидається від нечастих дощиків. На

алеях Солсбері, центр якого забудований висотними спорудами, буйно квітують якаранди — один з видів палісандрового дерева. Бузковий цвіт такий рясний, що гілля не видно, й від якаранд в усьому місті шириться солодкавий запах, що трохи нагадує пахощі акації. Якщо глянути з високого будинку на площу Сесіль — серце майже 700-тисячного міста, то складається зраження, ніби Солсбері накрито бузковим килимом. На вулицях панує жвавий автомобільний рух. Інколи можна побачити важкі, схожі на танки, машини, а також автомобілі з камуфляжем: колись вони були на озброєнні армії Сміта; тепер їх використовують для перевезення нового врожаю чи інших цивільних вантажів. На легкових автомобілях державний знак поки що старий — з ініціалами назви колишньої колонії Південна Родезія. В сільській місцевості теж можна побачити анахронічні таблички: БПА («Британська південноафриканська поліція»). Перед парламентом Республіки Зімбабве на варті стоять білі полісмени. Їхній шеф, виходець із Гамбурга, гордо пояснив: «Я служив Смітові, а потім Музорéві... Цю роботу я виконую вже 14 років». У міністерствах поки теж переважають білі.

О 17 годині після закінчення роботи на підприємствах і в установах та закриття магазинів вулицями міста поспішають додому білі й африканці: білі переважно мешкають у віллах центральних районів, африканці ж у передмістях з вузенькими вулицями й закуреними будиночками.

Відповіді білих на запитання, що змінилося після проголошення незалежності, були такими: нічого або ж зовсім мало. Стосунки між білим і чорним населенням, мовляв, у Зімбабве були завжди добрими, в усьому разі, як тут кажуть, «набагато кращими, ніж у Південній Африці». Після проголошення Республіки Зімбабве ліквідовано «певні нерозумні обмеження». Дехто з білих тепер говорить «слава богу» і, мабуть, вони це говорять щиро. Чорні отримали однакові з білими права в політиці й економіці, звичайно, «якщо вони мають до цього здібності».

Зовсім інша картина постає з відповідей африканців, яких тут майже 7 мільйонів (усього в Зімбабве 7140 тис. жителів). Африканцям заборонялось, наприклад, увіходити до таких готелів, як «Майклс» або ж «Джеймсон». Чорні працювали там лише як обслуга. Зараз вони обідають в таких фешенебельних ресторанах, як «Ла фонтен» у готелі «Майклс»: сьогодні тут видно більше африканців, ніж білих. До проголошення незалежності про це годі було й мріяти: за порушення правила — штраф.

Раніше існували закони, за якими африканцям важко було здобути фах. Тепер мені сказали: «Якщо ви сьогодні підете в універмаг чи невеличку крамничку, то побачите набагато більше продавців-африканців. Така ж картина в банках, на промислових підприємствах, у сфері обслуговування. Нині африканців можете зустріти навіть на чолі великих підприємств.

У редакції «Геральд», найбільшої англомовної газети, половина працівників — африканці. І це прикмета часу — хоч більшість акцій газети ще належить південноафриканському концернові «Аргус пейперз», а в правлінні «Геральд» теж є один південноафриканець. Головний редактор Робін Дрю за старого режиму навіть не зважився б посадовити поряд чорну та білу секретарку.

Багато що тут спричинено бажанням звикнути, пристосуватись. Чужинець не завжди здатний помітити паростки нового. Але для африканців це багато важить, адже нарешті покінчено з расовою дискримінацією. Оті мало помітні сторонньому оку зміни тут сприймають як передумову більш глибоких перетворень, за що чорні зімбабвійці боролися впродовж 15 років, а тисячі їх віддали своє життя.

«Найважливіше — це те, що ми принесли країні мир. Кожен відчув себе вільним». Так говорив і заступник прем'єр-міністра та міністр закордонних справ Сімон Музенда, і міністр інформації Натан Шамуяріра, так говорили прості люди, з якими я розмовляв на вулицях Солсбері.

— Нарешті ми можемо вільно пересуватися по країні, більше не існує ніяких обмежень, — сказав мені швець, який має невеличку майстерню на риночній площі містечка Маранделаса, розташованого за 70 кілометрів од Солсбері. — Раніше тебе постійно контролювали й ти мусив ходити і їздити тільки там, де вказували білі.

Навпроти шевця, в іншій майстерні, працює 30-річний африканець: ремонтує радіоприймач, а троє хлопчаків з нетерпінням чекають, коли він закінчить. На запитання, що принесла йому незалежність, він сказав:

— Тепер і ми можемо отримувати необхідні нам запасні деталі. — А один з хлопців додав:

— Зараз кожен може ходити до школи, бо наш уряд скасував плату за навчання.

Більше того, з липня минулого року школярам видається безкоштовне харчування. Кожен учень щодня отримує чверть літра молока й чверть літра махеви, густого напою з кукурудзяного та пшоняного борошна. Для багатьох дітей це життєво необхідна допомога. Уряд Мугабе запровадив безкоштовне лікування громадян і відчутно знизив податки. Вищезгадуваний член кабінету Музенда, в розмові зі мною сказав, що для окремих професій уже

Зімбабвійських школярів щодня безкоштовно годують. Для багатьох із них — це єдиний харч протягом дня.

встановлено гарантовану мінімальну зарплатню — незалежно від кольору шкіри.

Таксист, який після закінчення моєї подорожі по країні віз мене до аеропорту, на власному прикладі пояснив значення слів міністра:

— Розумієте, за режиму Сміта я заробляв п'ять доларів на тиждень, а зараз від сорока до п'ятдесяти.

Чи задоволений він темпами змін?

— Звичайно, — відповів таксист. — Адже за одну ніч усього не перебудуєш, потрібен час.

Майже те саме говорив і заступник прем'єр-міністра:

— Здійснюючи перехід до соціалізму,— сказав він, — ми враховуємо ту обставину, що перебудову не можна закінчити за один день. Це тривалий процес.

Ліквідація наслідків 90-річного колоніального панування також «тривалий процес». До того ж 15-літня війна залишила глибокі сліди по всій країні. Та перші заходи уряду вселяють надію. Політики, з якими я розмовляв, класифікують їх як важливі кроки на шляху прогресу. Попереду низка проблем...

Зарплатню вирівняно ще далеко не скрізь. Робітники-африканці здебільшого й досі отримують менше від білих, бо, як правило, виконують менш кваліфіковану роботу. Отже, тут теж потрібен час.

Результати досліджень ООН свідчать, що за колоніальних режимів промислові робітники-африканці дістають у середньому восьму частку заробітку білих робітників.

Але запровадження мінімуму зарплатні багато важить лише для тих, хто має роботу, а в Зімбабве безробіття досягло величезних масштабів. Міністр планування й розвитку Бернард Чідзеро, який раніше багато років працював експертом в ООН, пояснив: розгортання визвольної боротьби та міжнародні санкції щодо Південної Родезії, спрямовані проти колоніального режиму, призвели до застою в економіці, а в останні роки навіть викликали спад. Зараз ніхто не може назвати точну цифру безробітних, але щонайменше половина робочої сили незайнята або ж зайнята неповністю.

Зімбабве багата на корисні копалини. Родовища хрому містять половину світових запасів цього металу. Золото, срібло, боксити, платина, мідь, залізна руда, олово, цинк, нікель, а також азбест, сірка, кам'яне вугілля, слюда, магнезити, фосфати... Понад 40 видів корисних копалин. Експорт сировини дав країні 1976 року добру половину валюти. В Зімбабве порівняно з іншими африканськими країнами досить високо розвинена промисловість: металургійні, сталеплавильні, азбестові, цементні заводи, фабрики мінеральних добрив, текстильні, тютюнові й цукрові підприємства.

Та 85 відсотків природних багатств і промисловості Зімбабве, а в деяких галу-

зях і усі сто, належать іноземним компаніям, переважно південноафриканським, американським, англійським і західнонімецьким.

— Для будь-якої країни погано, коли її багатства контролюються підприємцями, — сказав мені Б. Чідзеро. Тут потрібні рішучі заходи. Але які? Міністр виступає проти всеохоплюючої націоналізації. Дехто думає про підприємства на кооперативній основі. Б. Чідзеро та прем'єр-міністр Мугабе виступають за напівдержавні підприємства, коли частина акцій буде в руках африканців. Вони вимагають створення на підприємствах робітничих комітетів, які братимуть активну участь в управлінні. Але приватний капітал погрожує бойкотом.

В урядових установах раніше працювало 12 800 білих і 30 900 африканців, — але чорні в більшості випадків були кур'єрами, прибиральниками або ж виконували іншу допоміжну роботу. Не було жодного чорного помічника міністра, а про посаду самого міністра годі й говорити. Нині багато чого змінилось. Після проголошення незалежності з урядових установ було звільнено 949 білих службовців.

Це відчутні зрушення, але уряд ставить собі за мету — не замінити всіх білих, а лише запровадити справедливий розподіл посад.

— Складний і повільний процес, — сказав міністр інформації Натан Шамуяріра, у якого помічником працює білий.

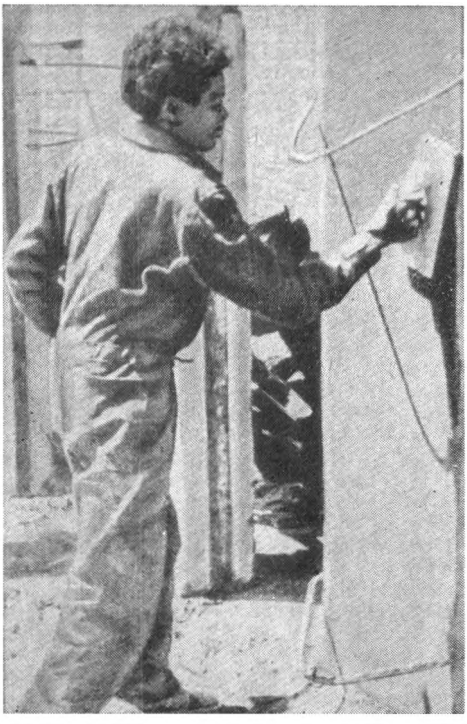

Міністрові не швидко пощастило призначити завідуючим бюро інформації африканця, та й то лише за умови, що попереднього чиновника, британця, перевели на посаду заступника міністра. Заступник завідуючого, також білий, який за законом мав стати шефом, вимагає компенсації.

— Й мусимо платити, — сказав міністр.— До цього нас зобов'язує Ланкастерська угода.

На підставі цієї угоди, нова конституція гарантувала білим чимало привілеїв. Спроби внести зміни до конституції наражаються в парламенті на опір депутатів від родезійського фронту Яна Сміта та його прихильників з партії Музореви. Вони вимагають, щоб африканці «спершу здобули відповідну освіту чи принаймні практично довели свою здатність до роботи в установах...»

Ланкастерська угода гальмує розв'язання проблем, на думку більшості, дуже важливих і невідкладних: повернення додому двох мільйонів емігрантів, які внаслідок колоніального терору змушені були залишити батьківщину, а також перерозподіл землі, що є головною передумовою відбудови й поступального розвитку Республіки Зімбабве.

Якщо подивитися на кольорову карту адміністративного поділу колишньої Південної Родезії, в очі впадають різнобарвні клаптики, мов острівці. Це так звані «опікунські території», куди колонізатори, привласнивши найкращі угіддя, переселили зігнаних з одвічних земель африканців. Незафарбовані території перебувають у володінні білих, їх називають «інші землі».

Ми залишаємо Солсбері й їдемо широкою заасфальтованою автострадою, обабіч якої цвітуть якаранди й кущі червоної та рожевої азалії. Мій водій — англієць середнього віку, він живе тут уже 14 років і за режиму Сміта працював у міністерстві інформації. Наша мета — «опікунська територія» Чівеше. Відчувається, що водій добре знає місцевість, очевидно відтоді, коли служив в армії Сміта й брав участь у каральних експедиціях «проти терористів» — так він називає борців за визволення. Тепер, виправдовуючись, він додає:

— Розумієте, як урядовий службовець я мусив регулярно служити в армії.

Особливо багато говорив він про ті два села «опікунської території», куди ми їхали. Там, вихвалявся він, є «електричне світло й протічна вода, що в африканських умовах вважається високим стандартом».

Училище в Домбошаві готує майбутніх будівельників, які вкрай необхідні Зімбабве.

Ліворуч і праворуч від шосе на висоті 1500 метрів над рівнем моря розляглись просторі поля з родючими грунтами. На поважній відстані від шосе, за квітучим чагарником, починаються володіння білих. Їхні наділи сягають від двох до п'яти тисяч гектарів, а ферми обладнані за англійським зразком. Попід самим шосе, на посушливій, пустельній землі стоять будиночки з глини — в них мешкають африканці, що працюють на полях у білих.

Поки ще не розпочався сезон дощів, землю поливають спеціальні агрегати. Воду беруть з великих і малих ставків, які звабливо голубіють на тлі мідно-червоного грунту.

Головна культура тут пшениця. Вирощуються також кукурудза, бавовна, тютюн, цитрусові й овочі. Біля околиць Солсбері розташовані землі так званого «короля часнику» — єдиного в цих місцях великого виробника цього овочу. Скільки сягає око — всюди часникові плантації й сотні робітників. Повітря і те пахне часником.

Після півторагодинної подорожі ми досягли долини Мозое. Тутешні землі постачають столицю помаранчами. 240 тисяч цитрусових дерев долини належать англо-американській корпорації. Вода надходить сюди із ставка, дерева родять практично цілий рік. Апельсинові соки виробляються переважно на експорт.

У долині Хіппо хазяйнує інша корпорація: їй належить 23 тисячі дерев. Обидві фірми контролюють усю цитрусову промисловість Зімбабве.

Ще за півгодини ми опинились на роздоріжжі. Автострада й паралельна з нею залізниця тягнуться на схід, через територію, яка на географічній карті позначена білим. Ми звертаємо на північ, до «опікунської території» Чівеше. Лишилося кілометрів десять.

Шосе вужче від автостради, але теж заасфальтоване, щоправда, абияк. Водій змушений зменшити швидкість. Позаду здіймаються хмари куряви. Під час дощів такою «асфальтівкою» можна їхати хіба що всюдиходом.

Ландшафт різко змінився: тут уже не видно якаранд і азалій; висохла трава, миршаві кущі й дерева наче благають вологи, навкруги жодного ставка. Місцевість горбата й кам'яниста, голі скелі здіймаються часом на сто метрів угору. Грунт не мідно-червоний, а рудий, піщаний.

Дорога закінчилася на межі «опікунської території» Чівеше (таких територій у країні налічується 165). Я збагнув, що мав на увазі міністр інформації Натан Шамуяріра, коли сказав: «Перед тим, як розподілити землі, колонізатори добре вивчили геологію». Це вони робили для того, щоб забрати найбільш родючі угіддя, а африканців, яким ці території належали

Нарешті вони можуть жити без страху. Після довгих років кровопролитної боротьби перемога визвольного руху принесла Зімбабве мир.

споконвіку, зігнати на малопридатні до обробітку землі.

За даними ООН, 75—80 відсотків найкращої орної землі в Зімбабве — в руках білих. А дві третини земель, відведених африканцям, малопридатні для обробітку. Тут можна займатися лише тваринництвом, до того ж в обмежених масштабах, бо немає надійної кормової бази.

Такий розподіл здійснено на підставі расистських законів 1930, 1951 й 1969 років. 250 тисячам білого населення віддано не тільки найродючіші землі, але й майже половину площі (46,6%). Близько 7 відсотків угідь оголошено державною власністю. Таким чином білі привласнили собі величезні латифундії площею часом до 40 тисяч гектарів. Наділи африканців у середньому складають 4,5 га.

Дискримінація відчувається й у системі транспорту. Залізниці проходять лише місцевістю, заселеною білими. Всі 12 тисяч кілометрів асфальтованих доріг сполучають також «білі» території, нерідко в обхід «опікунських». Автобуси компанії «Роуд мотор сервіс» курсують лише заасфальтованими шосе, не заходячи в африканські райони навіть у сухий сезон.

Верхом «благополуччя» для африканців були села з «електричним світлом і водою». Туди зганяли африканських селян, щоб начебто «вберегти їх від терористів». Насправді ж це мало перешкодити селянам надавати допомогу борцям за визволення. При цьому власті руйнували старі села, аби нікому не кортіло повернутись. «Електричне освітлення» складалося з прожекторів, розташованих навколо села, оточеного високою дротяною загорожею. В жодній хатині не було лампочок, а крани з протічною водою були тільки в солдат-

ських бараках: африканці в селі мусили користуватися водою з цистерн.

Таке становище необхідно змінити, системи дискримінації не можна далі терпіти. Африканські селяни повинні отримати більше родючої землі, щоб праця їхня стала не менш продуктивною, ніж у білих фермерів. Так говорять члени зімбабвійського уряду. «Опікунські території» вже скасовано, колючого дроту навколо них нема, більшість селян повернулася додому. Це була складова програми, яку уряд Мугабе назвав найважливішим завданням. Програма передбачає також надання землі й роботи біженцям, що втікали за кордон від колоніального терору, а також тим селянам, які свого часу шукали притулку в містах. А це близько двох мільйонів чоловік.

Для перерозподілу землі, сказали мені в міністерстві земель, поселень і сільського розвитку, потрібно не менше 1,1 мільйона гектарів угідь. За Ланкастерськими статтями від грудня 1979 року, уряд повинен викуповувати землю в білих фермерів, а не експропріювати, навіть у тому випадку, коли фермер перебуває за кордоном і не обробляє її. Через те уряд стримує селян, які прагнуть зайняти ці землі. Досі, за даними міністерства, для викупу земель асигновано 1,2 мільйона зімбабвійських доларів (такий долар дорівнює 1,6 американського). На 1981 фінансовий рік передбачено ще 8 мільйонів.

Під час переговорів про надання самостійності Великобританія й інші західні держави запевняли представників патріотичних сил, що виділять необхідні кошти для викупу земель у білих фермерів. Мова ішла про 1,5 мільярда доларів. Що ж зроблено досі? Бернард Чідзеро сподівається, що «вони дотримають свого слова».

— Ми сприйняли їхні слова за чисту монету й відповідно плануємо свою економіку, — сказав він.

Міністр інформації Н. Шамуяріра дещо критичніший:

— Якщо західні держави відмовляться виконувати свої обіцянки, то ми повернемося до тієї позиції, яку посідали до Ланкастерської конференції. Тоді ми чітко заявляли, що хочемо експропріювати землю, а не викуповувати її.

Африканські селяни повинні отримати землю безкоштовно. Прем'єр-міністр Мугабе на мітингу в Маунт-Дарвіні заявив, що уряд буде змушений без відшкодування конфіскувати в білих фермерів землю, яка не обробляється.

Програма передбачає також відбудову й подальший розвиток: ремонт пошкоджених під час війни шкіл, лікарень, торговельних центрів і закладів комунального обслуговування, мостів, вулиць, залізниць тощо.

— Реконструкція і будівництво — це надто важливі для нас речі,— сказав Б. Чідзеро.— Наше господарство не зможе нормально функціонувати, аж поки ми не відновимо його інфраструктуру.

Першочерговим завданням, за словами Бернарда Чідзеро, є ліквідація розриву в рівнях міського й сільського господарства. Це наслідок расової нерівності, надзвичайно пекуча проблема.

На колишніх «опікунських територіях» необхідно прокласти дороги з твердим покриттям, побудувати залізниці, розширити мережу закладів комунального господарства, побудувати нові школи та поліклініки. За колоніальних часів школи, як говориться в документах ООН, «давали африканцям мінімальні знання, достатні хіба що для того, щоб виконувати підпорядковану роль у домінуючому європейському господарстві»; школи були «частиною машини гноблення й визиску». Їх відвідувало лише 40 відсотків африканських дітей. Тепер, з ліквідацією плати за навчання, всім відкрита дорога до освіти.

З расистського погляду дивились колонізатори й на охорону здоров'я чорного населення. Вони насамперед дбали про те, щоб мати відносно здорову робочу силу й запобігти перенесенню хвороб на біле населення. В національному архіві зберігаються документи, датовані 1930 роком, у яких, зокрема, говориться, що уряд вирішив «повести боротьбу з інфекційними захворюваннями», щоб зберегти «білу націю здоровою». За саму лише консультацію в поліклініці чорний селянин мусив платити 50 центів, його дружина — 40, а діти — по 30 центів. Якщо врахувати, що річний прибуток чорного на «опікунських територіях» становив 25 доларів, то навіть у невідкладних випадках африканці не могли звернутися до лікаря.

Зараз у країні запроваджується безкоштовне медичне обслуговування, а це вимагає розширення мережі поліклінік і лікарень. Села страждають без води: мешканці деяких сіл мусять ходити по воду за 10—15 кілометрів. До того ж водойми часто заражені.

— Ми не можемо сказати, що розвиваємося, коли три чверті населення п'є брудну, заражену воду,— говорив міністр природних багатств і водного господарства Джозеф Мсіка.

На 1980—1981 роки парламент виділив 26,5 мільйона доларів на розвиток водопостачання. Планується також будівництво ставків, бо штучне зрошення в комплексі з добривами допоможуть збирати високі врожаї й на посушливих землях.

З німецької переклав
Володимир ЄВТУХ

«Горіцонт», НДР

Петер Ярош.

ШУКАТИ ПРАВДУ ПРО ЛЮДИНУ

Братіславський тижневик «Нове слово» вмістив інтерв'ю з популярним словацьким прозаїком Петером Ярошем, знайомим українському читачеві з перекладів двох його оповідань («Всесвіт», № 2 за 1972 р. і № 7 за 1973 р.). Передруковуємо інтерв'ю з деякими скороченнями.

— Література всебічно пізнає людину, її епоху, лишаючи про це своє свідчення. Пишучи літературний твір, цікаво простежувати процес «соціалізації» індивіда. Цей процес відбувається не тільки нині. Кожна людина, хоче вона того чи ні, повинна увійти в певний «соціум», мусить тією чи іншою мірою прийняти певні суспільні норми й керуватися ними. Це одна з тих важливих проблем, якій має приділяти увагу й література. Сьогодні треба насамперед, розрізняти тих, хто вміє і щиро хоче допомогти будувати соціалізм, ліквідувати тимчасові, минущі недоліки, і тих, хто паразитує на соціалізмі. Література не повинна боятися говорити правду про проблеми людини й суспільства. Коли письменник пише правдиво, він таким чином знаходить своє місце в суспільстві. Люди, людина взагалі — це об'єкт літератури. Треба шукати і знаходити правду про людину. Шкловський пише про безсмертність пошуків. А Пікассо твердив, що його цікавлять не пошуки, а знахідки. У процесі творчості митець не завжди може уникнути помилок, але це не заважає йому творити далі. Ми живемо, на мою думку, для того, щоб створити те, чого ще не було. Хай буде те, чого не було!.. Це діалектика

Дехто з наших літературних критиків останнім часом дивується з того, що наші найвизначніші романи, написані в сімдесяті роки, присвячені новій чи давній історії Словаччини. Мабуть, автори романів розуміють, що перш ніж будувати дім, треба закласти добрий фундамент. Середнє покоління прозаїків інтуїтивно це відчуло. Ці письменники пишуть про історію народу для того, щоб відкрити його занесений мулом і завіяний пісками фундамент, щоб потім мати можливість збудувати на ньому споруду сучасності. Тому я можу майже напевне стверджувати, що кожен з цих «фундаменталістів» найближчим часом напише варті уваги книжки про сучасність.

Свій новий роман «Тисячолітня бджола» я почав писати ще тоді, коли й сам про це не знав. Писали його для мене з раннього дитинства мої діди, батьки, сусіди, сільська громада і всі, хто нас оточував. Останні тридцять років існування Австро-Угорщини були для нашого народу одним з найскладніших, найтяжчих періодів у всій його історії. Цей період мене хвилював і вабив тим більше, що дехто з його свідків живий ще й сьогодні. Тому молоді літа наших дідів я сприймаю не як історію, а, скоріше, як забуту сучасність, майже сьогодення. Коли я це усвідомив, мені не залишилося нічого іншого, як сісти і написати роман.

Я розвиваю і використовую сюжети, які дає мені саме життя, те, що я чую і що бачу... Адже недарма людині дано мріяти, уявляти. Тому у нас є казки, в яких усе вимріяне — можливе. Письменник теж мріє. З реальності чи нереальності мрій у реальність чи нереальність його роману, віршів потрапляють картини хвилюючої краси. Часто така вимріяна вигадка допомагає письменникові краще передбачити, побачити, глибше заглянути, тонше зрозуміти реальне життя. Це не завжди основна цінність твору, часто лише оздоблювальний орнамент, але я без нього не уявляю собі не лише вечірню жіночу сукню, а й художній твір. Митець просто зобов'язаний уміти зробити свій твір оригінальним, привабливим Адже письменники хочуть, щоб читачі їх читали, щоб зростала кількість книгарень із сучасною словацькою літературою, а не тільки букіністичних магазинів. Мистецтво, як ми знаємо, мусить відображати життя правдиво, але в емпіричному повинно відбиватися національне і загальнолюдське. Комізм, фантастика і вигадка — без сумніву, теж складові частини нашого національного. Це один із виявів сутності нашого народу.

СВІТ СМІЄТЬСЯ

«ВЕСЕЛИЙ ІНСТИТУТ»

Ви ніколи не чули про інститут сміху? А він, між іншим, всесвітньовідомий. Коли не чули, то це означає, що ви ні разу не були в Габрово. Бо, коли б ви там побували, то знали б, що Габрово — єдине місто у світі, яке має Будинок гумору і сатири, і що саме цей Будинок на XIII Міжнародному фестивалі «Габрово-81» назвали «веселим інститутом»

Саме цей інститут поставив перед собою благородну мету: шукати, зберігати і, звичайно, популяризувати кращі зразки сатири і гумору з усього світу. Бо габровці свято пам'ятають, що світ і живе тому, що сміється. Габровці впевнені: поки сміх пануватиме на планеті, доти панузатиме на планеті мир.

В ім'я миру на землі, в ім'я благородної і гуманної ролі, яку відіграють гумор і сатира в розвитку людства, його культури, і створено цей «веселий інститут» сміху.

Ідея його створення, за свідченням багатьох діячів культури, — своєрідна. Вона знаходить підтримку в широкої громадськості. Нема нічого дивного, що в габровського Будинку сміху і його постійних фестивалів тисячі, якщо не мільйони друзів. Про це свідчить той факт, що понад 6000 діячів мистецтва і літератури та 110 установ з 89 країн світу співробітничають з Будинком гумору, допомагають йому, даруючи свої кращі роботи з усіх жанрів веселого мистецтва. На сьогодні тут зберігається більше 32 тисяч різних експонатів.

Торік ЮНЕСКО офіційно відзначила великі заслуги габровського Будинку гумору і сатири. У недалекому майбутньому на його базі розширюватиметься світовий центр, де будуть зберігатися гумористичні і сатиричні художні твори, звідси розсилатиметься інформація в усі кінці світу, в тому числі від імені ЮНЕСКО.

Цього року у восьми великих залах «веселого інституту» експонувалися роботи 390 авторів з 47 країн — учасників П'ятого міжнародного конкурсу карикатури і сатиричної скульптури.

Було присуджено 21 нагороду представникам 12 країн світу.

Пропонуємо кілька творів зарубіжних художників, схвально зустрінутих на XIII Міжнародному фестивалі гумору і сатири.

ОЛЕГ ЧОРНОГУЗ,
письменник, учасник XIII Міжнародного фестивалю

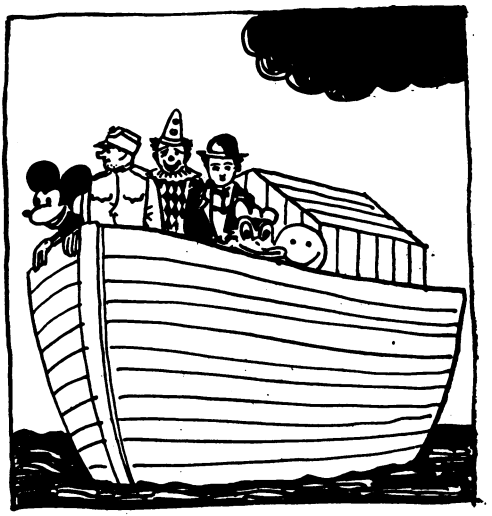

Іржі Слива, **Чехословаччина.**

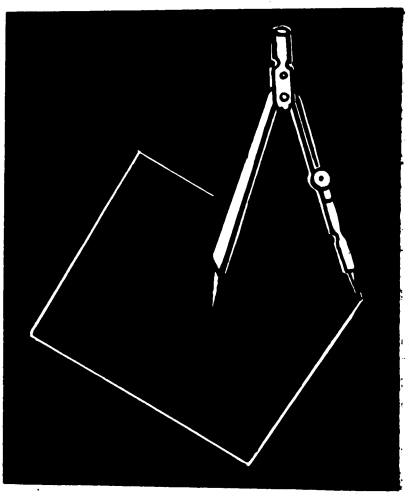

Гіокас Панайотіс, **Греція.**

Мирослав Грчев, **Югославія.**

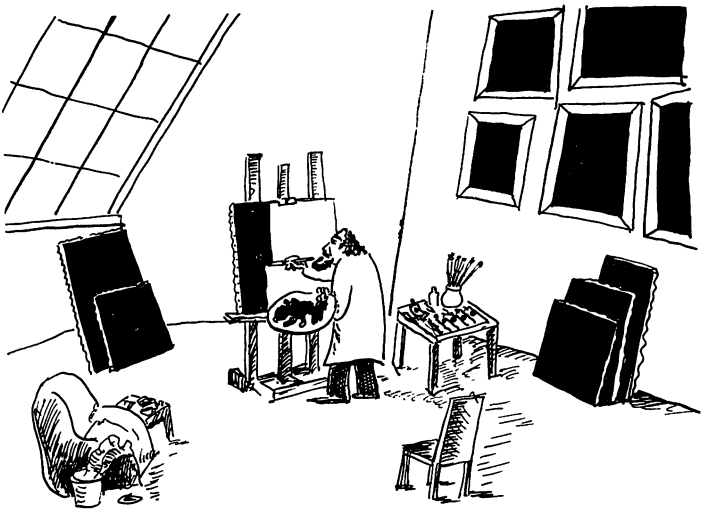

Набіл Ел-Соламі, **Єгипет.**

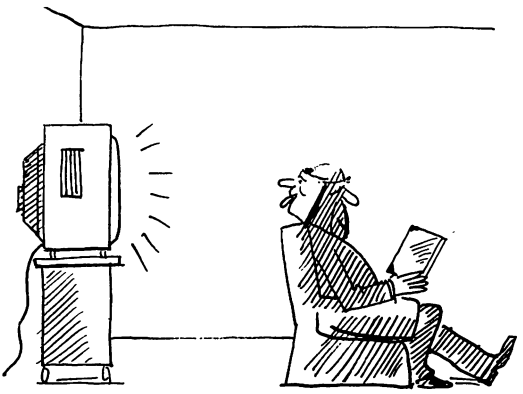

Марсель Вейланд, **Люксембург.**

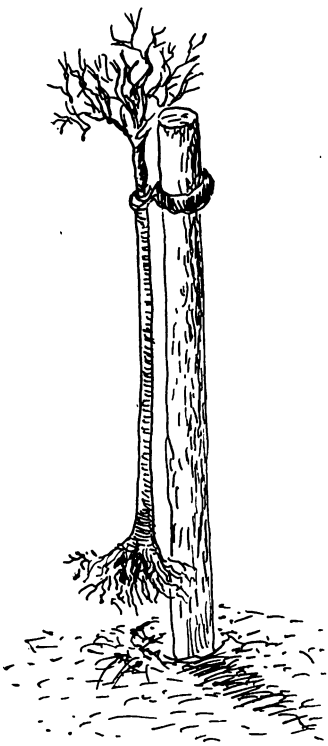

Петер Бауер, **НДР.**

Павел Рак, **Чехословаччина.**

РОМЕН ГАРІ

ТАК ХОЧЕТЬСЯ ПРОСТОДУШНОСТІ

ОПОВІДАННЯ

Коли я вирішив нарешті покинути цивілізацію з її фальшивими цінностями й забитися на якийсь острів у Тихому океані, на кораловий риф біля голубої лагуни, якомога далі від меркантильного світу, де панує лише матеріальний розрахунок, — я зробив це з причин, що їх не зрозуміють хіба що геть зашкарублі душі.

Мені палко хотілося простодушності, чистоти. Я відчував потребу втекти від цієї атмосфери шаленої гонитви, боротьби за прибутки, в якій неперебірливість у засобах стала загальним життєвим правилом. У цій атмосфері людині делікатній, з артистичною душею, — як-от у мене, — дедалі важче здобувати ті крихти матеріального добробуту, які необхідні для душевного спокою.

Атож, найбільше я потребував безкорисливості. Всі, хто мене знає, скажуть вам, як я високо ставлю цю чесноту — найголовнішу, а може, навіть і єдину чесноту, що її я вимагаю від своїх друзів. Я мріяв опинитися серед простодушних, щиросердих і послужливих людей, нездатних на брудні розрахунки, — щоб я міг прохати в них усього, пропонуючи їм натомість свою дружбу, і не боявся при цьому, що якісь дріб'язкові, корисливі міркування кинуть тінь на наші взаємини.

Отже, ліквідував я деякі свої справи і на початку літа прибув на Таїті.

Папеете мене розчарувало. Місто дуже миле, але цивілізація визирає там з усіх кутків, з усіх шпар; усе там має свою ціну, за все треба платити, слуга там служить вам за гроші і в кінці місяця вимагає платні; вислів «заробляти собі на прожиток» повторюється там на кожному кроці з гнітючою настирливістю. І це тоді як гроші — я вже казав — належали до тих речей, від яких я мав намір утекти якнайдалі.

Тим-то я вирішив оселитися на од-

Ромен Гарі (1914—1980) — французький письменник, автор романів та оповідань, лауреат Гонкурівської премії 1956 р. Новела «Так хочеться простодушності» — із збірки «Слава нашим великим» (1969).

ному з Маркізьких островів — крихітному, загубленому острівці під назвою Таратора, що його обрав навмання за картою. Пароплав торгової компанії «Перли Океанії» заходив туди тричі на рік.

Опинившись на цьому острові, я відчув, що нарешті моїм мріям судилося справдитись. Тільки-но я ступив на берег, як уся краса полінезійського краєвиду — її вже тисячу разів змальовано, а проте вона однаково вражає, коли бачиш її нарешті на власні очі, — як уся та краса відкрилася моєму зору: пальмові дерева, лінива голуба гладінь лагуни, захищеної з боків рифами, сільце з солом'яними хатинами, сама хиткість яких, здавалося, свідчила про цілковиту безтурботність остров'ян. Тим часом мешканці сільця вже бігли мені назустріч з розкритими обіймами, і я вмить відчув, що від них усього можна добитися ласкою й дружбою. Бо для мене в людях найбільше важить людяність, я її завжди нутром чую, от і цього разу так було.

Я знайшов там населення в кількасот душ, начебто зовсім не зачеплене впливом нашого дріб'язкового капіталізму й настільки вільне від духу наживи, що я зміг влаштуватись у найкращій хатині сільця, дістати все потрібне для життя, завести особистого кухаря й особистого садівника — і все те не за гроші, а з самої лише дружби та зворушливого братерства, на засадах взаємної поваги. Своїм благоденством я мав завдячувати душевній чистоті остров'ян, їхній дивовижній простодушності, а також особливій прихильності, яку виявляла до мене Таратонга.

То була літня жінка, років десь п'ятдесяти, дочка вождя, влада якого колись поширювалась більш як на двадцять островів архіпелагу. Остров'яни любили її, як рідну матір, і з першого ж дня мого життя на острові я не шкодував зусиль, щоб завоювати її дружбу. Робив я це цілком природно, не намагався показати себе не таким, який я насправді, а навпаки — відкрив їй свою душу. Я розповів їй про причини, що спонукали мене приїхати на їхній острів — про свою відразу до мерзенного меркантилізму та брудного матеріалізму, про своє палке бажання віднайти в людях простодушність і безкорисливість — чесноти, без яких родові людському просто не вижити, — а тоді поділився з нею радістю і вдячністю, що їх відчув, знайшовши нарешті ці чесноти в її народі. Таратонга сказала мені, що дуже добре мене розуміє, бо й сама має лиш одну мету в житті — не дати грошам розбестити душі її підданців. Я зрозумів її натяк і урочисто запевнив її, що, поки я житиму на Тараторі, ніхто не побачить від мене жодного су. Додому я повернувся сповнений рішучості зробити все від мене залежне, щоб не порушити настанови, яку мені було дано в такій делікатній формі. Навіть зібрав свої гроші — усі, що мав, — і закопав їх у кутку хатини.

Так я прожив на острові три місяці. І ось одного дня якийсь хлопчисько приніс мені дарунок від тієї, кого я міг тепер називати «мій друг Таратонга». То був горіховий корж, якого вона сама для мене зготувала. Але вразив мене в самісіньке серце не корж, а шматина, в яку він був загорнутий.

То був клапоть грубої мішковини, але весь розмальований. Незвичайні, дивні барви щось невиразно мені нагадували, і якусь хвилю я не міг збагнути, що саме. Та коли придивився до шматини уважніше, серце моє завмерло і раптом кудись покотилося.

Мені довелося сісти на долівку.

Я поклав полотно на коліна і обережно розправив його. То був прямокутник щось із п'ятдесят на тридцять сантиметрів. Фарба потріскалась, а місцями наполовину стерлася.

Я довго сидів не ворушачись і пильно, не вірячи власним очам, вдивлявся у полотно. Ні, сумнівів тут бути не могло. Переді мною була картина Гогена!..

Хоч я й не такий уже великий знавець живопису, проте є художники, манеру яких нині може впізнати майже кожен. Я ще раз тремтливою рукою розгладив полотно й схилився над ним. На ньому було зображено куточок таїтянського гірського краєвиду і купальниць

біля джерела. Барви, фігури, самий сюжет були настільки характерні, що, незважаючи на жалюгідний стан картини, помилитися було неможливо.

Щось боляче закололо в мене праворуч, там, де печінка, — так буває завжди, коли моє серце від хвилювання ладне вистрибнути з грудей.

Твір Гогена на цьому загубленому острівці! І Таратонга не знайшла йому кращого вжитку, як загорнути в нього свого коржа! В картину, яка коштує в Парижі щонайменше п'ять мільйонів! А скільки таких полотен вона вже використала на обгортки чи на затички для дір? Яка величезна втрата для людства!..

Я підхопився й помчав до Таратонги, щоб подякувати їй за коржа. Вона сиділа біля своєї хатини і, звернувши обличчя до лагуни, курила люльку. Ця огрядна жінка із сивиною у волоссі, незважаючи на оголені груди, навіть і в цій недбалій позі зберігала напрочуд гідний вигляд.

— Таратонго, — сказав я їй, — я з'їв твого коржа. Він був дуже смачний. Дякую.

Мої слова видимо потішили її.

— То я тобі зроблю ще одного.

Я розтулив був рота, але нічого не сказав. Тут потрібна була тактовність. Я не мав права дати відчути цій величній жінці, що вона дикунка й використовує на загортку твори одного з найвидатніших геніїв людства. Визнаю — то була з мого боку надмірна делікатність, але мені будь-що хотілось цього уникнути. Навіть ризикуючи отримати ще один корж, загорнутий у полотно Гогена, я мусив мовчати. Дружба дорожча за все.

Отож повернувся я до своєї хатини й став чекати. Десь надвечір обіцяного коржа принесли. Він був загорнутий у ще одне полотно Гогена. Це полотно було ще в жалюгіднішому стані, ніж перше. Скидалося навіть на те, що хтось шкріб його ножем. Я мало не кинувся бігти до Таратонги. Але стримався. Діяти треба було обережно. Другого дня я прийшов до неї і сказав їй, дуже щиро і просто, що нічого смачнішого за її коржі я в житті своєму не їв.

Вона поблажливо усміхнулась і набила свою люльку...

Протягом наступного тижня я дістав від Таратонги ще три коржі, загорнуті в три полотна Гогена. Я пережив дивовижні хвилини. Душа моя співала — іншого слова й не добереш, щоб передати те художнє потрясіння, якого я зазнав.

Потім коржі почали надходити незагорнуті. Я втратив сон. Це що ж — немає більш картин чи Таратонга просто забула загорнути коржі? Я почував себе ображеним і навіть трохи обуреним. Треба все-таки визнати, що, попри всі свої чесноти, остров'яни мають і деякі істотні вади, от хоч би й таку собі легковажність, через яку на них ніколи не можна цілком покластися. Щоб заспокоїтись, я проковтнув кілька таблеток і став думати, як би мені поговорити з Таратонгою, щоб вона не відчула своєї темноти. Кінець кінцем я розважив, що головне — це щирість. І знову пішов до своєї приятельки.

— Таратонго, — сказав я їй, — ти кілька разів присилала мені коржі. Чудові коржі. До того ж вони були загорнуті в розфарбовані клапті мішковини, які мене дуже зацікавили. Люблю яскраві, веселі барви. Звідки вони в тебе? Чи маєш ти ще такі?

— А-а, оті... — байдужно промовила Таратонга. — Та в мого діда їх ціла купа була.

— Ціла... купа!.. — пробелькотів я, затинаючись.

— Атож, вони дістались йому від одного француза. Той жив колись на нашому острові й полюбляв мазюкати фарбами по мішковині, це в нього така розвага була. Мабуть, у мене ще щось лишилося.

— Багато?

— Та не знаю. Можеш сам подивитися. Ходім.

Вона привела мене в сарайчик, повний в'яленої риби та копри. На долівці, напівзасипані піском, лежали картини Гогена, щось із десяток. Усі намальовані на мішковині й дуже пошкоджені, але кілька полотен ще в досить пристойному стані. Я зблід і ледве тримався

на ногах. «О боже! — думав я. — Яка була б непоправна втрата для людства, коли б мене сюди не занесло!» Їх там було мільйонів на тридцять, не менше.

— Можеш забрати їх, коли хочеш, — сказала Таратонга.

В моїй душі почалася страшна боротьба. Я знав безкорисливість милих, простодушних остров'ян і не хотів, щоб на Тараторі, у свідомості її жителів, з'явилися такі меркантильні поняття, як вартість або ціна, що вже й так занапастили не один земний рай. Але забобони нашої цивілізації, які, незважаючи ні на що, міцно вкоренились і в мені, не дозволяли мені прийняти такий дарунок, не запропонувавши нічого натомість. Одним порухом я зняв з руки свій чудовий золотий годинник і простяг його Таратонзі.

— Дозволь і мені зробити тобі дарунок, — сказав я.

— Щоб визначати час, ця штука тут не потрібна, — відказала вона. — Нам досить поглянути на сонце.

Тоді я прийняв тяжке рішення.

— Таратонго, — сказав я їй, — на жаль, я змушений повернутись у Францію. Цього вимагає від мене любов до людства. За тиждень має прибути пароплав, і я вас покину. Я приймаю твій дарунок. Але за умови, що ти дозволиш і мені зробити щось для тебе й для твоїх земляків. Я маю трохи грошей... зовсім небагато. Дозволь залишити їх тобі. Вам же все-таки потрібні якісь знаряддя, ліки...

— Як хочеш, — озвалася вона з цілковитою байдужістю.

Я дав своїй приятельці сімсот тисяч франків. Тоді схопив картини й побіг до себе. Цілий тиждень, поки я чекав пароплава, мене точив неспокій. Не знаю, чого саме я боявся. Але мені не терпілося поїхати геть. Така риса властива деяким артистичним натурам: їм мало егоїстичного споглядання краси, вони відчувають бажання поділитися цією радістю з подібними до себе. Я хотів якнайшвидше повернутись у Францію, піти до торговців картинами й запропонувати їм свої скарби. Разом їх було, мабуть, мільйонів на сто. Єдине, що мене дратувало, — це те, що держава, звісно ж, вирахує на свою користь відсотків тридцять-сорок від належної мені суми. Бо саме так наша цивілізація вдирається в найінтимнішу в світі сферу — в сферу краси.

На Таїті мені довелося ще два тижні чекати корабля у Францію. Я старався якомога менше говорити про свій атол і про Таратонгу. Не хотілося, щоб якась гендлярська рука потяглася до мого раю. Але власник готелю, в якому я зупинився, добре знав той острів і Таратонгу.

— То така баба, що куди, — сказав він мені якось увечері.

Я промовчав. Слово «баба» щодо однієї з найшляхетніших жінок, яких я знаю, здалося мені просто образливим.

— Вона, звісно, показувала вам свої картини? — запитав він.

Я стрепенувся.

— Пробачте, що ви сказали?

— Вона захоплюється живописом, і, по-моєму, це непогано в неї виходить. Років двадцять тому навіть училася три роки в Парижі, в художній школі. А коли через усю цю синтетику копра впала на ціні, вона повернулася на свій острів. Малює картини в стилі Гогена, напрочуд схоже. В неї постійний контракт з Австралією. Вони платять їй по двадцять тисяч франків за картину. З цього вона й живе... Що з вами, друже? Вам недобре?

— Та ні, нічого... — промимрив я.

Вже й не знаю, де я взяв сили встати, піднятись до себе в номер і кинутися на ліжко. Я довго лежав, не в змозі поворухнутись, охоплений глибокою, непоборною огидою. Світ знову зрадив мене. На крихітному атолі Тихого океану, як і у великих столицях, брудні розрахунки принижують, опошлюють людські душі. І щоб удовольнити свою потребу в моральній чистоті й простодушності, мені, напевне, лишається тільки оселитись на якомусь безлюдному острові й жити там у самотині, втішаючись власним товариством.

З французької переклала
Еда БЕРЕГІВСЬКА

Заставка Володимира Чуприніна

Головний редактор
Віталій Коротич.

Редакційна колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Володимир Митрофанов,
Василь Оснач,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Арнольд Шлепаков.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

ДО ВІДОМА ЧИТАЧІВ

У зв'язку з підвищенням вартості друкарських сортів паперу з січня 1982 року роздрібна ціна одного номера журналу «Всесвіт» складатиме 1 крб. 10 коп., вартість передплати на квартал — 3 крб. 30 коп., на півріччя — 6 крб. 60 коп., на рік — 13 крб. 20 коп.

Здано до набору 10. 07. 81. Підписано до друку 07. 09. 81. БФ 19157. Формат видання 70×100/16. Високий друк. Умовних друк. арк. 19,5. Умовні фарбовідб. 20,48. Обл.-вид. арк. 21,88. Тираж 63890. Зам. 03218.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-26-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвит») № 10, 1981 г. (на украинском языке.) Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Журнал основан в 1925 г.

Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047. Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94.

«ЮНІ».
Уте Маллер
(НДР)

Ціна 60 коп.

ІНДЕКС 74089

ЗУПИНІТЬСЯ ! СВІТ ВИМАГАЄ !

«ВСЕСВІТ», 1981, № 10, 1—240.